

Универзитет у Београду
Филозофски факултет-Београд
Одељење за историју уметности

Ивана М. Лемкул

**АПРОПРИЈАЦИЈА И
ХРИСТИЈАНИЗАЦИЈА МОТИВА
ЗОДИЈАКА У УМЕТНОСТИ СРЕДЊЕГ
ВЕКА**

докторска дисертација

Београд, 2017

University of Belgrade
Faculty of Philosophy – Belgrade
Department of Art History

Ivana M. Lemcool

**APPROPRIATION AND
CHRISTIANISATION OF THE ZODIAC
MOTIF IN THE ART OF THE MIDDLE
AGES**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2017

Ментор:

проф. др **Јелена Ердељан**

ванредни професор, Филозофски факултет у Београду

Чланови комисије:

доц. др **Бранка Вранешевић**

доцент, Филозофски факултет у Београду

доц. др **Олга Шпехар**

доцент, Филозофски факултет у Београду

Датум одбране:

Датум промоције докторске дисертације:

Апропријација и христијанизација мотива зодијака у уметности средњег века

Резиме

Концепт зодијака је своју стандардизовану визуелну форму стекао у римској уметности царског периода. Дванаест знакова који су красили представе паганских божанстава, царске и фунерарне споменике, магијске предмете, током средњег века могли су се видети на страницама библијских и литургијских рукописа, на фасадама и у унутрашњости цркава широм Европе. Интердисциплинарним приступом, базираним на методама више друштвених и хуманистичких наука, овај рад настоји да идентификује разлоге који су иницирали транспоновање мотива зодијака из античке уметности и његову реконтекстуализацију у хришћанску уметност средњег века, као и историјске, културне, политичке услове који су то омогућили. У ту сврху, пажња је посвећена различитим значењима и формама које је зодијак имао у писаној и визуелној култури старог и средњег века, његовим различитим применама, као и историји оних дисциплина које су имале нарочит утицај на његову популаризацију и рецепцију. С обзиром да је током истраживања уочен синхронизитет између најзначајнијих етапа у развоју и ширењу астрологије и периода интензивираних појава представа зодијака, у раду се износи преглед историје астрологије, као и различитих ставова које су према њој имали различити хришћански аутори, црквени и световни великодостојници, као и поједине групације од првих векова нове ере до краја средњег века. Упркос бројним конотацијама које су за средњовековне посматраче могле бити негативне, зодијак је уврштен у иконографски репертаор хришћанске уметности захваљујућу својој улози у космолошко-есхатолошким теоријама античке и позноантичке филозофије присутним и у доминантним средњовековним дискурсима о изгледу и структури света. Према њима, овај мотив је означавао границу између небеског и овоземаљског и као такав нашао истакнуто место у декорацији храмова и у оквиру религиозних сцена и иконографских целина.

Кључне речи: зодијак, апропријација, христијанизација, астрологија, уметност средњег века, космологија

Научна област: историја уметности

Ужа научна област: историја средњовековне уметности

Appropriation and Christianization of the Zodiac Motif in the Art of the Middle Ages

Abstract

The concept of the zodiac found its standardized visual form in the art of the Roman Imperial age. The Twelve Signs that could be seen decorating images of pagan deities, imperial and funerary monuments, as well as magical objects, could also be seen on the pages of biblical and liturgical manuscripts, on the façades and in the interiors of churches throughout Europe during the Middle Ages. By using an interdisciplinary approach, based on the methods of various disciplines within humanities and social sciences, this dissertation aims to identify causes that initiated the transposition of the Zodiac motif from ancient art and its appropriation into Christian art of the Middle Ages and to illuminate historical, cultural, and political conditions that enabled that process. To that end, we have focused our attention on different meanings and forms of the Zodiac in written and visual cultures of both Antiquity and the Middle Ages, as well as various applications it found, and the histories of those disciplines that had a particular effect on the reception and popularization of this motif. Considering that we have inferred the existence of synchronicity between the major phases in development of astrology and its transmission and periods in art history during which an increased number of representations of the Zodiac occur, we present an overview of the history of astrology, as well as different attitudes towards this divinatory technique expressed by numerous Christian authors, secular and ecclesiastical dignitaries, and certain groups within Christianity, from the first centuries of the common era until the end of the Middle Ages. Despite various connotations which could have posed a negative impression on the medieval viewers, Zodiac was included into the iconographic repertoire of Christian art due to the role it had in cosmological-eschatological theories of antique and late antique philosophers that were included into dominant medieval discourses on the structure of the Universe. The Zodiac, which represented the sphere of the fixed stars- the outer limit of the cosmos,

delineated the border between celestial and earthly realms and was thus accorded a prominent position in church decoration and within religious scenes and iconographic ensembles.

Key words: Zodiac, appropriation, Christianization, astrology, art of the Middle Ages, cosmology

Scientific field: History of Art

Scientific subfield: History of Medieval Art

САДРЖАЈ

1. УВОД	1
1.1. Предмет, план и циљ докторског рада	2
1.2. <i>Statusquestionis</i> - историјат истраживања	5
1.3. Методолошки приступ истраживању	12
2. ИСТОРИЈА ЗОДИЈАКА	18
3. ЗОДИЈАК У ПИСАНОЈ И ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ СТАРОГ ВЕКА	32
3.1. Астрологија у старом веку	32
3.2. Зодијак у писаним изворима старог века	50
3.3. Визуелне представе зодијака у старом веку	58
4. ЗОДИЈАК У ПЕРИОДУ РАНОГ ХРИШЋАНСТВА	104
4.1. Астрологија и хришћанство у првим вековима нове ере	113
4.2. Зодијак у ранохришћанским и позноантичким писаним изворима	140
5. ЗОДИЈАК У РАНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ	158
5.1. Преношење астролошких идеја и појмова током раног средњег века до периода каролиншке ренесансе	158
5.2. Визуелне представе зодијака у уметности раног средњег века	171
5.2.1. Представе зодијака у византијској рукописној илуминацији	173
5.2.2. Интеркултурална размена из области астрономије и астрологије на подручју Европе током раног средњег века	185
5.2.3. Представе зодијака у каролиншким рукописним илуминацијама	190
5.2.3.1. Представе зодијака у илуминираним рукописима <i>Aratee</i>	199
5.2.3.2. Представе зодијака у библијским и литургијским рукописима	205

5.3. Представе зодијака на каролиншкој скулптури слоноваче	218
5.4. Зодијак и примери његове христијанизације у писаним изворима раног средњег века	227
6. ПРЕДСТАВЕ ЗОДИЈАКА У КАСНИЈОЈ УМЕТНОСТИ СРЕДЊЕГ ВЕКА	253
7. ХРИСТИЈАНИЗАЦИЈА И АПРОПРИЈАЦИЈА МОТИВА ЗОДИЈАКА У УМЕТНОСТИ СРЕДЊЕГ ВЕКА	300
7.1. Примери христијанизације зодијака у уметности средњег века	306
7.2. Улога астрологије у процесу апропријације мотива зодијака	312
7.2.1. Преношење и развој астролошких знања током зрелог и позног средњег века	328
7.2.2. Астрологија као прерогатив централизоване власти	338
7.2.3. Појаве зодијака у визуелним уметностима и њихова распрострањеност у најзначајнијим етапама историје астрологије	341
7.3. Политички и идеолошки фактори у апропријацији мотива зодијака током средњег века	344
7.4. Космолошка значења мотива зодијака у средњовековној уметности	353
7.4.1. „Небеска врата” на црквама средњег века	368
8. Закључна разматрања	386
9. БИБЛИОГРАФИЈА	396
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	396
ИЗВОРИ	398
ЛИТЕРАТУРА	410
ИНТЕРНЕТ СТРАНИЦЕ	461
10. ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ	464

1.УВОД

Мотив зодијака сусреће се често на представама насталим у периоду антике, као и позне антике. Примере његове употребе налазимо на бројним споменицима и предметима различите намене и карактера, израђеним разним техникама, на готово читавом простору некадашњег Римског царства. Знаци зодијака могу се и данас видети на сачуваним царским споменицима, новцу, култним представама, подним мозаицима храмова, али и приватних вила, као и на предметима за личну употребу. Присуство овог мотива у различитим сферама живота римског друштва и његова распрострањеност у визуелној култури, нарочито царског периода, сведочи о популарности и препознатљивости коју је живио током тог времена. Након пада западног дела Римског царства, готово четири века не налазимо доказе о приказивању зодијака на том подручју, док је на Истоку, на простору РOMEЈСКОГ царства, тај прекид нешто краћи. Од почетка IX века, овај мотив постепено улази у репертоар западне иконографије, појављујући се најпре у рукописима, а нешто касније и на литургијским предметима. Након тога, почеће да се представља и у другим уметничким формама, стичући све истакнутије место у јавним сакралним просторима средњовековног Запада. На простору византијског културног круга, број сачуваних представа зодијака насталих током средњег века није велик, премда се неколицина примера датује у периоде временски блиске онима у којима се овај мотив појављује и учестало приказује у западној уметности. Будући да је зодијак у ранијој епохи представљао део царске уметности и пропаганде, као и да је био чест атрибут различитих божанстава, како грчко-римског пантеона, тако и оних који су припадали мистеријским култовима, за већину хришћанских посматрача у каснијим временима он је морао поседовати снажне паганске конотације. Поједини знаци или читав зодијак често су приказивани на талисманима и другим предметима коришћеним при практиковању астралне магије. Због својих астролошких и магијских асоцијација, заступљености у царској и религијској античкој уметности,

представа зодијака је за касније хришћанске посматраче морала поседовати изразито пагански карактер.

1.1. Предмет, план и циљ докторског рада

Појава мотива зодијака у хришћанској уметности средњег века, разлози и различити фактори који су довели до његовог преузимања из уметности старог века, као и различити начини на које је овај мотив прилагођен новом контексту у којем се приказује, предмет су истраживања овог докторског рада. У циљу расветљевања овог феномена, у раду ће најпре бити изложена генеза и развој концепта зодијака, као и различите намене и сврхе у којима је примењиван током историје. Наредно поглавље биће посвећено најстаријим визуелним репрезентацијама овог концепта које се појављују током периода старог века. Осим ликовним изразима, пажња ће бити посвећена и третману зодијака у античким писаним изворима, како из области књижевности, тако и филозофије и науке. Такође, биће размотрена и различита значења и функције које је поседовао у астролошким спекулацијама. Будући да је астрологија представљала значајан део класичног *weltanschauung*-а, ради што бољег разумевања положаја зодијака у култури, у оквиру овог поглавља биће изнет и кратак осврт на историју ове дисциплине током периода старог века. Када су у питању визуелне представе зодијака, у раду ће бити презентоване махом оне које су парадигматичне за одређене идеје и тенденције присутне у његовом приказивању. Такође, важно је напоменути да ће пажња бити усмерена на оне примере који поседују приказ свих дванаест знакова, или чији програм сугерише да су некада поседовали целовит приказ свих знакова. Тај принцип ће бити примењиван и у каснијим поглављима, у одабиру примера из периода средњег века. На тај начин, проучавајући зодијак као целовит и јединствен мотив, можемо стећи бољи увид у значења која је могао да поседује на различитим споменицима и предметима, на правилности у његовом приказивању, као и разлике. Иконографији појединачних знакова биће придавана пажња у оној мери у којој она представља примере христијанизације зодијака. Под христијанизацијом подразумевамо измене и одступања од стандардног

начина приказивања која за циљ имају асимилацију мотива хришћанском контексту у оквиру ког је уметничка целина која укључује овај мотив и настала.

Иако у ранохришћанској сакралној уметности не налазимо примере приказивања зодијака, разматрању овог раздобља биће посвећено засебно поглавље. Разлози за то су вишеструки. Са једне стране, постоје назнаке о присуству зодијака на делима која нису сачувана, а која су настала у овом периоду и извори који указују на то ће бити изложени у овом сегменту. Такође, сачуван је и мањи број примера профане намене на којима се мотив појављује, и они ће такође у овом делу бити обрађени. Ипак, њихов број је незнатан када се упореди са бројем ранохришћанских споменика на којима су приказани други мотиви преузети из класичне уметности. На неким од њих срећемо и композиције чији је саставни део у ранијим периодима често био и зодијак, али на овим примерима ипак изостаје. Док се други мотиви и симболи астралног или темпоралног карактера преузимају из класичне уметности и приказују на сакралним или фунерарним предметима и споменицима хришћанског култа, представе зодијака не налазимо међу њима. С тога је неопходно, ради бољег разумевања значења које је мотив зодијака могао да има за посматраче овог времена, али и за утврђивање фактора који су утицали на његову каснију апропријацију, да се потраже евентуална образложења његовог одсуства. У ту сврху ће се приступити одређивању и истицању различитих аспеката зодијака који су могли да представљају препреку његовој апропријацији у овом историјском тренутку. Један од њих су свакако астролошке асоцијације мотива, те ће стога један део поглавља бити посвећен испитивању статуса астрологије у оквиру хришћанске религије, што подразумева истраживање односа према њеном практиковању израженом како у канонском праву, тако и у патристичкој литератури.

Наредно поглавље биће посвећено представама зодијака насталим у периоду раног средњег века. У овом поглављу биће обрађени примери настали на подручју Западне Европе, као и на тлу РOMEЈСКОГ царства. Синхронијско разматрање примера насталих у обе водеће културне средине хришћанског средњег века омогућава успостављање паралела у проучавању процеса апропријације мотива, његовог третмана и заступљености, али и уочавање тачки

контакта, као и евентуалног постојања културне размене између ове две средине која је омогућила ширење зодијака у ликовним уметностима током средњег века. У циљу тога, биће изнет и кратак приказ ширења и развоја наука које су припадале систему слободних вештина, као и статусу класичних знања у интелектуалним круговима, како Запада, тако и Византије у периоду раног средњег века. Нарочита пажња ће бити посвећена списима везаним за области космологије, астрономије, као и астрологије, у којима се појављује појам зодијака. Будући да је главни предмет истраживања овог рада апропријација зодијака, фокус ће бити стављен на представе овог мотива настале у периоду раног средњег века, када и улази у употребу у хришћанској уметности.

У периоду зрелог средњег века, зодијак добија још истакнутије место, почевши да се приказује се на прочељима цркава, подним мозаицима, крстионицама, витражима, зидном сликарству. У позном средњем веку, појавиће се и у панелном сликарству, биће присутан и у многим од наведених видова, као и у сликарству минијатура у којем је присутан током готово читавог трајања средњег века. Овим примерима биће посвећена пажња у оквиру поглавља Представе зодијака у каснијој уметности средњег века. Будући да је број споменика са представама зодијака насталих током периода зрелог и позног средњег века велик, немогуће би било разматрати нити се детаљно посветити свим познатим примерима, већ ће бити пружен преглед појаве мотива у различитим географским подручјима, као и уметничким формама, са истакнутим карактеристикама и специфичностима везаним за одређени споменик или област. Овај преглед ће бити изложен хронолошким редоследом, у мери у којој нам поузданост датовања омогућава. Поред примера који припадају раздобљу средњег века, биће споменути и поједини примери из ренесансне и пост-византијске уметности, који сведоче о каснијој употреби мотива и његовој распрострањености.

У поглављу које дели наслов са дисертацијом приступићемо уочавању евентуалних правилности у појављивању мотива с циљем испитивања фактора који су допринели његовој апропријацији у уметност средњег века. У оквиру истог, биће размотрени примери християнизације мотива у визуелним уметностима. Поред политичких, културних, историјских детерминанти које су

одредиле и омогућиле појаву мотива зодијака у уметности средњег века, посебна пажња биће посвећена улози астрологије у процесу апропријације мотива, са освртом на историју и рецепцију ове дивинаторне технике током зрелог и позног средњег века. На крају поглавља, биће изложена интерпретација значења представа зодијака у оквиру различитих иконографских програма, као и њихова функција у сакралној топографији храма.

1.2. *Status questionis*- историјат истраживања

Иако је веома заступљен у уметности средњег века, мотиву зодијака и његовим средњовековним представама до сада није посвећена ниједна монографска студија. Овом иконографски комплексном и визуелно разноврсном мотиву у досадашњој литератури пажња је посвећивана само спорадично, без много осврта на историју његовог приказивања, порекло и значења. Прве покушаје стварања прегледа примера појаве зодијака у уметностима, како средњег века, тако и старог, као и њихова разматрања, налазимо у енциклопедијама и лексиконима. Франц Кимон саставио је за Речник грчких и римских старина (*Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, d'après les textes et les monuments*) јединицу посвећену зодијаку.¹ Највећи део посвећен је историји зодијака и његовим представама насталим у периоду старог века, различитим значењима, функцијама и употребама на које је наилазио. Један део текста посвећен је зодијаку у хришћанској епохи, и у оквиру ког се Кимон осврће и на ставове најранијих хришћана према астрологији, и износи доказе постојања веровања и практиковања астрологије међу њима који се могу пронаћи и у материјалним остацима и у писаним изворима.²

У једанаестом издању Енциклопедије Британика из 1911. године, налази се чланак посвећен зодијаку који је саставила Агнес Мери Клерк и у којем је

¹ *Zodiacus*, in: *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, d'après les textes et les monuments*, eds. M. C. Daremberg, E. Saglio, V, Paris 1892, 1046-1062 (F. Cumont).

² *Ibid*, 1059-1060.

изнела историју развоја концепта зодијака, порекло, митолошке асоцијације и визуелне карактеристике сваког од знакова, као и различите манифестације зодијака у ваневропским културама.³ У овом исцрпном чланку, који је и даље релевантан, нарочито са аспекта историје науке, ауторка износи и неколицину примера представа зодијака у визуелној уметности. Иако овај преглед не претендује на исцрпност и свеобухватност, веома је користан јер наводи и велики број примера из уметности средњег века. Ауторка истиче како је зодијачки симболизам постао упадљив у средњовековној уметности и како је красио готово све француске катедрале XII и XIII века, на чијим порталима је представљао извесну врсту руралног календара, у којем је сваком знаку и месецу придружен један од одговарајућих месечних радова.⁴

И у новијим издањима могу се пронаћи прегледи представа зодијака у визуелним уметностима. У *Encyclopedia of World Art* из 1960. године, у оквиру чланка посвећеном астрономији и астрологији у уметностима, налазимо опширна разматрања најранијих примера представа сазвежђа, развоја концепта и симбола зодијака, као и представа зодијака у класичној антици и њихових појава у средњовековној и модерној Европи.⁵ Будући да се ради о Енциклопедији светске уметности, у неколико сегмената овог чланка обрађују се и примери из различитих ваневропских култура.

Када су у питању представе зодијака у античкој уметности, међу најрелевантније чланке њима посвећене у енциклопедијама спадају они које је саставио Ханс Георг Гундел. Најпре 1966, у *Enciclopedia dell' Arte Antica*, а потом и 1972. у *Pauly–Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.⁶ Каснији чланак спада у најисцрпније и најчешће цитиране, будући да осим што садржи један од најпотпунијих каталога визуелних представа зодијака у античкој

³ *Zodiac*, in: *The Encyclopaedia Britannica*, XXVIII, New York 1911, 993-998 (A. M. Clerke).

⁴ Clerke 1911, 998.

⁵ *Astronomy and Astrology*, in: *Encyclopedia of World Art*, Vol. II, ed. B. S. Myers, London 1960, 39-88 (E. Battisti et al.).

⁶ *Zodiaco*, in: *Enciclopedia dell' Arte Antica* VII, ed. R. Bianchi Bandinelli, Roma 1966, 1274-1286 (H. G. Gundel); *Zodiakos*, in: *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* XA, ed. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, K. Ziegler, Munich 1972, 462-710 (idem).

уметности, знатан део у њему је посвећен и зодијаку у античкој књижевности, као и његовом развоју и различитим применама.

Енциклопедија компаративне иконографије из 1998. године у себи такође садржи обиман чланак посвећен мотиву зодијака.⁷ Поред прегледа различитих форми у којима је приказиван зодијак и различитих намена које је имао у уметности антике, средњег века и ренесансе, овај чланак нуди и списак одабраних уметничких дела са представама овог мотива, као и списак литературе везане за ову тему.

Знатно потпунији списак примера налазимо у издању Индекса хришћанске уметности одељења за уметност и археологију Универзитета у Принстону (*Index of Christian Art, Department of Art & Archaeology, Princeton University*), под називом Време у средњовековном свету, објављеном 2007. године. Ова публикација представља каталог фотографија из овог архива на којима се могу видети представе знакова зодијака и месечних радова на делима уметности средњег века, изведеним у различитим техникама.⁸ Премда овај каталог нуди списак дела на којима се јавља мотив зодијака у целости, разврстаних према уметничким видовима којима припадају, у илустративном делу, репродукције су сортиране према знаковима, приказујући само појединачне знакове зодијака. Такав начин излагања, на ком су знаци приказани изоловано од остатка мотива, као и уметничке целине на којој су представљени, онемогућава сагледавање читаве композиције и остатка иконографског програма чији су део. Једино што оваква врста прегледа омогућава је сагледавање иконографских варијетета који се појављују у оквиру једног знака. Знаци су изложени у редоследу који прати месечне радове са којима се често и приказују, почевши од Водолије, којим започиње календарска година. То упућује на закључак да се знаци зодијака разматрају само у спони са месечним радовима, да се у њима види некаква врста визуелног календара и да се тумаче искључиво као симболи времена, на шта

⁷ *Zodiac*, in: *Encyclopedia of Comparative Iconography: Themes Depicted in Works of Art*, ed. H. E. Roberts, London 1998, 959-968 (P. Grimley Kuntz).

⁸ *Time in the Medieval World: Occupations of the Months & Signs of the Zodiac in the Index of Christian Art*, ed. C. Hourihane, University Park PA 2007.

сугерише и наслов овог издања и што Колум Хурихејн, његов приређивач, истиче неколико пута у уводу.⁹

Међутим, знаци зодијака се не приказују увек заједно са месечним радовима. Иако прве примере заједничког приказивања налазимо у IX веку, самосталне представе зодијака су много чешће на делима насталим у периоду раног средњег века. Од XII века, примери заједничког приказивања су све чешћи, док у периоду позног средњег века у потпуности доминирају. Будући да из каснијих периода средњег века поседујемо много више сачуваних споменика у односу на оне настале у периоду раног средњег века, самим тим имамо и много више сачуваних примера приказивања зодијака заједно са циклусом месечних радова. Та чињеница је можда имала утицаја на истраживаче који су се бавили знацима само у склопу месечних радова, што је чест случај и готово „правило” у досадашњој историографији. У оквиру монографије посвећене месечним радовима у античкој и средњовековној уметности Џејмса Карсона Вебстера из 1938. године, налазимо наведен велики број примера зодијака у оквиру текста, као и међу илустрацијама.¹⁰ Знаци и радови предмет су истраживања и чланка Олге Коселеф из 1942. године, посвећеног њиховим примерима који се могу наћи у псалтиру Краљице Марије, као и докторске дисертације Марџори Џин Хол Панадеро из 1984. године, која се бави њиховим представама на фасадама француских цркава XII века.¹¹

⁹ Op. cit., „These two symbols of time acted as a calendar and linked heaven and earth in one systematic whole.” xlvi. „It is important that we view both cycles as one unit that brings us back into the medieval mode of seeing. Together they formed a complete calendar, and it is impossible to separate the signs from the scenes.”, lii. „As these twelve signs were used to record twelve months, they in effect became a calendar.”, lix.

¹⁰ J. C. Webster, *Labours of the Months in Antique and Medieval Art to the End of the Twelfth Century*, Evanston - Chicago 1938.

¹¹ O. Koseleff, Representations of the Months and Zodiacal Signs in Queen Mary's Psalter, *Gazette des Beaux-arts* 6/22 (1942) 77-88; M. J. Hall Panadero, *The Labors of the months and the signs of the zodiac in twelfth-century French facades*, докторска дисертација одбрањена 1984. године на Универзитету у Мичигену. Велики је број чланака који такође разматрају појаве зодијака на појединачним споменицима или групама споменика из средњег века у склопу других циклуса или симбола са којима се доводе у везу. Такав је на пример и чланак Вилијама Хинкла, W. M. Hinkle,

Зодијак као временски симбол разматра се и у издањима новијег датума. У монографији Терезе Перез Игуере објављене 1998. године на енглеском језику под називом *Medieval Calendars*, посебно поглавље је посвећено знацима зодијака, како иконографији и пореклу појединачних знакова, тако и њиховој хришћанској асимилацији.¹² Осим њима, пажња је посвећена и другим алегоријским представама и симболима времена који су приказани на бројним илустрацијама које чине већи део ове публикације. Средњовековне представе зодијака проучавају се у склопу других примера персонификација и симбола времена од античког периода до ренесансе у студији Симоне Коен, *Transformations of Time and Temporality in Medieval and Renaissance Art* из 2014. године.¹³ Кроз примере које наводи, ауторка тежи да расветли однос према времену и темпоралности који је присутан у различитим епохама.

Доста ређе су знаци зодијака једини предмет истраживања једног рада. То је случај у чланку Филе Калдер Нај из 1923. године.¹⁴ У њему ова ауторка доводи у везу појаву зодијака на фасадама цркава XII века са рељефима тауроуктоније који су украшавали митреуме широм Римског царства. Овај чланак може да послужи као добар пример тога да када се мотив зодијака проучава самостално могуће је дијахронијски га посматрати и извести стилске и иконографске паралеле између представа из различитих временских епоха. Такође, на тај начин и зодијак можемо разматрати у склопу различитих традиција за које се везује, међу којима је и астролошка. У два издања која је објавила Британска библиотека, 1980. и 2002. године, посвећена астрологији у средњовековним рукописима, срећемо велики број примера представа зодијака, махом из периода позног средњег века.¹⁵

The Cosmic and Terrestrial Cycles on the Virgin Portal of Notre-Dame, *The Art Bulletin* 49/4 (1967), 287-296; као и чланак Вероник Франдон, V. Frandon, Du multiple à l'Un. Approche iconographique du calendrier et des saisons du portail de l'église abbatiale de Vézelay, *Gesta* 37/ 1 (1998), 74-87.

¹² T. Pérez Higuera, *Medieval Calendars*, London 1998.

¹³ S. Cohen, *Transformations of Time and Temporality in Medieval and Renaissance Art*, Leiden 2014.

¹⁴ P. Calder Nye, The Romanesque Signs of the Zodiac, *Art Bull* 5/3 (1923) 55-57.

¹⁵ T. S. Pattie, *Astrology, as illustrated in the collections of the British Library and the British Museum*, London 1980; S. Page, *Astrology in Medieval Manuscripts*, London 2002. Веомо информативан је и чланак Харија Бобера из 1948. године који се бави представама зодијака и

Астролошке представе настале у периоду средњег века и ренесансе предмет су истраживања студије Дитера Блумеа из 2000. године.¹⁶ У оквиру студије, разматрају се и примери зодијака у визуелним делима, у већој мери они који потичу из периода позног средњег века и ренесансе.

Велики број примера раносредњовековних представа зодијака може се наћи у студији Бјанке Кинел, *The End of Time in the Order of Things*, објављеној 2003. године.¹⁷ Ове представе, заједно са другим представама космолошког карактера, ауторка разматра у светлу теолошких принципа и есхатолошких веровања актуелних у тренутку њиховог настанка, као и компутистичких и астрономских теорија које су се могле наћи у рукописима тог времена. Ауторка такође заступа тезу да су форме дијаграма који су илустровали такве садржаје у великој мери утицале на религиозну иконографију тог времена.

Појава и ширење великог броја рукописа профане, „научне” садржине у периоду каролиншке ренесансе, несумњиво је имала великог значаја и за визуелне уметности другачијег карактера. Три докторске дисертације баве се темама везаним за ту проблематику и биле су веома значајне и за истраживање спроведено током овог докторског рада. Мерион Долан се у својој дисертацији бави илустрованим рукописима Аратових Феномена и њиховом улогом у преношењу астрономских знања током средњег века. У оквиру свог рада, разматра могуће узоре овим илустрацијама, те значајну пажњу посвећује представама зодијака које су се појављивале уметности култа Митре, на мозаицима римског света, као и на палестинским мозаицима синагога рановизантијског периода. Такође, разматра и илустрације других рукописа астрономске садржине у којима су се често могли наћи прикази знакова

њиховим везама са гранама астролошке медицине. H. Bober, *The Zodiacal Miniature of the Très Riches Heures of the Duke of Berry: Its Sources and Meaning*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 11 (1948) 1-34.

¹⁶ D. Blume, *Regenten des Himmels. Astrologische Bilder in Mittelalter und Renaissance*, Berlin 2000.

¹⁷ B. Kühnel, *The End of Time in the Order of Things*, Regensburg 2003.

зодијака.¹⁸ Ерик Рамирез-Вивер као непосредан предмет истраживања своје дисертације узима рукопис астрономско-компјутистичко-педагошког приручника који се чува у Мадриду (*Biblioteca Nacional de España*, MS. 3307), настојећи да покаже како се у овом рукопису може видети усклађивање хришћанског погледа на свет и научних знања пренетих из класичног периода.¹⁹ С тим у циљу, пружа опширан преглед научних рукописа каролиншког периода, као и покушаја прилагођавања класичне иконографије хришћанском контексту. Цело једно поглавље посвећено је сакрализацији зодијака. Дисертација Бенцамина Андерсона бави се космолошким представама раног средњег века базираним на Птолемејевом концепту свемира и њиховом улогом у царској идеологији и иконографији присутној у Византијском царству, Франачкој држави и Умајадском калифату.²⁰

Када су у питању представе зодијака у јеврејској уметности, постоји обиље литературе које се бави том темом. Неке од тих студија садрже и прегледе појаве зодијака у античкој и позноантичкој уметности, као и паралеле са примерима из касније хришћанске уметности. Међу њима можемо да издвојимо студије Рејчел Хаклили и Стивена Фајна, као и каталог изложбе организоване у Израелском музеју у Јерусалиму 2001, посвећене управо уметности и симболизму зодијака.²¹

¹⁸ M. Dolan, *The Role of Illustrated Aratea Manuscripts in the Transmission of Astronomical Knowledge of the Middle Ages*, докторска дисертација одбрањена 2007. године на Универзитету у Питсбургу.

¹⁹ E. Ramírez-Weaver, *Carolingian Innovation and Observation in the Paintings and Star Catalogs of Madrid, Biblioteca Nacional, Ms. 3307*, докторска дисертација одбрањена 2008. године на Институту за лепе уметности Универзитета у Њујорку.

²⁰ B. W. Anderson, *World image after world empire: the Ptolemaic cosmos in the early middle ages, ca. 700-900*, докторска дисертација одбрањена 2012. године на Брин Мор Колеџу.

²¹ R. Nachlili, *The Zodiac in Ancient Jewish Art: Representation and Significance*, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 228 (1977) 61-77; eadem, *Ancient Mosaic Pavements: Themes, Issues, and Trends, Selected Studies*, Leiden 2009. S. Fine, *Art & Judaism in the Greco-Roman World, Toward a New Jewish Archaeology*, Cambridge 2005; *Written in the Stars, Art and Symbolism of the Zodiac*, ed. I. Fishof, Jerusalem 2001.

За разлику од јеврејских, представе зодијака у византијској уметности нису добиле нарочиту пажњу у науци. Ни у већини чланака посвећеним појединачним примерима не налазимо разматрања појаве овог мотива кроз историју византијске уметности. Изузетак представља рад Иване Јевтић који се бави представама на своду јужног травеја нартекса цркве Светих Арханђела у Леснову.²² Истом темом се бави и чланак Срђана Ђурића објављен 1982. године у часопису Зограф.²³ Овај чланак, у којем је знатан део посвећен композицијама са зодијаком присутним у уметности која је претходила лесновском живопису, представља редак пример доприноса проучавању иконографије зодијака у српској науци.

1.3. Методолошки приступ истраживању

Приступ истраживању у овом докторском раду је интердисциплинаран и обухвата методе различитих друштвених и хуманистичких наука. Примарни метод који је у раду примењен је иконографско-иконолошки, један од најзначајнијих и најзаступљенијих метода у историји уметности, развијен у првој половини XX века захваљујући раду Ервина Панофског и Абија Варбурга. Овај метод се бави тематиком и значењем уметничких дела и њиховим тумачењем у оквиру културе у којој су настали, што подразумева ослањање на знања и методе других дисциплина поред историје уметности. У овом раду конкретно, коришћене су методе дисциплина историје, историје књижевности, археологије, антропологије, класичних наука, теологије, патристике, друштвене историје и историје науке.

²² I. Jevtić, Le nouvel ordre du monde ou l'image du cosmos à Lesnovo, in: *The Material and the Ideal, Essays in Medieval Art and Archaeology in Honour of Jean-Michel Spieser*, eds. A. Cutler, A. Papaconstantinou, Leiden - Boston, 2007, 129- 149.

²³ С. Ђурић, Христ Космократор у Леснову, *Зограф* 13, (1982) 65-71.

Примена наведених метода у функцији је и расветљавања историјског контекста у којем су представе зодијака настале, неопходног за истраживање и разумевање апропријације овог мотива из античке уметности у уметност средњег века.²⁴ Апропријација је схваћена као скуп „комплексних процеса којима се простори, предмети и други 'изрази културе' доводе да представљају нешто друго од њихове оригиналне намене” како су је дефинисале Кетлин Ешли и Вероник Плеш у свом уводнику специјалног броја часописа *Journal of Medieval and Early Modern Studies* посвећеном овој теми.²⁵ Апропријација је постала популаран појам у новијој литератури различитих академских дисциплина, а како ове две ауторке наводе, историчари уметности су се бавили њом деценијама а да нису користили тај конкретан израз, већ су говорили о адаптацијама, позајмљивању, транслацији, цитатима итд. Ипак, овај термин поседује већу прецизност када је тежња аутора да се усредреди на процесе уметничке производње у њиховим културним и друштвеним контекстима више него на сам уметнички предмет и у себи садржи наглашенију билатералност јер разматра првобитне узор заједно са предметом истраживања.

Будући да је зодијак један од кључних елемената астрологије, да би правилно разумели појаву његових представа и њихово значење, неопходно је истражити и анализирати положај који је астрологија имала у мисли и друштву средњовековног Запада, Византије, као и царског Рима. Стога су у раду изложени поједини сегменти из историје астрологије. Приступ при разматрању астрологије и њеног статуса у различитим друштвима и системима наука у суштини је ревизионистички. У старијим студијама везаним за историју науке, астрологија је готово занемаривана, оценама да се ради о обичном сујеверју, окултистичкој и херметичкој пракси која не заслужује већу пажњу истраживача.²⁶ Примењивање

²⁴ Р. С. Нелсон, Апропријација, у: *Критички термини историје уметности*, прир. Р. С. Нелсон и Р. Шиф, прев. Љ. Петровић, Нови Сад 2004, 208-224, 223.

²⁵ К. Ashley, V. Plesch, The Cultural Processes of “Appropriation”, *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 32/1 (2002) 1-15.

²⁶ Такве ставове заступали су чак и историчари астрологије, попут Огиста Буше-Леклерка, који у уводу своје обимне студије астрологију назива мртвим сујеверјем. А. Bouché-Leclercq, *L’Astrologie Grecque*, Paris 1899, II. Франц Кимон у уводу својих предавања, астрологију назива „ученим сујеверјем”, „заблуделим уверењем”, „том очајничком грешком на коју су

модерних критеријума и концепта о томе шта је наука при проучавању античких и средњовековних метода и идеја, као и лична уверења везана за валидност и утемељеност астрологије, дуго су онемогућавала правилно сагледавање утицаја и значаја који је ова пракса поседовала у прошлости.²⁷ Захваљујући радовима новијих истраживача можемо видети да је астрологија била далеко више интегрисана у средњовековну мисао и систем веровања него што је оцењивано у ранијој литератури.²⁸ Како истиче Коку фон Штукрад, астрологија је све до XVIII века била суштински повезана са астрономијом, математиком, природном

интелектуалне моћи небројених генерација утрошене, и која се чини једним од најгорчих разочарења.” F. Cumont, *Astrology and Religion among the Greeks and Romans*, New York 1912, xi, xiv.

²⁷ Већ средином XX века појављују се јасно изражене тежње за променама у историографији. Један од најранијих, често навођених примера је одговор Ота Нојгебауера на рецензију коју је написао Џорџ Сартон у часопису *Изис*, у којем астрологију назвао нонсенсом и „сујеверним олупинама са Блиског Истока”. O. Neugebauer, *The Study of Wretched Subjects*, *Isis* 42/2 (1951), 111; G. Sarton, F. Siegel, *Seventy-Sixth Critical Bibliography of the History and Philosophy of Science and of the History of Civilization (To May 1950)*, 3. Babylonia and Assyria; Drowser, Mrs. Ethel Stefana (E.S. Stevens), “The Book of the Zodiac (Sfar Malwasia)”, *Isis* 41, 3/4 (1950) 328-424, 374. Исти часопис 1955. објавио је и чланак Лина Торндајка у којем овај аутор нуди аргументе за проучавање астрологије у оквиру историје науке. L. Thorndike, *The True Place of Astrology in the History of Science*, *Isis* 46/3 (1955) 273-278. И у новије време можемо наћи чланке који заговарају објективнији приступ проучавању историје астрологије и који нуде критичке осврте на њену историографију, попут L. Taub, *The Rehabilitation of Wretched Subjects. Ancient Astrology by Tamsyn Barton; Power and Knowledge: Astrology, Physiognomics, and Medicine in the Roman Empire by Tamsyn Barton, Early Science and Medicine* 2/1 (1997) 74-87; A. Grafton, *Starry Messengers: Recent Work in the History of Western Astrology, Perspectives on Science* 8/1 (2000) 70-83; K. von Stuckrad, *Astrologia Hermetica: Astrology, Western Culture, and the Academy*, in: *Hermes in the Academy: Ten Years' Study of Western Esotericism at the University of Amsterdam*, eds. W. J. Hanegraaff, J. Pijnenburg, Amsterdam 2009, 51-59.

²⁸ Међу њима можемо истаћи радове Кокуа фон Штукрада, Темзин Бартон и Николаса Кемпиона. K. von Stuckrad, *Jewish and Christian Astrology in Late Antiquity – A New Approach*, *Numen* 47/1 (2000) 1-40; idem, *Locations of Knowledge in Medieval and Early Modern Europe: Esoteric Discourse and Western Identities*, Leiden - Boston 2010; T. Barton, *Ancient Astrology*, New York - London 1994; N. Campion, *A History of Western Astrology, Volume I: The Ancient and Classical Worlds*, London 2008; idem, *A History of Western Astrology, Volume II, The Medieval and Modern Worlds*, London - New York 2009; idem, *Astrology and Cosmology in the World's Religions*, New York 2012.

филозофијом и медицином. Даље напомиње како можемо чак рећи да се на међуспојевима науке, филозофије, религије и других културних система статус астрологије у европској историји треба одредити.²⁹ С тим у виду, у овој дисертацији се разматрају елементи астролошких веровања присутни у теолошким, научним, филозофским списима старог и средњег века. Једна од хипотеза овог рада је да су управо ти елементи омогућили апропријацију мотива зодијака у средњем веку.

Неразумевање положаја астрологије у средњовековној култури за последицу је имало и непотпуне интерпретације мотива зодијака у уметности тог периода. Врло учестала су тумачења према којима зодијак на сакралним споменицима представља искључиво астрономски или темпорални симбол. Таква тумачења елиминишу потребу за разматрањем астрологије и њеног проблематичног и комплексног статуса у хришћанској мисли и друштву. Астрологија је била део класичног наслеђа, преузета у средњем веку као део квадривијума, и као таква, била је део наставног програма већине европских универзитета.³⁰ Средњовековна медицина готово да се није могла замислити без употребе астрологије; прорачунавање најповољнијег тренутка за обављање операција, превијања или купања пацијената је представљало саставни део метода лечења примењиваних од готово свих образованих лекара. Било је устаљено веровање да одређеним деловима тела владају одређени знаци, што је илустровано бројним представама „Човека зодијака”, које су се могле наћи у

²⁹ „....., until the 18th century, astrology was intrinsically linked to astronomy, mathematics, natural philosophy, and medicine. We can even say that it is on the interfaces of science, philosophy, religion, and other cultural systems. that the status of astrology in European history has to be determined.” von Stuckrad 2009, 54.

³⁰ R. Lemay, *The Teaching of Astronomy in Medieval Universities, Principally at Paris in the Fourteenth Century*, *Manuscripta* 20/3 (1976) 197-217, 199-201; S. Dž. Tester, *Istorija zapadne astrologije*, prev. M. Savić, V. Petrović, Beograd 1996, 162-6; D. C. Lindberg, *The Beginnings of Western Science, The European Scientific Tradition in Philosophical, Religious, and Institutional Context, Prehistory to A.D. 1450*, Chicago - London 2007, 275-7. Како Џон Норт истиче: „When it entered the university curriculum in the middle ages, it was not in some hole-in-the-corner way, but as a subject to which the names of many of the great intellects of the past were attached.” J. North, *God's Clockmaker, Richard of Wallingford and the Invention of Time*, New York - London 2005, 320.

рукописима средњег века. Један од најпознатијих примера свакако је часослов војводе од Берија, украшен илуминацијама браће Лимбург који су израдили ову представу преко читаве странице fol.14. Такође, важно је напоменути да су током читавог средњег века границе између астрономије и астрологије биле често нејасне и померљиве, као и да су оба термина употребљавана наизменично да означе оно што данас подразумевамо и под астрологијом и астрономијом.³¹ Имајући то у виду, као и распрострањеност и прихваћеност астрологије у великом делу средњовековног друштва, тешко је без сумње прихватити тврдње да је у очима наручилаца и посматрача зодијак у визуелној култури средњег века био сведен само на астрономско или хронолошко значење.

Неопходан за разумевање статуса астрологије у средњовековној култури, а нарочито за појаву зодијака на хришћанским споменицима, јесте став Цркве и њених најзначајнијих представника и мислилаца према овој дивинаторној техници. Упркос увреженом убеђењу да је тај став у целости негативан, детаљнији увид у списе различитих хришћанских аутора показује да је тај однос заправо много комплекснији. Генерално расположење према астрологији јесте било неповољно, за шта су постојали вишеструки разлози. Међу њима је свакако било и паганско порекло астрологије- на њу се гледало као на реликт паганских сујевеља и део паганске религије. Њеном угледу није погодновало ни што је повезивана са различитим јеретичким сектама и што је често осуђивана у оквиру напада на њихова уверења. Црква није благонаклоно гледала ни на један вид прорицања будућности и сви су махом били довођени у везу са магијом, која је била посебан предмет осуде од самих почетака хришћанства. Највећи проблем, ипак, представљао је свакако инхерентни фаталистички детерминизам астрологије, односно схватање да је живот људи, као и дешавања на земљи, предодређен кретањем и положајем звезда, схватање које се косило са

³¹ S. Parpola, *Mesopotamian Astrology and Astronomy as Domains of the Mesopotamian "Wisdom"*, in: *Die Rolle der Astronomie in den Kulturen Mesopotamiens, Beiträge zum 3. Grazer Morgenländischen Symposium (23. -27. September 1991)*, ed. H. D. Galter, Graz 1993, 47-59. Веома добар преглед историје употребе ова два термина и у западноевропској и византијској традицији, каогод и арапској, даје и С. Пајнс на почетку свог чланка из 1964, S. Pines, *The Semantic Distinction between the Terms Astronomy and Astrology according to al-Biruni*, *Isis* 55/ 3 (1964) 343-349, 343-6.

хришћанском доктрином слободне воље. Појављивала су се и извесна компромисна решења, одређене концесије према астрологији које су се могле наћи код појединих хришћанских аутора, о којима ће бити речи у даљем току рада. Такође, постојали су и свесни напори прилагођавања астрологије хришћанском учењу. Један од њих је било и стварање христијанизованог зодијака, односно давања хришћанског значења и симболике знацима зодијака. Различите примере налазимо у писаним изворима почевши од IV века, и сви они су изнети у раду. У неким од њих налазимо паралеле са примерима из визуелних уметности, у којима можемо уочити одступања од стандардне иконографије код појединих знакова, са тежњом њихове адаптације новом хришћанском значењу. Осим иконографских измена, христијанизација је могла бити спроведена и постављањем знакова на различита места у оквиру програма једне целине, чиме се апострофирала хришћанска симболика тог знака. Сви ови примери и различити видови христијанизације наводе се у раду и анализирају се у оквиру насловног поглавља.

2. ИСТОРИЈА ЗОДИЈАКА

На почетку овог поглавља посвећеног излагању историјског развоја концепта зодијака, као и различитих примена које је током историје налазио, неопходно је да пружимо дефиницију овог појма. Зодијак можемо дефинисати као замишљени појас на небу који окружује линију еклиптике, путање коју Сунце пређе за годину дана. Осмишљен је тако да обухвата зону од око $8\frac{1}{2}^{\circ}$ јужно и северно од еклиптике, у којој се осим Сунца крећу и Месец и планете. Подељен је на дванаест једнаких делова који представљају знаке зодијака. Идеја да се еклиптика подели на управо дванаест делова по свој прилици је заснована на подели соларне године на дванаест лунарних месеци.³² Знаци зодијака обухватају одређени период године током ког се претпоставља да Сунце борави у том знаку.

Знак зодијака	Латински назив	Време трајања
Ован	Aries	21. март- 20. април
Бик	Taurus	20. април- 21. мај
Близанци	Gemini	21. мај- 21. јун
Рак	Cancer	21. јун- 23. јул
Лав	Leo	23. јул- 23. август
Девица	Virgo	23. август- 23. септембар
Вага	Libra	23. септембар- 23. октобар
Шкорпија	Scorpio	23. октобар- 22. новембар
Стрелац	Sagittarius	22. новембар- 22. децембар
Јарац	Capricorn	22. децембар- 20. јануар
Водолија	Aquarius	20. јануар- 19. фебруар
Рибе	Pisces	19. фебруар- 21. март

Табела 1. Знаци зодијака

³² А. А. Gurshtein, On the Origin of the Zodiacal Constellations, *Vistas in Astronomy* 36 (1993) 171-190, 172; F. Rochberg, *The Heavenly Writing: Divination, Horoscopy, and Astronomy in Mesopotamian Culture*, Cambridge 2004, 129.

Знакове, као и њихове латинске називе који су у употреби у већем делу западног света, заједно са кореспондирајућим временским периодима приказали смо у табели један. Сама реч зодијак настала је од грчких речи ζῳδιακὸς κύκλος, што значи круг животиња. Реч ζῳδιακὸς изведена је од ζῳδιον, која је деминутивни облик ζῳον, односно животиња.³³ Више од половине знакова носи називе животиња и вероватно је због тога зодијак добио тај назив. То је уједно и једна од подела знакова, на људске и животињске. Постоје и друге, и код Манилија само налазимо десет различитих начина на које можемо разврстати знаке.³⁴ Једна од главних класификација знакова је на мушке и женске, са једнаким бројем знакова оба пола. Та подела није вршена на основу рода назива знака, нити према њиховим особинама, већ највероватније има везе са питагорејском идејом да су непарни бројеви мушки, а парни женски.³⁵ Тако се први знак зодијака Ован сматра за мушки, а следећи знак Бика за женски. Код Ветија Валенса, у II веку н.е. налазимо груписање знакова у такозване „триплицитете” према четири елемента: у ватрене знакове убрајамо Овна, Лава и Стрелца, у земљане Бика, Деву и Јарца, у ваздушне Близанце, Вагу и Водолију и у водене Рака, Шкорпију и Рибе.³⁶ Од осталих подела, поменућемо још само ону на кардиналне, фиксне и променљиве знакове, у зависности од тога које место у оквиру годишњег доба одређени знак заузима; па је тако Ован кардинални знак, Бик фиксни, Близанци променљиви, Рак кардиналан итд. Сваким од знакова влада одређена планета која му даје карактеристике. Током већег дела историје астрологије број тих планета је био седам, јер су поред оних видљивих голим

³³ Постоје и друга објашњења етимологије ове речи. Код Трећег Ватиканског митографа, у другој половини XII века, налазимо тумачење према којем корен речи зодијак представља грчка реч *зое*, односно живот, „према облику живих ствари приказаних у њему.” Third Mythographer, On the Gods of the Pagan Nations and Their Allegories, 11, tr. R. E. Pepin, in: *The Vatican Mythographers*, New York 2008, 207-335. Исти корен речи наводи и Јован од Сакробоска средином XIII века у свом делу *О сферама*. Он, међутим, као образложење такве етимологије речи зодијак истиче то што сав живот инфериорних ствари зависи од кретања планета испод њега. *The Sphere of Sacrobosco and Its Commentators*, tr. L. Thorndyke, Chicago 1949, 124.

³⁴ Manilius, *Astronomica*, 2.150-222, tr. G. P. Goold, Cambridge MA - London 1977.

³⁵ Tester 1996, 34.

³⁶ Ibid., 46.

оком- Сатурна, Јупитера, Марса, Венере и Меркура, укључени и Сунце и Месец, који су у античко доба такође сматрани планетама.

Називи знакова потичу од назива сазвежђа кроз које пролази линија еклиптике, али са њима немају конкретне везе од тренутка када су конципирани као дванаест једнаких делова који обухватају по 30° зодијачког појаса. Такав зодијак створен је у V веку пре нове ере, на подручју Вавилоније, у периоду Ахеменидског царства. Настао је као координатни систем за одређивање положаја небеских тела. Његово увођење омогућило је примену математичких метода на астрономске податке сакупљене посматрањем, што је представљало огроман корак у развоју астрономије као науке.³⁷ Стога зодијак, заједно са увођењем сексагезималног система (поделе времена, као и круга, на шездесет јединица), представља једну од најзначајнијих тековина вавилонске науке. Иако су у историографији постојала спорења око порекла зодијака, као и у осталом, око порекла астрологије, бројни докази упућују на Вавилонију као место његовог настанка: називи знакова на грчком језику су преводи или варијације вавилонских назива; начин приказивања знакова у грчкој уметности преузет је из вавилонских примера.³⁸ Ипак, крунски доказ је свакако најстарији писани помен зодијака у вавилонским астрономским дневницима из V века п.н.е. у којима се положаји планета наводе помоћу знакова зодијака.³⁹

До тог тренутка, зодијак је прошао дуг пут развоја. Имена сазвежђа која се налазе на линији еклиптике први пут сусрећемо око 1100. године пре нове ере, а међу њима и оне са називима као што су „Небески бик”, „Велики близанци”,

³⁷ R. Powell, *History of the Zodiac*, San Rafael CA 2007, 5.

³⁸ Различита становишта о пореклу зодијака, као и астрологије постојала су још и код античких аутора, који су њихово откриће приписивали или Египћанима или Вавилонцима. Недоумице и опречна мишљења су била присутна у науци све до краја XIX века када су преведене земљане плоче са клинастим писмом које су садржале математичке, астрономске и астролошке записе. За преглед ових различитих ставова у прошлости в. R. Beck, *A Brief History of Ancient Astrology*, Oxford 2007, 17, n. 13; F. Rochberg, *In the Path of the Moon: Babylonian Celestial Divination and Its Legacy*, Leiden 2010, 3- 4; A. Sachs, *Babylonian Horoscopes*, *Journal of Cuneiform Studies* 6/ 2 (1952) 49-75.

³⁹ Ове дневнике су превели и објавили Абрахам Сакс и Херман Хунгер у пет томова. A. J. Sachs, H. Hunger, *Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia*, 5 vols, Vienna 1988- 2001.

„Вага”, „Шкорпија”.⁴⁰ Целовит списак имена зодијачких сазвежђа јавља се први пут у збирци текстова насталој 686. године п.н.е. под називом MUL.APIN.⁴¹ Тај списак садржи 18 сазвежђа која се налазе „на путањи Месеца”.⁴² Међу називима сазвежђа налазимо и већи део назива знакова зодијака; поред већ поменутих који су били познати у XII веку пре нове ере, сада су присутна и сазвежђа Рака, Лава и Риба, као и Барбун, Најамник и бог Пабилсаг, који ће касније постати знакови Јарца, Овна и Стрелца, и сл.

Негде око 700. године пре нове ере, број сазвежђа на путањи Месеца сведен је на дванаест. Изабрана су она најближа линији еклиптике и још увек су то била сазвежђа различите величине. У V веку п.н.е., ова сазвежђа замењена су апстрактним зонама од по 30° које деле појас еклиптике на дванаест једнаких делова. Те зоне представљају оно што нам је данас познато под називом зодијачки знак и своја имена су добила по зодијачким сазвежђима са којима им се оквирно подударало положај на еклиптици. Није увек могуће разазнати у писаним изворима када се говори о дванаест зодијачких сазвежђа а када о знацима и у науци и даље постоје неслагања око тога. С тога, код различитих аутора налазимо различита становишта око питања када се знаци зодијака први пут појављују у писаним изворима као референтни систем за одређивање положаја небеских тела.⁴³ Ипак, нико не даје датум старији од V века, тако да ћемо и ми прихватити V век као оквирно време појаве зодијачких знакова.

За почетак зодијака узет је знак Овна, односно, како се у вавилонским изворима називао, Најамник. Тај знак је кореспондирао са првим месецом у

⁴⁰ H. Hunger, D. Pingree, *Astral Sciences in Mesopotamia*, Leiden 1999, 50-57.

⁴¹ Најстарији сачуван пример ове збирке потиче из 686. год. п.н.е., али су у њој записане опсервације које су настале доста раније, тако да се сматра да је збирка састављена негде око 1100. године п.н.е. Rochberg 2010, 358.

⁴² B. L. van der Waerden, History of the Zodiac, *Archiv für Orientforschung* 16 (1952-53) 216-230, 218.

⁴³ Франческа Рошберг тако прву појаву зодијака види у текстовима у астрономским дневницима, од којих је најстарији из 453. године пре нове ере. Rochberg 2004, 130. Дејвид Пингри и Херман Хунгер пак сматрају да је мало доказа који иду у прилог том становишту. Hunger, Pingree 1999, 185. Бартел ван дер Ваерден пак сматра да је најранији помен зодијака са знацима у дневнику за 419. годину п. н. е. van der Waerden 1952/53, 220.

календару у позно вавилонском периоду.⁴⁴ Положај знакова био је одређен у односу на такозване „нормалне”, односно фиксне звезде, те се зато овај зодијак назива фиксни или сидерални. Постоје још две врсте зодијака: онај који је у употреби у савременој западњачкој астрологији, такозвани тропски, и онај који се користи у модерној астрономији, те се с тога назива астрономски. Он представља појас подељен на дванаест неједнаких сазвежђа у односу на које се лоцирају положаји планета.⁴⁵ Сидерални зодијак је био потпуно заборављен у западном свету, све док нису откривени и протумачени вавилонски астрономски текстови крајем XIX и почетком XX века. Остао је у употреби у индијској астрологији и данас га користе поборници сидералне астрологије.

Тропски зодијак је ушао у употребу захваљујући Птоломеју. У свом Тетрабиблосу каже: „Иако зодијак нема природни почетак, с обзиром да је круг, они претпостављају да је знак који почиње пролећном равнодневницом, знак Овна, почетна тачка свих...”⁴⁶ У време када је написао то, а то је било око 150. године н.е., тачка пролећне равнодневнице је била лоцирана на првом степену знака Овна сидералног зодијака, што је његову изјаву да тај знак почиње пролећном равнодневницом чинило потпуно тачном. Тачке равнодневнице, односно тачке пресецања еклиптике и небеског екватора, се померају ретроградно, то јест, западно у односу на звезде, и та појава се назива прецесија екваторијала. Ова појава је узрокована чињеницом да Земља није потпуно сферичног облика, већ елипсоидног, тако да је најшири део на појасу екватора. Како је Земља нагнута у односу на раван еклиптике и у односу на раван Месечеве путање, гравитационе силе Сунца и Месеца неједнако делују на целу површину екватора, што резултира тиме да Земљина оса не остаје непомицна, већ се и сама креће кружно. Тиме се мењају растојања од еклиптике, што доводи и до померања тачака равнодневнице. Данас, пролећна равнодневница се не налази више у Овну,

⁴⁴ J. M. Steele, *Celestial Measurement in Babylonian Astronomy*, *Annals of Science* 64/ 3 (2007) 293-325, 303.

⁴⁵ Прецизне границе између сазвежђа дефинисане су на конгресу Међународне астрономске уније одржаном 1928. *Transactions of the International Astronomical Union* III, 1929, 13, cit. u Powell 2007, 17.

⁴⁶ Ptolemy, *Tetrabiblos*, 1.10, tr. J. M. Ashmand, London 1822.

већ у сазвежђу Риба. Отприлике 26 000 година је потребно да се тачка равнодневнице врати у првобитан положај, односно, да направи пун круг. Први који је открио ову појаву био је Хипарх око 150. године пре нове ере. За њу је свакако знао и Птоломеј када је писао Тетрабиблос. Како је он дефинисао почетак зодијака са почетком знака Овна и пролећном равнодневницом, што се у његово време подударало, каснији астролози протумачили су да зодијак увек треба да почиње знаком Овна који почиње на дан пролећне равнодневнице. Да ли је Птоломеј и сам пропагирао то и свесно креирао тропски зодијак, остаје недоумица. Сирил Фејган сматра да то није био случај, образлажући тиме да је Клаудије Птоломеј уживао толики углед у своје време и доцније, да би сасвим сигурно његови следбеници јединствено прихватили нови зодијак. Међутим, у бројним астролошким прорачунима, све до V века нове ере, коришћен је сидерални зодијак.⁴⁷ Увођење тропског зодијака у употребу у западном свету, вероватно је последица погрешног тумачења Птоломејевих списа од стране арапских астролога који нису били упознати ни са једним другим астролошким системом који је претходио Птоломеју те тако нису могли ни критички да читају његове текстове.⁴⁸ Последњи сачувани сидерални хороскоп датован је у 497. годину н.е.⁴⁹ Када је превођењем арапских текстова на латински средином XII века хришћанска Европа поново дошла у додир са астрологијом, зодијак који је уведен у употребу био је тропски. С обзиром да није постојало знање о постојању било каквог другачијег зодијака све до краја XIX века, тропски зодијак је представљао основ астролошких калкулација у целом западном свету и наставио је да доминира све до данас.

У хеленистичком периоду, зодијак је претрпео и друге измене, и то оне које су се тицале његових знакова. Први знак вавилонског зодијака- Најамник,

⁴⁷ C. Fagan, *Zodiacs Old and New*, London 1951, 28. То потврђују и анализе Нојгебауера и ван Хозена изведене у њиховој студији у којој су сакупили и објавили грчке хороскопе из периода од I до V века н.е. O. Neugebauer, H. V. van Hoesen, *Greek Horoscopes*, Philadelphia 1959, 172.

⁴⁸ Powell 2007, 82. Сирил Фејган погрешно приписује одговорност за увођење тропског зодијака средњовековним преводиоцима који су превели Птоломејеве текстове са арапског на латински, када знамо да су арапски астролози већ употребљавали тропски зодијак. Fagan 1951, 29.

⁴⁹ Neugebauer, van Hoesen 1959, 170.

постао је Ован. Та трансформација можда вуче корене још из Вавилона, где је овај знак поистовећиван са Думузијем, краљем-пастиром из сумерске књижевности. Одатле се, некаквом редукцијом дошло до знака Овна, мада Роналд Валенфелс узрок тог процеса види у палеографским сличностима знака који је означавао скраћеницу за знак Најамника и сумерског знака за реч ован.⁵⁰ Знак Ваге у грчким текстовима постао је „Кљешта Шкорпије”, али још у MUL.APIN-у као други назив за овај знак, односно сазвежђе, нуди се „Рог Шкорпије” јер је ово сазвежђе сматрано делом сазвежђа Шкорпије.⁵¹ Промене у називу је претрпео и знак Јарца који је првобитно био Барбун или Риба-Јарац, а мање модификације су примењене и у случају знакова који су у вавилонским текстовима били познати као „Небески бик” и „Велики близанци”.

Значајна промена која се одиграла у Грчкој је био и нов начин визуелног представљања зодијака, који сада почиње да се приказује у целости, док су у Месопотамији обично приказивана поједина сазвежђа, односно знаци. Такође, почиње да се приказује у облику круга, односно прстена, што је можда одраз грчког виђења космоса као сферичног, како претпоставља Лестер Нес, док за Вавилонце немамо никакве доказе ни изворе који би упућивали да су имали то становиште.⁵² Један од начина инкорпорирања зодијака у хеленску културу је било и довођење зодијачких сазвежђа у везу са личностима и догађајима из грчке митологије. Митолошке асоцијације знакова зодијака и кореспондирајућих сазвежђа нису грчки изум, постојале су и у Месопотамији, и то вероватно још од тренутка када су им додељивана имена; тако је Небески Бик, сазвежђе које се помиње у MUL.APIN-у и које ће касније постати сазвежђе и зодијачки знак Бика, део приче сачуване у фрагментима о сумерској богињи Инани која се безуспешно удварала Гилгамешу, и која је као одмазду за његова одбијања праћена увредама

⁵⁰ R. Wallenfels, *Zodiacal Signs among the Seal Impressions from Hellenistic Uruk*, in: *The Tablet and the Scroll: Near Eastern studies in honor of William W. Hallo*, eds. M. Cohen, D. C. Snell, D. B. Weisberg, Bethesda MD 1993, 281- 289, 282-283.

⁵¹ van der Waerden 1952/53, 226.

⁵² L. Ness, *Astrology and Judaism in Late Antiquity*, докторска дисертације одбрањена 1990. године на Универзитету у Мајамију, 96. О непостојању веровања у сферичност свемира код Вавилонца v. Rochberg 2004, 127.

послала Небеског Бика, цина, кога Гилгамеш, ипак убија.⁵³ У грчкој књижевности пак, честа је појава да се један знак доводи у везу са више различитих митова или божанстава, што је одраз касније појаве зодијака у односу на постојећу митографију.⁵⁴ Додатни показатељ је и то што Арат у својој поеми *Феномени*, у којој наводи различите митове везане за небеска тела и сазвежђа, не помиње ниједан мит који се односи на неки од знакова зодијака, иако се бави њима.⁵⁵

Када је тачно зодијак ушао у употребу у Грчкој? Код различитих аутора можемо наћи различите податке. Еудем са Родоса (ц. 325. п.н.е.) приписује изум зодијака Енопиду са Хиоса (ц. 450. п.н.е.), како цитира Теон из Смирне.⁵⁶ Плиније тврди како је Клеострат који је живео у другој половини VI века п.н.е. увео знаке зодијака у употребу; међутим, не налазимо тако ране доказе о њиховом постојању ни на простору Вавилоније нити Грчке.⁵⁷ Будући да су и други извори контрадикторни и недовољно поуздани, можемо се ослонити само на конкретне доказе. Први помен зодијака налазимо у поменутој поеми Арата из Солија из III века п.н.е., за коју знамо да је базирана на трактату о сазвежђима Еудокса из Книда из око 370. године п.н.е., који нам није сачуван.⁵⁸ То значи да су се Грци упознали са зодијаком релативно брзо након његовог настанка у Вавилонији. Контакти између ове две културе су постојали у то доба, али су се свакако интензивирали након освајања Вавилона од стране Александра Великог 330. године п.н.е. Рани IV век се прихвата као период доласка астрологије на тло

⁵³ *Gilgamesh and the Bull of Heaven*, in: *A Dictionary of Ancient and Near Eastern Mythology*, London 1991, 70. (G. Leick)

⁵⁴ Ness, дисертација, 97. О процесу дивинизације и митологизације зодијачких сазвежђа и небеских тела у античкој и хеленистичкој Грчкој v. J. Seznec, *The Survival of the Pagan Gods: The Mythological Tradition and Its Place in Renaissance Humanism and Art*, New York 1953, 37- 42.

⁵⁵ Aratus, *Phaenomena*, tr. G. R. Mair, London 1921. Митови везани за зодијачке знакове присутни су у Германиковом преводу поеме на латински, преводу који је циркулисао у западној Европи током средњег века.

⁵⁶ Théon de Smyrne, *Exposition des connaissances mathématiques utiles pour la lecture de Platon*, III, XL, 321, tr. J. Dupuis, Paris 1892.

⁵⁷ Pliny, *Natural History*, II, 31, tr. H. Rackham, Cambridge MA 1949.

⁵⁸ van der Waerden 1952/53, 216.

Грчке, заједно са Беросом кога многу антички аутори сматрају заслужним за то.⁵⁹ За њега се веровало да је свештеник Бела, као и да је написао велику историју Вавилоније, *Babyloniaca*, која нам није сачувана. Такође, ови аутори тврде да је Берос основао школу астрологије на острву Кос, коју су касније наставили његови грчки ученици.⁶⁰

Без зодијака је готово немогуће замислити израду хороскопа, односно астролошком терминологијом прецизније речено- наталних карти или генитура. Најстарији сачувани хороскоп датује се у 409. годину п.н.е.,⁶¹ док је најстарији грчки хороскоп пронађен на споменику из Нимруд Дага у данашњој Турској, и приказује положај планета на дан крунисања Антиоха I Комагена 62. године п.н.е. Најстарији грчки хороскоп сачуван у оригиналном документу потиче из 10. године п.н.е., мада у византијским кодексима налазимо податак о постојању хороскопа још из 72. године п.н.е.⁶²

Зодијак није коришћен само у астролошке или астрономске сврхе. Како сазнајемо из Аратове поеме, помоћу знакова зодијака било је могуће одредити време током ноћи. У сумрак, шест знакова је изнад хоризонта, јер хоризонт дели зодијак на пола. Тачка насупрот Сунцу у тренутку његовог заласка узима се као почетна, и време које је било потребно за сваки знак да се уздигне на хоризонту је отприлике два „ноћна сата”, јер сваки знак је чинио шестину ноћи.⁶³

Зодијак је употребљаван и као мнемоничко средство. Квинтилијан наводи како је још Метродор из Скепсиса (ц. 145-70. г.п.н.е.), који је био познат по својој

⁵⁹ Витрувије, *Десет књига о архитектури*, IX, II; IX, VI, прев. Р. Јадрешин Милић, Београд 2006; Seneca, *Natural Questions*, III, 29,1, tr. H. M. Hine, Chicago - London 2010; Josephus, *Against Apion*, I, 19, tr. H. St. J. Thackeray, London 1926; Pliny, *Nat.Hist.* VII, XXXVIII, 123. Плиније наводи и како су Атињани подигли Беросу у част статуу са позлаћеним језиком.

⁶⁰ За преглед различитих виђења у новијој науци у вези идентитета Бероса и његове наводне улоге у преношењу астролошких знања на грчко тле, v. H. R. Jacobus, *Zodiac Calendars in the Dead Sea Scrolls and Their Reception, Ancient Astronomy and Astrology in Early Judaism*, Leiden - Boston 2015, 348.

⁶¹ F. Rochberg, *Babylonian Horoscopes*, Philadelphia 1998, 30.

⁶² Rochberg 2004, 100.

⁶³ Aratus, 555.

изузетној меморији, имао систем памћења базиран на дванаест знакова зодијака.⁶⁴ Бројни аутори, у средњем веку и касније, од Хуга од Св. Виктора до Ђордана Бруна, предлагали су коришћење зодијака као менталне слике која би помагала у распоређивању података и лакшег присећања.⁶⁵

Устаљена је била и употреба зодијака у медицинске сврхе. Мелотесија је била посебна грана медицинске астрологије, такозване иатроматематике, која се бавила приписивањем зодијачких знакова деловима људског тела, почевши од Овна који је био повезан са главом, Бика са вратом, и тако све до знака Риба којем су додељена стопала. Ова пракса илустрована је бројним представама „Човека зодијака” које налазимо у стотинама средњовековних рукописа, а један од најпознатијих, свакако је часослов војводе од Берија, или *Très Riches Heures du Duc de Berry*. У складу са принципима приказаним у тим илустрацијама, срачунавали су се најповољнији моменти за обављање операција или пуштања крви, односно флеботомија, које рецимо нису смеле да се врше када је Месец у знаку који влада органом над којим та радња треба да се изведе. Та пракса је приказана и на минијатури из копије *Secretum Secretorum* псеудо-Аристотела из XIV века која се чува у Британској библиотеци (Add 47680, f.53v.) на којој је приказан краљ са чије једне стране стоји лекар са инструментом за пуштање крви, а са друге стране је астролог са инструментом за одређивање положаја Месеца (сл. 1). Трагови мелотесије сачували су се и у модерној астрологији, у веровању да људи рођени у одређеном знаку имају веће предиспозиције за обољења органа којима њихов знак влада. Тако на пример, људи рођени у знаку Ваге имају већи ризик од бубрежних обољења, они рођени у знаку Овна подложнији су психичким проблемима, итд.

Записе од медицинској астрологији налазимо и у бројним астролошким књигама античких аутора, Манилија, Птоломеја, Фирмика Матерна, у разним

⁶⁴ Quintilian, *Institutes of the Orator in Twelve Books*, XI, III, tr. J. Patsall, London 1774.

⁶⁵ Hugh of St. Victor, *A Little Book About Constructing Noah's Ark*, XV, 29, tr. J. Weiss, in: *The Medieval Craft of Memory: an Anthology of Texts and Pictures*, eds. M. Carruthers, J. M. Ziolkowski, Philadelphia 2002, 41-70; F. A. Yates, *The Art of Memory*, London 1966, 116, 122, 213, 246-260; M. Carruthers, *The Book of Memory: a Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge 1990, 159-160, 167, 302.

анонимним и псеудо-епиграфским списима, али и у медицинским списима, попут оних у којима су забележена учења Александра из Тралеса.⁶⁶ Идеја повезивања знакова зодијака са људском анатомијом вероватно и јесте грчког порекла јер је у складу са идејама космичке симпатије и човека као микрокосмоса које су настале махом у оквирима стоичке филозофије. Као један од разлога доста раног уплива астрологије у медицину Цим Тестер истиче чињеницу да се Берос настанио на острву Кос, које је већ било познато као седиште Хипократове школе медицине.⁶⁷

И друге методе лечења су довођене у везу са астрологијом и зодијаком. Лековите биљке су повезиване са знацима зодијака, чак се и прорачунавао астролошки погодан моменат за њихово брање, како би се њихово дејство појачало. Слично томе, и различите животиње су стављане под власт одређених знакова, као и драго и полудраго камење. Идеје које су заговарали стоички филозофи, попут универзалне симпатије и повезаности различитих елемената и појава у природи и космосу, погодиле су развоју и популаризовању ових метода. По сличним принципима, и читаве области на Земљи, као и народи који су их насељавали, сврставани су под окриље одређених знакова зодијака са којима се веровало да деле карактеристике и владајуће планете. Тако и сакупљање биљака на различитим местима на Земљи није производило идентичне резултате: једна биљка може да буде отровна на једном подручју, а јестива на другом, због компатибилности односно некомпатибилности владајућих планета и знакова те биљке са планетама и знаковима који одређују климат датог подручја.⁶⁸

Пракса сакупљања биљака у одређеним временским тренуцима, поготову оним везаним за лунарне циклусе, вероватно је старија и од астрологије, и биљке су употребљаване од давнина у магијске сврхе. Мали је корак од коришћења неке траве за лечење до манипулисања њених дејстава и особина у сврхе које нису искључиво медицинске. Граница између медицине и магије и током средњег века остајала је танка и померљива и астрологија је врло често била део тих граничних

⁶⁶ О астролошким елементима у учењима Александра из Тралеса v. L. Thorndike, *A History of Magic and Experimental Science*, Vol I, second printing with corrections, New York 1929, 575-584.

⁶⁷ Tester 1996, 23.

⁶⁸ Barton 1994, 19.

метода лечења, међу којима је било и коришћење астролошких талисмана. Оно је било доста распрострањено током средњег века, како можемо да закључимо на основу писаних извора који садрже сведочанства о њиховој употреби, као и упутства за њихову израду. Тако из писма папе Бонифација VIII (1294-1303) сазнајемо да му је Арналдо де Виланова, који је био познат као астролог, алхемичар, али и професор медицине у Монпелијеу, помогао да умањи болове проузроковане каменом у бубрегу тако што је израдио златни печат са представом Лава који је папа носио појасом прислоњен на тело.⁶⁹

Ове астролошке представе и њихова употреба изазивале су недоумице међу средњовековним мислиоцима, о томе да ли је њихова употреба била допуштена у оквиру хришћанске вере, иако талисмани и печате са знацима зодијака налазимо још у првим вековима од њеног настанка.⁷⁰ Аутор *Speculum Astronomie*, текста из XIII века за који се верује да га је написао Алберт Велики, иако и даље постоје спорења у савременој историографији, цело једанаесто поглавље посвећује овим представама и њеним различитим врстама.⁷¹ У оне најгоре убраја оне који подразумевају призивање демона и паганских богова приликом њихове израде, а у оне које сматра дозвољеним сврстава оне који своју

⁶⁹ D. C. Skemer, *Binding Words: Textual Amulets in the Middle Ages*, University Park, PA 2006, 132; J. Ziegler, *Medicine and Religion c. 1300, The Case of Arnau de Vilanova*, Oxford 1998, 246.

⁷⁰ У Националној библиотеци Француске у Паризу чува се камени печат из Египта, из римског периода, са представама знакова Шкорпије, Бика, Овна и Ваге, као и Сунца и Месеца, са урезаним крстом и палмовом гранчицом на реверсу и натписом на грчком: „Држи се даље од неправде, и страх ти неће прићи”. Froehner no. 2916. L. Robert, *Amulettes grecques*, *Journal des savants* (1981), 3-44, 27.

⁷¹ За недоумице у вези ауторства *Speculum Astronomie* видети S. E. Hendrix, *How Albert the Great's Speculum Astronomie Was Interpreted and Used by Four Centuries of Readers: A Study in Late Medieval Medicine, Astronomy and Astrology*, Lewiston NY 2010, пре свега поглавље „Defending Albert's reputation? A consideration of the controversy concerning the authorship of the *Speculum astronomie*”, 10-36; као и J. Hackett, *Albert the Great and the Speculum astronomie: The State of the Research at the Beginning of the 21st Century*, in: *A Companion to Albert the Great: Theology, Philosophy, and the Sciences*, ed. I. M. Resnick, Leiden - Boston 2013, 437-450.

моћ црпе искључиво из приказане небеске фигуре и њеног утицаја.⁷² Његов ученик, Тома Аквински, пак осуђује употребу свих предмета такве врсте и означава их као сујеверје.⁷³

Употреба талисмана са знацима зодијака и другим астролошким мотивима датира још из античког времена и потпада под оно што је Франсис Јејтс назвала астралном магијом, тежећи да је раздвоји од астрологије, одбацивши израз „астролошка магија”.⁷⁴ Коришћени су и у различитим културама; Мајмонид, један од најзначајнијих јеврејских мислилаца, у XII веку пише о људима из своје заједнице који су практиковали ову врсту магије и даје илустративан приказ ритуала и обичаја који су пратили израду и употребу ових талисмана: „Људи ове врсте мисле да када је Сунце у одређеном степену међу знацима зодијака, који год да је, направе 'талисман' за тај знак, сличан по форми која се приписује том знаку, и да ће им у стварности бити откривене моћи које поседује та слика и радње које се везују за њу; и пале тамјан пред тим истим 'талисманом' и моле му се и славе га сваки пут када Сунце уђе у тај одређени знак, и све то је једна од врсти тих 'талисмана'.”⁷⁵

Овај пасус показује колико су предмети и представе које су садржале приказ знакова зодијака, као и активности везане за њих, могли да зађу у домен онога што се назива окултним наукама, и како је зодијак могао да служи као средство у магијским деловањима, али и као објекат обожавања, односно

⁷² *Speculum Astronomiae*, XI, 105, tr. C.F.S. Burnett, K. Lippincott, D. Pingree, P. Zambelli, in: P. Zambelli, *The Speculum Astronomiae and Its Enigma: Astrology, Theology and Science in Albertus Magnus and his Contemporaries*, Dodrecht 1992, 204-274.

⁷³ Thomas Aquinas, *De operationibus occultis naturae ad quemdam militem ultramontanum*, tr. J. B. McAllister, Washington D.C. 1939.

⁷⁴ Иако и астрологија и астрална магија подразумевају веровање у утицај звезда на живот, астрална магија претпоставља и да се одређеним радњама и предметима може владати тим утицајем који звезде поседују и да се може усмеравати по сопственој жељи, што није карактеристично за сваки астролошки систем веровања. F. A. Yates, *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*, London 1964, 60.

⁷⁵ Maimonides, *Commentary to the Mishnah, Avodah Zarah 3:1*, ed. Y. D. Qafih, Jerusalem 1965, 349, cit. u D. Schwartz, *Studies on Astral Magic in Medieval Jewish Thought*, tr. D. Louvish, B. Stein, Leiden 2005, 31, n. 6.

астролатрије, за шта су често они који су се бавили астрологијом оптуживани, током целог периода средњег века. Везе астрологије са другим дивинаторним техникама као што су геомантија или некромантија, њено коришћење у магијске сврхе, блискост са окултним наукама попут алхемије, умногоне су утицале на њену репутацију и општу подозривост према њеним поборницима. Тај негативан, или у најбољем случају, подозрив став се морао рефлектовати и на представе зодијака, као визуелне форме основа астролошких метода и принципа.

3. ЗОДИЈАК У ПИСАНОЈ И ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ СТАРОГ ВЕКА

Како смо већ напоменули у уводном делу овог рада, да бисмо стекли увид у значења и асоцијације које је зодијак могао да поседује за посматраче из средњег века, неопходно је да размотримо његове манифестације присутне како у писаним изворима, тако и у делима визуелне културе од периода његовог настанка. Као што смо показали у претходном поглављу, зодијак је од свог настанка налазио различите примене и био употребљаван у различите сврхе. Историја његовог развоја припада историјама различитих дисциплина-астрономије, астрологије, хронометрије, метеорологије, медицине итд. С тим у виду, важно је истаћи да модерне дистинкције нашег доба нису увек примењиве на оно што се у прошлим временима сматрало наукама. Неопходан за разумевање појаве мотива зодијака је и приказ историје астрологије. Будући да се могу уочити корелације између појаве и ширења овог мотива и различитих етапа и тенденција у историји ове дисциплине, почетак поглавља посветићемо управо астрологији у старом веку- њеном развоју, распрострањености и рецепцији током ове епохе. Такође, с обзиром да су средњовековна знања о астрологији базирана махом на класичним и позноантичким изворима, и садрже постулате формиране у тим периодима, врло је важно да истакнемо присуство и ширење астролошких идеја у различитим сферама друштва и аспектима култура цивилизација старог века.

3.1. Астрологија у старом веку

У зависности од тога коју дефиницију астрологије примењујемо, њене почетке можемо наћи у различитим историјским епохама. Уколико прихватамо дефиницију попут оне коју је понудио Николас Кемпион да је астрологија „потрага за значајем или значењем у звездама, и свака радња која произилази из тога”, онда зачетке астрологије можемо тражити у првим вековима човечанства,

још у доба Палеолита.⁷⁶ Сасвим је извесно да су човекови најстарији преци посматрали небо и показивали интересовање за промене које су се на њему одвијале, али какве су корелације са дешавањима на земљи изводили, не знамо, и све претпоставке о постојању некакве примитивне астрологије или астралне дивинације ипак остају у домену спекулација, будући да не поседујемо довољно индикативне материјалне доказе.⁷⁷ За разлику од ове Кемпионове дефиниције која је превише инклузивна, Дејвид Пингри нуди доста уже виђење астрологије по коме је она „изучавање утицаја небеских тела- Месеца, Сунца, Меркура, Венере, Марса, Јупитера, Сатурна, фиксних звезда, понекад и лунарних чворова-на сублунарну сферу”.⁷⁸ Како сам аутор даље објашњава, оваква дефиниција подразумева ослањање на идеју коначног и геоцентричног универзума која је у складу са Аристотеловом физиком и космологијом.⁷⁹ Такво поимање астрологије потпуно искључује достигнућа која су постигнута у Вавилонији, Египту, Индији, које Пингри и његови истомишљеници доследно ни не сврставају у астрологију.⁸⁰ Хронолошки и концептуално шира од Пингријеве, а конкретнија и одређенија од

⁷⁶ “Astrology is the search for significance or meaning in the stars, and any consequent action”, N. Campion, *Astrology: a Critical, Historical and Philosophical Review*, Lecture presented at The seventh international conference on The Inspiration of Astronomical Phenomena held at Bath, UK, 2010, published online www.insapvii.org/ConferencePresentations/Campion.ppt [28.2.2014]

⁷⁷ За преглед археостраномских теорија v. Campion 2008, 1-34; E. Chesley Baity, *Archaeoastronomy and Ethnoastronomy So Far [and Comments and Reply]*, *Current Anthropology* 14/4 (1973), 389-449; D. H. Kelley, E. F. Milone, *Exploring the Ancient Skies: A Survey of Ancient and Cultural Astronomy*, London 2011; *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*, ed. C. L. N. Ruggles, New York 2015.

⁷⁸ *Astrology*, in: *Dictionary of the History of Ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas*, ed. P. P. Wiener, New York 1973, 118-126, 118. (D. Pingree)

⁷⁹ Често се може чути како је прихватањем Коперникове хелиоцентричне теорије задат „смртоносни ударац” астрологији. Међутим, као што знамо, астрологија је наставила да се практикује и након XVI века, без неких нарочитих модификација, јер астролози врше прорачуне са положајем планета у односу на Земљу, тако да је неважно да ли се поштује геоцентрична или хелиоцентрична теорија. J. H. Holden, *A History of Horoscopic Astrology, From the Babylonian Period to the Modern Age*, Tempe AZ 2006, xii.

⁸⁰ Због тога се често користи назив небеска предсказања, небеска или астрална дивинација, а Џим Тестер за ову предхеленистичку астрологију користи назив протоастрологија. Tester 1996, 15.

Кемпионове је дефиниција коју је саставио Коку фон Штукрад по којој је астрологија „начин интерпретације који описује особину одређеног времена, тј. суштину паралелних и истовремених догађаја који су повезани инхерентним симболима и значењима. Мерни инструмент за ту сврху је зодијак и кретања звезда.”⁸¹

Већ смо истакли како је зодијак настао у Вавилонији, као и многи други елементи касније хеленистичке, као и модерне астрологије. Допринос тзв. Халдејаца био је признат и у античко доба, и о томе налазимо сведочанства код неколицине аутора, попут Цицерона, Витрувија, Плинија и других.⁸² У средњем веку, та чињеница је била позната захваљујући Светом Писму и пророку Исаији који упозоравајући Вавилон на скори пад и пропаст, истиче немоћ његових астролога- „звијездара” да га сачувају и спасу.⁸³

Које год виђење и дефиницију астрологије прихватили, прве материјалне доказе о постојању прорицања будућности помоћу звезда налазимо на подручју Месопотамије, у периоду Вавилонског царства.⁸⁴ У старој Вавилонији, различити

⁸¹ “Astrology is a concept of interpretation describing the quality of a given time, i.e. the essence of simultaneously and synchronically occurring events which are connected to inherent symbols and meaning. The measuring instrument for this purpose are the zodiac and the stars' movements.” von Stuckrad 2000, 6.

⁸² Cicero, *De Divinatione*, I, 41, 91, tr. W. A. Falconer, Cambridge MA, 1923; Витрувије, IX, VI; Pliny, *Nat. Hist.* VII, XXXVII.

⁸³ „Зато ће доћи на те зло, а нећеш знати одакле излази, и попашће те невоља, да је нећеш моћи одбити, и доћи ће на те уједанпут погибао, за коју нећеш знати. Стани сада с врачањем својим и с мноштвом чини својих, око којих си се трудила од младости своје, не би ли се помогла, не би ли се окријепила. Уморила си се од мноштва намјера својих; нека стану сада звјездари, који гледају звјезде, који проричу свакога мјесеца, и нека те сачувају од онога што ће доћи на те. Гле, они су као пљева, огањ ће их спалити, ни сами себе неће избавити из пламена; неће остати угља да се ко огрије, ни огња да би се посједјело код њега.” (Иса.:47:11-14).

⁸⁴ Фалкенштајн види назнаке постојања астралне дивинације још код Сумера, у једном спису везаном за Гудеу, краља Лагаша, који је владао од оквирно 2122. до 2102. године пре нове ере. Ту налазимо записано како се краљу јавила у сну богиња Нисаба, држећи плочу на којој су била обележена сазвежђа и казала му да сагради храм у складу са звездама. Међутим, како Ула Кох-Вестенхолц са правом сумња, Нисаба је можда Гудеи указивала на неки космички облик на небу који би он требао да подражава у архитектури свог храма, или му је наводила када је право

небески феномени, попут помрачења Сунца и Месеца, конјукција Месеца са планетама, удари метеорита, као и разне метеоролошке појаве, сматрали су се порукама које шаљу богови да би упозорили људе на несреће које треба да наступе или пак на повољне прилике које ће се указати.⁸⁵ Помно пратећи ова знамења, почели су да уочавају правилности и устаљености у кретању Сунца, Месеца и планета, што је у VII веку пре нове ере довело до развоја математичких метода које су им омогућиле и предвиђање тих феномена. Такође, тада су успели и да оквирно одреде линију еклиптике, као и да разликују планете од фиксних звезда и да одреде њихов курс.

Важно је напоменути да за Вавилонце није постојала никаква дистинкција између астрономије и астрологије, односно посматрања звезда ради дивинације. Ни у њиховом језику не постоје одвојени термини који би обележавали ове дисциплине. Постојала је само једна наука која се бавила небом, а њена примена и сврха, како сазнајемо из писаних извора, је могла бити разнолика, и осим чисто астрономске или дивинаторне, могла је укључивати и оно што данас свртавамо у домене метеорологије, хронометрије и агрикултуре.

У време свог појављивања, ова астрологија није била доминантна форма дивинације; много популарније је било прорицање из овчијих изнутрица. Тек у првом миленијуму астрологија преузима примат, иако је вековима пре тога постојало интересовање за њу. На то је сигурно утицао развој метода које су омогућавале предвиђање небеских феномена, нарочито помрачења, како Сунца, тако и Месеца, јер у Вавилонији, као и у већини других култура, помрачења су представљала тајанствене и застрашујуће догађаје, те је стога предвиђање

време у календару за почетак изградње. A. Falkenstein, *Wahrsagung in der sumerischen Überlieferung*, *Rencontre Assyriologique Internationale* 14, 1966, 64-65. cit. u U. Koch-Westenholz, *Mesopotamian Astrology: An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination*, Copenhagen 1995, 33.

⁸⁵ Често се због тога вавилонска астрологија назива астрологија знамења, јер су се предвиђања, поготову она из ранијих периода, базирала на неуобичајеним појавама на небу, као што су биле еклипсе, али и на разним метеоролошким појавама попут грмљавина, јер тада није прављена разлика између појава које се дешавају у Земљиној атмосфери од оних изнад ње. Beck 2007, 11.

њиховог појављивања давало огроман углед и ауторитет астролозима.⁸⁶ Оваква предвиђања добијена астрологијом, као и она добијена другим методама, сакупљана су и записивана на земљаним плочама и распоређена у групу од седамдесетак плоча које су познате по називу *Enuma Anu Enlil*.⁸⁷ У њима је записано око седам хиљада знамења, као и предвиђања заснована на њима. Настале су у VII веку пре нове ере, али се верује да у себи садрже грађу која потиче још са почетка другог миленијума.⁸⁸ Неколико примерака ове компилације текстова пронађено је и у чувеној библиотеци асирског краља Ашурбанипала у Ниниви, и вероватно је да су његови писари саставили стандардизовану и финалну верзију, иако су пронађене и касније верзије са додатим објашњењима и интерпретацијама.⁸⁹ Колики је био њен значај за вавилонску небеску дивинацију и колико је била распрострањена, говори и то да су се у Вавилонији стручњаци који су се бавили посматрањем и записивањем небеских феномена и предвиђања заснованим на њима називали *tupšar Enuma Anu Enlil*, што значи писари *Enuma Anu Enlil*-а.⁹⁰ Са правом можемо да их називамо стручњаци, јер је њихов број био доста мали и посао који су обављали је захтевао дуго школовање. Углавном су били у служби краља, и већина предсказања односи се на личност краља и будућност државе и нације. Таква врста предвиђања представља примитиван облик мундане астрологије, астрологије која се бави судбином веће групе људи, која чини један град, државу, а у новије време чак и организацију или пословну корпорацију. Своја посматрања и предикције, астролози су слали краљу у форми извештаја. Предсказања су углавном била изражена кондиционалним реченицама: уколико дође до одређене појаве на небу, то ће довести до одређених дешавања у земљи. Важно је напоменути да вавилонска астрологија није била фаталистичка и

⁸⁶ Cumont 1912, 13; E. Reiner, *Babylonian Celestial Divination*, in: *Ancient Astronomy and Celestial Divination*, ed. N. M. Swedlow, Boston 1999, 21-39, 23.

⁸⁷ Тај назив носе по својим уводним речима: Када су Ану, Енлил [...и Еа установили план неба и земље]. Ану, Енлил и Еа су духови Неба, Земље и Воде. Rochberg 2004, 70.

⁸⁸ Campion 2008, 48.

⁸⁹ H. Hunger, *The relation of Babylonian astronomy to its culture and society*, in: *The Role of Astronomy in Society and Culture, Proceedings IAU Symposium No. 260, 2009*, eds. D. Valls-Gabaud, A. Boksenberg, Cambridge 2011, 62- 73, 68.

⁹⁰ Reiner 1999, 21.

детерминистичка. Остваривање предвиђања могло је да се избегне: постојали су апотропејски ритуали, такозвани *namburbi*, којим се растеривало зло које је предсказано. Један од најинтересантнијих начина да се заштити краљ од лоших предсказања свакако је било постављање „заменика краља”. Понекад су помрачења Месеца најављивала краљеву смрт, и да би се спасао живот краљу, на његово место би био постављен лажни краљ који би седео на престоу, носио краљевске инсигније и појављивао се у јавности уместо њега, без икаквог стварног политичког утицаја, наравно, а све са циљем да се предсказање испуни над њим. Прави краљ би се крио не напуштајући палату и не обављајући никакве јавне функције до сто дана. За то време, он би чекао да заменика задеси предсказана судбина, или би је сам спровео, како сазнајемо из неких писама из периода Асирског царства.⁹¹

Након персијског освајања Вавилона 539. године остварени су значајни помаци у развоју астрономских прорачуна који су се одразили и на развој астралне дивинације: на плочама из тог времена откривамо да су тада по први пут били у стању да унапред одреде релативне положаје Сунца и Месеца, као и прецизне датуме конјункција Месеца са планетама, и планета једних са другима. Али највећа новина било је увођење зодијака, што је омогућило настанак хороскопске астрологије, облика астрологије који на основу хороскопа- дијаграма који приказује положаје планета у одређеном тренутку, изводи тумачења појава и прилика које су у вези са тим тренутком, као и предвиђања будућих догађаја. Најзаступљенија врста хороскопске астрологије је натална астрологија, или генетлиологија, која за тренутак за који се врше анализе и предикције узима датум нечијег рођења.⁹² У исто време се појављује и катархичка астрологија, или елекциона астрологија, која се бави прорачунавањем најповољнијег тренутка за предузимање неког подухвата.⁹³ Трећи тип представља хорарна астрологија, у којој клијент поставља питање а астролог нуди одговор који је у складу са хороскопом израђеним за тренутак у којем је постављено питање. Четврти тип

⁹¹ Hunger 2011, 69.

⁹² Некада се та предвиђања базирају на положају небеских тела у тренутку зачећа, или се комбинују са прорачунима везаним за датум рођења.

⁹³ Назив је настао од грчке речи за почетак- *катархи*.

представља већ поменута мундана астрологија. Сачувано нам је двадесетосам вавилонских хороскопа, иако није у потпуности одговарајуће називати их хороскопима, јер не узимају у обзир оно што се у хеленистичкој астрологији називало *ὠροσκόπος*, а у модерној је познато као асцендент или подзнак, а то је тачка еклиптике која излази на источном хоризонту у моменту рођења особе за коју се врши прорачун.⁹⁴

Ширење вавилонске астрологије вероватно је коинцидирало управо са овим периодом њеног највећег успона, након Кировог освајања 539. године када је Вавилонија постала део Ахемендског царства, које се простирало од Тракије и Црног мора до реке Инд на Истоку, обухватајући Египат на југу. Тада је вероватно постала део зораоастријских и митраистичких култова који су се ширили и изван Персије. Око 330. године п.н.е. Александар Велики је освојио Ахемендско царство чиме је грчки свет доведен у ближи додир са идејама астрономије, астрологије и астралне религије развијеним на Истоку. До тог тренутка, не налазимо много доказа о интересовању Грка за звезде; њихова научна запажања везана за небеске феномене су била на јако ниском нивоу, а не уочавамо га ни у њиховој митологији и религији.⁹⁵

Пре него што наставимо са приказом даљег развоја астрологије у хеленистичкој Грчкој, морамо се осврнути на питање астрологије у Старом Египту. Дуго се сматрало да је астрологија управо тамо настала, што су истицали и поједини антички писци, као Херодот и Диодор са Сицилије, али и каснији хришћански аутори попут Климента Александријског.⁹⁶ То погрешно уверење било је на снази и крајем XVIII века, када је Дипуи у свом тротомном „Пореклу свих веровања” наводио како је зодијак постојао још пре тринаест или петнаест хиљада година.⁹⁷ Веродостојност његових тврдњи наизглед је потврђена пар година касније, након Наполеонове експедиције у Египат, приликом које су

⁹⁴ Rochberg 1998, 3.

⁹⁵ Campion 2012, 149.

⁹⁶ Херодот, *Историја*, II, 82, прев. М. Арсенић, Београд 2009; Diodorus Siculus, *Library of History*, I, 81, tr. C. H. Oldfather, Cambridge, MA 1933; Clement of Alexandria, *Stromata*, I, 16, tr. W. Wilson, Buffalo NY 1885.

⁹⁷ Dupuis, *Origine de tous les cultes : ou Religion universelle*, Paris 1795.

откривене представе зодијака у храмовима у долини Нила, од којих је најпознатији онај приказан у рељефу на таваници Озирисове капеле у храму Хатор у Дендери, и који је касније пребачен у Француску, где се и сада налази, у музеју Лувр. Овом зодијаку приписавана је невероватна старост, све док Шамполион није дешифровао натписе, откривши међу њима и имена римских царева Тиберија, Клаудија, Нерона и Домицијана, што га сасвим сигурно смешта у доба римске владавине у Египту.⁹⁸

Египат је уживао посебан углед у античкој Грчкој. Тај углед се заснивао на његовој удаљености, егзотичним обичајима, а пре свега на великој старини његове цивилизације. Херодот му је посветио цео други том своје *Историје*, и сматрао га је колевком не само астрологије, већ и многих других знања и открића која су пренета Грцима. Приписивање открића астрологије Египћанима представљало је део тежњи да се астрологији да додатни легитимитет. Слична тенденција се може и уочити и код појединих античких аутора када истичу фантастичне године настанка астрологије, чак и када њено откриће правилно приписују Вавилонцима.⁹⁹ Страно, а нарочито источњачко порекло, давало је списима такав углед да су многи од њих лажно представљани као преводи са неких од источњачких језика, а неким су чак, као аутори лажно приписивани Заратустра, Хистаспес, Тот, па и Аврам.¹⁰⁰ У периоду хеленизма, настали су астролошки текстови који су се приписивали египатском краљу Нехепсу, који је наводно владао у VII веку пре н.е., а чије постојање заправо никад није доказано. Понекад је потписан заједно са Петозирисом, високим свештеником Тота из IV

⁹⁸ Зодијак у Дендери изазвао је бројне дебате у вези његовог датовања у француским научним круговима тог доба. Његова наводна старост коју су истицали поједини писци, а која је премашивала старост света према Библији проузроковала је расправе између креационистичких и атеистичких кругова. Видети J. Z. Buchwald, D. Greco Josefowicz, *The Zodiac of Paris: how an improbable controversy over an ancient Egyptian artifact provoked a modern debate between religion and science*, Princeton NJ 2010.

⁹⁹ Код Плинија налазимо како је Епиген тврдио да се Вавилонци баве астрологијом већ 720 000 година, а да Берос и Критодем дају најмањи период од 490 000 година. Pliny, *Nat. Hist.* VII, LVI.

¹⁰⁰ A. Momigliano, *Alien Wisdom: The Limits of Hellenization*, Cambridge 1975, 145; idem, *The Fault of the Greeks, Daedalus* 104/ 2 (1975) 9-19, 17.

века пре н.е. Ниједан од тих текстова нам није сачуван у целини, делове учења који се њима приписују налазимо у делима других аутора, попут Фирмика Матерна и Ветија Валенса.¹⁰¹ Други значајан пример астролошке псеудо-епиграфије у периоду хеленизма чине текстови приписани Хермесу Трисмегистосу, измишљеној личности насталој као амалгам два божанства, египатског Тота и грчког Хермеса. Тот се сматрао универзалним богом мудрости,¹⁰² изумитељем науке,¹⁰³ али и посредником и преносиоцем мртвих у подземни свет, као и Хермес у грчкој митологији, познат пре свега као „гласник богова”.¹⁰⁴ Због тога, али и зато што су обојица сматрана варалицама, чак и лоповима, по грчком обичају тражења еквивалената грчким боговима у пантеонима других религија, ова два божанства су поистовећена.

Међутим, не постоје никакви докази који би упућивали на Египат као колевку астрологије. У египатској митологији нема никаквих алузија на астрологију и њене постулате.¹⁰⁵ Слаб ниво развијености астрономије у фараонском Египту такође може да се сматра показатељем, јер је астрологија често пружала подстрек за развој астрономије као помоћног средства.¹⁰⁶ Ни у уметности старог Египта нису присутни астролошки мотиви. Тек у периоду Птоломејског краљевства налазимо представе зодијака пронађене на споменицима из Дендере, Едфуа и Есне. Допринос Египћана астрологији је

¹⁰¹ Firmicus Maternus, *Ancient Astrology, Theory and Practice, Matheseos Libri*, III, I, tr. J. Rhys Bram, Park Ridge NJ 1975; Vettius Valens, *Anthologies*, VI, tr. M. Riley-<http://www.csus.edu/indiv/r/rileymt/Vettius%20Valens%20entire.pdf> [14.5.2016]. Више о идентиту краља Нехепса, видети у К. Ryholt, New Light on the Legendary King Nechepsos of Egypt, *The Journal of Egyptian Archeology* 97 (2011) 61-72.

¹⁰² F. Ebeling, *The Secret History of Hermes Trismegistus, Hermeticism from Ancient to Modern Times*, tr. D. Lorton, Ithaca NY 2007, 3.

¹⁰³ E. A. Wallis Budge, *The Gods of the Egyptians, or Studies in Egyptian Mythology*, Vol. 1, London 1904, 401.

¹⁰⁴ Hesiod, *Homeric Hymns, Epic Cycle, Homeric. XVIII, 1*, tr. H. G. Evelyn-White, Cambridge MA 1914.

¹⁰⁵ J. Dieleman, Stars and the Egyptian Priesthood in the Graeco-Roman Period, in: *Prayer, magic, and the stars in the ancient and late antique world*, eds. S. Noegel, J. Walker, B. Wheeler, University Park PA 2003, 137-155, 140.

¹⁰⁶ O. Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity*, New York 1957, 71.

заправо веома мали и своди се на увођење декана, који су најпре служили као хронометријско средство базирано на 36 сазвежђа јужно од еклиптике од којих је свако било видљиво уочи свитања у периоду од десет дана. Када је вавилонски зодијак пренет у Египат, декани су постали подеоци од десет степени у оквиру сваког знака. То се десило вероватно у периоду након освајања Египта од стране Александра Великог 332-1. године п.н.е., и немамо никакве доказе који би упућивали на астролошку примену декана пре тога.¹⁰⁷ Визуелне представе декана налазимо и на Зодијаку у Дендери, а у каснијој херметичкој и магијској литератури они ће се развити у неку врсту полубожанстава и њихове представе ће бити честе у каснијој исламској и западноевропској уметности.

Видели смо у претходном поглављу да су се Грци упознали са зодијаком релативно брзо након његовог открића у Вавилонији; постоје индиције и да су неки од филозофа дошли у непосредан контакт са халдејском астрологијом и пре Александрових освајања,¹⁰⁸ али немамо никаквих доказа да је астрологија била практикована на тлу Грчке све до доласка Бероса на Кос око 290. године. Терен је у неку руку био припремљен тенденцијама које су се јавиле у грчкој филозофији: везе са источним сидералним култовима уочавају се у питагорејству, а одређене идеје присутне у Сократовој и Платоновој мисли, као и у стоичкој филозофији, утрле су пут астралном детерминизму.¹⁰⁹ Идеја утицаја звезда на појединца, као и на друштво, нашла је своју филозофску потпору у идеји микрокосмоса и макрокосмоса, по којој је човекова душа одраз космичке душе са којом је повезана. Први трагови ове идеје могу се наћи у атомистичкој теорији V века п.н.е, али је врло вероватно да је идеја везе између космоса и човека много старија од тога. Међу изворима писаним клинастим писмом не налазимо ништа што указује на веровање о постојању директног утицаја звезда на дешавања на Земљи.

¹⁰⁷ Champion 2008, 107.

¹⁰⁸ v. F. H. Cramer, *Astrology in Roman Law and Politics*, Philadelphia PA 1954, 5-11.

¹⁰⁹ *Astrology II: Antiquity*, in: *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, ed. W. J. Hanegraaff, Leiden 2006, 110-119, 111 (J. –F. Vara). Каснији коментари Платоновог *Тимеја*, попут оних који су писали Порфирије и Прокло, а који су се захваљујући Калцидију и Макробију сачували и у средњем веку, садржали су доста астролошке грађе. Т. О. Wedel, *Astrology in the Middle Ages*, Mineola, NY 2005, 2, n.1, репринт издања објављеног као *The Medioeval Attitude toward Astrology Particularly in England*, New Haven CT 1920.

У вавилонској небеској дивинацији, звезде се третирају као знакови будућих догађаја, не као њихови узрочници.¹¹⁰ У томе Франческа Рошберг види разлику између вавилонских и грчких метода предвиђања будућности на основу дешавања на небу, што према првој божанство даје знаке упозорења које они упућени у њихово тумачење треба да уоче и разумеју, док према другој, која представља „механистичку теорију физичке каузалности”, звезде и планете директно стварају дејства на Земљи. Сходно тој разлици, прва форма дивинације је подложна дејству магије, односно оставља простор да се на проречене будуће догађаје утиче молитвама, приношењем жртава или вршењем различитих обредних радњи, док друга, хеленистичка, која представља детерминистичку астрологију, подразумева неизбежност усуда.¹¹¹

Поједини научници су склони да у популарности астрологије у хеленистичкој Грчкој виде један од симптома осећаја немоћи и несигурности човека IV века у сопствене снаге, изазван политичком нестабилношћу тадашњег света.¹¹² Међутим, она се може посматрати и као одраз тежњи ка научној прецизности и примени научних, математичких метода у покушају разумевања принципа функционисања света. Како каже Фредерик Крејмер, астрологија је тим генерацијама изгледала као најимпресивнија манифестација космичког рационализма.¹¹³ Или, по речима Ота Нојгебауера: „у поређењу са тадашњом религијом, магијом и мистицизмом, фундаменталне доктрине астрологије су

¹¹⁰ Koch-Westenholz 1995, 21.

¹¹¹ F. Rochberg-Halton, New Evidence for the History of Astrology, *Journal of Near Eastern Studies* 43/ 2 (1984) 115-140, 117.

¹¹² R. Gordon, *Quedam Veritas Umbrae: Hellenistic Magic and Astrology*, in: *Conventional Values of the Hellenistic Greeks*, eds. P. Bilde, T. Engeberg-Pedersen, L. Hannestad, J. Zahle, Aarhus 1997, 128-158, 129.

¹¹³ Cramer 1954, 28.

чиста наука.”¹¹⁴ У том погледу, астрологија се пре може посматрати као одраз друштвене сигурности него супротно.¹¹⁵

Као први астролог активан на тлу Грчке наводи се Берос. Иако можда није био први вавилонски астролог који је дошао у Грчку, први је чије нам је име сачувано. Сачувана су нам и имена неких његових ученика, док је први грчки астролог чије нам је дело сачувано, иако у фрагментима, Критодем, активан између 290. и 250. године п.н.е. Текстови осталих грчких астролога из тог периода сачувани су само делимично, док су они херметички псеудо-епиграфски изгледа уживали већи углед и популарност. Делове тих текстова често налазимо цитиране код каснијих аутора и њихово место настанка је вероватно био птоломејски Египат, прецизније, Александрија III и II века п.н.е. Немамо разлога да их посматрамо као дела старије локалне египатске традиције, већ она сасвим извесно припадају грчком интелектуалном кругу.¹¹⁶

Велики допринос даљем развоју астрологије Грци су дали открићима на пољу астрономије. Први су увели концепт Земље као сфере. Хипарх је у II веку п.н.е. открио прецесију еквиноција. Хипарх, као и Птоломеј, други велики грчки астроном, такође је писао и астролошка дела, иако нам она данас нису сачувана. Као и Вавилонци, ни Грци нису правили дистинкцију између појмова астрономија и астрологија. Оба термина су коришћена наизменично, иако је први коришћен ређе него други.¹¹⁷ Са брзим развојем хеленистичке астрологије, јавила се потреба да се астрономија у модерном смислу речи, издвоји и означи посебним именом. Реч којом је почела да се обележава је била математика, али убрзо је почела да се користи и за астрологију, и астролози су у античком свету врло често називани *mathematici*. Пред крај античког доба, у IV веку нове ере, астрономија је почела да означава, као што то чини и данас, строго научне покушаје објашњења

¹¹⁴ “Compared with the background of religion, magic and mysticism, the fundamental doctrines of astrology are pure science.” Neugebauer 1957, 171.

¹¹⁵ D. Konstan, *Conventional Values of the Hellenistic Greeks: The Evidence from Astrology*, in: *Conventional Values of the Hellenistic Greeks*, eds. P. Bilde, T. Engeberg-Pedersen, L. Hannestad, J. Zahle, Aarhus 1997, 159-176, 170.

¹¹⁶ Tester 1996, 24.

¹¹⁷ *Ibid*, 22.

карактеристика небеских тела, њихових кретања и различитих процеса који се на њима одвијају. Али све до доба Њутна, астрономија није у потпуности искључивала поједине елементе астрологије.

Поменули смо да се Берос настанио на острву Кос, које је такође било познато и као дом Хипократове школе медицине и великог Асклепијевог храма и светилишта. То можда и није била пука случајност, с обзиром да је астрологија врло рано нашла своју примену у медицини. Управо негде у IV и III веку п.н.е., највероватније у Египту, развила се астролошка медицина или *iathromathematica*, како је била позната међу Грцима. Најчешће примењивани облик астролошке медицине била је мелотесија, њена подврста у којој је лечење обављано на основу кореспонденција између делова људског тела и знакова зодијака, по којима је сваки од главних делова тела владао један знак, о чему је већ било речи. Овај водећи принцип мелотесије у потпуности је био у складу са идејом човека као микрокосмоса. У оквиру астролошке медицине је вероватно развијена и веза биљака са небеским телима и знацима зодијака, што смо такође помињали. Веза камења и метала са одређеним планетама вероватно је створена у истом периоду и наћи ће своју примену у алхемији, која се такође развија у хеленистичкој Александрији.

Хеленистичка астрологија је задужила модерну астрологију успевши да је уобличи у целовит систем веровања и дивинације, усавршавајући његове методе, примењујући астрономске опсервације и открића, као и своја достигнућа из геометрије и аритметике, и дајући му филозофско образложење и космолошки контекст. Ипак, историјски случај је одредио да прво астролошко дело које нам је у целини сачувано до данашњих дана буде дело римског астролога. У питању је *Astronomicon* Марка Манилија.¹¹⁸ О аутору готово да немамо никаквих биографских података. Знамо да је дело настало у првим деценијама нове ере, између 9. и 16. године н. е. Написано као поема у пет књига, врло је вероватно да је остало незавршено; без предзнања из астрологије, тешко да би било могуће

¹¹⁸ Он није био први забележени римски астролог. Први чије име знамо је био Нигидије Фигул из I века п.н.е., за кога се верује да је прорекао светлу будућност Октавијану Августу. Suetonius, *Lives of the Caesars*, II, 94, tr. C. Edwards, Oxford 2000.

израдити наталну карту или је протумачити само на основу података који су у њему изложени.¹¹⁹ *Астрономикон* је осмишљен као уџбеник који треба да пружи основне информације за разумевање астрологије: у првој књизи дат је увод у основе астрономије неопходне би се схватила астролошка материја изложена у остале четири књиге. Велики део прве књиге посвећен је и зодијаку и његовим знацима које Манилије разврстава према различитим критеријумима- на мушке и женске, људске и животињске, просте или вишеструке, итд. Доста пажње посвећује и карактерима знакова, њиховим интересовањима, одговарајућим професијама. Такође, сваки од знакова ставља под власт једног од дванаест римских богова.

Астрологија је била присутна у Риму још од краја III века п.н.е., како сазнајемо из писаних извора, а прво протеривање астролога из града Рима десило се 139. године п.н.е.¹²⁰ Немамо никаквих доказа о постојању некакве римске аутохтоне астрологије. Она је вероватно ушла у употребу када су Римљани ступили у ближи контакт са цивилизацијом хеленистичке Грчке посредством јужноиталијанских градова. Најпре су били неповерљиви према њој, с обзиром да је практикована махом од стране грчких робова и учитеља. Протеривање из 139. године је било у вези са немирима међу нижом класом и робовима који су тада избили. Ипак, у периоду након смрти Јулија Цезара 44. године п.н.е. велики део владајуће класе је пригрлио астролошке доктрине.¹²¹ На то су утицај имала и учења Посидонија који је у стоичку мисао вратио ригидна фаталистичка уверења и веру у астрологију, која је била оспоравана под утицајем Панетија са Родоса и његових следбеника.¹²² Различите филозофске школе су имале различите ставове

¹¹⁹ Стивен Грин пропагира идеју да је недовољна информативност и делимична опскурност *Астрономикона* заправо производ намерне и свесне стратегије коју је Манилије употребљавао, а која је представљала део тадашњег ширег римског дискурса и односа моћи који су постојали у стицању знања посредством астрологије, било самим практиковањем, било ангажовањем услуга астролога. S. J. Green, *Disclosure and Discretion in Roman Astrology, Manilius and his Augustan Contemporaries*, Oxford 2014.

¹²⁰ Tester 1996, 30.

¹²¹ Cramer 1954, 80.

¹²² Цицерон у *De Divinatione* (II, 42) наводи Панетија као јединог стоика који је одбацио веровања астролога.

према астрологији, те стога није постојао јединствен став римских интелектуалних кругова по том питању. Већина је прихватала неку врсту „меке“ астрологије, али је било оних који су јој се у потпуности противили, као епикурејци и академски скептици. Међу оштрим противницима били су и Лукреције, који је ставове изразио у свом делу *De Natura Rerum* и Цицерон, који је своје примедбе изложио у *De Divinatione*.¹²³ Ту је напад на астрологију био део шире критике свих техника прорицања будућности популарних у Римској републици која је упошљавала званичне аугуре ради тумачења различитих знамења. Цицерон ова веровања и праксе напада чисто рационалним аргументима која ће понављати и каснији хришћански противници астрологије, што ћемо видети касније у овом раду. У књижевности су се такође јавиле критике и поруге на рачун астрологије, још од песника Еније у II веку п.н.е, и касније код Петронија у I веку који у свом Сатирикону, у одломку Трималхионова гозба, исмева веровања везана за знаке зодијака.¹²⁴ Јувенал у II веку исмева римске жене које консултују астрологе и све своје одлуке и активности равнају према њиховим прорачунима.¹²⁵ Ова сведочанства која налазимо римској књижевности одражавају у којој је мери астрологија продрла у римско друштво и какви су ставови постојали према њеном практиковању.

Став римског државног врха је такође био амбивалентан. Готово сви цареви, још од Октавијана Августа, су упошљавали дворске астрологе.¹²⁶ Управо од времена његове владавине почиње пракса ковања новца са астролошким мотивима, најчешће знака зодијака у којем се одиграо догађај значајан за владара.

¹²³ Lucretius, *On The Nature of Things*, tr. M. Ferguson Smith, Indianapolis - Cambridge 1969.

¹²⁴ Енијине стихове цитира Цицерон у Републици, Cicero, *On the Commonwealth and on the Laws*, I, 30, ed. J. E. G. Zetzel, Cambridge 1999; Petronius, *Satyricon*, 39, tr. M. Haseltine, London 1913.

¹²⁵ Juvenal, *The Sixteen Satires*, VI, 552-589, tr. S. H. Jeyes, Oxford 1885.

¹²⁶ Неки од њих су били веома познати и утицајни, као Трасил, лични астролог цара Тиберија, или Балбил, Неронов астролог. Код Тацита налазимо приказ Тиберијевог начина тестирања астролога: он би им рекао да израчунају време своје смрти, а онда би им показао да нису били у праву тако што би их на лицу места убио. Трасил је био први који је тај тест прошао показавши будућем цару да треба да умре управо тада, након чега га је Тиберије поштедео и поставио за свог астролога. Tacitus, *Annals*, VI, tr. A. J. Church, W. J. Brodribb, London 1864- 1877.

Ипак, дешавало се да деловање астролога буде ограничено или потпуно забрањено, као 11. године н.е. када је Август декретом забранио сваку врсту консултација са астролозима и предвиђање било чије смрти. Чак шест пута у I веку су астролози били протеривани из Рима. Фредерик Крејемер у томе види не одраз подозрења према валидности астрологије, већ управо супротно- жељу римских царева да предвиђања заснована на астролошким прорачунима ставе под своју контролу и тако сазнања о будућности, која су сматрали истинитим, задрже само за себе.¹²⁷ За поједине царе се веровало да су и сами практиковали астрологију и да су били верзирани у прављењу астролошких прорачуна; Касије Дион то бележи за цара Тиберија, а у *Historia Augusta* налазимо податак да је цар Хадријан током јануарских календи бележио све што ће му се десити наредне године, као и то да је предвидео све што ће му се догодити до тренутка његове смрти.¹²⁸ Вера у утемељеност астрологије била је толико распрострањена да је могла бити коришћена у пропагандне сврхе. За то је илустративан податак који такође срећемо код Касија Диона, да је цар Септимије Север наводно дао да се таванице свих просторија у палати намењених за аудијенције осликају његовом наталном картом, како би сви који је виде могли да „прочитају” светлу будућност коју му је судбина наменила. Једино је асцендент био приказан на свакој таваници другачије, тако да је цар ипак могао да задржи један део сазнања о будућности за себе.¹²⁹

Астрологија је наставила да ужива велику популарност и изван Рима, о чему сведочи велики број сачуваних хороскопа на грчком језику који се махом датују у II век н.е.¹³⁰ Велики број тих хороскопа сачуван нам је у *Антологији* Ветија Валенса, астролога родом из Антиохије, који се настанио у Александрији

¹²⁷ Cramer 1954, 236. Касније ће се јавити и теорије по којима је цар изузет од дејства звезда јер је и сам припадао небеским божанствима, што можемо наћи и код Фирмика Матерна у IV веку. Firm. Mat, *Mathes.* II, XXX, 5. Овим комплексним односом римске власти према астрологији и њеном практиковању бави се и студија Стивена Грина, Green 2014.

¹²⁸ Cassius Dio, *Roman History*, 55, 10a, tr. E. Cary, Cambridge MA 1914-1927; *The Scriptores Historia Augusta*, I, 16, 7, tr. D. Magie, Cambridge MA-London 1924.

¹²⁹ Cassius Dio, 77, 11, 1.

¹³⁰ Ови и други хороскопи на грчком сачувани на папирусима који потичу из прва четири века нове ере сакупљени су објављени у Neugebauer, van Hoesen 1959.

где је писао на грчком језику, иако његово име упућује на латинско порекло. Многи од ових, као и други хороскопи сачувани на папирусу садрже карактеристике и методе које се нигде другде не појављују што указује на претпоставку да у то време још увек није постојала некаква стандардизована астрологија нити књига која је уживала углед и ауторитет универзалног уџбеника астрологије.¹³¹ То ће се променити са Птоломејевим *Тетрабиблосом*, написаним у другој половини II века. Птоломеј из Александрије, велики научник, географ, астроном, вековима је сматран једним од највећих ауторитета у области астрологије. То може да делује неуобичајено онима који примењују критеријуме савременог поимања науке на тадашње прилике, али за самог Птоломеја, као и за многе генерације после, астрономија и астрологија су биле комплементарне дисциплине.¹³² Он то и истиче у предговору Тетрабиблоса, који заправо представља други део његове науке о небу, док је први део изложио у *Алмагесту*.¹³³ Птоломејев највећи допринос астрологији је био у њеном систематизовању и покушају да пружи рационални и научни основ њеном деловању. Он је успео да демитологизује астрологију, избегавајући мистичке и митолошке појмове, и покушавајући да објасни начине на које планете утичу на појаве на земљи, као да се ради о било којим другим законима природе.¹³⁴ Његов приступ не представља новину, и други грчки мислиоци су поседовали натуралистичко поимање астрологије, али је Птоломеј први који је своје схватање изложио детаљно и систематично, у складу са начелима тадашње науке и филозофије. У томе лежи велики значај Птоломеја за даљу историју астрологије:

¹³¹ Tester 1996, 45.

¹³² Дуго су постојале сумње у Птоломејево ауторство Тетрабиблоса, све док крајем XIX века, Франц Бол компаративном анализом са другим Птоломејевим делима то није потврдио. F. Boll, Studien über Claudius Ptolemaeus, in Jahrb. f. klass. Philol., XXI (1894) 49-244. cit. u Thorndike 1929, 111.

¹³³ Ptolemy, *Tetrabibl.* I, I.

¹³⁴ Утицај планета је објашњавао преко доктрине о четири елемента који се налазе у целој природи, па тако и у звездама које квалитете ових елемената преносе кроз етар на Земљу зрацима. Свака од планета има наглашене неке од тих квалитета, и у зависности од њеног положаја на небу, као и проласка кроз одређена места на нечијем хороскопу, јачина њиховог утицаја варира. Ptolemy, *Tetrabibl.* I, IV.

одвојивши је од света грчко-римских богова, као и херметичких мистичких спекулација, учинио ју је прихватљивом за припаднике различитих религија, пре свега хришћанске и исламске, у чијим је рукама њена даља будућност лежала.

И други религијски покрети су имали улогу у ширењу астрологије у периоду првих векова нове ере, а то су пре свега култ *Sol Invictus*-а и култ бога Митре. Култ непобедивог Сунца је у више наврата проглашаван званичном државном религијом- први пут за време владавине Елагабала (218-222.) и нешто дуже за време цара Аурелијана, 270. године. Док су храмови у част бога Сунца подизани широм царства, и новац био издаван са иконографијом везаном за његов култ, Митраизам је био резервисан само за посвећенике, иако је њихов број вероватно био доста велик. Како не поседујемо писане изворе у којима сами припадници овог култа бележе његове доктрине, не можемо са сигурношћу да тврдимо коју је конкретну улогу астрологија имала у њиховим веровањима. Можемо да претпоставимо да она није била мала, будући да је сачуван велики број представа које приказују бога Митру окруженог знацима зодијака, као и друге елементе зодијачке иконографије, о чему ће више речи бити у каснијем делу овог поглавља. Многи примери статуа Артемиде Ефеске поседују исклесане знаке зодијака у пределу прса, што такође може да сугерише на присуство астролошких елемената у њеном култу, као и у култу Кибеле, у чијој уметности такође налазимо представе зодијака.

Поседујемо материјалне доказе који упућују на практиковање астрологије и у оквиру других култова, попут таблица од слоноваче на којима је приказан зодијак са деканима пронађеним у месту Гран у области Лорене у Француској, где се некада налазило светилиште из првих векова нове ере посвећено келтском богу Гранусу који је поистовећиван са Аполоном (сл. 2).¹³⁵ Поменули смо већ зодијак на таваници Озирисове капеле у храму Хатор у Дендери, а значај који је астрологија имала у култу бога Озириса потврђује и Климент Александријски

¹³⁵ Овај храм је имао и функцију лечилишта, као и поједини други храмови и термални извори посвећени богу Гранусу. Таблице су иначе пронађене на дну бунара, изломљене у делиће и прекривене камењем, те је врло вероватно да су намерно уништене. J. Evans, *The Astrologer's Apparatus: A Picture of Professional Practice in Greco-Roman Egypt*, *Journal of History of Astronomy* xxxv (2004) 1-44, 5.

описујући њихове свештенике који су били подробно упућени у херметичке списе.¹³⁶ Практиковање астрологије у египатским храмовима огледа се и у астролошкој остраки која је пронађена у храму у Нармутису, данашњем Мединет Мадии, у Фајумској области из II века н.е, а један такав остракон је нађен и у храму у Тебтунису.¹³⁷ Џејмс Еванс је на основу различитих писаних и материјалних извора показао како је и култ Сераписа био везан за астрологију.¹³⁸ Сачуван је и велики број примера драгог камења са урезаним ликом Сераписа и астралним мотивима, што сведочи о практиковању астралне магије међу његовим присталицама. О постојању бројних талисмана и амајлија са знацима зодијака већ је било речи у претходном поглављу и њихово мноштво је доказ заступљености астролошких идеја међу ширим друштвеним слојевима.

Пријемчивост различитих култова за астрологију указује на две врсте привлачности које је ова дисциплина поседовала: са једне стране, она је нудила „научне” законе који откривају везу између свакодневних појава и покрета звезда, а са друге стране, могла је да поседује мистичко- религиозни карактер откривења какав се преносио херметичким списима и другим псеудо-епиграфским текстовима.¹³⁹

3.2. Зодијак у писаним изворима старог века

Пре него што је стекао своју визуелну форму, зодијак се најпре појавио у писаним изворима. Иако први докази о употреби зодијака са дванаест знакова нису старији од петог века пре н.е., поједини аутори сматрају да је овако конципиран зодијак имао улогу у стварању епова и митова који су настали много пре тог времена. Зодијачка симболика је уочена и у делима која стоје на самим почацима историје књижевности; Еп о Гилгамешу састављен је из дванаест прича

¹³⁶ Clement, *Stromata* VI, 4, 35-36.

¹³⁷ A. Jones, *Astronomical Papyri from Oxyrhynchus (P. Oxy. 4133-4300a)*, Philadelphia 1999, 8.

¹³⁸ Evans 2004, 20.

¹³⁹ Cramer 1954, 80.

које су сачуване на дванаест таблица. Иако је текст највероватније добио овакву структуру у периоду владавине Ашурбанипала (668- 627. п.н.е.), из ког потиче и највећи број таблица на којима је сачуван, неке од епизода епа могу се довести у везу са појединим зодијачким сазвежђима. Убијање чудовишта Хумбабе се може довести у везу са Лавом, удварање богиње Иштар са знаком Девике, убијање небеског бика са истоименим знаком, људи-шкорпије који се помињу на деветој табlici са знаком Шкорпије, као и прича о потопу на једанаестој табlici са једанаестим знаком зодијака, Водолијом.¹⁴⁰

У тео-космогонијском епу, Енума елиш, стварање зодијака представља део наратива о стварању света.¹⁴¹ На другој од седам таблица на којима је еп записан, описује се како примордијална богиња Тиамат рађа једанаест бића, које предводи Кингу, као дванаести. Међу тим чудовишним бићима која је створила да би јој помогли у борби, били су и хидра, лав, човек-шкорпија, човек-риба, јарац.¹⁴² Када их је Мардук, врховни бог Вавилона, савладао, створио је кипове од њих, „нек' они к'о спомен служе, да нигда се не заборави ово!“¹⁴³

Са поступним развојем зодијака од дванаест једнаких делова који ће се користити као координатни систем у астрономији и астрологији, од V века п.н.е, имена знакова зодијака сретаће се исписана на земљаним таблицама. Даљим ширењем вавилонских астрономских и астролошких знања, зодијак ће наћи употребу и изван области Месопотамије, постајући важан део хеленистичке науке, дивинације и магије. У којој мери је идеја зодијака присутна у литерарном

¹⁴⁰ L. Spence, *Myths and Legends of Babylonia and Assyria*, New York 1917, 181-3.

¹⁴¹ Различите су теорије о времену настанка овог епа. Иако већина сачуваних таблица потиче из периода између 750. и 200. године п.н.е., а најстарији пронађени фрагменти датују се око 900. године, генерално се сматра да је еп састављен пре тог времена. Већина истраживача је његов настанак смештала у различите периоде између 2000. и 1105. године п.н.е. За преглед њихових датовања видети Е. О. Yingling, Give Me Back My Idol: Investigating the Dating of Enuma Elish, *Studia Antiqua* 9/1 (2011) 33-38. Аутор наведеног чланка предлаже период између 1126-1105, као највероватније време настанка епа.

¹⁴² *Enuma eliš, sumersko-akadski ep o stvaranju*, II, 20-37, prev. M. Višić, Podgorica 2008.

¹⁴³ Ibid, V, 70-77. У енглеском преводу Ленарда Вилијама Кинга, зодијак се експлицитно наводи у другом стиху на петој табlici. *The Seven Tablets of Creation*, V, 2, tr. L. W. King, London 1902.

стваралаштву народа медитеранског басена, тешко је проценити. Постоји тенденција у науци да се зодијачка симболика уочава свуда где је присутан број дванаест, међутим, осим ако није експлицитно наведено, у већини случајева готово је немогуће са сигурношћу утврдити да ли је по среди утицај идеје зодијака или значај и симболика самог броја дванаест. Од тренутка када су сазвежђа на појасу еклиптике доведена у везу са соларном годином и лунарним месецима и када је њихов број сведен на дванаест, симболика овог броја биће уско повезана са идејом космичког реда оличеног у фигури зодијака.¹⁴⁴ Број дванаест помиње Херодот као број Јонских, Ахејских, Еолских градова.¹⁴⁵ У организацији идеалног града-државе у Платоновим Закономима број дванаест доминира.¹⁴⁶ Иако нигде у својим делима Платон не помиње зодијак експлицитно, каснији аутори су у својим тумачењима истицали могуће алузије у појединим одломцима. Франсис Мекдоналд Корнфорд сматра да у Тимају, под кругом Различитог, Платон подразумева круг зодијака.¹⁴⁷ Р. Г. Бери пак мисли да је могуће да се додекаедрон односи на знаке зодијака.¹⁴⁸ У одломку из Федра, Платон описује поворку богова на небу: „Велики вођа у небу, Див, управљајући крилатим колима, иде напред, све уређујући и за све се старајући, а за њим иде војска богова и демона, на једанаест чета подељена, јер Хестија остаје у стану богова сама.”¹⁴⁹ Руперт Гледоу, тумачећи овај пасус, износи две претпоставке: да је реч о зодијаку од једанаест знакова који је дуго био у употреби у грчком свету док знак Ваге није издвојен од знака Шкорпије, или да је Платон Зевса подразумевао као првог од дванаест, за шта налази додатне потврде касније у

¹⁴⁴ E. Voegelin, *Order and History, Volume I, Israel and Revelation*, ed. M. P. Hogan, Columbia - London 2001, 69.

¹⁴⁵ Херодот, I, 142, 145, 149.

¹⁴⁶ Платон, *Закони*, IV, V, прев. А. Вилхар, Београд 2004.

¹⁴⁷ F. M. Cornford, *Plato's Cosmology, The Timaeus of Plato*, Indianapolis ' Cambridge 1935, reprint 1997, 76.

¹⁴⁸ Plato, *Timaeus*, tr. R. G. Bury, Cambridge MA 1929. reprint 1999, 132.

¹⁴⁹ Платон, *Федар или о лепоти*, 246е-ф, *Дела*, прев. М. Н. Ђурић, Београд 2002. У преводу Харолда Фаулера, уместо Див стоји Зевс, а и у многим другим преводима. Plato, *Phaedrus, Plato in Twelve Volumes*, Vol. 9, tr. H. N. Fowler, Cambridge MA, 1925; *Plato's Phaedrus*, tr. R. Heckforth, Cambridge 1952.

тексту Федра и што сматра вероватнијим.¹⁵⁰ Ипак, он није мишљења да Платон поистовећује олимписке богове са знацима зодијака, већ да их сматра њиховим владарима. Сличан закључак извела је и Шарлот Лонг у својој монографији посвећеној дванаест богова грчко-римског света.¹⁵¹ Разматрајући наведени одломак из *Федра*, Лонг истиче како не можемо бити уверени у постојање зодијачких конотација текста, али да сам текст свакако оставља простор за такве интерпретације, и да то вероватно јесте био случај, нарочито у каснијим периодима.

Грчка митологија, за разлику од вавилонске, није била смештена на небеску позорницу. Њени богови живе на планини Олимп и усмерени су на дешавања на Земљи. Тек од III века п.н.е., када су настали Ератостенови Катастеризми уочавамо тенденцију да се митови доведу у везу са фигурама на небу и да се понуди митолошко објашњење порекла појединих сазвежђа. Многе од епизода из мита о Аргонаутима могу се довести у везу са сазвежђима зодијака.¹⁵² Настанак неких од њих повезује се и са појединим од Хераклеових задатака, чији број такође упућује на зодијачке асоцијације. И други ватикански митограф их истиче разматрајући Херкулове задатке и напомиње како је њихов број, иако много већи, сведен на дванаест управо због дванаест знакова.¹⁵³ У Сенекиној драми *Херкул на Ети*, сам лик Херкула говори како је Јунона из освете према њему поставила немани које је савладао на небо и претворила их у сазвежђа.¹⁵⁴

¹⁵⁰ R. Gleadow, *The Origin of the Zodiac*, London 1968, 78.

¹⁵¹ C. R. Long, *The Twelve Gods of Greece and Rome*, Leiden 1987, 180.

¹⁵² „Ovan je Friks, Bik Ajet, Dioskuri nebeski Blizanci, Rea je Lav, Terazije Alkinoj, Vodolija Ajgina, Herakle Strelac, Medeja Devica, a Jarac je simbol u spomen na ljubavni život na Lemnu.” R. Grevs, *Grčki mitovi*, prev. G. Mitrinović- Omčikus, Beograd 1995, 353, n. 3.

¹⁵³ The Second Mythographer, 173, in: *The Vatican Mythographers*, tr. R. E. Pepin, New York 2008.

¹⁵⁴ “But what avails it to have freed the race of men from fear? Now have the gods no peace; the freed earth sees in the sky all creatures which she feared; for there hath Juno set them.” Seneca, *Hercules Oetaeus*, 63, tr. F. J. Miller, London - New York 1929. Код Ератостена, као и Хигина који га цитира, Херкул се повезује са ванзодијачким сазвежђима, попут сазвежђа Змије, за које наводи како представља велику змију која је чувала златне јабукe Хесперида, као и Стреле, које

Осим у митовима, зодијачке асоцијације учаване су и у хеленској књижевности: Џејмс Фандстајн спекулише о њиховом присуству у Есхиловом *Агамемнону*, изведеном први пут 458. године п.н.е.¹⁵⁵ Ханс Гундел такође истиче стихове који би могли да се упућују на зодијак код Еурипида, као и код Софокла у Ајанту, где се „вечни круг” вероватно односи на управо на круг зодијака.¹⁵⁶

Као што смо већ истакли, први експлицитан помен зодијака налазимо код Арата из Солија у поеми Феномени, базираној на трактату о сазвежђима Еудокса из Книда из око 370. године п.н.е.¹⁵⁷ Помен зодијака као „τῶν ζῳδίων” налазимо и у Аристотеловој *Μεταφισιци*, на месту где Аристотел преноси Еудоксове теорије о кретању Сунца и Месеца и планета кроз сфере, и положају сфера у односу на зодијак.¹⁵⁸ Од тада, зодијак ће се често помињати у различитим научним текстовима.¹⁵⁹ Полибије пише о њему у II веку п.н.е. описујући методе рачунања времена током ноћи.¹⁶⁰ Страбон га помиње на самом почетку своје *Γεογραφιје*.¹⁶¹ Као што смо видели, зодијак је брзо након свог настанка ушао у употребу у Грчкој, где је нашао различите практичне примене, тако да је сасвим могуће његово присуство у хеленској књижевности и филозофији, и у оним примерима где се не именује директно.

представљају оружје којим је Херкул убио орла који је појео Прометејеву јетру. Доводе га и у везу са сазвежђем Клећећег човека, које се данас и назива Херкул, али и са сазвежђем Змијоноше, које се односи на Херкулово убијање змије код реке Сагарис у Лидији, која је убијала људе и уништавала жито, због чега га је Јупитер поставио међу сазвежђа. Hyginus, *Astronomica*, II.3, II. 15, II.6, II.14, in: *The Myths of Hyginus*, tr. M. Grant, Lawrence KS 1960.

¹⁵⁵ J. M. Pfundstein, Λαμπροῦς Δονάστας: Aeschylus, Astronomy and the Agamemnon, *The Classical Journal* 98/4 (2003) 397-410.

¹⁵⁶ “Οὐρανὸς ἀθροίζων ἄστρ’ ἐν αἰθέροσ κύκλω.” Euripides, *Ion*, 1147, ed. G. Murray, Oxford 1913. “Heaven gathering the stars into the circle of the sky.” Euripides, *Ion*, 1147, tr. R. Potter, New York 1938; „ἐξίσταται δὲ νυκτὸς αἰανῆς κύκλος” Sophocles, *Ajax*, 672, ed. F. Storr, New York - London 1913. H. G. Gundel, *Zodiakos. Tierkreisbilder im Altertum. Kosmische Bezüge und Jenseitsvorstellungen im antiken Alltagsleben*, Mainz 1992, 42, cit. u Pfundstein 2003, 407.

¹⁵⁷ Aratus, 544.

¹⁵⁸ Aristotle, *Metaphysics*, 12. 1073b. 20ff, tr. H. Tredennick, Cambridge MA - London 1933.

¹⁵⁹ Pfundstein 2003, 406, f. 18.

¹⁶⁰ Polybius, *Histories*, 9.15, tr. E. S. Shuckburgh, London - New York 1889.

¹⁶¹ Strabo, *The Geography*, I, 1, tr. H. L. Jones, London - Cambridge MA 1960.

У латинској књижевности, такође, коришћени су различити изрази који су се односили на круг зодијака. Међу њима су- дванаест знакова или дванаест звезда, или пак *orbis* или *circulus*. Цицерон у свом преводу *Феномена* зодијак назива *orbem signiferum*.¹⁶² Сазвежђа зодијака Вергилије назива *Titania astra* у *Енеиди*.¹⁶³ Овидије их назива *signa* у *Фастима*.¹⁶⁴ У *Метаморфозама* их пак назива *formas ferarum*.¹⁶⁵

Као и у ранијој грчкој, зодијак је био присутан и у латинској мисли, у њеним различитим видовима, појављујући се у науци, књижевности, филозофији, историографији, митографији. Многа од тих дела смо већ цитирали и због обима рада не можемо свима посветити засебну пажњу. Нарочито од почетка царског периода, током владавина Августа и Тиберија, уочава се све чешћи спомен зодијака и позивање на његове елементе, карактеристике и симболику у писаним делима. То се засигурно може довести у везу са ширењем и процватом астрологије у Риму тог времена, као и са ставом владара према овој пракси.¹⁶⁶ Манилијева поема посвећена је управо цару.¹⁶⁷ Астрологија је од доба Августа постала важан део империјалне идеологије, што ће наћи израз и у реторици тог времена. Вергилије, пишући о Августу у својој *Енеиди*, преувеличавајући опсега његових освајања, говори како ће цар проширити границе царства изван „путање

¹⁶² Marcus Tullius Cicero, *Phaenomena Aratea*, 568, in: *Poetae Latini minores*, Vol.6., ed. N.E. Lemaire, Paris 1826.

¹⁶³ J. M. Pfundstein, *Per Aspera ad Astra: Aeneid 6. 725*, *Vergilius* 43 (1997) 22-30.

¹⁶⁴ “Who had then noticed . . . that the (zodiac) signs which the brother travels through in a long year, the horses of the sister traverse in a single month? The stars ran their courses free and unmarked throughout the year; yet everybody agreed that they were gods.” Ovid, *Fasti*, III, 105-112, tr. J. G. Frazer, Cambridge MA 1959. Џејмс Џорџ Фрејзер у коментару свог превода напомиње како Овидије у овом стиху говори о Аполону и Дијани, Месецу и Сунцу, и знацима зодијака. *Ibid*, 128.

¹⁶⁵ Ovid, *Metamorphoses*, II, 78, ed. H. Magnus, Gotha 1892.

¹⁶⁶ Стивен Грин и Џералдин Херберт-Браун нарочито заговарају ту тезу да су аутори овог периода настојали да подражавају став Августа према астрологији који се рефлектовао у њиховим делима. Green 2014; G. Herbert-Brown, *Ovid and the Stellar Calendar*, in: *Ovid's Fasti, Historical Readings at Its Bimillennium*, ed. G. Herbert-Brown, Oxford 2002, 101-129.

¹⁶⁷ Manilius, 1. 7-10.

године и Сунца”.¹⁶⁸ Зодијачку симболику употребљава и на почетку *Георгика*, где обраћајући се Октавијану, говори му како је остављен простор на небу за њега, између Девике и Шкорпије, која увлачи своја кљешта да га прими.¹⁶⁹ Тај простор се односи на знак Ваге, који је Јулије Цезар у својој реформи календара увео као засебан знак, који је иначе и према неким тумачењима Августовог хороскопа његов натални знак, а и знак значајан за Рим, будући да је Месец био у њему у тренутку оснивања.¹⁷⁰ Хорације, такође користи симболику зодијачких знакова да би истакао своју и Меценину судбину која је заправо одраз добре воље Августа, наводећи знакове релевантне за Августов хороскоп.¹⁷¹ Како Светоније преноси, Октавијан је дао да се његов хороскоп објави јавно, како би сви били упознати са величином његове судбине, и издао је сребрни новац на коме је приказан са представом Јарца, знака под чијим утицајем је рођен.¹⁷² Док се улога астрологије и астралне симболике истиче за неколицину споменика које је Август подигао, представе читавог зодијака нису толико честе на делима насталим под његовим покровитељством.¹⁷³ Као што ћемо видети у наредном делу поглавља, фигуре зодијака ће бити заступљеније на делима каснијих царева.

Мотив зодијака био је погодан за изражавање идеје реда и стабилности. Посматран као део космичког поретка, и у литерарним делима се наводи као визуелни израз његове структуре: Овидије у *Метаморфозама*, у оквиру екфразиса Сунчеве палате, описује и њена двострана врата на којима је Вулкан у рељефу израдио различите сцене које симболишу земљу и воду, изнад којих је приказао

¹⁶⁸ Virgil, *Aeneid* 6. 795, tr. F. Ahl, Oxford 2007. У структури овог спева подељеног на дванаест певања такође је уочена зодијачка симболика. G. de Callataÿ, *Le zodiaque de l'Énéide*, *Latomus* 52/2 (1993) 318-349, 322, n.18. Ова симболика није утемељена само на нумеричкој аналогiji, већ и на повезаности сваког певања са једним од знакова зодијака, што је Годфроа де Калатај тематском и лексикографском анализом настојао да докаже у горе наведеном чланку.

¹⁶⁹ Virgil, *Georgics*, 1.32-35, tr. J. B. Greenough, Boston 1900.

¹⁷⁰ R. J. Getty, "Liber et Alma Ceres" in Vergil "Georgics" 1. 7, *Phoenix* 5, 3/4 (1951) 96-107; G. B. Miles, *Virgil's Georgics: A New Interpretation*, Berkeley - Los Angeles - London 1980, 68-9.

¹⁷¹ A. Bradshaw, Horace's Birthday and Deathday, in: *Traditions and contexts in the poetry of Horace*, eds. T. Woodman, D. Feeney, Cambridge 2002, 1-17, 13.

¹⁷² Suetonius, II, 94.

¹⁷³ Jacobus 2015, 376-9.

„слику сјајног неба” у виду шест знакова зодијака на једном крилу и шест на другом.¹⁷⁴ Сенека, описујући нараушавање природног реда, након што је Атреј убио Тијестове синове, даје дугачак опис пада зодијака и сазвежђа.¹⁷⁵ У царској идеологији, могао је да послужи и за изражавање склада са космичким и трансцендентним принципима, што га је чинило прикладним да постане део царске иконографије.¹⁷⁶ Као потврду тога, налазимо код каснијих историографа сведочанства о употреби зодијака у саморепрезентацији ранијих владара. Атенеј помиње како је Деметрије Полиоркет поседовао огртаче са представама ноћног неба, украшене златним звездама и дванаест знакова зодијака.¹⁷⁷ Диоген Лаертије

¹⁷⁴ Ovid, *Met*, II, 1-19. „haec super inposita est caeli fulgentis imago, signaque sex foribus dextris totidemque sinistris.” *Ibid.*, II, 17-18.

¹⁷⁵ “The Zodiac, which, making passage through the sacred stars, crosses the zones obliquely, guide and sign-bearer for the slow-moving years, falling itself, shall see the fallen constellations; the Ram, who, ere kindly spring has come, gives back the sails to the warm West-wind, headlong shall plunge into the waves o’er which he had borne the trembling Helle; the Bull, who before him on bright horns bears the Hyades, shall drag the Twins down with him and the Crab’s wide-curving claws; Alcides’ Lion, with burning heat inflamed, once more shall fall down from the sky; the Virgin shall fall to the earth she once abandoned, and the Scales of justice with their weights shall fall and with them shall drag the fierce Scorpion down; old Chiron, who sets the feathered shafts upon Haemonian chord, shall lose his shafts from the snapped bowstring; the frigid Goat who brings back sluggish winter, shall fall and break thy urn, whoe’er thou art; with thee shall fall the Fish, last of the stars of heaven, and the Wain, which was ne’er bathed by the sea, shall be plunged beneath the all-engulfing waves; the slippery Serpent which, gliding like a river, separates the Bears, shall fall, and icy Cynosura, the Lesser Bear, together with the Dragon vast, congealed with cold; and that slow-moving drive of his wain, Arctophylax, no longer fixed in place, shall fall.” Seneca, *Thyestes*, 850 ff, tr. F. J. Miller, London - New York 1929.

¹⁷⁶ Како каже Ерик Фегелин: „Космолошка симболизација није ни теорија ни алегија. То је митска експресија учествовања, доживљеног као стварног, друштвеног поретка у божанском бићу које такође уређује и космос.” “Cosmological symbolization is neither a theory nor an allegory. It is the mythical expression of the participation, experienced as real, of the order of society in the divine being that also orders the cosmos.” Voegelin 2001, 66.

¹⁷⁷ Athenaeus, *The Learned Banqueters*, XII. 535 ff, tr. S. D. Olson, Cambridge MA - London 2010. И код Плутарха налазимо податак да је овај македонски краљ поседовао огртач са сликом света и небеских тела који је остао незавршен и који ниједан други македонски краљ после њега није хтео да носи. Plutarch, *Demetrius*, 41.4, in: *Plutarch’s Lives IX*, tr. B. Perrin, London - Cambridge MA 1920.

помиње такође да је филозоф Менедемус носио аркадијски шешир са дванаест знакова зодијака извезеним на њему.¹⁷⁸

Зодијак је био присутан и у филозофским делима, нарочито онима која су се бавила и космолошким питањима. Често се помиње у списима филозофа позноантичког периода, а будући да су они често копирани у средњем веку и да су имали снажан утицај на средњовековне идеје, у каснијим поглављима ће бити више речи о њима.

3.3. Визуелне представе зодијака у старом веку

Премда је као концепт настао на тлу Месопотамије, не налазимо ниједну сачувану представу зодијака као целине која потиче из ове области. Такође, не поседујемо никакве индикације које би упућивале да је визуелни мотив зодијака са свих дванаест знакова конципиран и употребљаван на овом подручју. Представе појединачних знакова пак, могу се наћи у вавилонској уметности. За најстарије сматрају се оне које се могу видети на кудуруима - граничним каменовима који махом потичу из каситског периода (друга половина II миленијума п.н.е.). Ови камени блокови садржали су записе о краљевским донацијама и понекад су на њима, испод текста, биле урезане различите ликовне представе. Међу њима често се могу наћи и представе лава, бика, шкорпије, јарца, што је навело неке од најранијих истраживача да појаву ових представа повежу са открићем зодијака још у том периоду.¹⁷⁹ Ипак, немамо никакве доказе који би ишли у прилог претпоставци о тако раном постојању идеје зодијака и његових конституената, нити довољно јаке назнаке које би могле недвосмислено да потврде астрална

¹⁷⁸ Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, 6.9.102, tr. R. D. Hicks, Cambridge MA 1925.

¹⁷⁹ Прве идентификације ових представа са сазвежђима зодијака налазимо још код Јозефа Епинга и Јохана Штрасмајера у J. Epping, J. Strassmaier, *Astronomisches aus Babylon*, Freiburg im Bresgau 1889, као и у L. W. King, *Babylonian Boundary-Stones and Memorial-Tablets in the British Museum*, London 1912.

значења ових представа.¹⁸⁰ Визуелне приказе ових животиња налазимо и на споменицима других старих култура, и за многе од њих се такође спекулисало да представљају зодијачке знаке или сазвежђа.¹⁸¹ Такве претпоставке су веома тешко доказиве, нарочито када се узме у обзир да неке од тих животиња, попут бика и лава, представљају једне од настаријих и најзаступљенијих мотива и симбола у светској уметности.¹⁸²

Тек у периоду хеленизма са сигурношћу можемо да потврдимо присуство зодијачке иконографије, било да су у питању представе појединачних знакова/сазвежђа, било да је у питању представа целокупног зодијака.¹⁸³ Из ове епохе потиче и једна од најстаријих представа читавог зодијака која нам је сачувана. Можемо је видети на диску од теракоте који је пронађен у италијанском граду Бриндизију, у чијем се музеју и сада чува (Inv.no. 656, сл. 3). Не зна се поуздано која је била његова намена, али је вероватно да је била фунерарна или нека врста сакралне, какву су имали и други слични дискови пронађени на тлу некадашње *Magna Graecia*-е.¹⁸⁴ Немамо ни прецизно датовање; Карл Керењи

¹⁸⁰ За критички осврт на различите теорије везане за иконографију кудуруа и њихове евентуалне астралне конотације, као и за преглед литературе која се бави овом тематиком видети: S. Iwaniszewski, Archaeoastronomical analysis of Assyrian and Babylonian monuments: methodological issues, *J Hist Astron* 34/1, 114 (2003) 79 - 93.

¹⁸¹ Детаљна анализа раних представа зодијачких сазвежђа и знакова, као и теорија везаних за њих превазилазила би оквире ове дисертације, чији предмет истраживања ни не представљају појединачне репрезентације, већ искључиво представе зодијака као целине. За преглед хипотеза везаних за рану појаву зодијачке иконографије, од којих неке најраније представе сазвежђа виде још у уметности Палеолита, v. Campion 2008, 11-14, 101, као и E. S. Krupp, Night Gallery: The Function, Origin, and Evolution of Constellations, *Archaeoastronomy* 15 (2000) 43-63.

¹⁸² v. W. Hartner, The Earliest History of the Constellations in the near East and the Motif of the Lion-Bull Combat, *J Near East Stud* 24, 1/2 (1965) 1-16. Међу бројним критикама тумачења мотива борбе лава и бика Вилија Хартнера који у њима види представе сазвежђа можемо издвојити A. Soltysiak, The Bull of Heaven in Mesopotamian Sources, *Culture and Cosmos* 5/2, (2001) 3-21.

¹⁸³ Iwaniszewski 2003, 90.

¹⁸⁴ P. Wuilleumier, Les Disques de Tarente, *Revue Archéologique* 5/ 35 (1932) 26-64.

његово време настанка смешта у временске оквире између IV и I века п.н.е.¹⁸⁵ Уколико прихватимо интерпретацију овог аутора, у средишту диска приказан је Дионис са Аријадном у колима која вуку четири коња, предвођени Хермесом, док узде држи Ерос. Ова сцена, према његовом становишту, приказује тренутак када Дионис одводи Аријадну међу олимписке богове након њихове свадбе. Пјер Бојансе је мишљења да је на диску приказан Дионис са мајком Семелом и да читава сцена представља апотеозу Семеле.¹⁸⁶ Горњи сегмент диска представља небески свод, што можемо закључити на основу фигура двојице Атланта који га носе, попрсјима која персонификују Сунце и Месећ, као и приказа звезда и муња и сл. Доњи сегмент указује на земљу и море различитим атрибутима божанстава и култова који су са њима повезани- точком Тихе, укрштеном бакљом Деметре и Персефоне, рогом изобиља, прекривеним ликноном дионисијских мистерија, тирсосом са траком, Кроносовим српом, Посејдоновим трозупцем итд.¹⁸⁷ Све ове фигуре налазе се у кругу који уоквирује појас са знацима зодијака. Неки од знакова не прате уобичајен след зодијака, попут Бика који је приказан између Близанаца и Рака, што може да упућује на то да је творац диска био недовољно упознат са распоредом знакова и начином приказивања зодијака, што би ишло у прилог раном датовању. Иконографске недоследности уочљиве на појединим знаковима, попут Девике, која држи издужени суд, или Јарца којем недостаје реп, такође могу да указују на рани датум настанка, како истиче Керењи. И хаљина Девике, са изразито ниским струком, наводи овог аутора да понуди IV век п.н.е. као могуће време у којем је диск настао.¹⁸⁸ Оно што је најнеобичније у односу на касније представе зодијака је то што је на диску из Бриндизија приказано једанаест знакова. Разлог томе лежи у чињеници да је у хеленистичко доба

¹⁸⁵ С. Kerényi, *Dionysos, Archetypal Image of Indestructible Life*, tr. R. Manheim, Princeton NJ 1976, 385. Пречник овог диска је око 35 цм.

¹⁸⁶ Р. Boyancé, *Le disque de Brindisi et l'apothéose de Sémélé*, *Revue des Études Anciennes* 44/ 3-4 (1942) 191-216; Карл Керењи се противио овој идентификацији, како због присуства Ероса, тако и због чињенице да у јужној Италији није сачуван ниједан култни споменик посвећен Семели. Kerényi 1976, 386-7.

¹⁸⁷ Loc. cit.

¹⁸⁸ Loc. cit.

сазвежђе Ваге сматрано за део Шкорпије, и то његов предњи део, кљешта.¹⁸⁹ Вероватно је зато знак Шкорпије приказан скоро двоструко дужи у односу на остале знаке на диску.

Једанаест знакова може се видети и на геми од смеђег сардоникса која се чува у Џеј Пол Гети музеју у Малибуу (84.AN.1.39, сл. 4). На овој геми чији пречник износи свега 14 mm, знаци окружују средишњи медаљон у којем је урезана Ника која вози двоколицу. Верује се да је настала у I веку п.н.е, на подручју Сирије.¹⁹⁰ Теразије које означавају знак Ваге можда се могу назрети у простору око кљешта Шкорпије, али будући да су знакови Шкорпије и Девине приказани спојено, као и због веома малих димензија читаве композиције, тешко је проценити.

Знак Ваге је приказан као одвојена кљешта Шкорпије на хеленистичком фризу постављеном на западну фасаду цркве Светог Елеутерија у Атини (сл. 5, 5а). Ова црква позната је и као „Мала Митрополија” и Панагиа Горгоепикоос (*Παναγία Γοργεπίκοος*). Док је у ранијој историографији време њеног настанка углавном смештано у средњевизантијски период, Бенте Килерих је на основу писаних извора, историјских околности и целокупног скулптуралног програма цркве, изнела хипотезу према којој је саграђена највероватније након 1460. године, када је црква Панагије Атениотисе, на месту Партенона и некадашње седиште митрополије претворена у џамију. Тај догађај би могао да послужи и као мотив за изградњу и објашњење за употребу великог броја сполија којима се наглашавало античко грчко наслеђе и идеја континуитета. Будући да су аргументи које Килерих нуди уверљиви, имамо довољно разлога да прихватимо да је Мала Митрополија саграђена у поствизантијском периоду.¹⁹¹ Фриз на коме су приказани знаци зодијака постављен је изнад тимпанона западног портала и

¹⁸⁹ v. supra, 19-20.

¹⁹⁰ J. Spier, *Ancient Gems and Finger Rings: Catalogue of the Collections*, The J. Paul Getty Museum, Malibu 1992, cat. no. 184, 82-3.

¹⁹¹ Тиме излази изван временских оквира овог рада, иако представља редак пример сполијације мотива зодијака. В. Kiilerich, Making Sense of the Spolia in the Little Metropolis in Athens, *Arte Medievale* IV/2 (2005) 95-114.

потиче највероватније из I века п.н.е.¹⁹² Знаци нису приказани самостално, већ наизменично са персонификацијама атичких месеци, светковина и ритуала који су се у њима обављали, као и годишњих доба. Фигуре знакова Водолије и Риба се не виде и вероватно је да су исечене приликом постављања фриза на прочеље цркве. Знак Бика скоро да се не види због уметања медаљона са крстом, који су постављени накнадно на неколико места на фризу. Такође, редослед персонификација није идентичан оригиналном; будући да је овај фриз састављен из два дела, на фасаду цркве су постављени тако да низ започиње персонификацијама које илуструју грчки месец Елафаболијан (март- април), а не са фигурама за месец Пианопсион (октобар-новембар), које су првобитно стајале на почетку, а сада се налазе на средини фриза.¹⁹³ Могуће је да је на ову одлуку утицала тежња да се знаци зодијака прикажу почевши од првог знака-Овна и да тако поштују редослед зодијачког низа. Могуће је и, уколико је хеленистички фриз пронађен ван своје првобитне целине, да градитељи из XV нису знали који камени блок треба да следи другом, па им се чинило исправније да први знаци у зодијаку и персонификације које их прате треба да дођу на почетак.

Мали број сачуваних представа зодијака датује се у године пре нове ере. Међу њих се може убројати и тзв. зодијак из Наковане. У питању су фрагменти слоноваче откривени 2000. године у Спили код Наковане на Пелешцу (сл. ба-в).¹⁹⁴ На њима се могу видети урезане фигуре рака, пара мушких нагих фигура,

¹⁹² О проблему датовања фриза видети E. Simon, *Festivals of Attica: an Archeological Commentary*, Madison WI 1983, 6-7, као и Webster 1938, 6. У новије време, Олга Палагиа изнела је хипотезу засновану на стилској анализи, као и анализи оригиналног распореда знакова зодијака и персонификација, према којој настанак фриза смешта не у хеленистички период, већ у римски империјални, тачније око 138/9. г.н.е. O. Palagia, The date and iconography of the calendar frieze on the little metropolis, Athens, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, Berlin - Boston 2008, 215-237. И у старијој литератури се могу наћи датовања фриза која његов настанак смештају у нову еру. v. Boyancé 1942, 195, ft.2.

¹⁹³ Webster 1938, 5.

¹⁹⁴ S. Forenbaher, A. Jones, Zodijak iz Nakovane, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, XLVI (2013) 7-28; чланак претходно објављен као S. Forenbaher, A. Jones, The Nakovana Zodiac: Fragments of an Astrologer's Board from and Illyrian-Hellenistic Cave Sanctuary, *J Hist Astron*, xlii (2011) 425-438.

риба, као и задњег дела пропете животиње, за коју Форенбахер и Џоунс сматрају да приказује знак Стрелца, док остале фигуре представљају зодијачке знакове Рака, Близанаца и Риба.¹⁹⁵ На основу облика ових фрагмената, истраживачи су закључили како су знаци били распоређени у круг, тако формирајући прстен зодијака. С обзиром да најкаснији налаз из шпиле потиче из I века пре нове ере, као и да нису уочене никакве назнаке каснијег присуства људи у њој, што је у складу са ширим теренским испитивањима према којима је читав простор био ненасељен током периода римске владавине, врло је вероватно да је зодијак настао пре Октавијанових похода (35-27 г.п.н.е) и римског освајања Илирије.¹⁹⁶ Готово је извесно да предмет није настао у овој области, што се може закључити на основу материјала који није карактеристичан за подручје Далмације. Лабораторијским анализама је утврђено да је направљен од кљова афричког слона.¹⁹⁷ Такође, иконографија, стил, и квалитет израде упућују на неки од познохеленистичких космополитских центара, највероватније у Египту, као место настанка овог зодијака.¹⁹⁸ Као и таблице од слоноваче откривене у Грану (сл. 2), за које се такође верује да су настале у Египту, и за зодијак из Наковане истраживачи претпостављају да је представљао део табле астролога намењене вршењу прорачуна и изради хороскопа.¹⁹⁹

На египатско порекло таблица из Грана поуздано указује присуство фигура декана, који су египатски изум, и који су приказани у спољном појасу који окружује појас зодијака унутар кога су постављена попрсја Хелија и Селене. Изнад сваког знака приказана су по три декана, с обзиром да сваки од декана представља 10° зодијачког круга, односно трећину једног знака. Таблице из Грана спадају у скупочену варијанту астролошких помагала, будући да, осим што су направљене од слоноваче, на њима пронађени трагови боје и златних листова.²⁰⁰ Већина оваквих табли морала је бити направљена од приступачнијих

¹⁹⁵ Ibid., 13-16.

¹⁹⁶ Ibid., 19-21.

¹⁹⁷ Ibid., 21, n. 26.

¹⁹⁸ Ibid., 21.

¹⁹⁹ v. supra, 49.

²⁰⁰ Evans 2004, 5.

материјала, као што су папирус или камен, и о њиховој употреби и изради сазнајемо из различитих писаних извора II и III века.²⁰¹ Заједно са њима кориштено је и камење које је означавало планете и Сунце и Месец, чијим се постављањем на зодијак приказан на табли обележавао њихов положај у датом временском тренутку ради вршења даљих калкулација и прогноза.

Сличну функцију претпоставља се да је имала и табула Бјанкини која се данас чува у музеју Лувр (inv. Ма 540, сл. 7). На овој мермерној плочи, чији су фрагменти пронађени на Авентинском брду почетком XVIII века и од које је оквирно једна петина сачувана, у концентричним кружницама приказане су фигуре знакова зодијака, декана, као и различитих сазвежђа. Знаци зодијака су приказани у два појаса, са идентичним знаковима постављеним један испод другог, што Џејмс Еванс тумачи да је служило изручаванавању упоредних хороскопа, најчешће будућих или потенцијалних супружника.²⁰² Као и таблице из Грана, табула Бјанкини се датује у II век н.е. На њено египатско порекло указао је Франц Бол упоредивши је са још једном планисфером из Египта, тзв. Дареси зодијаком.²⁰³

Египат, а нарочито Александрија, био је значајно средиште развоја астрологије и астрономије у првим вековима нове ере. Изучавање и практиковање ових дисциплина било је везано и за храмове, како се може закључити из писаних извора, али на шта могу да указују и представе зодијака које су красиле неке од њих.²⁰⁴ Најстарији од њих је тзв. Есна А зодијак из храма Кнума у близини града

²⁰¹ Попут папируса који се чува на Универзитету у Вашингтону, инв. бр. 181 и Историје Александра Великог, у којој налазимо готово дослован опис таблица из Грана. "While he said these things, he brought out a princely and costly board, which mere words could not describe, and put it on a chair. It was made from ivory, ebony, gold and silver, and was engraved in three zones, having on the first circle the 36 decans, on the second the 12 signs of the zodiac, and on the inner one the Sun and Moon." *Historia Alexandri Magni*, I, 4.5-6, ed. W. Kroll, Berlin 1926, превод Џејмса Еванса у Evans 2004, 4-5.

²⁰² Ibid., 7.

²⁰³ F. Boll, C. Bezold, *Stern Glaube und Sterndeutung, Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*, Weisbaden 1926, 60. Дареси зодијак, односна мермерна плоча на којој је била урезана планисфера није сачувана, али су сачувани њени бронзани одливци.

²⁰⁴ Evans 2004, 24.

Есне који се датује око 200. године п.н.е. Храм је уништен средином XIX века, са њим и зодијак, о чијем изгледу знамо захваљујући сачуваним цртежима.²⁰⁵ Из хеленистичког и римског периода сачувана нам је неколицина представа зодијака на таваницама египатских храмова- међу њима чувени зодијак из Дендере, који је красио таваницу пронаоса капеле Озириса у храму Хатор (Дендера Б, сада у музеју Лувр у Паризу, D 38, сл. 8) који је кружног облика за разлику од правоугаоног Есна зодијака; затим таваница из гробнице Петозириса и Петубастиса, као и таванице са осликаним хороскопима преминулих у гробницама Атрибис А и Атрибис Б.²⁰⁶ Осим знакова зодијака чија иконографија показује вавилонско порекло, неке од ових таваница садрже и елементе специфичне за Египат, попут фигура декана, као и персонификације планета, приказане у положајима егзалтације, када врше највећи астролошки утицај на одређени зодијачки знак. Занимљив пример зодијака налазимо и на поклопцу ковчега породице Сотер (Лондон, *British Museum*, ЕА 6705, сл. 9) пронађеног у тебанској некрополи на обали Нила код Луксора, који потиче из I или II века н.е.²⁰⁷ На унутрашњој страни ковчега целом дужином насликана је фигура богиње Нут, окружене знацима зодијака, док су на странама поклопца приказане женске фигуре, по дванаест на обе стране, које персонификују сате дана и ноћи. Зодијак на овим споменицима није визуелно издвојен, независтан мотив, већ се знаци приказују заједно и наизменично са другим симболима. У формалном погледу, не уочава се значај и утицај оваквих композиција на касније представе зодијака.

Међу најстарије примере зодијака у зидном сликарству спадају они који се могу видети на фрескама откривеним у Помпеји. Знаке зодијака можемо видети на представама које приказују Тетиду у Хефестовој ковачници, у тренутку када јој бог ватре показује штит израђен за њеног сина Ахила. Ова тема је била веома популарна у помпејанском зидном сликарству, и сачувано нам је чак осам њених представа. Међу најбоље очуване спадају оне које су пронађене у *Domus Uboni* и *Casa di Sirico*, на којима можемо да видимо знаке зодијака насликане дуж

²⁰⁵ M. Clagett, *Ancient Egyptian Science: a Sourcebook, Volume Two, Calendars, Clocks, and Astronomy*, Philadelphia 1995, 126.

²⁰⁶ *Ibid.*, 485, nt.1.

²⁰⁷ J. A. Corbelli, *The Art of Death in Graeco-Roman Egypt*, Princes Risborough 2006, 46.

ивице штита, који, као и на осталим примерима из Помпеје, стоји у средишту читаве композиције (сл. 10, 11).²⁰⁸ Старија од ове две, фреска из *Domus Uboni*, поседује најкомплекснију декорацију штита, на којем су, осим знакова зодијака, приказаних у смеру супротном од смера казаљке на сату, насликане и три звезде, четири попрсја, и дугачка, кривудава змија која се протеже скоро преко читавог штита. Она највероватније представља сазвежђе Змаја, док су четири попрсја, по свој прилици, персонификације четири годишња доба или четири ветра.²⁰⁹ Представе на штиту имају недвосмислен космички карактер, који му се приписује и у бројним књижевним изворима, од Хомеровог описа до многих каснијих интерпретација, које су вероватно мотивисале одлуку да штит добије изглед античке *sphaira*-е.²¹⁰ На обе фреске, иза Тетиде, приказана је крилата фигура која танким штапом показује на нешто на штиту. Како израз на лицу богиње у оба случаја одаје изненађење и чуђење, П. Р. Харди је изнео претпоставку да је на штиту приказан Ахилев хороскоп.²¹¹ Знаци зодијака који уоквирују Ахилев штит могли су се видети и на тзв. Сартини фрагменту сада уништене *Tabula Iliaca*, чији нам је изглед познат захваљујући цртежу из XIX века (сл. 12).²¹² Ове камене плоче, на којима су урезане минијатуре које илуструју догађаје описане у Хомеровим еповима, настале су махом на подручју Рима и околине у првом веку

²⁰⁸ P. R. Hardie, *Imago Mundi: Cosmological and Ideological Aspects of the Shield of Achilles*, *The Journal of Hellenic Studies* 105 (1985) 11-31, 18.

²⁰⁹ Ово сазвежђе које раздваја Малог и Великог медведа, приказано је са њима и у средишту Табуле Бјанкини. Ова три сазвежђа представљена су у штучој техници унутар зодијака на своду култне нише митреума на острву Понца у Тиренском мору. M. J. Vermaseren, *Mithraica II, The Mithraeum at Ponza*, Leiden 1974.

²¹⁰ Hardie 1985, 18.

²¹¹ Иако сам Харди каже како није упознат са примером Ахиловог хороскопа, сматра могућим да је неки изгубљени литерарни извор послужио као узор овим представама. *Ibid.*, 20.

²¹² *Ibid.*, 22.

нове ере.²¹³ Иако у науци постоји неслагање око њихове оригиналне намене и функције, свакако су биле израђене за приватну употребу.²¹⁴

Велики број представа зодијака које се датују у I век н.е. чине део декорације предмета приватне намене. То је случај и са тзв. „Зодијачком вазом” из друге половине I века, насталој у радионици Гаја Валерија Вердула у данашњој Калахори на северу Шпаније, у римско доба познатој као муниципијум *Calagurris* (сл. 13).²¹⁵ Ова ваза реконструисана је спајањем неколико керамичких фрагмената сачуваних у музејима у Калахори и Логроњу, у покрајини Риоха. На вази је приказано свих дванаест знакова, међусобно одвојених квадратним оквирима формираним од украса у виду перли. Називи су исписани изнад сваког од знакова, а по ободу, са доње стране вазе исписано је *G(aius). Val(erius) · Verdullus · pingit*, као и изрека: *His · signis · et · astris · nascuntur · omines*.²¹⁶ Знаци зодијака су приказани у својим уобичајеним иконографским формама, без упадљивих одступања и неправилности, што може да нам послужи као показатељ да је иконографија знакова већ у I веку стандардизована, и да су њихове репрезентације довољно распрострањене и препознатљиве да се у том виду јављају чак и у провинцијским областима.

На другом крају Римског царства, у сиријском граду Палмири, налазила се једна од најранијих монументалних представа зодијака, на таваници, сада уништеног, храма Бела (сл. 14).²¹⁷ У јужном адитуму, у куполи која је издубљена

²¹³ Мада могу поседовати и илустрације везане за друге митолошке садржаје, већина њих описује дешавања која су пратила освајања Троје, описана у Илијади, због чега читава група предмета носи овај назив.

²¹⁴ За различите ставове о намени ових таблица и питања културног миљеа за који су рађене, v. M. Squire, *Texts on the Tables: The “Tabulae Iliacae” in their Hellenistic Literary Context*, *J Hell Stud* 130 (2010) 67-96; D. Petrain, *Homer in Stone: The Tabulae Iliacae in their Roman Context*, Cambridge 2014, 8-13.

²¹⁵ G. Baratta, *Ripetizioni e varianti epigrafiche ed iconografiche nelle serie ceramiche di Gaius Valerius Verdullus: il così detto «vaso dello zodiaco»*, in: *L'iscrizione e il suo doppio*, ed. A. Donati, Faenza 2014, 109-156.

²¹⁶ *Ibid.*, 116.

²¹⁷ Овај храм, који је посвећен 32. године н.е., готово у потпуности је уништен у августу 2015. године од стране припадника Исламске Државе.

у монолитној каменој таваници правоуганог облика, у рељефу је приказано седам попрсја. Ова попрсја радијално су постављена у хексагоналним оквирима, тако да шест медаљона окружује централни, седми. Врло је вероватно да ове фигуре представљају седам планета, и да средишња приказује Бела-Јупитера, коме је храм посвећен.²¹⁸ Око њих, у прстену у основи куполе, исклесане су представе дванаест знакова зодијака. Зодијачки круг придржавају крилима четири сирене или орла, како су различити аутори идентификовали фигуре у просторима између квадрата и круга у основи куполе.²¹⁹

Из I века потиче и *cippus Colotianus*, који се чува у Националном археолошком музеју у Напуљу (inv. no. 2632, сл. 15). Овај мермерни стубац представљао је врсту рустичног календара на коме су, у три колоне на свакој страни, била уклесана имена римских месеци, њихов број дана, положај Сунца, тутеларно божанство, фестивали, као и пољопривредне активности везане за тај месец. На врху сваке колоне урезана је фигура зодијака која се односи на тај месец.²²⁰ Слична листа која повезује знаке зодијака са месецима у години и именима римских богова може се наћи код Манилија у Астрономики.²²¹

Веза између богова и зодијака успостављена је и на бази једног мермерног канделабрума из периода владавине Августа, на чије три стране су приказани богови како јашу персонификације знакова зодијака (сл. 16).²²² Врло је могуће да је овај канделабрум, на коме су приказани летњи знаци Рака, Лава и Девице, са Нептуном, Јупитером и Венером на њима, био један од четири, на којима су приказани остали знаци са одговарајућим боговима.²²³ Овај мотив богова који јашу знаке зодијака срећемо и у првој половини III века на мозаичком

²¹⁸ K. Lehmann, The Dome of Heaven, *Art Bull* 27/1 (1945) 1-27, 3.

²¹⁹ Hachlili 2009, 50.

²²⁰ Long 1987, 267. Сличног изгледа и садржаја био је и сада изгубљени *menologium rusticum Vallense*, C. R. Long, The Gods of the Months in Ancient Art, *American Journal of Archaeology* 93/4 (1989) 589-595, 589.

²²¹ Manilius II.433-48.

²²² Овај канделабрум, који се некада налазио у Боргезе колекцији, сада се чува у музеју Лувр (MA 610), а потиче највероватније са подручја Рима. Long 1987, 16, 38-9, 296-7.

²²³ Ibid., 296.

поду из Елина у области Албацете, (Мадрид, *Museo Arqueologico Nacional*, сл. 17a-b).²²⁴ На овом поду, као и на канделабруму из Лувра, знаци су антропоморфизовани.

Идеја повезивања дванаест богова са знацима зодијака свој најјаснији визуелни израз нашла је на тзв. Олтару из Габија (сл. 18).²²⁵ На цилиндричној основи, у високом рељефу, радијално су постављене главе дванаест богова. Испод њих, на тамбуру, исклесани су знаци зодијака који се смењују са симболима богова. Претпоставља се да је настао у време владавине Хадријана (117-138), мада се тачна намена овог „олтара” и даље не зна. Врло је вероватно да уопште није била ритуална, како сматра Шарлот Лонг, која такође доводи под сумњу и тврдње да је служио као сунчани сат, истичући да су хоризонтални сунчаници у антици представљали реткост.²²⁶

Зодијак се често може видети на предметима и инструментима намењеним мерењу и обележавању времена. Знатно чешће у виду натписа него фигуралних представа, знаци зодијака обележени су на неколицини сунчаника са подручја античке Грчке и Рима.²²⁷ Називи знакова препознати су и међу бронзаним грчким словима откривеним на Марсовом пољу 1976. године. За њих је утврђено да су представљали део великог комплекса познатог као *Solarium* или *Horologium Augusti*, чији је средишњи део чинио гранитни обелиск који је Август пренео из Египта 9. године п.н.е.²²⁸ Према неким претпоставкама, обелиск је служио као врста гномона који је обележавао положај Сунца или Месеца у оквиру

²²⁴ Long 1989, 592-3.

²²⁵ Пронађен на форуму античког града Габија, источно од Рима крајем XVIII века, касније је откупљен и пренет у музеј Лувр где се и сада налази (Paris, Musée du Louvre, inv. no. MA 666.).

²²⁶ Long 1987, 16, 294.

²²⁷ Знаци зодијака су обележени на сату у виду мермерног глобуса из II века п.н.е. из античке Просимне на Пелопонезу, као и на полукружном римском сунчаном сату који се сада чува у Ватиканском музеју и на фрагменту сунчаника пронађеном у Августовом маузолеју у Риму. Jacobus 2015, 360, 364-376.

²²⁸ P. J. E. Davies, *Death and the Emperor, Roman Imperial Funerary Monuments from Augustus to Marcus Aurelius*, Austin TX - Cambridge 2004, 76.

зодијака.²²⁹ Спекулације и недоумице прате још један инструмент на коме су забележени називи знакова зодијака. У питању је тзв. Антикитера механизам, откривен у олупини брода пронађеног у близини овог грчког острва, 1901. године. Рестаурацијом и различитим анализама које су спроведене, установљено је да је уз помоћ овог инструмента састављеног од бронзаних плоча било могуће одредити кретања појединих планета, као и времена помрачења Сунца и Месеца. Према неким датовањима, потиче из V века п.н.е, док је по другима настао у II веку п.н.е.²³⁰ Зодијак се могао срести и на парапегмама, једној врсти календара на којима су подаци уношени померањем клина у рупе испред дана у недељи, месеца, фаза месеца и др. Фигуре зодијака могле су се видети на парапегми из IV века, откривеној у кући у близини Трајанових терми у Риму 1812. године. Кућа је у ранохришћанском периоду претворене у ораторијум Светој Фелицити. Овај календар који је био урезан на зиду, убрзо након откривања је страдао, тако да су нам сачувани само цртежи и реплике које су урађене на основу њих (сл. 19).²³¹ Унутар правоугаоног оквира урезане су фигуре седам богова, односно седам планета, као и зодијачки круг у чијим сегментима су приказане фигуре знакова. Са обе стране круга који се налази у средишту календара, урезани су римски бројеви од I до XXX. Поред сваког броја, као и поред сваког од зодијачких знакова и седам планета, стоји по једна укуцана рупа. У једној од рупа, пронађен је делић кости, који је очигледно коришћен да показује дане у месецу, дане у недељи, као и зодијачки знак у којем се Сунце налази у датом тренутку.²³² На средини сегмента кружнице сваког од знакова укуцана је по још једна рупа, као и почетно слово сваког знака.²³³

²²⁹ За различите теорије, као и историјат истраживања везаних за овај комплекс в. Jacobus 2015, 376-9.

²³⁰ R. Hannah, *Time in Antiquity*, London - New York 2009, 28-31.

²³¹ D. Lehoux, *Astronomy, Weather, and Calendars in the Ancient World: Parapegmata and Related Texts in Classical and Near-Eastern Societies*, Cambridge 2007, 16.

²³² G. A. Guattani, *Memorie Enciclopediche sulle Antichita e Belle Arti di Roma*, Vol. 6, Roma 1817, 160 sqq. cit. u R. L. Odom, *Sunday in Roman Paganism*, Brushton NY 2003, 95-7.

²³³ Једину необичност представља слово Б испред Девнице, и К уместо Ц испред Рака и Јарца, што може да представља грецизирајући утицај. Odom 2003, 96.

Зодијачке фигуре такође су се могле видети и на првим уранографским приказима небеског свода. Свакако најпознатији пример „мапе сазвежђа” из античке уметности је чувени „Фарнезе атлас” који се чува у Националном археолошком музеју у Напуљу. Ова мермерна скулптура је римска копија из II века н.е. рађена према хеленистичком оригиналу чије је време настанка и даље предмет спора у науци.²³⁴ У сваком случају, ова копија остаје један од најстаријих примера небеских глобуса који нам је сачуван. Управо у II веку н.е., Птоломеј у свом астрономском делу познатом по наслову његовог арапског превода као Алмагест, говори о употреби ових глобуса, њиховом изгледу и даје упутства за њихову израду.²³⁵ Сачувани су нам и други примери из истог периода, попут тзв. „Глобуса из Мајнца”, на коме је приказано 48 сазвежђа на кугли од месинга, пречника свега 11 cm.²³⁶ У II век се датују и примери који припадају типу такозваних зодијачких глобуса. На њима су приказани само знаци зодијака на појасу који окружује сферу, док фигуре које представљају друга сазвежђа изостају. Често чине део веће уметничке целине, симболишући небо или читав свет. Као један од већих самосталних примера који нам је сачуван можемо издвојити мермерни глобус који се чува у *Sala dei Busti* у Ватикану, на којем су у рељефу приказани знаци на траци која опасује сферу чија је површина украшена осмокраким звездама (сл. 20).²³⁷

Сличан зодијачки глобус може се видети на чувеном „рељефу из Равене”, који се чува у Националном музеју у Равени (inv. no. 229). На овом рељефу који представља део неког споменика из Рима, највероватније жртвеника, приказане су фронталне фигуре које представљају неке од чланова Јулијевско-клаудијевске династије. Док око идентитета већине њих постоје неслагања у науци, фигура на

²³⁴ В. Е. Schaefer, The epoch of the constellations on the Farnese atlas and their origin in Hipparchus' lost catalogue, *J Hist Astron* xxxvi (2005) 167-196; D. W. Duke, Analysis of the Farnese Globe, *J Hist Astron* 37 (2006) 87-100. У детаљнију анализу овог споменика нећемо улазити, јер су зодијачка сазвежђа овде приказана заједно са осталим сазвежђима, и мада су постављена на линију еклиптике, не представљају издвојен мотив.

²³⁵ Ptolemy, *Almagest*, VIII.3, tr. G. J. Toomer, London 1984.

²³⁶ S. Bodnár, Two Fragments of a Renaissance Bronze Zodiac Frieze, *Metropolitan Museum Journal* 42 (2007) 95-105, 99.

²³⁷ *Ibid.*, 100.

десном крају без сумње је прихваћена као Август.²³⁸ Ова композиција се у литератури понекад назива и Апотеоза Августа, будући да је Октавијан приказан као *divus*, полунаг, са венцем од храстовог лишћа на глави, са рупом изнад главе у којој је вероватно стајала бронзана звезда или комета.²³⁹ Левим стопалом се ослања на глобус на којем уочавамо појас са знацима зодијака, међу којима можемо препознати Јарца, знак кој је имао нарочит значај у Августовој визуелној реторици.²⁴⁰

Зодијачке глобусе можемо видети и на споменицима владара династије Антонина. Уметност периода њихове владавине нарочито је богата астралном иконографијом, као и зодијачким представама. Најранији приказ читавог круга зодијака на новцу налазимо серији бронзаног новца искованог у осмој години владавине Антонина Пија (144/145) у Александрији. На неколицини ових примера, знаци зодијака су распоређени у сегменте круга који чини оквир попрсјима Сераписа, као и Сераписа и Изиде, или Хелија и Селене, који су приказани у средишту. Ове средишње фигуре су понекад окружене персонификацијама планета у виду седам попрсја, док су на примерима са Сераписом и Изидом приказана два концентрична круга зодијака која уоквирују овај пар (сл. 22).²⁴¹ Исте године, у истој ковници, избачена је серија драхми са

²³⁸ Н. Keler, *Rimsko Carstvo*, prev. М. Garašanin, Novi Sad 1970, 92; J. Pollini, *From Republic to Empire: Rhetoric, Religion, and Power in the Visual Culture of Ancient Rome*, Norman OK 2012, 418. Датовања овог рељефа су такође извор недоумица у литератури. Док већина аутора смешта његов настанак у период Клаудија, и то у прве године његове владавине, поједини аутори су склони да рељеф виде као дело настало у доба владавине Нерона. За преглед различитих теорија v. idem, Gnaeus Domitius Ahenobarbus and the Ravenna Relief, *Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts Roemische Abteilung* 88 (1981) 117- 140, 118, n. 6.

²³⁹ Pollini 2012, 417-8.

²⁴⁰ v. supra, 56, n. 172; C. H. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. I, London 1984, 50, no. 125, 126, 127, 128, 129; 53, no. 74; 80, no. 477; 83, no. 521; 85, no. 541; 86, 547a, 547b; 210, no. 81, 82, 83, 84, 85. О значају који је овај знак имао за Августа и различитим теоријама везаним за то у литератури v. T. Barton, Augustus and Capricorn: Astrological Polyvalency and Imperial Rhetoric, *The Journal of Roman Studies* 85 (1995) 33-51.

²⁴¹ Идентични знаци су приказани један испод другог на овим концентричним зодијацима, што је навело многе истраживаче на закључак да је повод за издавање ове серије био сотички циклус, када се египатски календар поклапа са природном годином, што се дешавало на

дванаест типова реверса на којима су приказани по један од знакова зодијака са својим планетарним владарем.²⁴²

Зодијачка иконографија је била присутна и на новцу ранијих царева, али само у виду појединачних знакова. Да ли је у питању коинциденција или не, али управо у доба Антонина Пија су објављена два најзначајнија астролошка дела: Птоломејев *Тетрабиблос* и *Антологије* Ветија Валенса.²⁴³ Као што смо видели на почетку поглавља, овај период представља својеврсно златно доба научне астрологије у Римском царству, а такође је и период у којем се представе зодијака приказују на споменицима за које поуздано знамо да су подигнути под директним царским покровитељством.

Један од најпознатијих примера је свакако рељеф на којем је представљена апотеоза цара Антонина Пија и његове супруге Фаустине, на постаменту стуба који су на Марсовом пољу подигли цареви посиновљени наследници, Марко Аурелије и Луције Вер (сл. 23).²⁴⁴ На рељефу су приказане допојасне фигуре царског пара које ка небу узноси нага фигура крилатог генија, док су поред њих, са обе стране два орла која лете са лева на десно, пратећи правац на који указује дијагонални положај наге фигуре. У доњим угловима рељефа налазе се две персонификације: на левој страни полунага мушка фигура

сваких 1461 година. A. Jones, Introduction, in: *Time and Cosmos in Greco-Roman Antiquity, catalogue of the exhibition at the Institute for the Study of the Ancient World, New York University, October 19, 2016–April 23, 2017*, ed. A. Jones, Princeton NJ 2016, 43. Међутим, како је Ангело Гајсен истакао, ситички циклус започео је 139. године, те је издавање новца са знацима зодијака тим поводом, пет година након тога, мало вероватно. Као догађај који је послужио као повод за његово ковање, Гајсен спекулише да је било склапање брака Марка Цезара и Фаустине млађе, ћерке Антонина Пија, које се одиграло те године. A. Geissen, The Nome Coins of Roman Egypt, in: *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, eds. C. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett, Oxford 2005, 167- 170, 168, n. 13.

²⁴² W. G. Sayles, *Ancient Coin Collecting IV: Roman Provincial Coins*, Iola WI 1998, 98.

²⁴³ S. de Meis, Astronomical Reflexes in Ancient Coins, in: *Commerce and Monetary System in the Ancient World: Means of Transmission and Cultural Interaction*, eds. R. Rollinger, C. Ulf, Munchen 2004, 470-499, 474-5.

²⁴⁴ Сам стуб није сачуван, о његовом изгледу знамо са новца који је кован у време заједничке владавине Марка Аурелија и Луција Вера. Davies 2004, 40- 41.

која представља Марсово поље, у полулежећем положају, једном руком ослоњена на хрпу камења, док другом придржава обелиск; насупрот њему је Рома обучена као Амазонка, са оружјем које јој лежи под ногама, ослоњена на штит на којем се налази представа вучице која доји Ромула и Рема, док десном руком показује на средишњи догађај- узношење царских покојника. Десна рукаROME налази се тик уз леву руку крилатог генија у којој он држи сферу на којој је урезано пет звезда, полумесец и појас зодијака. На појасу се виде само три зодијачка знака: Рибе, Ован и Бик, док се око целе сфере и руке генија увија змија. Избор ових знакова вероватно није случајан- први уклесан знак Риба је знак у којем је умро Антонин Пије и у којем су његови наследници ступили на престо. Према Манилију, знак Риба, као и два знака која следе, Ован и Бик, означавају пролеће. На тај начин, знаци зодијака могу да симболишу обнову и процват која ће наступити у новој власти која долази након смрти старог владара, као што се и природа обнавља након зиме.²⁴⁵

Зодијачки глобус можемо видети и на скулптури која се чува у *Palazzo dei Conservatori* на којој је приказан последњи од Антонина, цар Комод (inv. MC1120, сл. 24a-b). На овој бисти која представља један од ретких портрета Комода из доба његове владавине који нам је сачуван и који је избегао судбину већине његових споменика који су доживели *damnatio memoriae*, цар је приказан као Херкул- са лављом кожом преко главе и рамена, батином у десној руци и јабукама у левој.²⁴⁶ Цела биста почива на амазонском штиту постављеном између два укрштена рога изобила ослоњена на куглу са траком на којој су уклесани знаци зодијака, која стоји у основи целог споменика и која представља космос. За разлику од знакова који су приказани на сфери са споменика Антонина Пија, на Комодовом портрету знаци не прате редослед којим се појављају у зодијаку- знак Шкорпије, уместо

²⁴⁵ Manilius, 2. 265-268. У каснијим системима, знак Овна је тај који ће означавати почетак пролећа. Davies 2004, 99.

²⁴⁶ Велики број споменика на којима је приказан Комод уништен је или је његов лик и име уклоњено током кратког временском периода од његовог убиства до рехабилитације од стране Дидија Јулијана. За поједине портрете Комода се верује, на основу стилских карактеристика, да су настали за време Септимија Севера, у време чије владавине је Комод и деификован. E. R. Varner, *Transformation and Mutilation, Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture*, Leiden 2004, 142-147.

Стрелца прати Јарац, испод кога стоји знак Бика. Овде је још више него на старијем споменику јасно да је у питању свестан и намеран одабир зодијачких знакова. Роберт Хана у свом чланку који се бави значењем ова три знака на портрету Комода нуди календарско тумачење према коме ова три знака заправо представљају сазвежђа Бика и Шкорпије која се виде на хоризонту приликом изласка и заласка сунца у месецу октобру, када и сазвежђе Јарца кулминира.²⁴⁷ Месец октобар је био веома значајан у животу цара Комода: то је месец у којем је 166. године проглашен за цезара, у коме је 172. год. добио и почасну титулу Германик, а 22. октобра 180. године је у Риму званично проглашен за цара.²⁴⁸ Колики му је значај придавао сведочи и то што је управо овај месец преименовао у Херкул. Комод је волео да се поистовећује са овим митским херојем, приказујући себе са његовим атрибутима и на другим споменицима, а пред крај своје владавине све чешће је на натписима био означаван као *Romanus Hercules*.²⁴⁹ Како каже Кристофер Халет, идентитет цара и бога нигде није у толикој мери спојен као на портрету Комода из Палате Конзерватора.²⁵⁰ Постављањем златних јабука из врта Хесперида у леву руку цара, цар преузима и Херкулове подвиге и на тај начин стиче *virtus* и бесмртност, како закључује Дајана Клајнер.²⁵¹

О Комодовој посвећености и поштовању овог обоженог хероја сведочи то што је њему посветио храм у Сабрати, у данашњој Либији. Приликом откопавања која су пре II светског рата спроводиле италијанске екипе, откривени су и остаци фреско декорације. У полукалоти западне апсиде, откривени су остаци представе апотеозе Марка Аурелија, овеначаног венцем и са скиптром у рукама, на леђима орла који га узноси на небо (сл. 25).²⁵² Читава сцена је уоквирена низом

²⁴⁷ R. Hannah, *The Emperor's Stars: The Conservatori Portrait of Commodus*, *Am J Archaeol* 90/3 (1986) 337-342, 341.

²⁴⁸ Loc. cit.

²⁴⁹ Loc. cit.; L. Nasrallah, *Christian Responses to Roman Art and Architecture: The Second Century Church Amid the Spaces of Empire*, Cambridge 2010, 174.

²⁵⁰ C. Hallett, *The Roman Nude: Heroic Portrait Statuary 200 BC- AD 300*, Oxford 2005, 253, cit. u Nasrallah 2010, 181.

²⁵¹ D. E. E. Kleiner, *Roman Sculpture*, New Haven CT 1992, 277.

²⁵² Ова представа је страдала током II светског рата, а са њеним изгледом смо упознати захваљујући акварелима и реконструкцијама насталим на основу сачуваних фрагмената. Е. М.

концентричних кружница, од којих две формирају појас у којем су приказани знаци зодијака, наизменично са медаљонима у којима су насликане људске главе.²⁵³

Апотеоза владара била је део империјалног култа, успостављеног још за живота Јулија Цезара, постављањем његових статуа са натписима на којима је обележен као полубог или „непобеђени бог”,²⁵⁴ проглашењем за *Divus Iulius*, и указивањем „осталих почести које су представљале уобучајене параферналије главних божанстава римске државе”.²⁵⁵ Промовисање владара у бога имало је нарочит значај у унутрашњој политици Рима, било је средство за одржање стабилности и континуитета након смрти владара, што је још Октавијан знао да искористи, истичући себе као *divi filius*, на тај начин тражећи већи број присталица и легитимитет у борби против Марка Антонија.²⁵⁶ Свој пун израз и снагу култ цара ће управо наћи у доба владавине Октавијана Августа и постаће битан уједињујући фактор у тренутку када у Римској држави више није присутан само један етнички и религиозни идентитет.²⁵⁷ Широм царства, на различите начине, одаје се почаст и слава фигури римског цара која се поштује упоредо са разним другим божанствима. Увођење упокојеног цара у ред богова, његова апотеоза, или *consecratio*, постало је готово правило од II века нове ере- начин да се осигура вечни живот покојника, али и очување његове династије и поретка који је за собом оставио.²⁵⁸ Споменици царева династије Антонина нарочито добро одражавају ту идеју. Астрални симболи су имали значајну улогу у реторици

Moormann, *Divine Interiors, Mural Paintings in Greek and Roman Sanctuaries*, Amsterdam 2011, 144, n. 97.

²⁵³ Ерик Мурман износи претпоставку да ови медаљони представљају имитације драгог камења и камеја, док Франческа Гедини у њима види персонификације дванаест месеци. Loc. cit.; G. Caputo, F. Ghedini, *Il Tempio d'Ercole di Sabratha*, Roma 1984, 70, 77-9.

²⁵⁴ Cassius Dio 43. 14.6; 43. 45.3.

²⁵⁵ I. Gradel, *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford 2002, 55.

²⁵⁶ Davies 2004, 73-74.

²⁵⁷ J. Elsner, *Imperial Rome and Christian Triumph, The Art of the Roman Empire AD 100-450*, Oxford 1998, 199.

²⁵⁸ Davies 2004, 74; S. MacCormack, *Art and Ceremony in Late Antiquity*, Berkley - Los Angeles - London 1981, 95.

дивинизације од њених почетака- појаву комете видљиве током седам дана убрзо након Цезаровог убиства 44. године, Октавијан Август је повезао са веровањима обичних људи да је душа Јулија Цезара примљена међу бесмртне богове.²⁵⁹

Као прототип идеје дивинизације смртника, свакако је послужио и лик Херкула, чији мит је понудио одређене елементе који су искоришћени у конструисању ритуала који су пратили овај процес. Диодор са Сицилије пише како је Херкулу, када се разболео, Делфско пророчиште наложило да се попне на врх огромне ломаче, која је потпуно сагорела када је гром са неба ударио у њу. Након што нису успели да нађу остатке Херкулових костију, људи су претпоставили да је пребачен у друштво богова.²⁶⁰ Поетски приказ Херкулове апотеозе налазимо и у Овидијевим *Метаморфозама*.²⁶¹ Захваљујући Касију Диону знамо да је Августово тело спаљено на ломачи на Марсовом пољу;²⁶² обраћање Јупитера другим боговима у *Метаморфозама* којим их уверава да ће само смртни део његовог сина настрадати, а да је бесмртни безбедан и неуништив, као да је дало подстрек и оправдање да се исто поступи и са посвојеним сином другог бога- *Divus Julius*-а.

Личност Херкула довођена је у везу са догађајима који су претходили оснивању Рима. Ливије преноси легенде према којима је Херкул, након што је убио Гериона и отео његова говеда, прешао Тибер и заспао на Палатину када га је умор савладао. Ту се сукобио са Каком који је покушао да украде говеда, након чега га је Херкул убио. Краљ земље је био Евандер, избеглица са Пелопонеза, који

²⁵⁹ Pliny, *Nat. Hist.* II. XCIII-XCIV. Ова комета, која је преиначена у звезду – *sidus iulius*, убрзо ће наћи и свој визуелни израз на новцу који је издавао Октавијан, од 38. године п.н.е па на даље. М. Koortbojian, *The Divinization of Caesar and Augustus: Precedents, Consequences, Implications*, Cambridge 2013, 122.

²⁶⁰ Diodorus iv. 38.3-5.

²⁶¹ “But let not your faithful hearts be filled with needless fear. Scorn not those flames. He who has conquered all things shall conquer these fires which you see; nor shall he feel Vulcan's power save in the part his mother gave him. Immortal is the part which he took from me, and that is safe and beyond the power of death, which no flame can destroy. And when this is done with earth I shall receive him on the heavenly shores, and I trust that this act of mine will be pleasing to all the gods.”. Ovid, *Metamorphoses* IX, 248-255, tr. F. J. Miller, London & Cambridge MA 1958.

²⁶² Cassius Dio 56, 42.

када је чуо Херкулово име испричао пророштво своје мајке, која је за њега рекла да ће ући у друштво богова, и да ће на месту на ком су бити подигнут храм у његову част који ће у будућности најмоћнија нација на свету називати својом *Ara Maxima* и кога ће нарочито поштовати. Херкул је узевши Евандера за десну руку, рекао како прихвата то пророчанство као истинито и да ће га и сâм испунити, саградивши и посветивши олтар, након чега је и принео једно од Герионових говеда као жртву.²⁶³ Слава Рима, на тај начин, доведена је у непосредну везу са Херкуловим делима, и одабир овог јунака, визуелно лакше препознатљивог од митских оснивача града, у делима империјалне уметности, чини се као сасвим логичан.

Херкул, као смртник који је својим заслугама успео да стекне место међу бесмртним боговима, представљао је адекватан модел и другим Римљанима. Често се може видети на споменицима фунерарне намене, неретко са самим покојницима приказаним попут Херкула, као на рељефу из Масикоа који се чува у музеју Бардо у Тунису и скулптури мушкарца из Палате Барберини у Риму.²⁶⁴ Дванаест Херкулових подвига лако је могло бити доведено у везу са знацима зодијака, према простој аналогiji бројева, што вероватно и јесте био случај. Зодијак налазимо како уоквирује представу апотеозе Херкула на споменику из Игела код Трира, који заправо представља фунерарни споменик породице Секундини настао око 250. године н.е. (сл. 26). Херкул је приказан унутар зодијачког круга у квадрили коју вуку коњи док га дочекује Минерва која му пружа руку.²⁶⁵ Изван круга, у угловима, постављене су главе персонификација ветрова.

Херкул је стекао и бесмртност међу звездама, добивши своје сазвежђе, као и још неки митски јунаци- Кастор и Полукс, Персеј, Андромеда и други. Попут њих, који су својим заслугама успели себи да обезбеде вечно станиште на небу, исто одредиште је, након смрти чекало римске царење који су се удостојили

²⁶³ Livy, *History of Rome*, 1.7.3-13, tr. C. Roberts, New York 1912.

²⁶⁴ Неки од примера могу се видети у Nasrallah 2010, 177 и J. Godwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, New York 1981, fig. 113, 147.

²⁶⁵ A. Cameron, *The Last Pagans of Rome*, Oxford 2011, 726.

апотеозе.²⁶⁶ Визуелну потврду ових веровања налазимо и на слоновачи из V века н.е. која представља десни и једини сачувани део диптиха који се сада чува у Британском музеју (56V, сл. 27). На слоновачи је приказана сцена апотеозе цара или високог достојанственика око чијег идентитета и даље не постоји сагласје у науци.²⁶⁷ Доње 2/3 панела као да дословце илуструју опис церемоније консекрације цара Пертинакса 193. године који налазимо код Касија Диона.²⁶⁸ У горњој трећини видимо фигуру покојника коју узносе две персонификације ветрова ка небу где је дочекује група коју чине петорица мушкараца који се налазе иза лука зодијака који оивичава горњи десни угао панела и на коме је приказана половина знакова од Ваге до Риба. У самом углу, а у истој равни са овим низом мушких ликова налази се фигура са нимбом коју је Франц Кимон идентификовао као Сола.²⁶⁹

Сличан сегмент зодијака, постављен такође у горњи десни угао композиције можемо видети и на суду откривеном у некрополи Лугоне у близини града Сало на обали језера Гарда.²⁷⁰ На овој посуди од тере сигилате која потиче са краја I или почетка II века, на обе стране приказане су наративне сцене у медаљонима.²⁷¹ На страни А, приказан је Херкул како убија Лаомедона, краља Троје. У позадини се види његова ћерка, Хесиона и цела сцена је обележена натписом ESIONE-HERCVLES-LAOMEDON. На другој страни стоји натпис LIBER IN-DEVM унутар медаљона на коме је приказана слабије очувана

²⁶⁶ F. Cumont, *After Life in Roman Paganism, Lectures Delivered at Yale University on the Silliman Foundation*, New Haven CT 1922, 104.

²⁶⁷ За преглед различитих хипотеза у вези идентитета дивинизованог покојника на слоновачи из Британског музеја v. Cameron 2011, 719-728, као и В. Kiilerich, Symmachus, Boethius and the Consecratio Ivory Diptych, *Antiquité Tardive* 20 (2012) 205-215, 207-8. У овом чланку, Бенте Килерих износи своју хипотезу да је на слоновачи приказан Симахус Млађи, а да је на левом, изгубљеном панелу био приказан Боетије, његов зет, као и да је читав диптих настао по наруџбини Боетијевих синова ради обележавања смрти оца и деде 525/6. године.

²⁶⁸ Cassius Dio 75.4- 5.

²⁶⁹ F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des romains*, Paris 1942, 174-6. cit. u Cameron 2011, 719.

²⁷⁰ Посуда се сада налази у *Museo Civico Archeologico della Valle Sabbia* у Гаварду.

²⁷¹ M. J. Vermaseren, *Liber in Deum, L'Apoteosi di un Iniziato Dionisiaco*, Leiden 1976, 11-21.

дионисијска сцена. Док М. Ј. Вермасерен у њој види приказ апотеозе посвећеника Дионисијевог култа, Робер Тиркан, анализирајући натпис, сматра да се он, као и цела представа односи на апотеозу самог Дионисија, односно Либера.²⁷² Иконографски, читава композиција је налик бројним представама Дионисијевог индијског тријумфа које се могу видети у римској уметности, нарочито у фунерарном контексту. При дну медаљона, приказана је бербa грожђа, а на врху, у горњем десном углу, сегмент зодијачког круга који упућује на одредиште запреге која је усмерена у његовом правцу. Дионисијев тријумф у Индији био је догађај који је претходио његовом узласку на Олимп. Као и Херкул, и Дионисије је био син Јупитера, рођен од смртнице, који је својим *Virtus*-ом заслужио обожење.²⁷³

Зодијак украшава представе многих других божанстава, настале на простору Римског царства. Знаци су присутни на бројним статуама Артемиде Ефеске, махом у виду огрлице на попрсју богиње (сл. 29). На њој су приказани најчешће знаци који владају током пролећа и лета, са знаком Рака који је готово увек постављен у средиште.²⁷⁴ Будући да су сви примери тог типа настали у римском периоду, није извесно да ли представљају нови елемент, или како неки аутори сматрају, део украса који се појављује још током хеленизма.²⁷⁵ У сваком случају, зодијак на овим скулптурама представља одраз универзалистичких

²⁷² R. Turcan, M. J. Vermaseren avec la collaboration de Piero Simoni, *Liber in Deum. L'apoteosi di un iniziato dionisiaco*, 1976. EPRO, t. 53 [compte rendu], *Revue des Études Anciennes* 82/1 (1980) 135-136.

²⁷³ Везе ова два дивинизована хероја сежу и изван аналогија које постоје у њиховим митолошким наративима. Поштовани су у оквиру заједничких култова у Македонији и Тракији, и на неколицини споменика из ових области приказани су заједно. Били су и заштитници Лептис Магне, родног места Септимија Севера, који им је подигао храм у Риму и издао новац са њиховим ликовима. J. Collins-Clinton, *A Late Antique Shrine of Liber Pater at Cosa*, Leiden 1977, 26-7. О везама између Херкула и Диониса израженим у писаним изворима, у књижевности, натписима, траговима заједничких култова и заједничким визуелним представама, видети S. Pilipović, *The Triad Zeus, Herakles and Dionysos A Contribution to the Study of Ancient Cults in Upper Moesia*, *Balkanica* XXXIX (2008) 59–68, 60-2.

²⁷⁴ R. Fleischer, *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*, Leiden 1973, 70-2, 410. cit. u L. R. LiDonnici, *The Images of Artemis Ephesia and Greco-Roman Worship: A Reconsideration*, *The Harvard Theological Review* 85/4 (1992) 389-415, 407.

²⁷⁵ *Ibid.*, n. 74.

претензија култа, које су се појавиле када је он почео да излази из уских локалних оквира и да стиче присталице и изван свог места настанка. До сличног закључка је дошао и Стивен Патерсон у свом чланку посвећеном рељефу Селене са Аргоса, на којем је попрсје богиње стављено у оквир са представама дванаест знакова (сл. 30).²⁷⁶ Иза богиње је симетрично постављено седам звезда у плитком рељефу, а на глави полумесец. Тачна функција и архитектонски контекст рељефа су нам непознати, и око датовања постоје недоумице: док Стивен Патерсон инсистира на II веку као времену настанка, други аутори су склони да у њему виде дело касније, гностичке уметности.²⁷⁷ Седам звезда доведено је у везу са седам архона који се помињу у различитим гностичким списима, на које се можда односи седам грчких речи урезаних са доње стране рељефа.²⁷⁸ Ипак, како Патерсон напомиње, астролошки симболизам може бити тумачен у оквирима гностицизма, али и не мора да буде.²⁷⁹ Као што смо видели на примеру таванице у храму Бела у Палмири, астрална иконографија представља део иконографије религијских култова још у првој половини I века н.е. Повезивањем локалног култа са космичким елементима, локално божанство се идентификује са једном од планета, самим тим и са својим еквивалентом из римског пантеона који је са том истом планетом повезан, као у случају Бела-Јупитера. Док божанства могу имати различите називе, репрезентације, обичаје везане за њихове култове, седам планета је свуда исто и влада свим деловима света. Термин космократор у свом примарном облику и значењу односио се првенствено на планете. Срећемо га први пут у *Антологијама* Ветија Валенса у II веку н.е.²⁸⁰ Термин космос је у грчком језику, као и *mundus* на латинском, првобитно означавао небо и небеску

²⁷⁶ S. J. Patterson, A Note on an Argive Votive Relief of Selene, *Harv Theol Rev* 78, 3/4 (1985) 439-445, 440.

²⁷⁷ W. Brashear, A Further Note on an Argive Votive Relief of Selene, *Harv Theol Rev* 83/3, (1990) 333-339. S. J. Patterson, Stephen J. Patterson's Response to William Brashear's Note, *op. cit.*, 339-340.

²⁷⁸ Brashear 1990.

²⁷⁹ Patterson 1990, 339.

²⁸⁰ Vettius Valens, *Anthologies*, 278, 2, ed. Kroll, cit. u F. Cumont, L. Canet, Mithra ou Sarapis ΚΟΣΜΟΚΡΑΤΩΡ, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 63/4 (1919) 313-328, 318, n. 3.

сферу.²⁸¹ Власт над небеском зоном и одређивање кретања на небу, према астролошким веровањима подразумевало је и контролу и утицај над људским активностима и дешавањима на земљи. Сходно томе, овај појам је почео у себи да обухвата значење господара целокупног света и да постаје синоним појму *пантократор*. Како су планете, а међу њих су сврставани и Сунце и Месец, одређивале смену дана и ноћи, самим тим и друге временске јединице као месец и годину, оне нису владале само небом и свом природом, већ и временом. Додељивање назива планета данима у седмици, које се десило негде у доба владавине Августа, одраз је те идеје.²⁸² С тога су планете сматране и за *хронократоре*.²⁸³ Веза богова са планетама успостављена је још код Вавилонца, када су планетама дата имена њихових главних божанстава. Тај обичај преузели су и Грци, посвећујући планете својим боговима, али нису установили јединствену номенклатуру засновану на именима богова, као што су то учинили Вавилонци. То ће урадити Римљани, пред крај доба републике, када ће *sidus* или *stella Saturni, Jovis* и сл. постати само *Saturnus, Jupiter* итд. Како Франц Кимон са правом истиче, та промена није искључиво лингвистичка, већ упућује на промене у религијском поимању планета, које се више не посматрају као потчињене боговима, већ се од тада поистовећују са њима.²⁸⁴

Жеља за промовисањем одређеног божанства у космократора може се посматрати као одраз тежњи појединачних култова за религијском доминацијом која се јавила у атмосфери изразитог верског плурализма.²⁸⁵ Са освајањима на Истоку, у Рим су продрли бројни источњачки култови који су нашли своје присталице широм царства, тако да је преимућство било ког веровања и надмоћ

²⁸¹ Ibid., 319, n. 1.

²⁸² Seznec 1953, 41.

²⁸³ Cumont, Canet 1919, 320.

²⁸⁴ F. Cumont, Les noms des planètes et l'astrolatrie chez les Grecs, *L'antiquité classique* 4 (1935) 5- 43, 34-35.

²⁸⁵ Универзалистичке, хенотеистичке и монотеистичке тенденције су одавно почеле да се јављају у грчко-римској религији, а њихов појава коинцидира са хијерарским уређењем полиса и монархијским облицима владавине, што представља „више од обичне хронолошке подударности”. Н. S. Versnel, *Inconstistencies in Greek and Roman Religion I, Ter Unus, Isis, Dionysos, Hermes, Three Studies in Henotheism*, Leiden 1990, 37.

сваког божанства била под знаком питања. Потенцирање поседовања власти над целом васионом, над елементима који одређују људску судбину, приказивањем божанства као космократора, визуелно је истицало његову надмоћ над осталим боговима. Реторички, то је постигано епитетима и називима попут *augustus*, *κύριος*, *μέγιστος*, *rex deorum*, *omnipotens*, *summus*, *deus invictus* и сл., који заједно са иконографијом космократора у уметности сведоче о империјализацији хелено-римске религије.²⁸⁶

Стари олимписки богови поново се појављују као универзални владари захваљујући астролошком поимању света, сада много експлицитније због њихове идентификације са планетама; Зевс, владар Олимпа, постао је планета Јупитер, који је сходно томе сматран за владара неба.²⁸⁷ Идеја Јупитера као космократора јасно се види на реверсу бронзаног медаљона Александра Севера из Перинта у Тракији (*Boston, Museum of Fine Arts* 62.629, сл. 31). Композиционо, представа на реверсу овог медаљона је веома слична скулптури из Виле Албани у Риму (inv. no. 684, сл. 32). На овој доста рестаурираној скулптури која потиче из II века н.е. Јупитер је приказан како седи на престољу држећи скиптар у левој руци, смештен унутар зодијачког круга који придржава фигура Атласа, а на чијем врху стоји орао, симбол овог божанства. Знакови су приказани у стандардној, данас добро препознатљивој иконографији, с тим што је њихов след приказан супротно од правца казаљке на сату.²⁸⁸

На новцу из Перинта, Јупитер је приказан на готово идентичан начин, како седи на престољу у средишту круга зодијака. Зодијачки низ овде је правилно оријентисан и уоквирује још четири фигуре које окружују врховно божанство: у горњем регистру су, са десне стране, Хелије у квадриги коју вуку коњи, а насупрот њему Селена у биги у којој су упрегнута два бика. Изнад њих су приказани звезда и полумесец. У доњем регистру су персонификације мора и

²⁸⁶ G. van der Heever, *Redescribing Graeco-Roman Antiquity: On Religion and History of Religion*, *Religion & Theology* 12/3-4 (2005) 211- 237, 214-5.

²⁸⁷ H. Koester, *Introduction to the New Testament, Volume I: History, Culture, and Religion of the Hellenistic Age, second edition*, New York-Berlin 1995, 152.

²⁸⁸ H. P. L'Orange, *Studies on the Iconography of Cosmic Kingship in the Ancient World*, Oslo 1953, repr. New Rochelle NY 1982, 94-96; Gundel 1972, 628.

земље представљене полулежећим женским фигурама.²⁸⁹ Управо је Александар Север био цар који је поново поставио Јупитера за врховно божанство, након религијских иновација које је увео његов рођак и претходник Елагабал. Његов повратак традиционалним римским боговима био је одраз тежњи да легитимише и учврсти своју власт, и вероватно жеље да умањи значај свог сиријског порекла, као и да покаже оданост утврђеним римским вредностима. Често приказивање Јупитера на његовом новцу било је део те пропаганде,²⁹⁰ а зодијак као атрибут је имао немалу улогу у визуелном преношењу поруке.

Јупитер, заједно са Јуноном, приказан је у средишту зодијачког низа приказан је на славолуку Дативија Виктора у Мајнцу из средине III века (сл. 33). Овај декурион града Таунуса, данашњег Франкфурта, подигао је славолук у част Јупитеру и царској породици по обећању које је дао становницима Могонтиакума, данашњег Мајнца, како стоји на натпису. Славолук који се сада може видети у граду Мајнцу заправо је реплика подигнута 1962. године, док се горњи делови славолука који су били уграђени у градске зидине из IV века сада чувају у *Landesmuseum*-у у Мајнцу.²⁹¹

Осим Јупитеру, посебан значај је придаван и Сунцу, које је сматрано за једну од планета, али и за покретача свих небеских тела. Цицерон га у *De re publica* назива „*dux et princeps et moderator luminum reliquorum, mens mundi et temperatio.*”²⁹² Вергилије још јасније изражава ту идеју у Георгикама: „*Idcirco certis dimensum partibus orbem, per duodena regit mundi Sol aureus astra.*”²⁹³ Ти

²⁸⁹ C. Vermeule, Alexander the Great, the Emperor Severus Alexander and the Aboukir medallions, *Schweizerische numismatische Rundschau = Revue suisse de numismatique = Rivista svizzera di numismatica* 61 (1982) 61-72, 65.

²⁹⁰ E. Manders, *Coining Images of Power, Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193–284*, Leiden 2012, 101.

²⁹¹ K. Cassibry, Provincial Patrons and Commemorative Rivalries: Rethinking the Roman Arch Monument, *Mouseion: Journal of the Classical Association of Canada* 8/3 (2008) 417-450, 421.

²⁹² M. Tullius Cicero, *Librorum de Re Publica Sex*, 6.17, ed. C. F. W. Mueller, Leipzig 1889. И у каснијим писаним изворима наилазимо на епитете којима се истиче изнад осталих богова и експлицитно назива космократором. E. Pachoumi, The Religious and Philosophical Assimilations of Helios in the Greek Magical Papyri, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 55 (2015) 391–413, 400-401.

²⁹³ Vergil, *Georg*, 1. 231-2.

стихови као да налазе свој визуелни приказ у бројним представама бога Сунца на којима је он приказан унутар зодијачког круга. Једна од њих откривена је међу остацима римске виле у Минстер-Зармсахјму, на подном мозаику који потиче из средине III века, чији се средишњи део чува у Бону (*Rheinisches Landesmuseum*. 31.184-185, сл. 34). На њему је фронтално приказан Хелије како управља квадригом од четири бела коња, пропета на задње ноге. Ова централна представа уоквирена је појасом издељеним на једнаке сегменте у којима су приказани знаци зодијака, у редоследу супротном од смера казаљке на сату. Знакови Лава, Рака и Стрелца нису сачувани. У просторима између квадратног оквира и зодијачког круга могу се видети амфоре окружене рибама и украшене вегетативним мотивима.²⁹⁴

Знаци зодијака су вероватно окруживали фигуру Хелија на Монусовом мозаику у Триру (*Trier, Rheinisches Landesmuseum, mosaic inv. no. 1231*), али се сада може видети само знак Лава.²⁹⁵ Поред Хелија, унутар зодијачког круга понекад је приказивана и Селена, као на подном мозаику трпезарије у римској вили у Спарти из IV века (сл. 35).²⁹⁶ Као и на мозаику из Минстер-Зармсахјама, зодијачки круг са средишњим медаљоном постављен је у квадратни оквир, док су у угловима приказане персонификације ветрова у виду мушких глава.

Као што можемо да видимо, зодијак се учестало сретао на подним мозаицима широм Римског царства. Осим Хелија, зодијак прати и друге персонификације небеских тела, као на примеру из Бир-Чане у Тунису (сл. 36). На овом мозаику из II или III века, знаци зодијака у одвојеним пољима окружују средишњи део у којем је у хексагоналним медаљонима приказано седам попрсја, слично онима која се су могла видети у храму Бела-Јупитера у Палмири.²⁹⁷

Зодијак се често налази уз мушку фигуру, најчешће нагу, која се у литератури идентификује као Аион. Истовремено и филозофски концепт везан за

²⁹⁴ *Münster-Sarmsheim, Rhineland Palatinate, Germany*, in: *The Princeton encyclopedia of classical sites*, eds. R. Stillwell, W. L. M. MacDonald, M. Holland, Princeton NJ 1976. (H. Bullinger)

²⁹⁵ Long 1987, 8.

²⁹⁶ Hachlili 2009, 53.

²⁹⁷ *Ibid.*, 50.

идеју вечности,²⁹⁸ али и божанство,²⁹⁹ персонификација, као и предмет засебног култа,³⁰⁰ Аион се у писаним изворима јавља још у VIII веку п.н.е., док се у ликовним представама јавља тек у првим вековима нове ере.³⁰¹ Некада као старији човек, некада као младић, од II века нове ере, почиње да се приказује заједно са зодијаком. Као први поуздано датован споменик на коме се појављује Аион са зодијаком, Доро Леви наводи базу стуба Антонина Пија где фигуру крилатог генија који узноси царски пар идентификује, као и многи другу аутори, са Аионом.³⁰² Сличну представу наог младића унутар зодијака налазимо на Хадријановом златном новцу из 121. године, где је ова фигура која држи глобус на коме стоји феникс обележена називом SAEC(VLVM) AVR(EVM).³⁰³ На новцу Антонина Пија из 139. и 143. године, натпис ΑΙΩΝ окружује представу птице феникс.³⁰⁴ Видимо да је у иперијалној пропаганди на новцу владара из династије Нерва-Антонина, концепт Аиона употребљен да искаже идеју вечне обнове и бесмртности, али и новог почетка који доноси владавина новоизабраног цара.³⁰⁵

²⁹⁸ Аион је могао да означава „живот”, „покретачку силу”, док је у каснијој литератури углавном повезан са идејом универзалног времена које стоји наспрот времену релативном у односу на људски живот. У херметичким списима се поистовећује са „душом света”, која је без почетка и без краја, непроменљива и савечна космосу. Davies 2004, 97. За разумевање различитих значења и конотација које је појам аиона могао да има, v. Н. М. Keizer, *Life Time Entirety, A Study of ΑΙΩΝ in Greek Literature and Philosophy, the Septagint and Philo*, Amsterdam 2010.

²⁹⁹ За различите митолошке асоцијације Аиона v. D. Levi, Aion, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 13/ 4 (1944) 269-314, 275-278.

³⁰⁰ О култу Аиона и ритуалима који су се у њему практиковали у Египту видети R. Pettazzoni, Aion- (Kronos) Chronos in Egypt, in: *Essays in the History of Religions*, tr. H. J. Rose, Leiden 1967, 171-179.

³⁰¹ Keizer 2010, 18; Cohen 2014, 15.

³⁰² Levi 1944, 310-311, n. 126. За преглед различитих идентификација ове фигуре у историји уметности v. Davies 2004, 97, n. 74, 210.

³⁰³ F. Gury, Αἰὼν juvénile et l'anneau zodiacal: l'apparition du motif, *Mélanges de l'Ecole française de Rome* 96/1 (1984) 7-28, 7; Levi 1944, 294, fig. 19e.

³⁰⁴ Ibid. fig. 19b.

³⁰⁵ A. Alföldi, From the Aion Plutonium of the Ptolemies to the Saeculum Frugiferum of the Roman Emperors, in: *Greece and the Eastern Mediterranean in Ancient History and Prehistory. Studies Presented to Fritz Schachermeyr on the Occasion of his Eightieth Birthday*, ed. K.H. Kinzl, Berlin–New

Зодијак је присутан као атрибут Аиона и на Галеријевом славолюку у Солуну. На рељефу који се може видети на источној страни јужног стубца, на сцени која приказује Галерија и Диоклецијана како приносе жртве, на крају низа фигура које окружују царева, приказан је полунага мушка фигура, највероватније Аиона, иза које је делимично видљив појас зодијака (сл. 37).³⁰⁶

Идеја вечне обнове, али и односа апсолутног и емпиријског времена може се видети и на неколико подних мозаика на којима је приказан Аион који придржава круг зодијака заједно са персонификацијама годишњих доба, као на мозаику из Сентинума, данашњег Сасоферата у Италији (сл. 38). Аион је ту приказан како стоји унутар зодијачког круга датог у перспективи, потпуно наг, са венцем цвећа на глави, какав имају и персонификације годишњих доба представљене у виду деце које окружују персонификацију Земље-Телус у доњем делу мозаика. На мозаику из Виле Силин у близини Лептис Магне у данашњој Либији, Аион је приказан како седи, држећи са обе руке зодијак кроз који пролазе персонификације годишњих доба (сл. 39), слично мозаику из некрополе у Изоли Сакри близу Остије, где годишња доба пролазе кроз обруч који држи Аион, али на којем нису приказани знаци зодијака.³⁰⁷ На ова два мозаика истакнута је улога Аиона као силе која регулише и одржава кретања у космосу, а самим тим и проток времена и смену доба и временских прилика током године.

York 1977, 1–30, 10–11. цит. у G. Bijovsky, *AION: A Cosmic Allegory on a Coin from Tyre?*, *Israel Numismatic Research* 2 (2007), 143–156, 150.

³⁰⁶ Као Аиона га идентификује Маргарет Понд Ротман, мада не помиње зодијак у опису ове сцене. Присуство зодијака истиче, као и Родер Рис, на најнижем панелу на западној страни јужног стубца где је приказана Рома са глобусом и кругом зодијака. Овај рељеф је у јако лошем стању, тако да је тешко подржати ове тврдње. M. S. Pond Rothman, *The Thematic Organization of the Panel Reliefs on the Arch of Galerius*, *Am J Archaeol* 81/4 (1977) 427–454, 440, 447; R. Rees, *Images and Image: A Re-Examination of Tetrarchic Iconography*, *Greece & Rome* 40/2 (1993) 181–200, 196.

³⁰⁷ Кетрин Дунбабин датује мозаик из Виле Силин у средину или другу половину II века. K. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge 1999, 122–3. Мозаик из Изоле Сакре се датује у период владавине Хадријана или Антонина. Levi 1944, 285, n. 46.

Као и горе наведени мозаици, у други век се датује и мозаик у триклиннијуму куће у Тренкетају (*Trinquetaille*) у близини Арла (сл. 40).³⁰⁸ У средишту мозаика, у правоугаоном пољу, приказана је полунага фигура Аиона са нимбом, како седи на престољу, држећи у левој руци високи штап, док му је десна ослоњена на прстен зодијака. Као и на мозаику из Сентинума, рука му је постављена тик до знака Риба.

Натписом на грчком обележена је полунага седећа фигура која десном руком придржава појас зодијака на мозаику из Филипополиса у Сирији (сл. 41) Фигура означена као Аион једна је од бројних персонификација и митолошких ликова који испуњавају ову комплексну алегоричку сцену насталу у другој половини III века.³⁰⁹ Због дијадеме у његовој коси, у литератури су истицане империјалне асоцијације ове фигуре, као и могућност да заправо представља портрет цара, Филипа Арабљанина.³¹⁰

Док се на овом мозаику знаци зодијака једва распознају, , на мозаику из Хипо Региус, у данашњем Алжиру, може се видети како Аион држи зодијак са руком између знакова Овна и Бика (сл. 42). Овај мозаик датује се у IV век, као и друга два мозаика са представом Аиона и зодијака на подручју северне Африке. У питању су мозаици из Картагине и Хаидре у данашњем Тунису (сл. 43).³¹¹ На оба примера, Аион као наг младић стоји унутар обруча зодијака. Својим изгледом веома подсећају на представу Аиона која се може видети на чувеној сребрној плочи из Парабјађа (сл. 44). Не зна се поуздано која је била њена намена, али је врло вероватно да је била фунерарна, будући да је откривена у римској гробници где је прекривала амфору у којој се налазио пепео покојника.³¹² На њој је

³⁰⁸ D. Parrish, The Mosaic of Aion and the seasons from Haïdra (Tunisia): an interpretation of its meaning and importance, *Antiquité Tardive* 3 (1995) 167-190, 180.

³⁰⁹ Dunbabin 1999, 168.

³¹⁰ Parrish 1995, 172 ; J. Charbonneaux, Aïôn et Philippe l'Arabe, *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 72/1 (1960) 253-272.

³¹¹ Parrish 1995, *passim*.

³¹² J. Alvar, *Romanising Oriental Gods: Myth, Salvation, and Ethics in the Cults of Cybele, Isis, and Mithras*, tr. R. Gordon, Leiden 2008, 141. Различита су датовања овог предмета, и крећу се

приказана веома комплексна иконографија везана за култ Кибеле и Атиса. Овај пар приказан је у квадриги коју вуку лавови, окружен корибантима који плешу око њих. Слично диску из Бриндизија, изнад њих су приказане персонификације небеских тела, док су у доњем регистру представљене персонификације годишњих доба, Земље, мора и друге. Испред квадриге у којој се возе Атис и Кибела, на десној страни плоче је приказана „комплексна симболичка представа Времена”.³¹³ Допојасно приказана фигура Атласа рукама и главом придржава елипсоидни појас зодијака у коме стоји цела фигура мушкарца, за кога се махом наводи да је Аион, са скиптаром у једној руци док другом држи зодијак.³¹⁴ Десно од њих је предмет који се различито идентификује, али најчешће као гномон или као обелиск, са змијом која се целом дужином увија око њега.³¹⁵ Као и на мозаику из Хипо Регијуса, рука Аиона почива између знакова Овна и Бика. Овај детаљ је у контексту плоче из Парабјађа тумачен као календарски, са претпоставкама да се односи на празнике обележаване у периодима владавине ова два знака.³¹⁶

од II до IV века, иако је већина научника склона да прихвати каснији датум. За преглед библиографије и различитих хипотеза око времена њеног настанка v. *ibid.*, 139-140, n. 344.

³¹³ *Ibid.*, 140.

³¹⁴ Хаиме Алвар наводи како фигура Атласа на глави има капу у виду лавље маске попут Херкула. Нигде другде у литератури нисам успела да нађем такву опсервацију, нити сам са сигурношћу могла да се сложим са Алваром посматрајући фотографије. *Loc. cit.*

³¹⁵ Различите су идентификације и интерпретације значења овог предмета у литератури, од дрвета живота до камена из ког је настао Митра, како је сматрао Доро Леви, Levi, 1944, 297. За преглед ових интерпретација v. Cohen 2014, 18. На истом месту, Симона Коен износи аргументацију своје претпоставке да је у питању обелиск, сматрајући да је обелиск повезан са фунерарним контекстом и соларном симболиком.

³¹⁶ Дејвид Периш истиче како је у априлу прослављан главни празник Кибеле, Мегалензија, и да је то највероватнији разлог истицања прва два знака зодијака на плочи. Parrish 1995, 186, n. 94. Рут Лидер-Њуби пак истиче празник Хиларија које су прослављане око пролећне равнодневице. R. E. Leader-Newby, *Silver and Society in Late Antiquity, Functions and Meanings of Silver Plate in the Fourth to Seventh Centuries*, Aldershot 2004, 154-6. У оквиру овог празника се прослављао Атис и његово ускрснуће, а дани у којима се обележавао падали су на почетак знака Овна. A. T. Fear, *Cybele and Christ*, in: *Cybelle, Attis and related cults: essays in memory of M. J. Vermaseren*, ed. E. N. Lane, Leiden - New York - Koln 1996, 37-50, 40-1.

Слично наведеним представама Аиона са кругом зодијака, цар Константин је приказан на два златна солида искована у Тицинуму, један крајем 315. године, други 316.³¹⁷ Старији примерак представља део Вајферт колекције, који је, као легат Универзитетске збирке, предат на трајно чување Народном музеју у Београду у којем се и тренутно налази (Инв. бр. RCW/156/35, сл. 45). Каснији примерак чува се у Британском музеју у Лондону (Инв. бр. 1861,1113.2, сл. 46). На аверсима оба солида, видимо готово идентичне портрете Константина: глава овенчана лоровим венцем окренута надесно, погледа усмереног ка горе.³¹⁸ На реверсима приказане су такође међусобно веома сличне композиције, какве се, према мојим досадашњим истраживањима, не срећу ни на једном другом примеру царског новца. На ова два солида, цар је приказан у војничком оделу како седи на оклопу и штиту окренут надесно, десном руком ослоњен на обруч зодијака. Главну визуелну дистинкцију између ова два примера представља фигура крилате Викторије која у левој руци држи палмову грану, док десном крунише венцем цара, како се може видети на солиду из Лондона. За разлику од њега, на солиду из Београда, цар је на реверсу приказан сам, левом руком ослоњен на скиптар. Представа цара на реверсима ових солида евоцира бројне представе Аиона које смо претходно поменули, нарочито оне у којима његова фигура није приказана унутар појаса зодијака, већ како га придржава, као на мозаицима из виле Силин (сл. 39), Тренкетаја (сл. 40) и Хипо Регијуса (сл. 42). Нарочито је блиска представи из Тренкетаја, на којој је Аион приказан у седећем положају, са десном руком на обручу зодијака, и левом на штапу који подсећа на скиптар са београдског солида. Као и на овом мозаику, и на Константиновим солидима, обруч је приказан у перспективи са издиференцираним знацима постављеним у засебне сегменте. Оно што разликује Константинове портрете са зодијаком у

³¹⁷ P. M. Bruun, *RIC*, Volume VII, Constantine and Licinius, AD. 313-337, London 1966, 365, no. 39, 368, no. 54. Примерак који се чува у Народном музеју публикован је и у М. Васић, *Златни и сребрни новац касне антике (284-450. године) из Збирке Народног музеја у Београду*, Београд 2008, 176, бр. 91.

³¹⁸ Андреас Алфелди их на основу стилских сличности смешта у групу а Константинових солида, на којима чак и траке од венаца падају на врат на исти начин. A. Alföldi, *The Helmet of Constantine with the Christian Monogram*, *J Roman Stud* 22 (1932) 9-23, 15, 17, 21, pl. III, 4, 5.

односу на наведене представе Аиона, је однос између висине обруча зодијака и фигуре која га придржава. Ни на једној од представа Аиона, фигура није у тој мери већа у односу на обруч, изузев на примеру мозаика из Филипополиса (сл. 41). Обично приказан исте висине као и седећа или стојећа фигура, зодијак на Константиновом новцу пак допире само до царевог струка на лондонском солиду, односно до висине груди, на београдском. Осим у визуелним елементима, разлике на ова два примерка су присутне и у натписима. На солиду из Вајферт колекције, Константин је означен као *RESTITVTOR LIBERTATIS*, док је на примеру из Британског музеја праћен натписом *RECTOR TOTIVS ORBIS*. Одлука Константина да на новцу буде обележен као владар читавог света, необична је ако се узме у обзир да у тренутку у који се ова два солида датују, он још увек влада заједно са Лицинијем. Присуство зодијака на реверсу, као честог атрибута космократора, у том погледу такође побуђује бројна питања, као и у светлу чињенице да су хришћански мотиви у то време већ били ковани на Константиновом новцу.³¹⁹ Зодијак је био присутан на новцу Константинових претходника и њихових сродника, као што се може видети на реверсима новца Антонина Пија, Јулије Мезе, Јулије Пауле, Александра Севера и Максимиана I, али је махом унутар њега приказана култна представа божанства или предмета који га симболизује.³²⁰ Визуелне аналогije реверсима Константинових солида налазимо на реверсу бронзане мултипле Александра Севера и Јулије Мамее, где је испод натписа *TEMPORUM FELICITAS* приказан Александар Север како седи на глобусу, док десном руком придржава обруч кроз који пролазе четири ситне

³¹⁹ На сребрном медаљону који је искован такође у Тицинуму поводом прославе Константинових деценија 315. година, на аверсу је цар приказан са шлемом на чијој перјаници се може видети христогорам, Bruun 1966, no. 36, 364.

³²⁰ Као што смо видели, на новцу Антонина Пија, унутар зодијака приказани су Серапис самостално, и са Изидом. На примерима новца Јулије Мезе и Јулије Пауле, зодијак уоквирује представе Астартиних кола. G. Vjovskiy, *The Coins from Iqrit, 'Atiqot* (2010) 97-106, 99. Поменули смо и медаљон из Перинта Александра Севера на коме је приказан Јупитер унутар круга зодијака, а доста слично том реверсу, и његовог наследник Максимин I одабрао је да прикаже Зевса на престолу окруженог персонификацијама Сунца, Месеца, Земље, мора, на реверсу бронзаног новца из Анхијалуса. Примерак овог новца који није публикован, чува се у *American Numismatic Society*, под бројем 1999.80.1. <http://numismatics.org/collection/1999.80.1> [8.3.2017]

фигуре- персонификације годишњих доба.³²¹ Знаци на обручу нису издиференцирани, али он свакако симболизује круг зодијака, слично представама на мозаицима из Сентинума или Виле Силин који приказују Аиона са годишњим добима. Цар је такође окружен фигурама персонификација *Felicitas* и Викторије, која га као на Константиновом солиду, крунише (сл. 47). Сличне композиције могу се видети и на реверсима Тацитовог новца који су праћени натписом AETERNITAS AUG.³²²

Иако најсличније представама зодијака са Аионом, представе на Константиновом новцу су могле да имају узор и у другим примерима где фигура божанства држи руку на кругу зодијака, сугеришићу контролу над космосом, звездама, а самим тим и над дешавањима на Земљи, било у погледу временских прилика, природних феномена, било у домену индивидуалних људских судбина, као и дешавања у свету. Неколико тих примера налазимо у делима уметности култа бога Митре. Међу њима је и рељеф из Трира на коме је приказан Митра као дете унутар кружног зодијака који окреће десном руком, док у левој руци држи глобус (сл. 48).³²³ Према Вермасерену, сцена приказана на рељефу представља рођење бога Митре.³²⁴ Другачију варијанту рођења налазимо на рељефу који је пронађен у Митреуму у Хаустедсу код Хадријановог зида (сл. 49). На њему видимо Митру, не као дечака, већ као младића, како се помаља из јајета, чији се остаци виде испод торзоа наге фигуре бога и на његовој глави. Облик обрнутог јајета формира и зодијак који га окружује и преко кога прелазе бодеж и бакља које у левој и десној руци држи Митра.³²⁵ На примеру из Хаустедса видимо визуелну потврду асимиловања бога Митре са орфичким богом Фанесом, коју налазимо и

³²¹ MacCormack 1981, 127, PL. 41.

³²² *RIC V,1*, 104, 105, eds. H. Mattingly, E.A. Sydenham, London 1968, 336. Према MER - RIC program, онлајн пројекту намењеном ревизији RIC V,1, овај тип реверса појављује се на два медаљона из 276. године из ковнице у Тицинуму, Temp №: 3455 и Temp №: 3456, <http://www.ric.mom.fr/en/coin/3455>; <http://www.ric.mom.fr/en/coin/3456> [4.5.2017]

³²³ На појасу који окружује Митру на рељефу из Трира приказана је само половина знакова зодијака, од Овна до Девице.

³²⁴ M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, mon. 985, Hague 1956, 327.

³²⁵ *Ibid.* mon. 860, 298.

на натписима и у литерарним изворима.³²⁶ Фанес се у орфичким химнама описује као *protogonos* – прворођени, рођен из космичког јајета, главни извор свог живота.³²⁷ У науци је махом прихваћено да је управо Фанес приказан у средишту рељефа који се сада чува у Галерији Естензе у Модени (inv. 2676, сл. 50). Унутар овалног зодијака смештена је крилата фигура наог младића са копитама уместо стопала која су постављена на половину јајета из које излазе пламенови ватре, док је друга половина изнад његове главе. У једној руци држи муњу, а у другој скиптар, иза његових леђа се виде и крајеви полумесеца, а цело тело му обавија дугачка змија чија се глава види изнад горње половине јајета. На грудима има маску са лављом главом, окружену маскама са главом овна и главом јарца.³²⁸ Фигура са рељефа из Модене, због тога што је постављена унутар зодијака, свакако асоцира на фигуре наог Аиона, попут нпр. оне које налазимо на плочи из Парабјађа. С друге стране, његово тело обмотано змијом, евоцира бројне представе митраичких леонтокефала. Ове фигуре са главом лава и телом младића, око ког је, готово по правилу, обмотана змија, на леђима често имају један или два пара крила. Углавном је прихваћено да представљају персонификације времена, односно божанства чија се власт повезује са временом, попут Хрона, односно Сатурна или Аиона, тако да се често у литератури наводе под неким од тих имена.³²⁹ Понекад су на њиховом телу приказани појединачни знаци зодијака, као на мермерној скулптури која се некада налазила у Вили Албани, а сада се чува у Ватиканском музеју, где су на грудима леонтокефала исклесане представе Овна и Ваге, а на бедрима Рака и Јарца (сл. 51).³³⁰ Сви знаци зодијака вероватно су били приказани на скулптури Аиона/Хрона пронађеној у Арлу од које је сачуван само торзо. Знаци зодијака су постављени између навоја змије на телу у групама од по

³²⁶ M. Clauss, *The Roman Cult of Mithras, The God and his Mysteries*, tr. R. Gordon, New York 2001, 70; Levi 1944, 300.

³²⁷ Cohen 2014, 23.

³²⁸ Опис према Levi 1944, 299.

³²⁹ За преглед историографије везане за ову фигуру и њене различите идентификације v. R. Pettazzoni, *The Monstrous Figure of Time in Mithraism*, in: *Essays on the History of Religion*, tr. H. J. Rose, Leiden 1954, 180-193.

³³⁰ *CIMRM*, mon. 545, 213.

три знака и сачувано нам је првих девет знакова.³³¹ Вероватно је да су последња три знака- Јарац, Водолија и Рибе били приказани на ногама фигуре које нису сачуване.

Представа целог зодијака честа је у уметности митраизма, и осим на сценама рођења Митре, среће се најчешће како уоквирује или наткриљује сцену тауроктоније (сл. 52, 53).³³² Различита су тумачења ове сцене на којој се приказује Митра у тренутку док убија бика, окружен фигурама попут пса, гаврана, шкорпије, *cautes* и *cautopates*, и другим, које чине део стандардне иконографије ове сцене. Поједини истраживачи тумаче ову сцену у астралном кључу, али с обзиром да не постоји концензус око њеног значења и да нам прописани број страница дисертације не оставља простор за то, нећемо улазити у њихово детаљније излагање.³³³ Оно што је значајно за главни предмет истраживања овог рада јесте, како је Фила Калдер Нај показала у свом чланку *The Romanesque Signs of the Zodiac*, како су управо ове представе зодијака пронађене у митреумима широм Европе послужиле као узор и образац знацима зодијака који се појављују на фасадама цркава XII века.³³⁴ Она је мишљења, као и Доро Леви после ње,³³⁵ да су знаци зодијака који се појављују и у осталим делима античке уметности

³³¹ Ibid., mon. 879, 305-6.

³³² Према Гунделовом каталогу зодијака у старовековној уметности, једанаест од двадесетосам зодијака у форми лука, и седам од тридесетшест кружних зодијака рађених у камену, припадају корпусу митраичке уметности. H. G. Gundel, *Zodiakos: Tierkreisbilder im Altertum*, Mainz 1992, cit. u R. Beck, *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire, Mysteries of the Unconquered Sun*, Oxford 2006, 30, n. 9.

³³³ За увид у историографију астралних интерпретација митраичке иконографије v. P. A. L. Chapman-Rietschi, *Astronomical Conceptions in Mithraic Iconography*, *Journal of the Royal Astronomical Society of Canada* 91 (1997) 133-4.

³³⁴ Calder Nye 1923. Она свој закључак базира на формалним сличностима између зодијака који се обично јављају у виду архиволте, често уоквирујући средишњу сцену на тимпанону главног или једног од главних портала, налик зодијацима полукружног облика који често уоквирују централну представу тауроктоније у митреумима, било да је она сликана или рађена у каменој пластици. Такође, Фила Калдер Нај је уочила географске подударности у појави романичких скулптуралних зодијака са распрострањеношћу локалитета на којима су откривени остаци некадашњих митраичких светилишта.

³³⁵ Ibid., 57. Levi 1944, 292-3.

инспирисани облицима који се јављају на примерима из уметности митраизма. Као што смо видели, представа целог зодијака се јавља пре појаве и ширења култа бога Митре у Римском царству у II веку нове ере. Истини за вољу, од тог периода имамо чешће представе божанства окруженог знацима зодијака и могуће је да су митраичка дела послужила као подстрекивач. Ипак, њихово значење је универзалније и засигурно превазилази оквире веровања везаних за култ Митре, која год она била. Вероватно је да су ови примери који се појављују од II века нове ере, и изван и унутар култа Митре, одраз истих универзалистичких тенденција које се јављају као последица веће конкуритивности у плуралистичкој верској средини географски и културно све експанзивнијег Римског царства.

Иконографија бога космократора, моћнијег од других богова, преноси се и на иконографију царских портрета. Појављује се са јачањем империјалног култа који је требало да послужи као фокус и уједињујући фактор у етнички, културно и верски све разноликијем становништву царства. Зодијак као атрибут богова постаје и атрибут царева, који и сами постају богови и синови богова. Зодијак стоји као потврда њиховог статуса који им се додељује постхумно или као израз њихових тежњи које исказују још за живота. Из царске уметности, преноси се и у фунерарну уметност, у којој римски грађани изражавају своје жеље да се након смрти нађу у друштву бесмртних.

Астрална бесмртност није била резервисана искључиво за дивинизоване царе и најутицајније грађане; о томе можемо да судимо на основу позноантичких римских саркофага на којима су покојници приказани унутар зодијачког круга. Три таква саркофага су нам сачувана: један се чува у националном музеју у Сасарију, Италији (сл. 55), један у у Дамбартон Оуксу (Асс. по. 36. 65, сл. 54), док се један налази на Кампосанту у Пизи (Inv. No. A 2 est., сл. 56). На последња два наведена примера приказани су супружници у клипеусу у виду зодијака који придржавају персонификације годишњих доба. На саркофагу из Пизе, осим персонификација годишњих доба, приказане су и персонификације Земље и Океана. Како Жизела Рихтер претпоставља, оне на овом саркофагу

представљају области које покојници остављају за собом.³³⁶ На примеру из Сасарија, само једна фигура покојнице је приказана у клипеусу који придржавају две викторије, од којих је само она са десне стране сачувана. Поред ње се налазе две фигуре генија, које судећи према атрибутима који их прате, представљају персонификације Зиме и Пролећа. Испод *imago clipeata* покојнице, приказана је сцена из мита о Селени и Ендимиону, а такође су присутни и делови фигуре *Oceanus*-а.³³⁷

На сва три саркофага која потичу из прве половине IV века, сличним иконографским програмом изражена је тежња покојника да живе у вечности.³³⁸ Већина мотива присутна у њима, устаљена су у дотадашњој фунерарној уметности- попут персонификација годишњих доба, Телуса и Океануса, викторија, и њихова значења у том контексту су јасна и истицана у литератури. Премда Ханс Георг Гундел наводи могућност да и други примери фигура покојника на саркофазима унутар круга без представа знакова такође поседују зодијачко значење, само на ова три примера налазимо приказане фигуре знакова зодијака.³³⁹ Ханс Петер Л'Оранж је истицао космичка значења клипеуса у римској уметности, и као и Гундел, представе које су приказане у њима доводи у везу са идејом апотеозе.³⁴⁰ Зодијачки круг који их уоквирује у функцији је истицања небеског карактера клипеуса, и за њега, као и за многе друге истраживаче, зодијак упућује на жељену дестинацију фигура приказаних унутар њега.³⁴¹ Они који су се бавили представама зодијака на позноантичким саркофазима, попут Франца Кимона, Џорџа Ханфмана, Ђенара Пешеа, готово су једногласни у виђењу

³³⁶ G. M. A. Richter, *Catalogue of Greek and Roman Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, Cambridge MA 1956, 20.

³³⁷ C. Parodo, Il cammino degli immortali. Il sarcofago con ritratto di defunta entro cerchio astrologico del Museo Nazionale "G.A. Sanna" di Sassari e lo zodiaco come porta di ingresso nell'eternità, *Quaderni della Soprintendenza Archeologia della Sardegna* 26 (2015) 407-431, 408.

³³⁸ Loc.cit.

³³⁹ Gundel 1966, 1281.

³⁴⁰ L'Orange 1953, 90-102.

³⁴¹ Ibid., 98.

зодијака као означитеља одредишта душа покојника- „avec les diuex la sphère des étoiles”, „celestial spheres” и „insieme con gli Dei, nella sfera delle stelle”.³⁴²

Још на најстаријим примерима, попут диска из Бриндизија, могли смо да видимо да је мотив зодијака коришћен у представама које су приказивале анодос, односно уздизање на небо. Разматрајући целокупну декорацију овог диска, на почетку поглавља, можемо доћи до закључка да круг зодијака који уоквирује читаву сцену стоји у вези са дванаест богова и њиховим обитавалиштем, које је и крајње исходиште пара у кочији. Повезивање олимписких богова и зодијака може се наћи још код Платона у Федру, у одломку који смо већ наводили, као и тумачење Руперта Гледоуа према којем се број од једанаест чета односи управо на зодијак од једанаест знакова какав се може видети на диску из Бриндизија.³⁴³ У каснијим изворима, из јулијевско-клаудијевске епохе, можемо наћи сличне идентификације,³⁴⁴ док је зона зодијака најексплицитније поистовећена са седиштем богова код Петронија у „Трималхионовој гозби”.³⁴⁵

И на каснијим примерима, нарочито египатским, на основу положаја представа зодијака, на таваницама, као и на унутрашњој страни ковчега, изнад покојника, као у случају ковчега Сотер у Британском музеју, можемо да закључимо да су, заједно са другим симболима, знаци означавали небески свод.

Већ смо видели, из писаних и визуелних извора, да је појас зодијак сматран зоном у којој бораве богови. Лоциран у зони фиксних звезда, које Платон

³⁴² F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des romains*, Paris 1942, 488. цит. у Parodo 2015, 410; G.M.A. Hanfmann, *The Season sarcophagus in Dumbarton Oaks*, I, Cambridge 1951, 253, cit. u loc. cit.; G. Pesce, *Sarcofagi romani di Sardegna*, Roma 1957, 54, cit. u loc.cit.

³⁴³ v. supra 70.

³⁴⁴ налазимо их код Манилија и у *Menologium Rusticum Colotianum u Menologium Rusticum Vallense* који је сада изгубљен. Long1989, 589, n. 3; Manilius, 2.433-48. И епиграм који налазимо из овог периода такође може да послужи као потврда овог веровања: „Хермес са крилатим ногама, узевши те за руку, одвео те је на Олимп и учинио да сијаш међу звездама.” Haussoullier, *Revue de philologie*, XXIII, 1909, 6, цит. у Cumont 1922, 164, n. 53.

³⁴⁵ „caelus hic, in quo duodecim dii habitant, in totidem se figuras convertit, et modo fit aries.” Petronii Arbitri, *Cena Trimalchionis*, 39.5, ed. M. S. Smith, Oxford 1975.

назива „божанским и вечитим бићима”,³⁴⁶ њихова област имала је посебан значај у грчко-римским космологијама: још је Анаксимен у VI веку п.н.е. одредио као последњу зону на небеском своду, да би и касније код Питагорејаца, као и код Платона и Аристотела сфера фиксних звезда била крајња у њиховим системима небеских сфера.³⁴⁷ Цицерон зону у којој су смештене фиксне звезде назива небеском сфером, која окружује све остале и коју он поистовећује са Врховним Богом који повезује и обухвата све.³⁴⁸

Са Питагорејцима и Платоном у филозофску мисао улази и идеја о бесмртности душе и њеном настајењу на небу.³⁴⁹ Видимо да је присутна и у I веку п.н.е. где је налазимо изражену на крају Цицеронове Државе, у одељку који се назива Сципионов сан.³⁵⁰ У њему, Сципиону Африканцу се у сну указују његови биолошки и посвојени отац, Емилије Паулус и Африканац Старији који му показују Млечни пут као место на коме се након смрти селе душе оних који су волели правду и дужност. У V веку, Макробије даље разрађује ту идеју у свом Коментару на Сципионов сан, где места на којима Млечни пут сече појас зодијака одређује као портале кроз које пролазе душе на свом доласку у свет и изласку из њега.³⁵¹ Овај текст је представљао једно од најзначајнијих космолошких дела

³⁴⁶ Платон, *Тимеј*, 40b, прев. М. Пакиж, Врњачка Бања 1995, 89.

³⁴⁷ J. E. Wright, *The Early History of Heaven*, Oxford 2000, 99-102.

³⁴⁸ Cicero, *Laws*, 6, 17.

³⁴⁹ Cumont 1922, 95. Та идеја је била део грчких веровања и пре него што ју је Платон формулисао, што можемо да видимо на епитафу Атињанима пострадалим у бици код Потидеје 432. године п.н.е: „Ваздух је прихватио душе, а [земља] тела ових људи...” VM GR 1816.6-10.348. V. F. Cook, *Greek Inscriptions*, 25, Berkley - Los Angeles 1987, 34.

³⁵⁰ Cicero, *De Re Pub.*, 6, 13.

³⁵¹ “The Milky Way girdles the zodiac, its great circle meeting it obliquely so that it crosses it at the two tropical signs, Capricorn and Cancer. Natural philosophers named these the "portals of the sun" because the solstices lie athwart the sun's path on either side, checking farther progress and causing it to retrace its course across the belt beyond whose limits it never trespasses. Souls are believed to pass through these portals when going from the sky to the earth and returning from the earth to the sky. For this reason one is called the portal of men and the other the portal of gods: Cancer, the portal of men, because through it descent is made to the infernal regions; Capricorn, the portal of gods, because through it souls return to their rightful abode of immortality, to be reckoned among the gods.” Macrobius, *Commentary on the Dream of Scipio*, I, XII, 1-2, tr. W. H. Stahl, New York 1952. Млечни пут заправо

током већег дела средњег века и један од главних извора платонистичких идеја на латинском Западу, те ће о њему више речи бити у наредним поглављима.

Као узор Цицерону да свој политички дијалог заврши сегментом у којем се описује пут душа након смрти условљен њиховим заслуга које су стекле током живота, свакако је послужио Мит о Еру, на крају Платонове Државе.³⁵² У овом космолошко-есхатолошком сегменту, Сократ преноси извештај војника по имену Ер о ономе шта је видео након смрти и пре свог повратка на Земљу и шта је том приликом сазнао о судбини душа након смрти. И у овом одељку налазимо изражену идеју отвора на небу и земљи кроз које душе пролазе након смрти и приликом свог повратка на земљу.³⁵³ Та идеја се јавља и разрађује и у списима каснијих неоплатоничких мислилаца, попут Порфирија који у свом трактату *De Antro Nympharum* пружа алегоријско тумачење одломка из *Одисеје*, позивајући се на интерпретације ранијих филозофа који су у Хомеровом опису пећине нимфи на Итаци видели слику космоса.³⁵⁴ Цитирајући Нуменија и Кронија, Порфирије наводи како постоје две капије кроз које душе пролазе- капија људи и капија богова, од којих је прва лоцирана у знаку Рака кроз који душе пролазе при

сече круг зодијака у Близанцима и Стрелцу, на шта Вилијам Харис Стал скреће пажњу у свом преводу Макробијевог дела. Та чињеница је била позната и у средњем веку, и један од коментатора Ведине *De natura rerum*, скреће пажњу на Макробијеву грешку. Ibid., 133, n. 1.

³⁵² Platon, *Država*, X, 614b-621d, prev. A. Vilhar, B. Pavlović, Beograd 2002.

³⁵³ Поједини модерни аутори уочавају зодијачке алузије присутне у овом миту. Тако Ејприл ДеКоник коментаришући део у којем се описује доспеће душа у најширу сферу у којој Ананке (Нужност) и њене кћери Моире окрећу вретено којим се окрећу сфере (617b-d) закључује: “Here we have the descending soul’s progress through each sign of the Zodiac, and the creation of its nature and fortune through the process. The person’s horoscope is being woven—the person’s birth and death circumstances—as well as the psychical, emotional, social, and physical attributes of the person. These circumstances and attributes are determined by the placement of the planets in relationship to the signs of the Zodiac and each other as the soul moves through them.” A. DeConick, *From the Bowels of Hell to Draco: The Mysteries of the Peratics*, in: *Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature: Ideas and Practices. Studies for Einar Thomassen at Sixty*, eds. C. H. Bull, L.I. Lied, J. D. Turner, Leiden - Boston 2012, 3-39, 28.

³⁵⁴ Porphyry, *On the Cave of the Nymphs in the Thirteenth Book of the Odyssey*, tr. T. Taylor, London 1917. Ову Нуменијеву теорију пренеће касније и Прокло. Proclus Diadochus, *In Platonis Rem Publicam Commentarii*, 2.128.26–129.13, ed. W. Kroll, Amsterdam 1965.

силаску на земљу, а друга у знаку Јарца, кроз коју се пењу на небо ка боговима.³⁵⁵ Порфирије даље износи различита веровања везана за ове капије, које, како он каже, Платон назива „улазима”.³⁵⁶ Ове капије, преноси Порфирије познате су и Египћанима, који због тога нову годину започињу у знаку Рака, као и Римљанима. Оне су разлог што Римљани прослављају празник Сатурналија када је Сунце у знаку Јарца, знака којим влада ова планета. Такође, то је и разлог због кога и месец јануар је добио свој назив од речи *ianua*, капија. Порфирије истиче како и Парменид помиње ове две капије, као и да поједини теолози идентификују ове капије са Сунцем и Месецом.³⁵⁷

Поједини позноантички аутори наводе визију Емпедотима из Сиракузе забележену у изгубљеном дијалогу Хераклида из Понта према којој душе пролазе кроз три капије на небу.³⁵⁸ Те капије се налазе између Рака и Лава, Водолија и Риба, и у знаку Шкорпије. Капија у Шкорпији представља место кроз које је Херкул прошао према боговима, како каже Варон позивајући се на Емпедотима.³⁵⁹ Као што можемо видети на споменику породице Секундини у Игелу, квадрига која вуче Херкула у сцени његове апотеозе усмерена је управо ка знаку Шкорпије (сл. 26). Исто можемо уочити и на диску из Бриндизија, где је читава поворка усмерена ка простору између знака Девике и Шкорпије (сл. 3).

³⁵⁵ Porphyry, 11. Као што смо видели, и Макробије лоцира ове капије у истим знаковима, са образложењем да у њима Млечни пут пресеца зодијак, док Нуменије и Кроније, како Порфирије преноси, истичу ове знаке као оне у којима је Сунце најдаље, односно најближе од Земље.

³⁵⁶ Ibid., 11, 28.

³⁵⁷ Ibid., 12. Сунце и Месец као капије душа наводи и Фирмик Матерно у IV веку, Firm. Mat, *Mathes.* I, V, 9.

³⁵⁸ H. A. T. Reiche, Heraclides' Three Soul-Gates: Plato Revised, *Transactions of the American Philological Association* 123 (1993) 161-180; I. Kupreeva, Heraclides' *On Soul* (?) and Its Ancient Readers, in: *Heraclides of Pontus: Discussion*, eds. W. W. Fortenbaugh, E. Pender, New Brunswick NJ - London 2009, 93- 139.

³⁵⁹ Варона цитира Сервије у свом коментару Вергилијевих Георгика. Maurus Servius Honoratus, *In Vergilii carmina comentarii*, 1.34, ed. G. Thilo, Leipzig 1881. Овај пасус представља Сервијев коментар на Георгике 1. 32-5 где Вергилије назива Августа тринаестим богом због кога је Шкорпија увукла своја кљешта да би га примила.

Порфиријев трактат представља један од ретких текстуалних извора који нам пружа информације о веровањима и обичајима везаним за култ бога Митре. Веровање о проласку душа кроз капије на зодијаку присутно је и међу његовим посвећеницима, како можемо да закључимо из овог текста, као и из сачуваних споменика.³⁶⁰ Како је Роџер Бек показао на примеру рељефа из Хаустедса, места узласка душе на небо и њеног силаска, односно инкарнације, посебно су наглашена постављањем знакова Рака и Лава, на врх потковичастог појаса, као и њиховим визуелним уоквиравањем бодезом и бакљом које у руци држи Митра.³⁶¹ Ова два знака су такође једина којима владају Сунце и Месец, док су остали распоређени под власт пет планета.³⁶² Насупрот њима, на дну су знаци Водолије и Јарца. И код Макробија налазимо тврдњу да душе при напуштању Млечног пута и уласка у своје телесно стање пролазе из знака Рака у знак Лава.³⁶³ Даље, на свом путу ка Земљи, душа пролази кроз седам планетарних сфера, како овај аутор описује.³⁶⁴

Концепт проласка душе кроз небеске сфере и капије приликом њене инкарнације и повратка на небо након смрти заузима значајно место у космолошко-есхатолошким спекулацијама позноантичке мисли, нарочито неоплатоничке. Присутан је у римској књижевности још од I века п.н.е. и уколико прихватимо веродостојност извора наведених у каснијој доксографији, формулисан је још у IV веку п.н.е. Као што смо могли да видимо из наведених визуелних и текстуалних извора, овај концепт је укључен је у систем веровања различитих култова на подручју Римског царства, чак и оних најранијих

³⁶⁰ Porphyry, 11. A. DeConick, *The Road for the Souls Is through the Planets: The Mysteries of the Ophians Mapped*, in: *Practicing Gnosis: Ritual, Magic, Theurgy and Liturgy in Nag Hammadi, Manichaean and Other Ancient Literature, Essays in Honor of Birger A. Pearson*, eds. A. DeConick, G. Shaw, J. D. Turner, Leiden - Boston 2013, 37-75, 63.

³⁶¹ R. Beck, *Planetary Gods and Planetary Orders in the Mysteries of Mithras*, Leiden 1988, 42. cit. u DeConick 2013, 62.

³⁶² Beck 2006, 219.

³⁶³ Macrobius, I, XII, 4.

³⁶⁴ *Ibid.*, I, XII, 13-16.

хришћанских,³⁶⁵ и за велики део његових грађана представљао је део замисли о животу после смрти, како можемо да проценимо из бројних фунерарних споменика, као и јавних, империјалних.

Зодијак је представљао значајно средство у визуелном изражавању те идеје и у том контексту се појављује у мањој или већој мери током читавог царског периода. Истовремено, он је могао да указује на простор неба, у свом примарном топографском смислу, али и да изражава друге слојеве значења у зависности од намене дела на којем је приказан, као и остатка програмске целине тог дела. Различите примене које је налазио у науци и технологији тог времена, као и у филозофским спекулацијама које су улазиле у састав различитих интелектуалних школа, религија и обредних пракси, довеле су до стварања тих различитих слојева значења. Од астрономског, према којем је могао да представља кретање небеских тела уопште, преко хронолошког, упућујући на јединице времена омеђене Сунчевим кретањем кроз еклиптику, до комплекснијих космолошких, у којима је реферирао на зону фиксних звезда, којој је придаван посебан значај у многим визијама структуре универзума које се појављују током античког периода. Репетитивност кретања небеских тела кроз зодијак евоцира бесконачност и вечност, док његово место међу фиксним звездама може да асоцира на непроменљивост и сталност. Тога је чинило погодним симболом за бесмртност и вечност. Будући да је у многим космологијама зона фиксних звезда сматрана крајњом границом космоса, тако да је зодијак, нарочито када је приказан са сфером, могао да представља целокупну васиону.

Као што смо већ истакли, учесталија појава представа зодијака у римској уметности поклапа се са периодима развоја научне астрологије, али и ставом према астрологији и њеном применом од стране царева који су у том тренутку на власти. Као што током периода владавине Августа који је практиковао астрологију, али забрањивао и ограничавао рад астролога, ретко срећемо мотив читавог круга зодијака, током периода династије Нерва-Антонина, овај мотив ће

³⁶⁵ Овај концепт присутан је у веровањима група које се карактеришу као гностичке, што се може закључити из текстова који се њима приписују, као и текстова других аутора који њихова веровања разматрају. DeConick 2013; eadem 2012.

постати знатно истакнутији и заступљенији. Развој и популаризација астролошких идеја донели су знацима зодијака нови ниво значења; с обзиром да су сви догађаји и појаве на Земљи условљени или одређени положајем пет планета, као и Сунца и Месеца на кругу зодијака, зодијак може да буде симбол астралног утицаја, живота детерминисаног кретањима на небу, тако да власт над њим подразумева власт над свим што се одиграва на Земљи. Такве конотације чиниле су зодијак веома моћним средством за преношење владарске идеологије у визуелни језик. Тежње за наглашавањем доминације, јединства, стабилности могле су бити изражене и уз помоћ овог мотива, који је исту функцију могао да има на представама божанстава чија превласт је тежила да се истакне.

Једна од главних хипотеза овог рада је да је појава зодијака у ликовним уметностима условљена распрострањеношћу астролошке литературе, практиковања астролошке прогностике и магије, као и званичног става највиших државних инстанци према тим активностима. Са надом да смо то доказали на примерима из уметности старог века, у наредном поглављу у којем ћемо се бавити зодијаком у уметности раног хришћанства, размотрићемо комплексне и различите ставове према астрологији који се појављују унутар хришћанских заједница, будући да имамо разлога да сматрамо да су они имали пресудан утицај на одабир или изостанак овог мотива у уметности насталој за потребе нове прогресивно доминатне религије Римског царства.

4. ЗОДИЈАК У ПЕРИОДУ РАНОГ ХРИШЋАНСТВА

Премда смо у претходном поглављу навели неке од примера који су настали у периоду који се хронолошки подудара са периодом раног хришћанства, у овом поглављу ћемо се позабавити питањем како је мотив зодијака третиран у контексту хришћанске визуелне културе. Будући да не поседујемо сачуване примере зодијака у делима за која са сигурношћу можемо да тврдимо да су настала за потребе хришћанског култа, или од стране хришћанских наручилаца и уметника у овом периоду, одлука да им посветимо читаво поглавље може деловати зачуђујуће. Чињеница да на делима која сматрамо да су несумњиво хришћанска не налазимо представе зодијака заслужује пажњу и разматрање сама по себи. Такође, када су у питању многа дела из овог периода, иако немају јасне и експлицитне хришћанске асоцијације, не можемо тврдити да за њихов настанак нису били заслужни наручиоци или уметници који су били хришћани. Потешкоћу при проучавању овог раздобља уметности представља то што не можемо увек разликовати хришћанске представе од јеврејских или паганских, управо зато што се ни хришћани нису нужно разликовали у својим обичајима, ставовима, као ни употреби предмета и симбола.³⁶⁶ Многи од тих симбола и мотива били су заједнички различитим религиозним групацијама. Ипак, знаци зодијака, планете, персонификације космичких елемената уочљиво су одсутни из репертоара представа ранохришћанске уметности. Као и Томас Ф. Метјус, сматрам да то одсуство није последица случајности.³⁶⁷

Као што смо видели у претходном поглављу, зодијак је био веома распрострањен мотив у уметности старог Рима, нарочито у позноантичком периоду. Могао се видети на царским споменицима и новцу, култним фигурама и представама паганских божанстава, као и у познијој фунерарној уметности. Те империјалне, паганске, а нарочито астролошке конотације зодијака чинили су га

³⁶⁶ Nasrallah 2010, 221.

³⁶⁷ T. F. Matthews, *The Clash of Gods, A Reinterpretation of Early Christian Art*, Princeton NJ 1993, 149.

непримереним за хришћанску визуелну културу која је настајала. Док су бројни мотиви и теме преузети из паганске уметности, међу њима и оне у оквиру којих је зодијак често приказиван, на њиховим примерима из хришћанске уметности, приказ зодијака је уочљиво одсутан. Такав је случај са персонификацијама годишњих доба, које су, као што смо видели, често биле приказиване заједно са знацима зодијака, на саркофазима и мозаичким подовима. У ранохришћанској уметности, иако срећемо персонификације годишњих доба, као на примерима неколико саркофага, међу којима је најпознатији саркофаг Јунија Баса, и на фрескама у катакомби Претекста и катакомби Марка и Марцелина у Риму, са њима не налазимо представе зодијака.³⁶⁸

Уколико мозаике из Маузолеја М у Ватикану, тзв. Гробнице Јулија, прихватимо као хришћанске, они нам такође могу послужити као још један у низу примера одсуства зодијака на ранохришћанским представама.³⁶⁹ На своду гробнице приказана је мушка фигура са зракастим нимбом која управља квадригом, на начин на који је Сол често био приказиван у римској уметности. Због других сцена које су откривене на зидовима гробнице, а које се појављују у хришћанској иконографији, ова фигура је у историји уметности генерално идентификована као Христ-Хелије. Било да прихватамо стандардно виђење да је на своду Маузолеја М приказан Христ на начин на који се приказивао *Sol Invictus*, или да ова фигура заправо представља персонификацију Сунца, како Стевен Хијманс сугерише,³⁷⁰ оно што можемо да уочимо је одсуство зодијака на овом мозаику.

Иако представе Сола без зодијака нису потпуна реткост у античкој и позноантичкој уметности, можемо рећи да зодијак представља део његове

³⁶⁸ За преглед ранохришћанских споменика са персонификацијама годишњих доба, као и њихово тумачење v. E. Struthers Malbon, *The Iconography of the Sarcophagus of Junius Bassus*, Princeton NJ 1990, 91-95.

³⁶⁹ Иако је у литератури генерално овај маузолеј и његова декорација посматран као хришћански, у скорје време ту устаљену претпоставку преиспитује и доводи под сумњу Стевен Хијманс у својој докторској дисертацији, S. E. Hijmans, *Sol, The Sun in the Art and Religions of Rome*, докторска дисертација одбрањена 2009. године на Универзитету у Гронингену.

³⁷⁰ *Ibid.*, 576.

устаљене иконографије. Налазимо га и на подним мозаицима синагога са подручја данашњег Израела и Западне обале насталим у периоду од IV до VI века н.е.³⁷¹ Сви ови мозаици понављају исту иконографску шему: у средишту, унутар круга приказана је фигура Сола који управља запрегом (осим у Сефорису, где је уместо стандардне персонификације приказано само Сунце у запрези); око овог круга исцртан је још један, тако формирајући појас подељен на дванаест медаљона у којима су приказани знаци зодијака обележени и њиховим називима на хебрејском. Цела композиција је постављена у квадратни оквир у чијим су угловима, изван појаса зодијака, приказана попрсја персонификација годишњих доба, праћена хебрејским називима месеца којима доба започињу.

Сличну композицију налазимо на подном мозаику откривеном међу остацима манастира Госпе Марије из VI века, у Бет Шеану, некадашњем Скитополису (сл. 57). На средишту мозаика који украшава под дворане А видимо сличан кружни нацрт какав срећемо на горе описаним мозаицима из синагога, с тим што су на мозаику из манастире Госпе Марије уместо знакова зодијака приказани месечни радови обележени латинским називима месеци исписани грчким словима, док су у средишту приказане персонификације Сунца и Месеца у виду допојасних женских фигура. Хронолошка и географска блискост ових мозаика (Бет Шеан се налази на само осам километара од Бет Алфе, у којој је откривен под синагоге са представом зодијака из VI века) упућује на уметничку размену између јеврејских и хришћанских заједница на подручју Палестине током византијске власти, и можда чак на ангажовање истих уметничких радионица при изради мозаика.³⁷² С обзиром да је дворана А највероватније служила као нека врста трпезарије на отвореном, календарска тематика на њеном поду, заједно са пасторалним сценама у октагоналним пољима која су окруживала средишњу сцену, није представљала ништа проблематично. Ипак, представа зодијака, налик онима из синагога тог времена по узору на које је овај мозаик рађен, или којима је

³⁷¹ У питању су синагоге у Хамат-Тибериасу, Сефорису, Хусеифи, Бет-Алфи, На'арану, Сусији (који је касније уклоњен и замењен геометријским мотивом). Мозаички под синагоге у Ен Гедију садржи натписе назива знакова зодијака заједно са јеврејским називима месеца у години.

³⁷² S. Hagan, Time, Memory, and Mosaics at the Monastery of Lady Mary, *Expedition* 55/1 (2013) 37-42, 42.

барем био надахнут, није сматрана прикладном за декорацију једног хришћанског објекта тог времена.

Зодијак је представљао чест украс подова како јавних, тако и приватних резиденцијалних простора на подручју читавог Римског царства. Наставио је то да буде и након експанзије хришћанства, као што можемо видети на неким познијим примерима, попут наведеног мозаика са попрсјима Хелија и Селене на поду трпезарије римске виле у Спарти, из IV века (сл. 35). На острву Астипалеа у Егејском мору, на археолошком налазишту Таларас купатила, откривен је подни мозаик у чијем средишту је медаљон са попрсјем насмејаног Хелија, уоквирен широким појасом издељеним на дванаест сегмената у којима су приказани знаци зодијака (сл. 58). Појас је украшен шаром од стилизованих таласа, а цела композиција је постављена у квадратни оквир у чијим угловима су приказане персонификације годишњих доба. Остатак правоугаоног подног мозаика испуњен је геометријском декорацијом, међу којом се могу видети и представе птица и дванаест људских бисти (девет мушких и три женске), које по свој прилици представљају персонификације дванаест месеци. Средишњи део мозаика, како Рут Цекоби истиче, веома је сличан подним мозаицима синагога Ерец Израела, и представља једини други пример мозаика са Хелијем и зодијаком окруженим персонификацијама годишњих доба пронађен изван те области.³⁷³

На примеру из Спарте, видимо персонификације ветрова, као и на подном мозаику триклинијума римске виле откривеном 1999. године у Солуну, у улици Аиолу (сл. 59).³⁷⁴ Овај мозаик се датује у V век и на њему су откивени трагови представе Хелија у централном медаљону, окруженим зодијачким кругом, у којем су знаци приказани у континуитету, од којих су сада сачувани само знакови Риба, Овна и Бика. Представа је такође постављена у квадратни оквир окружен декоративном геометријском шемом која садржи представе персонификација ветрова и дванаест месеци, док су у угловима квадрата приказани кантароси са

³⁷³ R. Jacoby, *The Four Seasons in Zodiac Mosaics: The Tallaras Baths in Astypalaea, Greece*, *Israel Exploration Journal* 51/2 (2001) 225-230, 228.

³⁷⁴ Мозаик је пренет у Музеј византијске културе у Солуну, где се чува под ознаком ВЧ 67.

паровима птица око њих.³⁷⁵ Будући да вила у којој је мозаик откривен спада у највеће у Солуну, вероватно је да је припадала неком угледном и високом чиновнику, те је веома могуће да је њен власник и наручилац овог мозаика био хришћанин.³⁷⁶

Позно датовање слоноваче са апотеозом из Британског музеја такође оставља могућност да су наручиоци овог дела били хришћани (сл. 27).³⁷⁷ Ту претпоставку заговара Бенте Килерих, разматрајући као могуће наручиоце Флавија Боетија и Флавија Симаха, конзуле и синове Боетија, филозофа, унке Квинта Аурелија Мемија Симаха млађег, конзула и историчара.³⁷⁸ Као и многи аутори пре ње, и она сматра да је ова слоновача чинила десни део диптиха. Као повод за настанак диптиха, она спекулише да је била смрт Симаха млађег и Боетија, 525/6. године и сматра да је на изгубљеном, левом панелу био приказан управо аутор Утехе филозофије, и зет Симаха, за којег Килерих верује да је представљен на панелу из Британског музеја. Уколико прихватимо њено датовање, онда представа зодијака на овом панелу представља најкаснију представу овог мотива у уметности позне антике. Паганска иконографија панела насталог по жељи хришћанских наручилаца у спомен такође хришћанских сродника за Килерих није контрадикторна или неприкладна. Будући да су оба ова угледна интелектуалца убијена по наређењу Теодориха, тежња њихових наследника је могла да буде да пренесу једну културалну поруку, да истакну улоге свог деде и оца као настављача римске традиције и носилаца идеје *romanitas*, наспрам *barbaritas* налогодавца њиховог погубљења.³⁷⁹

³⁷⁵ S. Akrivopoulou, I. P. Arvanitidou, Figural floor mosaics of Thessaloniki. A new discovery, in: *Niš & Byzantium X, Collection of Scientific Works*, ed. M. Rakocija, Niš 2012, 119-134; R. Hachlili, *Ancient Synagogues - Archaeology and Art: New Discoveries and Current Research*, Leiden 2013, 378.

³⁷⁶ Hachlili 2013, 379.

³⁷⁷ Различита датовања су предлагана за овај рељеф, од 300. до 486. године, мада већина истраживача смешта његов настанак у V век. За преглед различитих датовања, v. Kiilerich 2012, 208, n. 26.

³⁷⁸ Loc. cit.

³⁷⁹ Ibid., 214.

За једно дело које поседује недвосмислене хришћанске асоцијације претпостављамо да је садржало представе зодијачких знакова. У питању је илустрована компилација текстова у виду кодекса састављена за римског сенатора Валентина, израђена од стране познатог калиграфа Филокала, који је, као и Валентин, био хришћанин. Овај кодекс, у историографији познат као Хронограф 354. није сачуван у оригиналу, али о његовом изгледу и садржају можемо да закључујемо на основу копија које су прављене почевши од друге четвртине IX века. Ове копије су такође изгубљене и средином XVII века им се губи сваки траг, али посредством описа и делимичних копија можемо да стекнемо увид у њихов изглед.³⁸⁰ Поред календара и других хронолошких текстова, попут таблица са датумима Ускрса, различитих спискова међу којима су рођендани царева, али и датуми упокојења римских епископа и мученика и места на којима су сахрањени, као и других различитих антикварних текстова, у Хронографу 354. се налазио и одељак посвећен утицајима дванаест знакова који је садржао кратку листу активности које је пожељно обављати током периода када је Сунце у одређеном зодијачком знаку. Иако немамо сачуване илустрације за овај сегмент ни у једном од рукописа рађеном по узору на Хронограф, Мишел Салцман сматра да су представе знакова зодијака сасвим извесно красиле одељак посвећен њиховим утицајима. Могуће је и да су се налазиле и на страницама календара, као што је случај у једној копији из XVII века.³⁸¹

Врло је вероватно да није било ничег проблематичног у приказивању зодијака у делима профане намене, без обзира да ли су њихови наручиоци, извршиоци, примаоци себе декларисали као хришћани. Као што смо видели у претходном поглављу, и „први хришћански цар” је одабрао да на свом новцу прикаже себе како држи обруч зодијака. Каснији извори, попут *Parastaseis Syntomoi Chronikai*, говоре о скулптурама које су се налазиле у Светој Софији,

³⁸⁰ R. W. Burgess, The Chronograph of 354: Its Manuscripts, Contents, and History, *Journal of Late Antiquity* 5/2 (2013) 345-396.

³⁸¹ У питању је Barb. lat. 2154, Rome, Biblioteca Apostolica Vaticana, fol. 15. Што се тиче одељка са утицајима дванаест знакова, једини рукопис у којем нам је овај одељак сачуван, Sangallensis, MS. 878 из IX века, није био илуминиран. M. R. Salzman, *On Roman Time: The Codex-Calendar of 354 and the Rhythms of Urban Life in Late Antiquity*, Berkley CA 1990, 32.

које је Јустинијан пре градње своје нове катедрале уклонио и поставио по другим местима у граду.³⁸² Према овој компилацији из прве половине VIII века, у Константиновој задужбини се налазило 427 скулптура, међу којима су биле и фигуре знакова зодијака.³⁸³ У једном још каснијем извору, житију патријарха Евтихија из прве половине X века, налазимо помен о бронзаним скулптурама зодијака унутар Хиподрома.³⁸⁴ Осим јавних споменика, зодијак је украшавао и предмете приватне намене настале у периоду позне антике. Међу њима је и златни прстен на чијих дванаест страница је урезан по један знак зодијака (сл. 60).³⁸⁵

У вековима у којима су хришћани и пагани коегзистирали унутар Римског царства, у периодима када нису постојале јасне границе њихових идентитета, многи визуелни мотиви су истовремено коришћени у уметностима обе групације. У империјалној уметности је мотив зодијака наставио да се користи, као што смо видели на примеру Константиновог новца. Употреба зодијака у те сврхе, као и на јавним споменицима и профаним предметима представљала је продужетак раније иконографије, што је могао да буде израз поштовања и тежње за одржањем мира са паганским делом друштва који је у првим вековима новог хришћанског царства и даље чинио значајан постотак и често припадао највишим и утицајним аристократским слојевима.³⁸⁶ Али када се окренемо сакралној уметности раног хришћанства, уочавамо да међу бројним

³⁸² *Constantinople in the Early Eighth Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikae*, 11, eds. A. Cameron, J. Herrin, Leiden 1984.

³⁸³ Овај податак се понавља и у X веку у Суди, “Σοφία.”, Suda On Line, tr. C. Roth-
<http://www.stoa.org/sol-entries/sigma/809> [20. 7. 2015]

³⁸⁴ *Vita Eutychii patriarchae CP*, tr. P. Karlin-Hayter, Bruxelles 1970, 128.

³⁸⁵ Овај прстен, који је у приватном власништву, био је изложен у Метрополитен музеју у Њујорку приликом изложбе *Age of Spirituality* 1977/78 године. J. C. Anderson, Engraved finger ring with signs of the zodiac, No. 191, in: *Age of Spirituality, Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century, Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977, through February 12, 1978*, ed. K. Weitzmann, New York 1979, 215; idem, A Polygonal Ring with Signs of the Zodiac, *Gesta* 18/1, Papers Related to Objects in the Exhibition "Age of Spirituality", The Metropolitan Museum of Art (November 1977-February 1978) (1979) 39-44.

³⁸⁶ H. Saradi-Mendelovici, Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and Their Legacy in Later Byzantine Centuries, *Dumbarton Oaks Papers* 44 (1990) 47-61, 48.

мотивима преузетим из раније уметности не налазимо зодијак. Не употребљава се ни на сценама које наглашавају космички карактер Христове жртве, попут Крста на своду маузолеја Гале Плацидије у Равени, или Јагњета на своду Сан Виталеа, где позадину чини мноштво златних звезда на тамно плавом небу. Оне сада служе да означе постојани, непроменљиви простор испуњен фиксним звездама, простор који је у ранијој паганској уметности могао бити означен кругом зодијака. Зодијак не срећемо ни на сценама на којима је истакнут апсолутни и космички карактер Његове силе и владавине, попут оних које су рађене у мозаицима у апсиди Сан Виталеа у Равени, или у апсиди Светог Козме и Дамјана у Риму. Небеска зона назначена је другим визуелним средствима- сферама, облацима, звездама.

Као што смо видели, у уметности старог Рима, зодијак је био чест атрибут различитих богова. Приказивањем одређеног божанства унутар круга зодијака, наглашаван је његов статус космократора- владара васионе, небеских сфера, а самим тим и људских судбина и дешавања на Земљи која су кретања у тој сфери регулисала, сходно астролошким веровањима. Као што смо већ напоменули, такве представе изражавале су хенотеистичке тенденције култа, односно, имале су за циљ да прикажу божанство које је тај култ поштовао као моћније и супериорније у односу на друга. У томе можда лежи један од разлога због којег Христ није приказиван са кругом зодијака, чак ни на представама са космичким конотацијама. Да јесте, то би имплицитно подразумевало признавање постојања других божанстава, колико год инфериорних.

Промена у поимању врховног бога није била само визуелна, већ и семантичка. Иако сматран свемоћним и Творцем неба и земље, хришћански Бог није називан космократором. Иако се у литератури могу срести тврдње да се назив космократор доводи у везу са Христом, у изворима пак не налазимо поткрепљења тим тврдњама.³⁸⁷ Овај термин у хришћанској мисли добија

³⁸⁷ Lehmann 1945, 2, 22; Карл Леман у овом чланку, такође, погрешно примењује епитет пантократор на паганска божанства. За критику Лемановог неадекватног коришћења ова два термина видети Matthews 1993, n. 9, 209-10. Беат Бренк у свом раду објављеном у оквиру симпозијума поводом изложбе *Age of Spirituality* отворене 1977 у Метрополитен музеју у Њујорку, погрешно цитира Евсевија, тврдећи да у својој Црквеној историји овај аутор назива Христа пантократором, космократором и *μεγας βασιλεος*. В. Brenk, *The Imperial Heritage of Early Christian*

негативне конотације. Употребљава га и апостол Павле у посланици Ефесцима 6:12 („Јер наш рат није с крвљу и с телом, него с поглаварима и властима, и с управитељима таме овог света, с духовима пакости испод неба.”) где је у грчком оригиналу *κοσμοκράτορας του σκοτους του αιωνος* преведено као управитељи таме овог света.³⁸⁸ Поистовећивање са космократорима тако постаје непримерено; уместо тога, Свети Јован Богослов и Апостол Павле обележавају Христа називом Пантократор- Сведржитељ.³⁸⁹ Одсуство представа Христа са кругом зодијака у ранохришћанској уметности тако кореспондира одсуству примене епитета космократор за личност Христа у патристичкој литератури. То не значи да се овај појам више не среће у писањима хришћанских отаца; он се и даље користи за паганске богове, различите нечисте силе, као и световне владаре.³⁹⁰ Евсевије га употребљава за Константина.³⁹¹ У том контексту, ради истицања Константинове јединствене и универзалне власти, Евсевије не налази ништа спорно да употреби овај термин, као што ни сам Константин не преза да прикаже себе као космократора за кругом зодијака.

„Хришћански поглед на свет је подразумевао не само ново схватање Бога, већ и ново схватање човековог односа са физичким универзумом.”, како Томас Метјус истиче.³⁹² Знаци зодијака, као и планете, нису сматрани адекватним да би постали део хришћанске иконографије. Један од разлога су свакако, како и Метјус

Art, in: *Age of Spirituality: A Symposium*, ed. K. Weitzmann, New York 1980, 39-53, 43. У одељку који Бренк наводи (10. 1. 1), у грчком оригиналном тексту не налазимо помен космократора, Eusebius of Caesarea, *Historia Ecclesiastica*, eds. Kirsopp Lake, J. E. L. Oulton, H. J. Lawlor, Cambridge MA 1926-1932. Бренк грешку вероватно понавља, јер у свом раду не наводи оригиналан извор, већ се позива на секундарну литературу.

³⁸⁸ Овај израз се среће и у рабинској литератури, где се користи некад да значи краљеве, а некад анђела смрти, као и у гностичкој, где је чест назив за ђавола, о чему сведочи и Иринеј; а демони се тако називају и у Орфичким химнама, као и у Соломоновом тестаменту. За све ове примере у изворима видети Н. А. W. Meyer, *Critical and Exegetical Hand-Book to the Epistle to the Ephesians*, tr. M. J. Evans, W. P. Dickson, H. E. Jacobs, New York 1884, 538, n. 6 -539, n. 1, 2, 3.

³⁸⁹ Откр. 1:8; 4:8; 11:17; 15:3; 16:7; 16:14; 19:6; 19:15; 21:22. 2Кор 6:18.

³⁹⁰ *κοσμοκρατορικως*, in: *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961, 770 (G. W. H. Lampe)

³⁹¹ Eusebius, *Vita Constantini*, γ, XLVI, ed. F. Winkelmann, Berlin 1975.

³⁹² Matthews 1993, 149.

сматра, њихове астролошке асоцијације.³⁹³ Значајан део патристичке мисли у првим вековима хришћанства био је окренут осуђивању астролошких веровања и пракси, побијању детерминистичких и фаталистичких убеђења, са циљем одбране и јаснијег дефинисања доктрина слободне воље, као и Божије свемоћи и промисли. Велики број списа посвећених тој теми, као и признања самих аутора, сведоче о распрострањености астролошких уверења у том периоду, чак и међу хришћанима. Знаци зодијака су приказивани на талисманима, различитим магијским сликама и списима, и њихово појављивање на хришћанским сакралним споменицима могло је да остави поруку да су магијске и астролошке активности прихватљиве и толерисане у оквиру хришћанске вероисповести, што свакако није био случај. У периоду када су велики напори били улагани да се такве појаве осуде и искорене, приказивање знакова зодијака и других астролошких симбола слало би контрадикторну поруку пастви.

У наредном делу поглавља, пажњу ћемо посветити различитим ставовима према астрологији и њеној распрострањености унутар хришћанских заједница у првим вековима нове ере. Будући да су ставови које су исказивали ранохришћански оци репродуковани и понављани и у периоду средњег века, њихово навођење је значајно и за разумевање статуса астрологије у каснијој хришћанској мисли.

4.1. Астрологија и хришћанство у првим вековима нове ере

Нова ера обележава ступање хришћанства на сцену историје света. Њени први векови време су формирања и експанзије нове религије, и у том периоду нарочито не можемо говорити о јединственом склопу уверења присутном у свим групацијама које су себе означавале као хришћанске. Различити ставови су постојали међу њима, по питању разних појава које их окружују, између осталих и о астрологији. Приликом разматрања проблема односа хришћана према астрологији, важно је нагласити да први хришћани нису живели у некаквом

³⁹³ Loc. cit.

културном вакууму, изоловани у потпуности од остатка свог окружења. У претходном поглављу смо могли видети у којој мери је астрологија била део античког света- од науке, филозофије, преко државне идеологије, до религије и популарних сујеверја. Сваки иоле образовани хришћанин је морао бити барем донекле упознат са основним начелима астрологије, а неки од њих су је и практиковали или користили услуге астролога. Поседујемо и материјалне доказе који нам сведоче о томе, попут епитафа из Рима из средине IV века, ILCV 4377, на коме је забележено да је дечак који је преминуо, по имену Симплиције, био рођен у знаку Јарца. Као хришћанина га идентификујемо по урезаним словима алфа и омега.³⁹⁴ Сачувани су нам и папириси из Антинопоља у Египту са краја IV века који садрже хороскопе људи по чијим именима- Јован и Кирил, можемо да закључимо да су били хришћани.³⁹⁵ Постоје и примери хришћанске уметности овог периода на којима су приказани различити астрални мотиви, иако присуство ових мотива не мора нужно да упућује на постојање вере у астрологију код преминулог или његове породице.³⁹⁶

Сва ова материјална сведочанства која су сачувана нису довољна да би се стекао реалан увид у заступљеност астрологије међу првим хришћанима. Велики број споменика и записа из тог периода је уништен, а чињеница је и да вера у астрологију могла да буде присутна, али да није нужно морала да нађе израз на споменицима или да остави било какав материјални траг. Много индикативнија су нам писања хришћанских отаца у којима нападају астрологију, веровање у њене принципе и методе, као и њено практиковање. Велики број оваквих текстова који се током првих векова нове ере појављује упућује на то да је засигурно у то доба

³⁹⁴ J. McCaul, *Christian Epitaphs of the First Six Centuries*, Toronto 1869, 54-55. Знак Јарца налазимо исписан и на хришћанском епитафу ILCV 4379. Натпис објављен у мастер тези S. D. Ehrlich, 'Horae' in *Roman Funerary Inscriptions*, мастер теза одбрањена на Универзитету Западног Онтарија у Лондону, Онтарију, Канада 2012. године.

³⁹⁵ R. S. Bagnall, *Egypt in the Late Antiquity*, Princeton NJ 1993, 274.

³⁹⁶ Поједини аутори наводе те примере као доказе присуства астрологије у оквиру хришћанског култа, али их у овом раду нећемо наводити и анализирати, с обзиром да је њихов број велик и да нису довољно индикативни. За преглед тих примера v. T. Hegedus, *Early Christianity and Ancient Astrology*, New York 2007, 197-199; J. B. Friedman, *Orpheus in the Middle Ages*, Cambridge MA 1970, repr. Syracuse NY 2000, 59- 71; Cumont 1892, 1059-1060.

постојао одређен број хришћана који се њеној употреби нису противили или је сами практиковали, чим је постојала потреба да се проблему астрологије прида пажња и да се са њим догматски „ухвати у коштац”.³⁹⁷ Њихово присуство је потврђено и у текстовима Тертулијана и Оригена који се директно обраћају тим присталицама астрологије у својим заједницама или говоре о њима.³⁹⁸ Епифаније из Саламиса пише о Акили из Синопе, чувеном преводиоцу Старог Завета на грчки, који је у II веку постао хришћанин, али се није одрекао бављења астрологијом и због тога је био екскомунициран из цркве.³⁹⁹ Код појединих аутора налазимо податке о одређеним хришћанским групама и појединцима који су инкорпорирали астрологију у своју верзију хришћанског учења, и ти напади од стране отаца често су нам једини извор информација о њиховом постојању и веровањима, као и за већину осталих јеретичких група. Најзначајнији извори су нам велики јересиолози са краја II и почетка III века, Иринеј Лионски и Хиполит Римски. Код Хиполита у *Refutatio Omnium Haeresium* сазнајемо за три такве групе. Једну од њих Тим Хегедус назива анонимном групом алегоризатора Аратових *Phaenomena*, која је развила хришћанску интерпретацију небеских сазвежђа која су поистовећивали са најзначајнијим личностима и појмовима у хришћанској схеми спасења.⁴⁰⁰ Змијоноша је тако, постао Логос, односно Христ, као и Сиријус; Цефеј- Адам, а Касиопеја Ева, Лира Божански Закон, итд. У петој књизи, Хиполит описује Перате, чија веровања представљају комплексан гностички систем заснован на астрологији, и који су сматрали да се астролошки одређена судбина може избећи гносом, односно увидом у духовне тајне космоса и човека.⁴⁰¹ У деветој књизи, бави се Елхасаитима, чији је оснивач био Елхасај, активан почетком II века, који су примењивали катархичку астрологију, водећи рачуна да

³⁹⁷ Н. Ј. Klauck, *The Religious Context of Early Christianity: A Guide to Graeco-Roman Religions*, Edinburgh 2000, 249.

³⁹⁸ Tertullian, *On Idolatry*, 9, 1, tr. S. Thelwall, Buffalo NY 1885; Origen, *Homilies on Joshua*, 5, 6, tr. B. J. Bruce, Washington DC 2002.

³⁹⁹ Epiphanius of Salamis, *Treatise on Weights and Measures*, 15, 31, tr. J. E. Dean, Chicago 1935.

⁴⁰⁰ Hegedus 2007, 279-286; Hippolytus, *Refutation of All Heresies*, 4.46-50, tr. J. H. MacMahon, Buffalo NY 1886.

⁴⁰¹ Hippolytus, *Refut.*, 5,12-17.

не обављају крштења, ритуална прања или да започињу било какав рад неповољним данима.⁴⁰² Тертулијан напомиње како су следбеници Маркиона врло често астролози; немамо сачуване списе који се приписују овом гностику да би из њих могли да закључимо да је астрологија била део његових учења.⁴⁰³ Иринеј такође оптужује неколико гностика за бављење астрологијом, попут Маркуса, као и Василидеса и његових присталица.⁴⁰⁴

Каква су конкретна веровања везана за астрологију имали ови гностици тешко је закључити из писања хришћанских отаца, а и у каснијој историографији постоје неслагања у вези природе различитих гностичких космолошких идеја и присуства астралног фатализма у њима.⁴⁰⁵ Важан извор за њихово разумевање представљају списи пронађени у Наг Хамадију у Египту 1945. године. Земљани ћуп који је случајно открио један египатски сељак садржао је неколицину кодекса од папируса исписаних на коптском, чијим каснијим проучавањем је показано да садрже бројне апокрифне текстове од којих су неки до тада били делимично познати из других рукописа, а неки су били потпуно непознати. Ови апокрифи, међу којима су и познато Јеванђеље по Томи, Јеванђеље Истине, Јаковљев апокриф, Софија Исуса Христа и многи други текстови од којих неки садрже молитве, дела апостолска, апостолске посланице, откривења, сведоче о постојању једне другачије варијанте хришћанства од оне која је установљена 325. године на Сабору у Никеји. У често цитираној реченици Валтера Бауера из предговора његове књиге *Rechtgläubigkeit und Ketzerei im ältesten Christentum*: „Можда-понављам, *можда* – одређене појаве у хришћанском животу које су црквени аутори одбацивали као ‘јереси’ првобитно то нису биле уопште, већ су, барем ту и тамо, биле једини облик нове религије- то јест, у тим областима су биле просто

⁴⁰² Ibid, 9, 13-17.

⁴⁰³ Tertullian, *Adversus Marcionem*, I, 18, tr. E. Evans, Oxford 1972.

⁴⁰⁴ Irenaeus, *Against Heresies*, I, 15, 6; I, 24, 7, tr. A. Roberts & W. Rambaut, Buffalo NY 1885.

⁴⁰⁵ За преглед модерне историографије и темељну анализу гностичке космологије v. N. Denzey Lewis, *Cosmology and Fate in Gnosticism and Graeco-Roman Late Antiquity: Under Pitiless Skies*, Leiden 2013.

‘хришћанство’.”⁴⁰⁶ У прва три века нове ере, док политичке околности нису омогућиле сазивање екуменског сабора и подршку државног врха у успостављању његових одлука, постојање јединствене и униформне хришћанске вероисповести у свим областима у којима се она јавила било је тешко замисливо. Да су постојали хришћани који су практиковали астрологију, чак и да немамо никакве писане и материјалне доказе, са великом сигурношћу бисмо могли да закључимо. Велики број њих вероватно није био оптерећен размишљањем о компатибилности астрологије и хришћанског учења или тражењем теолошког покрића за своја интересовања за астролошке прорачуне; многи су по навици наставили да консултују астрологе, многи нису новој вери прилазили са истим жаром. Декларисање хришћанином и сам чин крштења нису нужно подразумевали и придржавање свих правила и начела хришћанске вере. Као што ни данас не подразумевају, за један део верника. Синкретистичке тенденције које су биле присутне у религиозности касне антике подразумевале су да у верској пракси и начелима индивидуе могли бити заступљени поједини аспекти различитих веровања и учења, који су чак могли бити и међусобно искључиви. Хришћанство као строго монотеистичка религија није остављало простора за мешање са другим религијама, па је ипак долазило до тога.⁴⁰⁷

Како видимо из списка светих отаца, постојали су и они који су покушавали доктринарно да усагласе принципе астрологије и хришћанства и да их прикажу као компатибилне. Како каже Марк Хамфриз: „У три века између Христа и Константина, док се хришћанство сусретало са различитим системима мисли који су се могли наћи око грчко-римског Медитерана, било је можда неизбежно да су они који су чули хришћанску поруку покушавали да је растумаче

⁴⁰⁶ „Perhaps -- I repeat, *perhaps* -- certain manifestations of Christian life that the authors of the church renounce as "heresies" originally had not been such at all, but, at least here and there, were the only form of the new religion -- that is, for those regions they were simply "Christianity".” W. Bauer, *Orthodoxy and Heresy in Earliest Christianity*, tr. R. A. Kraft, Philadelphia 1971, xxi.

⁴⁰⁷ Из *Historia Augusta* сазнајемо да је цар Елагабал покушао да пребаци све религијске обреде у новосаграђени храм Елагабалу на Палатину, између осталих и јеврејске и хришћанске. Његов наследник Александар Север је, према истом извору, у свом лараријуму држао фигуре Аврама и Христа, поред Орфеја и Апологија из Тијане. *Hist. Aug.*, III, 5. XXIX, 2.

у оквирима интелектуалних традиција са којима су били упознати.”⁴⁰⁸ Један од главних разлога за опстанак астрологије у првим вековима након појаве хришћанства лежи у томе што је она представљала „интегрални и есенцијални елемент културе”, према речима Жана Сезнека.⁴⁰⁹ Зато не треба да изненађује да су постојали појединци, као и читаве заједнице које су покушавале да створе теолошке системе који би укључивали и одређене елементе астрологије. Камен спотицања за велики део хришћана је био астрални детерминизам и фатализам инхерентан многим астролошким учењима, према коме су све појаве и дешавања у природи и у животима људи предодређени положајем и кретањима звезда. Такви ставови су у супротности са хришћанским учењима о чоковој слободној вољи, као и Божијој свемоћи и Божијем промислу. Импликације таквих виђења су угрожавале не само хришћанско поимање света, већ и форме хришћанске религиозности и њене обредне праксе: уколико је судбина човека записана у звездама и непроменљива, онда ни Бог ни човек не би могли ништа да ураде да је промене, и тиме би молитва постала сувишна и бескорисна; уколико је сва судбина човека записана у звездама, онда он не сноси никакву одговорност за своје поступке и изборе, самим тим концепт греха, као и покајања и искупљења потпуно губе на значају. Такав екстремни фатализам је врло редак и не налазимо га у доминантним астролошким дискурсима, попут оног који је изложен у Птоломејевом Тетрабиблосу. Само постојање и практиковање катархичке астрологије, у којој се бира најповољнији временски моменат у којем конфигурације небеских тела пружају оптималне услове за успех неког подухвата, искључује веровање у потпуни фатализам. Та пракса подразумева схватање да будућност није унапред дата и зацртана, већ да је на исход будућих догађаја могуће утицати.

⁴⁰⁸ „In the three centuries between Christ and Constantine, as Christianity intersected with the various systems of thought found around the Graeco-Roman Mediterranean, it was perhaps inevitable that those who heard the Christian message would seek to make sense of it in terms of the intellectual traditions with which they themselves were familiar.” M. Humphries, *Early Christianity*, London - New York 2006, 159.

⁴⁰⁹ Sez nec 1953, 45.

Са проблемом астролошког фатализма у коштац се ухватио и Вардесан из Едесе. Главни извор за разумевање ставова овог Сиријца који је живео између 154. и 223. године н.е. и који се декларисао као хришћанин и као познавалац астрологије, је спис познат као Дијалог о судбини или Књига обичаја народа.⁴¹⁰ Тај назив књига носи јер, након што је описао различите обичаје бројних народа, Вардесан их употребљава као доказ да су људске културе и обичаји јачи од астралних утицаја и да их се људи придржавају независно од својих индивидуалних хороскопа. Овај аргумент који ће постати познат као *воица барбарика* преузеће и каснији писци, попут Евсевија из Цезареје који га цитира готово у потпуности, као и Псеудо-Климент, а његове варијанте налазимо и код Оригена, као и код Григорија Ниског.⁴¹¹ Овај аргумент није кориштен само против астрологије, већ против фаталиста *en general* који са собом носи ограничавања и условљавања човекове слободне воље,⁴¹² чију неприкосновеност Вардесан истиче и велича. На самом почетку књиге, на питање свог ученика-зашто Бог није направио људе тако да не могу да греше, Вардесан му у оквиру одговора образлаже како је слобода избора већи дар него принудна моралност и да управо она чини човека једнаким анђелима и узвишенијим од многих бића, али и од Сунца, Месеца, и знакова зодијака који су фиксирани у својим кретањима.⁴¹³ Вардесан верује у моћ звезда, које назива Потентатима или Господарима, али

⁴¹⁰ Ниједан аутентичан Вардесанов спис нам није сачуван. Књигу обичаја народа написао је његов ученик Филип, у форми разговора Вардесана са Филипом и још једним учеником, Авидом, и ставове који се приписују Вардесану у овом тексту можемо да сматрамо веродостојним. Из њега ипак не можемо да закључимо да ли је Вардесан активно практиковао астрологију и да ли је наставио да проучава астролошке списе након обраћања у хришћанство. Ни његов однос према астрологији није експлицитан ни једнозначан, он нигде не напада астрологију у целини, нити осуђује бављење њоме, само поједине сегменте њених учења. *The Book of the Law of the Countries, Dialogue on Fate of Bardaisan of Edessa*, tr. H. J. W. Drijvers, Piscataway NJ 2007.

⁴¹¹ Eusebius of Caesarea, *Praeparatio Evangelica*, VI, X, tr. E.H. Gifford, London 1903; *The Recognitions of Clement*, 9. 19-29, tr. T. Smith, Edinburgh 1868; Origen, *The Philocalia*, 23.16, tr. G. Lewis, Edinburgh 1911; Gregory of Nyssa, *Against Fate*, in: *Gregorii Nysseni Opera*, tr. J. A. McDonough, Leiden 1987, 31-63.

⁴¹² Као што то ради Псеудо-Амвросије. Ambrosiaster, *Question* 115.16-23. cit. u Hegedus 2007, 95.

⁴¹³ *The Book of the Law of the Countries* 544, 11.

сматра да је та моћ и њен утицај са једне стране ограничен Богом који има власт над свим, а с друге стране човековом слободном вољом. У којој год мери, овде ипак налазимо признање постојања астралног утицаја на људски живот у једном хришћанском систему мисли.⁴¹⁴ Иако ограничена, природа тог астралног утицаја, али и самих небеских тела, могла је да остане проблематична за неке хришћане. Да ли поседују моћ саме по себи, или им је та моћ дата од Бога да извршавају Његову вољу, идеја звезда као узрочника догађаја и даље је могла да представља опасност за хришћанске догмате. Астрални детерминизам са собом носи опасност од астролатрије и у крајњем случају астралне магије, и уколико хришћани верују да су дешавања на земљи узрокована звездама и њиховим кретањем, могуће је да ће им одавати већу почит него што заслужују или покушавати да манипулишу њиховим утицајем различитим чинима, магијским молитвама или израдом талисмана и амајлија, праксама које су биле раширене међу њиховим паганским сународницима. Решење тог проблема је било да се негира идеја звезда као узрочника, већ да им се припише статус знакова који у себи носе назнаке будућих догађаја.

Такав став налазимо код Псеудо-Климента, Оригена, Филона Александријског, Климента Александријског, као и код Плотина.⁴¹⁵ Сви ови аутори уживали су велики углед и читаност и код каснијих хришћанских аутора. Псеудо-Климентова Препознавања, приписивана су светом Клименту, ученику апостола Петра и његовим наследником на престолу Римске цркве. С обзиром да се ауторство овог текста није доводило у питање, он је у средњем веку уживао ауторитет какав су поседовала дела из тако раног периода хришћанства, а будући да је лако и пријемчиво написан, своје место је нашао у многим средњовековним библиотекама, о чему сведоче њихови каталози, као и бројни сачувани рукописи.⁴¹⁶ У делу текста где се описује стварање света, у одељцима 1.28.1-2,

⁴¹⁴ Hegedus 2007, 264.

⁴¹⁵ Origen, *Phil.*, 23.1. Philo of Alexandria, *On the Creation of the Cosmos according to Moses*, 45-46, tr. D. T. Runia, Leiden 2001; Clement of Alexandria, *Prophetic Eclogues* 55.1, cit. u Hegedus 2007, 330, n. 14; Плотин, *Енеаде I-VI*, II, 3, прев. С. Благојевић, Београд 1984.

⁴¹⁶ M. L. W. Laistner, *The Western Church and Astrology during the Early Middle Ages*, *Harv Theol Rev* 34/4 (1941) 251-275, 271. У средњем веку је вероватно постојало више превода, оно што

можемо да прочитамо: „Након ових ствари, украсио је ово видљиво небо звездама. Поставио је и Сунце и Месец да би дан могао да користи светлост једног од њих, а ноћ оног другог, и да би могли да буду назнака ствари прошлих, садашњих и будућих. (2) Јер су створени као знаци времена и дана, које сви заправо виде, али их разумеју само учени и паметни.”⁴¹⁷ Овај одељак представља тумачење стиха из Књиге Постања (1Мој.:1:14): „Потом рече Бог: Нека буду видела на своду небеском, да деле дан и ноћ, да буду знаци временима и данима и годинама;” у експлицитно астролошком кључу.⁴¹⁸ На сличан начин је овај стих тумачио и Ориген у коментару сачуваном у Евсевијевој Јеванђеоској припреми, објашњавајући како је Божије предзнање будућих догађаја записано у кретањима звезда.⁴¹⁹

У истој Евсевијевој књизи налазимо сачуване фрагменте двојице јеврејских писаца у којима они наводе како је Аврам био астролог,⁴²⁰ и ту тврдњу налазимо и у Препознавањима (1. 32. 3): „Од почетка, када су сви други гршили, будући да је био искусан астролог, био је у стању да препозна Творца из облика и

ми називамо Препознавањима је Руфинов превод на латински са почетка V века. Поред фрагмената на сиријском, јерменском и словенском, сачуван нам је и превод на грчки језик, познат као Хомилије. Грчки и латински превод се унеколико разликују, али је у науци прихваћено да је постојао јединствен извор ова два превода који нам није сачуван, чији је аутор био сиријски хришћанин и који је настао вероватно око 220. године н.е. F. S. Jones, *Jewish Christianity of the Pseudo-Clementines*, in: *A Companion to Second-Century Christian 'Heretics'*, eds. A. Marjanen, P. Luomanen, Leiden 2005, 315-335.

⁴¹⁷ Превод према енглеском преводу са латинског у F. S. Jones, *An Ancient Jewish Christian Source on the History of Christianity, Pseudo-Clementine Recognitions I. 27-71*, Atlanta 1995, 54.

⁴¹⁸ Hegedus 2007, 321.

⁴¹⁹ Eusebius, *Praep.*, VI, XI.

⁴²⁰ *Ibid.*, IX, XVII-XVIII. Један од њих, Псеудо-Еуполем, осим што наводи да је Аврам научио Египћане астрологији, тврди и да је Енох изумео астрологију, а не неко од Египћана. Слично, и други од ове двојице аутора, Артапан, у свом делу *En tois Ioudaikois*, напомиње како је Аврам подучио фараона астрологији. А.-М. Denis, *Fragmenta pseudepigraphorum quae supersunt graeca*, Leiden, 1970, 186-95. цит. у J. H. Charlesworth, *Jewish Astrology in the Talmud, Pseudepigrapha, the Dead Sea Scrolls, and Early Palestinian Synagogues*, *Harv Theol Rev* 70, 3/4 (1977) 183-200, 189.

распореда звезда и разумео је да је све вођено Његовим промислом.⁴²¹ И касније ће Псеудо-Амвросије називати Аврама „халдејским мајстором” и „експертом у астрологији”.⁴²² Док се Псеудо-Амвросије, као и Филон Александријски,⁴²³ негативно односе према овој пракси напомињући како ју је Аврам касније напустио, аутор Препознавања астрологију приказује као начин познавања Бога и Његове воље, уз помоћ које је успео да предвиди Божији гнев и да спасе свет од уништења.⁴²⁴

Астрологија, као и познавање њених принципа и терминологије, је кључна за разумевање наративне структуре Препознавања.⁴²⁵ Назив латинског превода односи се на низ изненадних сусрета и препознавања који ће поново, после бројних перипетија спојити чланове Климентове породице. У једном пасусу, Климентов отац Фаустинијан даје опис хороскопа Климентове мајке, Матидије.⁴²⁶ Када погледамо уназад у тексту догађаје који су довели до раздвајања Климентове породице, видимо да су предвиђања дата у том хороскопу остварена и да је почетак њихових испуњења представљао и почетак драматичног развоја догађаја у животу ове породице. Ипак, неке од прогноза Матидијиног хороскопа се не остварују: она не гине у бродолому, како је проречено, већ

⁴²¹ Jones, F. S. 1995, 58-59.

⁴²² Ambrosiaster, *Questiones* 117.5. cit. u Hegedus 2007. 322, n. 27.

⁴²³ Philo, *Questions and Answers on Genesis*, III, 1, tr. R. Marcus, Cambridge MA - London 1951.

⁴²⁴ Овај одељак о Авраму из Препознавања биће пренет и у Хроници Георгија монаха из IX века, одакле ће вероватно и бити позната прича о Авраму као астрологу која је била један од предмета неслагања између Михајла Глике и цара Манојла Комнина у њиховој полемици око астрологије. W. Adler, Abraham's Refutation of Astrology: An Excerpt from Pseudo- Clement in the *Chronicon* of George the Monk, in: *Things Revealed, Studies in Early Jewish and Christian Literature in Honor of Michael E. Stone*, eds. E. G. Chazon, D. Satran, R. A. Clements, Leiden 2004, 227-243. На Западу ће идеја о Авраму као изумитељу астрологије бити пренета у средњи век посредством Исидора Севилског, који истиче тај податак у својим Етимологијама, а касније ће га поновити и Веда, цитирајући Јосифа као свој извор. The *Etymologies* of Isidore of Seville, III, xxv, tr. S. A. Barney, W. J. Lewis, J. A. Beach, O. Berghof, Cambridge 2006; Bede, *The Reckoning of Time*, 6, 294, tr. F. Wallis, Liverpool 1999.

⁴²⁵ Hegedus 2007, 319.

⁴²⁶ Ps. Clem., 9. 32.5.

преживљава и поново се спаја са својом породицом и бива крштена од стране апостола Петра.⁴²⁷ Ту је показано како снага судбине може бити надвладана, и како Ф. Стенли Џоунс тумачи, због Матидијине честитости која је била толико угодна Богу, Бог је ускочио и зауставио дејство звезда.⁴²⁸ И у Препознавањима видимо признавање валидности астралних прорачуна који су се показали као истинити, али је њихово потпуно остварење ограничено, како људском слободном вољом, на шта упућују избори које Матидија доноси, као и Божијом надмоћи и промисли, која је у стању да промени ток предвиђених догађаја. То је једна варијанта асимилиције астрологије у хришћанску сотериологију, која ће, захваљујући бројним рукописима у којима је овај текст сачуван, бити присутна и раширена у западној Европи од периода раног средњег века.⁴²⁹

Код различитих хришћанских аутора, нарочито у предникејском периоду, налазимо различите ставове према астрологији и пасторалним, догматским и етичким проблемима које је она пред њих постављала. Отежавајућу околност је представљало и то што у Светом Писму не налазимо експлицитне забране бављења астрологијом. Могућу алузију на бављење астрологијом налазимо у Посланици Галатима у којој свети Павле каже: „Али тада не знајући Бога, робовасте боговима који то по природи нису. А сада познавши Бога, или боље, будући познати од Бога, како се опет враћате на слабе и биједне стихије, којима опет изнова хоћете да робујете? Гледате на дане и мјесеце, и времена и године!” (Гал.:8-10).

Као што смо видели, постоје делови у Старом Завету у којима се критикује практиковање астрологије, као у већ наведеном одељку из Књиге пророка Исаије 47:13-14. У Књизи пророка Јеремије (10:2), Господ се обраћа Израиљу: „Овако вели Господ: Не учите се путу којим иду народи, и од знака

⁴²⁷ Ibid. 7. 38

⁴²⁸ F. S. Jones, *Eros and Astrology in the Περὶ τοῦ Πέτρον: The Sense of the Pseudo-Clementine Novel*, *Apocrypha* 12 (2001), 53-78, 76, cit. u Hegedus 2007, 320.

⁴²⁹ За преглед средњовековних аутора који цитирају или се позивају на ово дело v. Thorndike 1929, 400-4.

небеских не плашите се, јер се од њих плаше народи.”⁴³⁰ Астролози-звездари се помињу на неколико места у Књизи пророка Данила (2:27; 4:7; 5:7, 11), заједно са другим „врачарима и гатарима”, обично у контексту њихове неспособности да протумаче снове и будуће догађаје. Забрану астролатрије налазимо у Петој књизи Мојсијевој (4:19): „И да не би подигавши очи своје к небу и видевши сунце и месец и звезде, сву војску небеску, преварио се и клањао им се и служио им; јер их Господ Бог твој даде свим народима под целим небом;”

Такође, где год се у Светом Писму појављују бројеви који поседују астралну симболику, постоји могућност да се тај део тумачи у астролошком кључу. Ту најпре мислимо на број дванаест, који може да алудира на дванаест знакова зодијака, али и на дванаест месеци у години, или на број седам, који може да се односи на седам планета или седам небеских сфера. У Првој књизи Мојсијевој 25:12-15, наводе се имена дванаест синова Исмаилових, „дванаест кнезова над својим народима” (1Мој.:25:16). Дванаест синова Израилља се из самог текста у Књизи Постања (1Мој.:37:9) у коме Јосиф описује свој сан, могу довести у везу са зодијаком: „После опет усни други сан, и приповеди браћи својој говорећи: Усних опет сан, а то се сунце и месец и једанаест звезда клањаху мени.” Након тога га отац прекорева и износи тумачење тог сна (1Мој.:37:10): „...Еда ли ћемо доћи ја и мати твоја и браћа твоја да се клањамо теби до земље?”

У Новом Завету, такође постоје места која алудирају на астрологију и која су захтевала од најранијих хришћанских коментатора да подробније преиспитају евентуално присуство астрологије у канонском тексту и да одреде свој став према овој дивинаторној техници. Једно од њих, које је било предмет бројних интерпретација и полемика које се протежу све до данашњих дана, је перикопа о мудрацима са Истока и звезде која је најавила рођење Христово у Јеванђељу по Матеју (2:1-12). Ови мудраци, или маги, генерално су сматрани за астрологе који су дошли или из Персије или из Вавилона.⁴³¹ У овом одломку из Јеванђеља по Матеју не налазимо никакве негативне конотације које би се односиле на њих.

⁴³⁰ Овај сегмент ће послужити као основ за аргумент који се среће у рабинској литератури, да је Израел изузет од астралних утицаја. Charlesworth 1977, 187.

⁴³¹ T. Hegedus, *The Magi and the Star in the Gospel of Matthew and Early Christian Tradition*, *Laval théologique et philosophique* 59/1 (2003) 81-95, 83.

Чак напротив, то што су се остварила њихова предвиђања о рођењу новог „цара јудејског”, као и то што им је дато да Му се међу првима поклоне, може да се протумачи као одраз позитивног става према њима и њиховој професији. Уколико су њихова предсказања заснована на астролошким прорачунима тачно најавила рођење Месије, значи ли то да у Светом Писму имамо афирмацију валидности астрологије? Ориген је понудио своје решење тог проблема, признајући да мудраци јесу били астролози, али да своје сазнање о доласку Христа нису стекли уз помоћ астрологије, већ на основу пророчанства које је оставио Валаам и које је записано у Књизи Бројева (4Мој.:24:17): „изаћи ће звијезда из Јакова и устаће палица из Израиља”.⁴³² Амвросије Милански их назива наследницима Валаама, који је звезду видео духом, док су је они видели очима.⁴³³ Успостављање везе између мудраца и Валаама, кога су такође различити аутори називали астрологом, давало је њиховом појављивању легитимитет повезујући их са старозаветним пророштвом, које није настало према калкулацијама, већ је било плод откривења.⁴³⁴

Други проблем који се наметао у Мат.:2:1-12 и који је захтевао пажњу коментатора био је проблем звезде која је најавила Христово рођење: да ли је та звезда била као и све остале и да ли је то значило да је Христово рођење, као и даљи живот, било условљено астролошким утицајима? Врло рано, већ у Игњатијевој Посланици Ефесцима налазимо мотив звезде која је својом

⁴³² Origen, *Contra Celsum*, I, 59-60, tr. H. Chadwick, Cambridge 1953.

⁴³³ *Commentary of Saint Ambrose on the Gospel according to Luke*, II, 48, tr. I.M. Ni Riain, Dublin 2001.

⁴³⁴ Веза између мудраца и Валаама наглашена је и на појединим примерима ранохришћанске уметности: на једној плочи са римског локулуса која се сада чува у Ватиканском музеју, Валаам стоји иза Богородице која седи и држи малог Христа, и показује на звезду изнад њих; поред су приказани и мудраци са даровима, приказани на уобичајен начин, са кратким плаштевима и фригијским капама. Валаам је вероватно приказан и на једној фресци из Присцилиних катакомби на којој су насликани Богородица са малим Христом са фигуром која показује на звезду, и која нема ништа од традиционалне одоре мудраца. N. Denzey, A New Star on the Horizon, *Astral Christologies and Stellar Debates in Early Christian Discourse*, in: *Prayer, Magic, and the Stars in the Ancient and Late Antique World*, eds. S. Noegel, J. Walker, B. Wheeler, University Park PA 2003, 207-221, 217. У писаним изворима, налазимо је и у IV веку, код Григорија Ниског, Псеудо-Амвросија, Јеронима. Hegedus 2003, 88.

светлошћу засенила све друге звезде на небу и на тај начин уништила магију и друге „везе грешности“.⁴³⁵ Сличан опис налазимо и у Јаковљевом протојеванђељу, где мудраци одговарају Ироду на питање како знају да је рођен краљ Јевреја: „Видели смо звезду великих размера како сија међу другим звездама, и како је засенила њихову светлост, тако да се ове звезде нису ни виделе; и тако знамо да је краљ рођен Израилу, и дошли смо да му се поклонимо.“⁴³⁶ Код Пруденција, на прелазу из IV у V век, у химни *Apotheosis* налазимо сликовит опис у ком халдејски астролог уочи рођења Христовог посматра сазвежђа која се повлаче пред „новом звездом“: Бик поломљених рогова поражено риче, Близанци се бежећи раздвајају, лажна Девица напушта своје неме удвараче на небеском своду...⁴³⁷

Ова нова звезда, не само да је била већа и светлија од других, већ је суштински била другачија; како каже Григорије Назијански: „Јер ово није она врста звезде којом се баве тумачи астрологије, већ најпре звезда каква се никад раније није појавила, иако су је Хебрејски списи предвидели, и према томе су о њој сазнали унапред извесни Халдејци, људи чији су животи били предани разматрању звезда.“⁴³⁸

Са једне стране, у коментарима се истиче новина и различитост звезде која је најавила Христово рођење, са циљем истицања тога да она у себи не поседује астралне утицаје који би евентуално деловали на Христов живот на земљи. Ориген је једини од коментатора који покушава у ту сврху да понуди једно научно решење: да је та звезда заправо била комета, или метеор, или звезда репатица.⁴³⁹ Већина коментатора пак различитост ове звезде истиче да би

⁴³⁵ *The Epistle of Ignatius to the Ephesians*, 19, 3,2, tr. A. Roberts, J. Donaldson, Buffalo NY 1885. Тим Хегедус истиче како се синтагма „везе грешности“ односи на концепт судбине, односно εἰς αἰώνη, што закључује узимајући у обзир контекст пасуса у коме се налази, као и друге текстове у којима се јавља, попут гностичког Јовановог апокрифа. Hegedus 2003, 90-91, p. 47.

⁴³⁶ Превод према *The Protoevangelium of James*, 21, 2, tr. A. Walker, Buffalo NY 1886.

⁴³⁷ Prudentius, *Volume I, Apotheosis* 617-626, tr. H. J. Thomson, London - Cambridge MA 1949.

⁴³⁸ St. Gregory of Nazianzus, *Poemata Arcana* V, 56-60, tr. D. A. Sykes, Oxford 1997.

⁴³⁹ Origen, *Cont. Cels.*, 1.58-59.

нагласили њену надмоћ у односу на остале звезде, чиме се подразумева надмоћ Христа над звездама и њиховим утицајем. Експлицитно изложени ову идеју налазимо у тумачењу Јована Златоустог у VI беседи на Јеванђеље по Матеју у којој говори како нас је Христ ослободио утицаја астрологије и судбине.⁴⁴⁰ Сличан став заступао је и гностик Теодот, чије делове учења налазимо записане у *Исечцима из Теодота* Климента Александријског. Из њих сазнајемо како је Теодот сматрао да је појављивањем ове звезде астрални закон укинут.⁴⁴¹ И код Тертулијана налазимо слично виђење изложено у деветом поглављу његовог дела *О идолатрији*: „Заправо, та наука [астрологија] је била дозвољена само до Јеванђеља, да након Христовог рођења нико не би требало да тумачи нечију наталну карту према звездама”.⁴⁴² Крај астрологије и паганске религије на симболички начин представља и њихово приношење дарова: „Јер су они принели тамјан, миро и злато новорођеном Господу као завршетак световних дарова и славе, са којима ће Христ прекинути”. Као знак да треба да напусте своје пређашње учење, Тертулијан види то што им је Бог послао сан у коме им је наговестио да се врате другим путем у своју домовину.⁴⁴³

Небески феномени нису пратили само Христово рођење, већ и Његову смрт. У сва три синоптичка јеванђеља налазимо описе помрачења Сунца које се одиграло након што је Христ разапет.⁴⁴⁴ Соларне еклипсе сматране су углавном лошим знамењем у вавилонској астрологији; велика пажња је придавана њиховом предвиђању и тумачењу, што се може видети из сачуваних текстова, и углавном се сматрало да се односе на живот и владавину краља.⁴⁴⁵ Међутим, као што је

⁴⁴⁰ *The Homilies of St. John Chrysostom, Archbishop of Constantinople, on the Gospel of St. Matthew*, VI, tr. G. Prevost, Oxford 1851.

⁴⁴¹ Clement of Alexandria, *Excerpta ex Theodoto*, 74. 2, tr. R. P. Casey, London 1934.

⁴⁴² Tertullian, *Idol.*, 9. 4.

⁴⁴³ Loc. cit.

⁴⁴⁴ Мат.:27:45, Марк.:15:33, Лука:23:44-45. Само у Јеванђељу по Луки овај догађај је експлицитно именован као помрачење Сунца (23:45). У Јеванђељу по Матеју и у Јеванђељу по Марку наводи се како је тама прекрила читав свет од шестог до деветог часа.

⁴⁴⁵ Углавном су тумачене као најаве смрти или свргавања владара, међутим сачувана су и тумачења која нису толико негативна, а постојали су и ритуали којима је могао да се избегне фатални исход. Koch-Westenholz 1995, 114.

било познато и у средњем веку, помрачење Сунца за време Христовог распећа је било немогуће према законима природе: овај догађај се одиграо током празника Пасхе која се слави првог пуног Месеца након пролећне равнодневнице, а помрачење Сунца се дешава само када је Месец млад.⁴⁴⁶ Та чињеница је вероватно била позната и крајем V века, када је Псеудо-Дионисије писао. У свом писму Поликарпу, он пише како је био у Хелиополису у тренутку када је Христ био распет на крсту и како се десило помрачење Сунца, и то не у доба када се та појава иначе дешава. Даље описује неправилно кретање Месеца који као да је обишао око Сунца.⁴⁴⁷ Истицање необичности овог догађаја служи да покаже да он није природан, већ супротан законима природе и чудесан, како је о том догађају говорио Јован од Сакробоска.⁴⁴⁸ Коначна сврха тог средства била је да покаже да догађаји у Христовом животу, па и сама смрт, нису условљени или одређени небеским феноменима, већ да Бог управља свим дешавањима у природи.

Помрачења Сунца и Месеца, као и осталих небеских тела, срећу се у деловима Јеванђеља у којима се најављује други Христов долазак: „И одмах ће по невољи дана тијех сунце помрчати, и мјесец своју свјетлост изгубити, и звијезде с неба спасти, и силе небеске покренути се.” (Мат.:24:29); готово исти опис налазимо и у Мар.:13:24-25, док аутор Јеванђеља по Луки у контексту парусије бележи: „И биће знаци у сунцу и у мјесецу и у звијездама;” (21:25).

Књига која описује догађаје који ће претходити и уследити Христовом другом доласку, Књига Откровења, обилује астралном симболиком. Астрална симболика се читава највише кроз нумеричку симболику, која је веома истакнута у овом делу.⁴⁴⁹ Број седам се често појављује, од прве главе где се помињу седам цркава и седам духова (1:4-5), затим седам свећњака (1:12), седам звезда (1:16) и седам анђела (1:20). Касније се помиње седам печата (5:1, 8:1), седам труба (8:2),

⁴⁴⁶ Campion 2008, 253.

⁴⁴⁷ Pseudo-Dionysius, *Complete Works*, Letter Seven 1081B-1081C, tr. C. Luibheid, Mahwah NJ 1987.

⁴⁴⁸ Sacrobosco, 142.

⁴⁴⁹ Бројеви играју веома значајну улогу и у форми и у садржају ове књиге, много већу него што имају у другим делима овог жанра. A. Yarbro Collins, *Cosmology and Eschatology in Jewish and Christian Apocalypticism*, Leiden 1996, 118-119.

седам златних чаша (15:7). Осим броја седам, бројеви три, четири, дванаест се понављају у тексту. Број седам, барем у случајевима седам звезда и седам духова, се највероватније односио на седам планета.⁴⁵⁰ Овај број је могао да има различите асоцијације у различитим традицијама, и у науци постоје бројна тумачења његовог значења и порекла у Књизи Откровења, али разлог његовог наглашавања лежи вероватно у томе што је широм хеленистичког света био препознат као број који је имао значајну космичку улогу.⁴⁵¹ За Филона Александријског он је број који представља принцип реда и целовитости у природи и људском животу.⁴⁵² Бројеви три и четири такође садрже у себи део тог савршенства, с обзиром да је њихов збир седам. Производ ова два броја је дванаест, броја који носи јасну зодијачку симболику. Више о томе ће бити речи у наредном поглављу. Како Адела Јарбро Колинс напомиње: „Ови конкретни мотиви у Откровењу показују да је аутор Откровења био упознат са одређеним хеленистичким астралним традицијама и да је могао да их посматра у позитивном светлу и да их прилагоди у своје сврхе.”⁴⁵³ Познавање одређене традиције и употреба њених мотива не подразумева нужно позитиван однос према тој традицији, као што бројни примери апропријације у историји могу да потврде; свакако није био неопходан ни за аутора Откровења да би у свом делу употребио астралне мотиве. Он је користио језик који је његова публика могла да разуме, који је био присутан и у другим апокалиптичким текстовима који су му претходили.

Откровење представља један од примера онога што Коку фон Штукрад назива астролошком семантиком у хришћанским и јеврејским теологијама. Примери, од којих смо неке већ навели, а неке ћемо у наредном потпоглављу, крећу се од једноставне астралне симболике до високо развијених система аутора

⁴⁵⁰ Ibid., 113, 115, 121.

⁴⁵¹ Ibid., 127. Преглед и анализа најзначајнијих интерпретација везаних за број седам у Књизи Откровења могу се наћи у потпоглављу *The significance of number seven* горе наведеног дела. Ibid., 122-127.

⁴⁵² Philo, *On Creation*, 101-103.

⁴⁵³ Yarbro Collins 1996, 121.

истанчане теолошке мисли.⁴⁵⁴ Инкорпорација астралних симбола или астролошких концепата није морала да подразумева и прихватање астрологије у целини, нарочито не астрологије као дивинаторне технике. Прву експлицитну забрану бављења астрологијом, у хришћанском контексту, налазимо већ у Дидахију, Учењу дванаесторице апостола, који потиче из друге половине I или са почетка II века нове ере.⁴⁵⁵ И након тога, бављење астрологијом је осуђивано и нападано од стране многих хришћанских отаца. Већ смо поменули неке од аутора предникејског периода који су у својим делима изражавали противљење практиковању астрологије. Како М. Л. В. Лестнер каже у свом семиналном чланку *The Western Church and Astrology during the Early Middle Ages*, када је хришћанство успостављено као званична религија Царства, потреба за излагањима против астрологије је постала још већа, с обзиром да су одређени астролошки принципи нашли своје место у веровањима различитих јеретичких група, тако да је анти-астролошка литература током IV и V века постала знатно обимнија.⁴⁵⁶ Аргументи, као и основи за противљење, слични су у свим периодима, и појављиваће се у полемикама све до XVII века, када ће им се придружити и нови научни епистемолошки критеријуми. Уго Балдини их је у свом раду из 2001. године разврстао у три главне групе: теолошко-онтолошки, етички и епистемолошко-научни.⁴⁵⁷ У прву групу аргумената спадају сви они напади на детерминизам имплицитан у астрологији, који су, као што смо видели, били доста чести у патристичкој литератури. Набројали смо раније неке од импликација астралног детерминизма и фатализма које су некомпатибилне са принципима хришћанске онтологије. Међу њима је и негирање човекове личне одговорности које такав фатализам подразумева, на шта се осврће и Кирил

⁴⁵⁴ von Stuckrad 2000, 6.

⁴⁵⁵ „Сине мој, не буди погађач (= врачар), јер то води идолопоклонству; нити бајалац, ни астролог, ни лажни очишћивач (= заклинач), и немој то ни гледати [ни слушати], јер се од свега тога рађа идолопоклонство.” *Дидахи-учење дванаесторице апостола*, III, 4, прев. еп. Атанасије Јефтић- http://www.spc.rs/sr/didahi_ucenje_dvanaestorice_apostola [17.11.2014]

⁴⁵⁶ Laistner 1941, 255.

⁴⁵⁷ U. Baldini, *The Roman Inquisition's Condemnation of Astrology: Antecedents, Reasons and Consequences*, in: *Church, Censorship and Culture in Early Modern Italy*, ed. G. Fragnito, Cambridge 2001, 79-110, 80.

Јерусалимски.⁴⁵⁸ Уколико се прихвати веровање да човек сâм није узрочник зла, онда је могуће пребацити одговорност за присуство зла у свету на Бога, опасност на коју су упућивали и којој су се противили многи аутори од Оригена, Евсевија, Методија, до Василија Великог, Амвросија Миланског, Немесија из Емесе и Августина.⁴⁵⁹

Питање личне одговорности повлачи са собом и питање награде и казне, што нас доводи у сферу етичких категорија и аргумената, јер ако индивидуа не сноси одговорност за своје поступке, онда се не може сходно њима ни кажњавати ни награђивати. То истиче и Августин у свом писму Лапмапдију, а тај проблем се рефлектује и на питање Божијег суда након смрти појединца, на шта пажњу скреће Епифаније у Панариону, као и Ориген у Филокалији.⁴⁶⁰

Један од честих начина денунцирања астрологије било је и приписивање њеног порекла деловању злих духова. Такво виђење налазимо још у II веку код Тацијана, који изједначава богове грчког пантеона са демонима у јудео-хришћанском поимању.⁴⁶¹ Тертулијан такође сматра пале анђеле за наставнике људи у овој вештини, и прави паралелу између њиховог изгона из раја са изгоном астролога из Рима и Италије, наглашавајући како је иста казна примењена и на ученике и на учитеље.⁴⁶² Прикривени проблем оваквог напада на астрологију је да он не негира ни поузданост астролошких прорачуна ни дејство астралних утицаја. Уколико се постојање злих сила у свету прихвата као стварно, онда је и

⁴⁵⁸ *The Catechetical Lectures of S. Cyril, Archbishop of Jerusalem*, IV, 18, tr. E. Hamilton Gifford, Edinburgh 1893.

⁴⁵⁹ Origen, *Phil.*, XXIII, 1; Eusebius, *Praep.*, VI, VI; Methodius, *The Banquet of the Ten Virgins; or, concerning Chastity*, VIII, XVI, tr. W. R. Clark, Edinburgh 1869; Basil, *Hexameron*, VI, 7, tr. B. Jackson, Buffalo NY 1895; St. Ambrose, *Hexameron*, 4.4.17, tr. J. J. Savage, Washington D.C. 1961; Nemesius of Emesa, *On the Nature of Man*, XXXV, 51, tr. W. Telfer, Louisville KY 1955; St. Augustine, *The Literal Meaning of Genesis*, 2,17, 35, tr. J. Hammond Taylor, Mahwah NJ 1982; Sv. Aurelije Avgustin, *Ispovijesti*, 4.3.4, prev. S. Hosu, Zagreb 1973.

⁴⁶⁰ St. Augustine, *Select Letters*, ep. CCXLVI, tr. J. H. Baxter, London - New York 1930; The *Panarion* of Epiphanius of Salamis, I, 16, 3,3- 4,1, tr. F. Williams, Leiden 2009; Origen, *Phil.*, 23.1.

⁴⁶¹ Tatian, *Address to the Greeks*, 8, tr. J. E. Ryland, Buffalo NY 1885. Исто ради и Минуције Феликс, Minucius Felix, *Octavius*, 27, tr. R. E. Wallis, Buffalo NY 1885.

⁴⁶² Tertullian, *Idol.*, 9.

астрологија коју су подучили људима тачна. Код Оригена је то мање-више и изражено експлицитно.⁴⁶³ Такви аргументи су имали задатак да обесхрабре и застраше хришћане од консултовања астролога, чија су предвиђања могла и да се покажу као тачна, али само зато што су демони желели да заведу људе да поверују у астрологију, како каже Августин у Држави Божјој.⁴⁶⁴

Поједини аутори су се трудили да потпуно дискредитују астрологију нападајући њене методе. Међу овим аргументима, које можемо подвести под трећу групу, епистемолошко-научних, често се сретао аргумент који је истицао техничке потешкоће везане за прецизно одређивање положаја небеских тела у датом моменту. У случају прорачунавања хороскопа према тренутку зачећа или рођења, инсистирало се на томе да је немогуће свести иједан од та два догађаја на само један тренутак у времену. Тако Гргур Велики запажа како би различити делови тела детета требало да имају различите хороскопе због временског трајања порођаја, а варијанту овог аргумента користи и Григорије Ниски питајући се како је могуће радити хороскопе за бродове, градове или читаве нације, када је њихов настанак резултат дугог временског периода.⁴⁶⁵ Такође, истицала се непоузданост инструмената за мерење времена, као и други фактори који су утицали на немогућност прецизног одређивања времена.⁴⁶⁶ Многи од ових епистемолошко-научних аргумената су преузети од ранијих античких аутора који су писали против астрологије, попут Секста Емпирика, кога Хиполит често готово дословце преноси, без цитирања, док, за разлику од њега, Евсевије махом јасно наводи своје изворе.⁴⁶⁷

⁴⁶³ Origen, *Phil.*, 23.6.

⁴⁶⁴ Aurelije Augustin, *O Državi Božijoj*, 5.7, prev. T. Ladan, Zagreb 1982.

⁴⁶⁵ Sancti Gregorii Magni, *Homilia X*, 1469, 5, in: *Homiliarum in Evangelia, Libri Duo, Opera Omnia*, Patrologia Latina 76, ed. J.-P. Migne, Paris 1849, 1112 b; Gregory of Nyssa, Ag. Fat.

⁴⁶⁶ Те аргументе налазимо код Хиполита, Hippolytus, *Refut.*, 4.3.5-4.5.3; као и код Василија Великог, Basil, *Hexaemeron* 6.5; њега готово дословно понавља Амвросије, Ambrose, *Hexameron* 4.14; а истиче га и Августин, Augustine, *Eighty-Three Different Questions*, 45,2, tr. D. L. Mosher, Washington D.C. 1982.

⁴⁶⁷ Hegedus 2007, 24.

Од свих хришћанских аутора, најистанчанију и утемељену критику астрологије изнео је Ориген. Он такође инсистира на немогућности потпуне прецизности приликом мерења времена и израде хороскопа, али као свој најјачи аргумент против астролога издваја то што они у својим прорачунима не узимају у обзир прецесију екваторијала. У употреби овог аргумента, Ориген не само да показује своју ерудицију, већ и оригиналност, јер нико пре њега није користио овај аргумент у анти-астролошким полемикама, нити било ко после, све до XX века.⁴⁶⁸ Критиковао је и астролошку доктрину аспеката, што такође пре њега није коришћено у борби против астролога.

Осим ових техничких замерки деловању астролога, у хришћанским полемикама налазимо и оне филозофске природе. Међу њих спада и аргумент различитих судбина, аргумент који је и Августина према сопственом признању успео заувек да одврати од астрологије и претвори у њеног оштрог противника.⁴⁶⁹ Овај аргумент се могао наћи изложен и код других аутора, који су истицали да би две особе рођене у исто време, са истим распоредом звезда у датом тренутку, односно са истим хороскопом, требало да имају и исте судбине у животу, што међутим није случај.⁴⁷⁰ Међу хришћанским ауторима, први га употребљава Хиполит који се пита како у време рођења Александра Великог или Платона није рођен нико ко је доживео исту судбину као они.⁴⁷¹ Августин у својим Исповестима преноси како му је близак пријатељ Фирмин испричао, како се истовремено када се његова мајка порађала, порађала и једна робиња, и како су и за Фирмина и за робињиног сина урађени хороскопи који су били идентични, али је њих двојицу касније у животу сачекала потпуно другачија судбина.⁴⁷² Августин ће касније у Држави Божјој изнети чувени аргумент близанаца, којим пита како је могуће да постоје разлике у животима близанаца, у њиховим интересовањима, успесима, делима, и сл., када је њихово рођење раздвојено само минорним

⁴⁶⁸ Ibid., 33.

⁴⁶⁹ Avgustin, *Ispovijesti* 7.6.8-10.

⁴⁷⁰ Gregory Nazianzus, *Poemata Arc.* 5. 19-20; Gregory of Nyssa, *Ag. Fat.*; Basil, *Hexaemeron* 6.7;

⁴⁷¹ Hippolytus, *Refut.*, 4.5.4-6.

⁴⁷² Avgustin, *Ispovijesti* 7.6.8.

временским интервалом, а нарочито када се узме у обзир да су зачети у истом тренутку.⁴⁷³ Овај аргумент није први изнео Августин; налазимо га и код Цицерона, који каже да га је пре њега поставио Диоген Стоик, а међу хришћанским писцима га налазимо претходно код Оригена.⁴⁷⁴ Августин у овом одељку наводи и друге аргументе против астрологије, и с обзиром на велики углед који је он уживао у каснијим вековима, тај сегмент ће бити познатији у средњем веку него било који други анти-астролошки текст, како тврди Лин Торндајк.⁴⁷⁵ Августинова критика је усмерена углавном на генетлиологију, грану астрологије која се бави проучавањем и израђивањем индивидуалних хороскопа; о другим сегментима астрологије и астралним утицајима генерално, он не говори много. Али и у погледу ове гране, Августин не показује превелико познавање и разумевање њених принципа. Термини које користи у својим полемикама, показују елементарно познавање астрологије, довољно да се својој читалачкој публици прикаже као компетентан у тој проблематици, али не указују да је поседовао неко темељније знање које би упућивало да је и сам практиковао астрологију.⁴⁷⁶ Августин је сâм у својим Исповестима признао како је консултовао астрологе и како је читао астролошке књиге, али у којој је мери био посвећен њиховом проучавању, када је почело и колико је трајало ово његово интересовање и даље није утврђено у науци.⁴⁷⁷ Већина његових аргумената усмерена је на изразито детерминистичку астрологију, оно што би се данас назвало „тврдом” струјом астрологије, према којој су сви догађаји строго и у потпуности одређени кретањима на небу. Међутим, ни данас, ни од II века н.е. присталице таквог виђења не преовлађују међу астролозима. Многи астролози су признавали утицај бројних других фактора на живот човека, своја предвиђања нису сматрали за неизбежна, и у своја тумачења хороскопа су укључивали и остале податке и околности из живота појединца. Тако да је Августинова критика астрологије и према Торндајковој оцени „ограничена, пристрасна и неадекватна”

⁴⁷³ Augustin, *De Civ. Dei*, 5.1-7

⁴⁷⁴ Cicero, *De Div.*, 2.43.90-91; Origen, *Phil.*, 23.17

⁴⁷⁵ Thorndike 1929, 514.

⁴⁷⁶ Hegedus 2007, 60-1.

⁴⁷⁷ За преглед различитих виђења у науци која се тичу Августиновог бављења астрологијом, v. *ibid*, 45-63.

и с тога је могла да остави простор верницима у средњем веку да и поред великог ауторитета који је Августин за њих имао, нађу оправдање за своје занимање и бављење астрологијом.⁴⁷⁸

Астрологија је повезивана и са другим активностима које су осуђиване од стране хришћанских писаца, због којих су је и нападали. Вера у астрологију је могла бити осуђивана заједно са друим облицима непобожних веровања и понашања, као што су хедонизам, атеизам, веровање у чист случај као узрок догађаја и побијање постојања Божије промисли, како видимо у беседи Григорија Назијанског.⁴⁷⁹ Напади на астрологију могли су се наћи и у оквиру напада на одређене јеретичке групе и појединце и њихова учења, као што смо видели код јересиолога III века, Иринеја, Хиполита, Епифанија, што ће касније наставити и други писци, попут Августина и Теофила Александријског.⁴⁸⁰ Веома често, астрологија је довођена у везу са магијом и због тога је осуђивана. Тако Тертулијан истиче ту везу и астрологију назива „*species*”-ом магије. Смештајући је у шири контекст осуде магије присутан у Светом Писму, за који као примере Тертулијан наводи одељке о Симону Магу и Варисусу/Елими у Делима апостолским (8:9-24; 13:6-12), даље каже да ако је магија, чији је астрологија *species*, кажњавана, наравно да се са *genus*-ом осуђује и *species*.⁴⁸¹ Као што смо видели, у Дидахију је препорука против бављења астрологијом изречена заједно са другим делатностима везаним за прорицање и магију. Касније ће та забрана бити поновљена у Апостолској традицији и Апостолским уставима.⁴⁸²

⁴⁷⁸ Thorndike 1929, 517.

⁴⁷⁹ Свети Григорије Богослов, *Сабране беседе*, IV.45, прев. М. Р. Мијатов, Београд 2004.

⁴⁸⁰ S. Aurelii Augustini, *De Haeresibus* 70.1, PL 42, ed. J.-P. Migne, Paris 1849; Jerome, *Letters*, 92, tr. W.H. Fremantle, G. Lewis, W.G. Martley, Buffalo NY 1893.

⁴⁸¹ Tertullian, *Idol.*, 9.3, 9.6.

⁴⁸² *The Apostolic Tradition* of Hippolytus, II,16.22, tr. B. Scott Easton, Cambridge 1934; *Apostolic Constitutions*, VIII.32., tr. J. Donaldson, Buffalo NY 1886.

Астрологија је често била осуђивана у оквиру напада на дивинацију уопште, као код Тертулијана, Лактанција и Августина.⁴⁸³

На сличан начин су изношене забране бављења астрологијом у легислатури првих хришћанских царева, као и у одлукама црквених сабора. Званични ставови Римске државе према астрологији и њеном практиковању од владавине Константина па до Теодосија II, могу се наћи у Теодосијевом законнику, зборнику правних регулатива издатих од 313. до 437. године. Ту видимо како је цар Констанције II око 356/7. године издао низ закона у којима се строго кажњавају астролози, заједно са свим другим прорицатељима судбине, гатарима, тумачима снова, харуспиксима, аугурима, и свима који се „баве било чиме сличним горе наведеном”, не правећи никакве разлике између њих.⁴⁸⁴ Констанције их све назива „отпадницима од природе” и „непријатељима људске расе” и одређује да се они, као и њихови клијенти подвргну мучењима и смртној казни.⁴⁸⁵ Смртна казна прописана је и за све наставнике и студенте астрологије у закону који су издали цареви Валентинијан и Валенс 370. године.⁴⁸⁶ 409. године, Хонорије и Теодосије издају декрет према коме астролози могу да избегну протеривање уколико спале своје књиге наочиглед епископа.⁴⁸⁷

Међутим, упркос оштром ставу према астролозима исказаном кроз законске одредбе, постоје извори који тврде да су поједини цареви користили њихове услуге. Амиан Марцелин бележи гласину према којој је астролог Хелиодор 371. године открио заверу која се спрема против цара Валенса и у вези које је консултован. Цар је не само помиловао Хелиодора, већ га је поставио

⁴⁸³ Tertullian, *Apology*, XXXV, 12, tr. T. R. Glover, Cambridge MA - London 1976; Lactantius, *Divine Institutes*, II, 17, tr. W. Fletcher, Buffalo NY 1886; Augustine, *Against the Academicians* 1.7.19, tr. P. King, Indianapolis IN - Cambridge 1995.

⁴⁸⁴ CTh 9.16.4-6. цит. у М. Т. Fögen, *Balsamon on Magic: From Roman Secular Law to Byzantine Canon Law*, in: *Byzantine Magic*, ed. H. Maguire, Washington DC 1995, 99-117, 103.

⁴⁸⁵ CTh 9.16.5-6. in: op. cit., 109.

⁴⁸⁶ CTh 9.16.8. in: loc. cit.

⁴⁸⁷ CTh 9.16.12. in: loc. cit.

за свог личног астролога.⁴⁸⁸ У једном арапском извору имамо сачуване хороскопе који су рађени за време владавине цара Зенона, који се тичу његових политичких ривала и које је израдио царев лични астролог.⁴⁸⁹ Како Марија Мавруди закључује, овај амбивалентан однос источно-римских царева према окултним наукама уопште, укључујући астрологију, одраз је њихове тежње да субверзивни потенцијал који предвиђање и манипулисање будућих догађаја са собом носи, сузбију, ограниче, или искористе у своју корист.⁴⁹⁰

Упркос строгим законима и казнама, сачувана су нам имена и дела појединих византијских астролога из овог периода. Један од најранијих је Панхарије који је саставио дело о иатроматематици у раном IV веку, затим Максим, који је написао поему о катархичкој астрологији у IV или V веку, а почетком V века, Хефастин из Тебе је саставио своје дело *Астролошки ефекти* које се базира на Птолемејевој генетлиологији и катархичкој астрологији изложеној код Доротеја из Сидона⁴⁹¹

На Западу су нам још оскуднији извори који сведоче о практиковању астрологије у овом периоду. Једини астролошки текст написан на латинском након 313. године и који је сачуван у целини је *Mathesis* Фирмика Матерна. Рукописе са астролошком тематиком налазимо на Западу поново тек крајем IX века.⁴⁹² Ни Фирмиков текст није сачуван ни у једном примеру старијем од XI века.⁴⁹³ Јулије Фирмик Матерно живео је у време цара Константина и његових синова, и потицао је са Сицилије, како сазнајемо из његова два сачувана писана дела. Поред наведеног *Mathesis*-а, Фирмик је написао и *De errore profanarum*

⁴⁸⁸ Ammianus Marcellinus, *The Roman History*, XXIX, 1, 5, tr. J. C. Rolfe, Cambridge MA 1939.

⁴⁸⁹ Ове хороскопе је објавио и анализирао Дејвид Пингри у свом чланку, D. Pingree, *Political Horoscopes from the Reign of Zeno*, *DOP* 30 (1976) 133+135-150.

⁴⁹⁰ M. Mavroudi, *Occult Sciences and Society in Byzantium: Considerations for Future Research*, in: *The Occult Sciences in Byzantium*, eds. P. Magdalino, M. Mavroudi, Geneva 2006, 39-97, 70.

⁴⁹¹ *Astrology*, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. in Chief A. P. Kazhdan, Volume I, New York - Oxford 1991, 214-216, 214. (D. Pingree, A. Kazhdan)

⁴⁹² Laistner 1941, 266.

⁴⁹³ *Ibid.*, 274.

religionum, које је посветио Констанцију и Констансу и у коме их моли да униште све паганске култове.⁴⁹⁴ У XIX веку је постојала сумња да је оба ова дела написао исти писац, и да су чак можда постојала два Фирмика, јер су такви закључци били прихватљивији због уверења да астрологија и хришћанство не могу бити компатибилни. Ипак, ове претпоставке су у потпуности напуштене када је крајем XIX века, Клифорд Х. Мур показао детаљном анализом и компарацијом стила и синтаксе оба текста да су написани од стране истог аутора.⁴⁹⁵ Поједини аутори сматрају да је Фирмик написао *Mathesis* пре него што је прешао у хришћанство, док је Лин Торндајк заступао став да је ово дело настало касније и да оба дела нису међусобно противречна.⁴⁹⁶ На примедбе да Фирмик у *Mathesis*-у не помиње Христа и хришћанство, нити себе идентификује као хришћанина, Торндајк истиче како ни Боетије који је написао дело о Светој Тројици, не помиње експлицитно Христа у свом последњем делу *О умехи филозофије*, и то скоро два века након Фирмика.⁴⁹⁷ Такође, он у *De errore* не напада астрологију; да је напустио проучавање астрологије након свог обраћења, врло је вероватно да би се оштро обрушио на њено практиковање, као што је то учинио Августин. Торндајк у томе види поуздан доказ да Фирмик није сматрао веру у астрологију као погрешно веровање у тренутку када је писао *De errore*.⁴⁹⁸ Његова вера у једног врховног Бога, „Бога створитеља”, „који је саставио све ствари према уређујућем поступку божанског мајсторства”, изражена је овим фразама које се понављају у оба

⁴⁹⁴ Firmicus Maternus, *The Error of the Pagan Religions*, 20.7. tr. C. A. Forbes, New York 1970.

⁴⁹⁵ C. H. Moore, *Julius Firmicus Maternus der Heide und der Christ*, Diss. Munich, 1897. cit. u Firm. Mat, *Mathes*, 1.

⁴⁹⁶ Међу прве спада Џин Рис Брам који свој став образлаже у предговору свог превода Фирмиковог Матезиса. Loc.cit. Многи ранији аутори су истог мишљења, било зато што настанак Матезиса датују пре *De errore*, било што им је неприхватљиво да је један хришћанин могао бити посвећени астролог. За преглед различитих датовања и тумачења Фирмиковог лика и дела, видети Thorndike 1929, 525-7.

⁴⁹⁷ Ibid., 528.

⁴⁹⁸ Loc. cit.

дела.⁴⁹⁹ Такође, Лин Торндајк сматра да Фирмик не би представљао усамљен случај хришћанског астролога, наводећи пример Хефастiona из Тебе, који је писао нешто касније у IV веку, и који је изгледа, такође био хришћанин.⁵⁰⁰

Астролошка уверења нису била страна чак ни једном хришћанском епископу у другој половини IV века. У питању је Синесије из Кирене, који додуше, није представљао типичан случај у хришћанској цркви ни у једном погледу. Ученик чувене Хипатије у школи у Александрији, из веома угледне паганске породице, изгледа да је приликом свог преласка у хришћанство на наговор Теофила Александријског, који га је и рукоположио у архијерејски чин, успео да задржи нека своја недогматска уверења, као и да остане у браку.⁵⁰¹ Из његових списа сазнајемо да је веровао да се историја понавља због периодичног враћања звезда на своје првобитне положаје и да је сматрао да је астрологија сама по себи племенита наука, као и да припрема човека за узвишеније тајне теологије.⁵⁰²

Још један епископ из истог периода веровао је да уз помоћ астрологије може довести људе ка познању виших истина. У питању је Зенон од Вероне, који је у својој ускршњој беседи неофитима излажио христијанизовану варијанту зодијака. О овој беседи ћемо говорити више у наредном поглављу. Важно је да напоменемо да ова беседа није потврда нити Зенонових веровања у астрологију, нити било какав покушај њене афирмације и инкорпорације астролошких принципа у хришћанску догматику. Зенон је искористио зодијак и астролошку терминологију да би се приближио својим слушаоцима, односно онима који су тек примили хришћанску веру.

Међутим, већ први црквени закон везан за практиковање астрологије односио се управо на свештена лица. На Сабору у Лаодикеји 365. године

⁴⁹⁹ “who composed all things by the orderly method of divine workmanship”. То је уочио и истакао К. Циглер у свом издању *De errore profanarum religionum*, K. Ziegler, Leipzig 105. цит. у Thorndike 1929, 529.

⁵⁰⁰ Ibid., 538.

⁵⁰¹ J. Vreugman, *Synesius of Cyrene, Philosopher-Bishop*, Berkley - Los Angeles 1982, 3.

⁵⁰² *Αἰγυπτίαι ἢ περὶ προνοίας*, ii, 7; *Πρὸς Παλιόνιον περὶ τοῦ ὄραρον*, 5, cit. у Thorndike 1929, 543.

забрањено је свештеницима да се баве астрологијом или магијом. Једини сабор на Истоку који се бавио оптужбама за астрологију био је тзв. Разбојнички сабор у Ефесу 449. године на коме је епископ Софроније из Теле оптужен за бављење астрологијом и другим магијским и дивинаторним радњама. Међутим, позадина овог напада је била политичка, усмерена на Софронијеве рођачке везе са епископом Едесе и њиховог одређења као несторијанаца против којих је овај сабор био и сазван.⁵⁰³

На Западу, локални сабор у Браги, одржан између 560. и 565. године осуђује у деветом и десетом канону оне који верују да судбину људи контролишу звезде, а нарочито оне које означавају називом „*mathematici*”, који повезују дванаест знакова зодијака са деловима тела и душе човека, и именима патријарха.⁵⁰⁴ Ови канони усмерени су на јеретичку групу Присцилијаниста, следбеника Присцилијана, који је био активан крајем IV века. Из извора који су нам сачувани не можемо разлучити учења која се приписују самом Присцилијану од оних која су, након његове смрти, заступале његове присталице које су биле осуђиване још од стране Августина, касније и од папе Лава, као и папе Гргура.⁵⁰⁵ Нешто више о њима биће речи у наредном поглављу.

4.2. Зодијак у ранохришћанским и позноантичким писаним изворима

Да бисмо стекли бољи увид у представе зодијака у средњем веку, његова значења у контексту сакралне уметности, као и адаптације којима је био подвргнут, неопходно је да размотримо примере писања о зодијаку у ранохришћанским и позноантичким изворима. Иако су поједини делови који су

⁵⁰³ Документ у коме се налазе оптужбе изречене против епископа Софронија сачуван је у сиријском преводу, а његов енглески превод из *The Second Synod of Ephesus*, tr. S. G. F. Perry, Dartford 1881, 189-199, пренет је у целини у Е. Honigmann, *A Trial for Sorcery on August 22, A.D. 449*, *Isis* 35/ 4 (1944) 281-284.

⁵⁰⁴ V. I. J. Flint, *The Rise of Magic in Early Medieval Europe*, Princeton NJ 1991, 94

⁵⁰⁵ Augustine, *Against Lying*, tr. H. Browne, Buffalo NY 1887; *Sanctis Leoni Magni Opera Omnia*, Epistola XV, 693b, PL 54, ed. J. -P. Migne, Paris 1846, 678. Gregor. Magn, 1469, 4.

ушли у његов састав настали доста пре овог периода, Свето Писмо је представљало најзначајнији текст већине хришћанских заједница, те ћемо на почетку овог одељка детаљније размотрити зодијачке елементе присутне у њему.

Број дванаест се помиње на више места у Старом Завету. Његове евентуалне зодијачке конотације треба имати у виду; будући да је зодијак настао у долини Тигра и Еуфрата, Јевреји су били у прилици да сазнају о њему доста брзо након његовог настанка, о чему могу да посведоче бројни писани извори. Различите дивинаторне технике, укључујући астрологију, као и астрономски и космолошки концепти, календарске методе, нашле су своје место у јеврејској мисли и пракси раздобља Другог Храма.⁵⁰⁶

У Првој књизи Мојсијевој 25:12-15, наводе се имена дванаест синова Исмаилових, „дванаест кнезова над својим народима” (1 Мој 25:16). Дванаест је и синова Јаковљевих, од којих ће настати дванаест племена Израиљевих. У 49. глави Књиге Постања, у којој Јаков благосиља своје синове пред смрт, могу се пронаћи евентуалне зодијачке асоцијације. Тако се најстарији син Рувим може повезати са знаком Водолије, (49:4), Јуда са Лавом, кога отац и назива лавићем и за којег каже „спусти се и леже као лав и као љути лав; ко ће га пробудити?” (49:9),⁵⁰⁷ а Јосиф са знаком Стрелца (49:23-24).

Језекиљ у 48. глави своје књиге, предлаже да нови град који треба да се сагради има дванаест капија које би носиле имена племена Израиљевих (Јез.:48:31-34).

⁵⁰⁶ Потврду о присуству астралних веровања и предвиђања заснованих на њима налазимо у Кумранским списима, појединим псеудеписграфским књигама попут Шемове парафразе, али и у самој Библији (2 Цар.:23:5). Charlesworth 1977, 183-200; Wright, J. E. 2000, 117-132; Campion 2012, 135-148. О астролошким елементима у каснијој јеврејској мисли, видети М. Idel, *The Zodiac in Jewish Thought*, in: *Written in the Stars, Art and Symbolism of the Zodiac*, ed. I. Fishof, Jerusalem 2001, 21-27.

⁵⁰⁷ Наредни стих: „Палица владалачка неће се одвојити од Јуде нити од ногу његовијех онај који поставља закон, докле не дође онај коме припада, и њему ће се покоровати народи.” (49:10) за који се генерално узима да се односи на Христа, један је од разлога што се зодијачки знак Лава доводи у везу са Христом.

Дванаест је извора у Елиму (2 Мој.:15:27). У коментару на стих у којем се помињу, Филон истиче значај овог броја и експлицитно га доводи у везу са зодијаком: „И дванаест је савршен број. Круг зодијака на небу је сведок томе, будући да је украшен тим бројем блиставих сазвежђа: други пример је Сунчево кружење, јер завршава своје туре у дванаест месеци, и људи пазе на сате дана и ноћи који су једнаки по броју месецима у години. И Мојсије слави овај број на неколико места, говорећи нам о дванаест племена народа, указујући да се дванаест хлебова постави на Сто, наређујући им да уткају дванаест драгих каменова исписаних [именима патријарха] на „пророштво” у светој одори првосвештеникове дугачке хаљине.”⁵⁰⁸

Зодијак, односно његова сазвежђа, највероватније су означена називом *mazzálot* који се појављује два пута у Библији. У Другој књизи о царевима, где се описује како је цар Јосија свргао идолске свештенике који су палили тамјан „Валу, сунцу, месецу, звездама и свој војсци небеској” (23:5), *mazzálot* у оригиналу обележава звезде.⁵⁰⁹ У нешто фонетски измењеном облику, ова реч се јавља као *mazzárot* у Књизи о Јову 38:32 где је њен астрономски контекст још наглашенији.⁵¹⁰ Како Ида Затели тврди у свом чланку из 1991. године, ова реч се

⁵⁰⁸ Philo, *On Flight and Finding*, tr. F. H. Colson, G. H. Whitaker, Cambridge MA - London 1934.

⁵⁰⁹ У неким преводима, ова реч је преведена као сазвежђа, као у *New American Standard Bible*, La Habra CA 1977; *Holman Christian Standard Bible*, Nashville TN 2003; *International Standard Version*- <https://www.biblegateway.com/passage/?search=2+Kings+23&version=ISV> [29.12.2017]. У хрватском преводу Ивана Шарића, преведена је као „*sluke životinjske*”, што још јасније упућује на зодијак. *Biblija*, prev. I. Šarić, Sarajevo 1942. У шпанском Reina-Valera преводу обележена је са *los signos*, Reina-Valera 1960 (RVR 1960) - <https://www.biblegateway.com/passage/?search=2+Reyes+23&version=RVR1960> [29.12.2017]. У немачком Елберфелдер преводу, *mazzálot* је преведен са *Tierkreise*, што је немачка реч за зодијак, Elberfelder 1905 (German)- <https://www.biblestudytools.com/elb/2-konige/23.html> [29.12.2017]. У француским преводима, попут превода Луи Сегона, као и у преводу Дарби Библије, стоји *zodiaque*, *La Bible*, tr. L. Segond, Firenze 2012; *Bible Darby en français* (FRDBY) - <https://www.bible.com/bible/64/2KI.23.frdby> [29.12.2017].

⁵¹⁰ I. Zattelli, *Astrology and the Worship of the Stars in the Bible*, *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 103/1 (1991) 86-99, 95. У већини енглеских превода, ова реч је преведена као сазвежђа. У шпанском Reina-Valera преводу дато је *los signos de los cielos*, док је у

често појављује у Талмуду, где означава планете, али неретко и зодијачке знакове.⁵¹¹

Алузије на зодијак могу се уочити и у другом Јосифовом сну који Јосиф описује у Књизи Постања 37:9: „После опет усни други сан, и приповеди браћи својој говорећи: Усних опет сан, а то се сунце и месец и једанаест звезда клањаху мени.” Како истиче Филон Александријски у I веку н.е: „онај који је видео ту визију са неба послату, сањао је да му се једанаест звезда клањају, сврставајући себе као дванаестог, да употпуни круг зодијака.”⁵¹²

Филон је на више места у својим делима помиње зодијак.⁵¹³ У својој књизи *О животу Мојсијевог*, када описује одежду првосвештеника коју доводи у везу са читавим космосом,⁵¹⁴ истиче како дванаест драгих каменова на његовом напрснику (*logeion*) представља дванаест знакова зодијака.⁵¹⁵ У *Питањима и*

немачкој Елберфелдер верзији употребљено *Tierkreise* поново. У француским преводима такође се среће *les signes du zodiaque*.

⁵¹¹ Она претпоставља да је реч највероватније изведена од акадеске речи *manzaltu* или *mazaltu*, што значи обитавалиште или стајалиште, те је тако дванаест *mazzalot-a*, дванаест стајалишта Сунца на његовом путу током једне године. У каснијим периодима, ова реч ће у хебрејском језику добити значење среће, добре судбине, у чему се може видети утицај астролошких конотација коју је реч поседовала. *Loc. cit.*

⁵¹² Philo, *On Dreams*, 2.112-13, tr. F. H. Colson, G. H. Whitaker, Cambridge MA 1934. Пре тога, Филон даје опис зодијака и порекла његовог назива, као и кретања Сунца и Месеца унутар овог круга.

⁵¹³ Philo, *On the Special Laws*, 2.142, tr. F. H. Colson, Cambridge MA 1937; Philo, *Questions on Exodus*, I, 1, II, 76, 77, tr. R. Marcus, Cambridge MA - London 1953. Philo, *On Creation*, 112.

⁵¹⁴ “...perhaps, also, he is thus giving a previous warning to the servant of God, even if he is unable to make himself worthy of the Creator, of the world, at least to labour incessantly to make himself worthy of the world itself; the image of which he is clothed in, in a manner that binds him from the time that he puts it on, to bear about the pattern of it in his mind, so that he shall be in a manner changed from the nature of a man into the nature of the world, and, if one may say so (and one may by all means and at all times speak the plain truth in sincerity), become a little world himself.” Philo, *Moses*, II, 135.

⁵¹⁵ “Then the twelve stones on the breast, which are not like one another in colour, and which are divided into four rows of three stones in each, what else can they be emblems of, except of the circle of the zodiac? For that also is divided into four parts, each consisting of three animals, by which divisions it makes up the seasons of the year, spring, summer, autumn, and winter, distinguishing the four changes,

одговорима о *Књизи Изласка*, II, 114, додатно елаборира ту идеју у одговору на питање зашто то камење има угравирана имена патријарха: „Јер дванаест каменова представља дванаест животиња које су у зодијаку, и симбол су дванаест патријарха, чија имена Он урезује и исписује на њих, желећи да их учини звездама, и да у извесном смислу, додели по једно сазвежђе сваком, односно, да (учини) да сваки од патријарха сам постане сазвежђе (и) небеска слика, ради тога да не би патријарси и вође племена ишли наоколо по Земљи као смртници већ постали небеске биљке и кретали се по етру, чврсто постављени тамо. И Он каже да су њихова имена „печати”, (то јест) нешто непроменљиво и неизмењено, што стално остаје истог изгледа. Јер као и печат, док отискује многе твари својом сликом, сâм остаје непропадљив и непроменљив, и док даје део својих слика многим другим тварима, није ничим афектован, тако је и Он нашао пригодним да учини бесмртним сваког од патријарха као (идеалну) форму и учини га вечним, тако да не би био афектован никаквом случајношћу, већ док се мења и креће, буде потврђен у врлинама које су налик племену и које су додељене (различитим) деловима народа.”⁵¹⁶ У овом одговору, можемо да видимо да Филон представља

the two solstices, and the two equinoxes, each of which has its limit of three signs of this zodiac, by the revolutions of the sun, according to that unchangeable, and most lasting, and really divine ratio which exists in numbers;... For all the changes of the year and the seasons are arranged by well-defined, and stated, and firm reason; and, though this seems a most extraordinary and incredible thing, by their seasonable changes they display their undeviating and everlasting permanence and durability. And it is said with great correctness, and exceeding beauty also, that the twelve stones all differ in their colour, and that no one of them resembles the other; for also in the zodiac each animal produces that colour which is akin to and belongs to itself, both in the air, and in the earth, and in the water; and it produces it likewise in all the affections which move *them*, and in all kinds of animals and of plants.” Ibid, II, 124-126.

⁵¹⁶ “Because the twelve stones are representations of the twelve animals which are in the zodiac and are a symbol of the twelve phylarchs, whose names He cuts and engraves in them, wishing to make them stars and, in a certain sense, to apportion one constellation to each, or rather (to make) each patriarch himself become a constellation (and) heavenly image in order that the tribal leaders and patriarchs may not go about on the earth like mortals but become heavenly plants and move about in the ether, being firmly established there. And He says that their names are "seals," (that is) something unchangeable and unalterable, which always remains in the same likeness. For just as the seal, while stamping many substances with its designs, itself remains imperishable and unchangeable and, while giving a share of its own possession of designs to many other (substances), is not at all affected by anything, so also has He seen fit to immortalize each of the patriarchs as (an ideal) form and make him

патријархе као Платонове Идеје, непроменљиве, али које су у стању да дају изглед небројеним примерима.⁵¹⁷ Оно што је такође значајно је да Филон доводи зодијак у везу са Платоновим Идејама. На појединим местима у својим дијалозима, Платон смешта свет форми у области изнад Земље.⁵¹⁸

У Филоновом образложењу можемо видети елементе различитих веровања која су повезивана са концептом зодијака још од античког доба, попут идеје астралне бесмртности и знакова зодијака као платоничарских форми. Такође, на крају, можемо уочити и присуство астролошке теорије према којој се различити народи доводе под власт једног од знакова зодијака чиме се одређују његове особине. Значај који је Филон Александријски имао за западно хришћански свет лежао је у томе што је успео да нео-платоничке појмове „преведе” и прилагоди монотеизму и веровањима израженим у књигама Старог Завета. Његова писања имала су нарочит утицај на ранохришћанске црквене оце попут Климента Александријског, Теодорета, Јеронима, као и на многе касније ауторе.⁵¹⁹ Нарочит значај његове мисли лежи у спајању платоничарских идеја са јеврејском скриптуралном традицијом; и како Николас Кемпион каже, у стварању „космологије у којој ће монотеизам и астрологија да се очувају и цветају у јеврејском и хришћанском контексту.”⁵²⁰ За Филона, небеска тела су извршитељи Божије воље, „намесници Бога Оца”, а не богови који поседују сопствену моћ, нити узрочници догађаја.⁵²¹ Овакво виђење искључује астролатрију, којој се Филон оштро противи, не умањује свемоћ Бога као узрочника свих ствари, а опет

eternal, so as not to be affected by any accident but, while changing and moving, to be confirmed in the virtues which are similar to the tribe and are apportioned to the (various) ranks of the nation.” Philo, *Quest. Exod.*, II, 114.

⁵¹⁷ J. Daniélou, Les douze Apôtres et le zodiaque, *Vigiliae Christianae* 13/1 (1959) 14-21, 20. repr. in J. Daniélou, *Les symboles chrétiens primitifs*, Paris 1961, 131-142.

⁵¹⁸ Платон, *Федон*, 109a-111c, прев. М. Н. Ђурић, Београд 1982; Plato, *Phaedr.* 247c sqq.

⁵¹⁹ D. T. Runia, *Philo in Early Christian Literature, A Survey*, Assen - Minneapolis 1993; D. T. Runia, Philo in the Patristic Tradition: A List of Direct References, in: *Reading Philo, A Handbook to Philo of Alexandria*, ed. T. Seland, Grand Rapids MI - Cambridge 2014, 268-287.

⁵²⁰ *Campion* 2008, 122.

⁵²¹ Philo, *Laws*, I, 13-14.

оставља простор за тумачење дешавања на Земљи као последица кретања небеских тела.

Филонов савременик, Јосиф Флавије, истиче исту зодијачку симболику камења на напрснику првосвештеника.⁵²² Он и дванаест хлебова у Табернаклу (3 Мој.:24:6) доводи у везу са знацима зодијака.⁵²³ Епифаније Саламински у IV веку, у свом Панариону бележи како су Фарисеји превели називе знакова зодијака на хебрејски.⁵²⁴

У Новом Завету, зодијачке асоцијације читавају се најпре кроз симболику бројева. Број апостола једнак је броју племена Израиља, и тумачења тог броја каква се налазе код јеврејских писаца I века н.е., Филона Александријског и Јосифа Флавија, пренела су се и у спекулације првих хришћанских заједница. Климент Александријски бележи у својим *Исечцима из Теодота*, како је гностик Теодот говорио да су апостоли замењени са дванаест знакова зодијака, јер као што је рођење руковођено њима, тако је и поновно рођење апостолима.⁵²⁵ И у каснијим средњовековним изворима можемо наћи повезивање знакова зодијака са апостолима. У рукопису Исидорове *De Natura Rerum* који се чува у Универзитетској библиотеци у Базелу под ознаком F III 15a, насталом у Фулди око 800. године, на fol. 23r се налази кружни дијаграм на којем су приказани знаци зодијака, поред којих су исписана имена апостола, као и патријарха. Иако овакво експлицитно истицање паралела између знакова зодијака и апостола није претерано често, ипак је опстало у хришћанској мисли и у каснијим периодима. Тако у XIII веку, Алберт Велики у једној од својих проповеди говори: „Појединачни месеци назначени су са ових дванаест знакова. Они су: Рак, Лав, Дев ица, Вага, Шкорпија, Стрелац, Јарац, Водолија, Рибе, Ован, Бик и Близанци. Овај небески хор прикладно представља апостоле. Са знацима и чудима које су изводили на Земљи, јасно су указивали на Исуса, Сунце правде,

⁵²² Josephus, *Jewish Antiquities*, III, 186, tr. H. St. J. Thackeray, London - Cambridge MA 1961.

⁵²³ Josephus, *The Jewish War*, V, 217, tr. H. St. J. Thackeray, Cambridge MA 1961.

⁵²⁴ Eriphanius, *Panarion*, I, 16, 2, 4.

⁵²⁵ “He says the Apostles were substituted for the twelve signs of the Zodiac, for, as birth is directed by them, so is rebirth by the Apostles.” Clement, *Ex. Theod*, 25, 2.

неверницима.”⁵²⁶ Поређења Христа са годином, или са даном, према којима апостоли постају дванаест месеци или дванаест часова присутна су у патристичкој литератури и налазимо их код Астерија Софисте, Амвросија Миланског, Хиполита, Псеудо-Климентa.⁵²⁷ Жан Даниелу, који у свом чланку из 1959. године разматра писане изворе који су успоставили везу између апостола и зодијака, порекло ове идеје види у хеленистичком јудаизму, и зодијачким паралелама које су истакли писци попут Филона и Јосифа.⁵²⁸ Јасну аналогију између патријарха и апостола прави Климент Александријски и то у оквиру разматрања зодијачке симболике дванаест драгих каменова напрсника првосвештеника: „Дванаест каменова, постављени у четири реда на грудима, описују нам круг зодијака у четири смене доба у години. Било је иначе неопходно да закон и пророци буду постављени испод главе Господа, јер у оба Завета се помињу праведници. Јер ако говоримо да су апостоли уједно и пророци и праведници, добро говоримо, „јер један и исти Свети Дух дела у свима.”⁵²⁹

Број дванаест игра значајну улогу у форми и садржају Књиге Откровења, књиге која иначе обилује астралном и нумеричком симболиком.⁵³⁰ У 12. глави,

⁵²⁶ “The single months are denoted by these twelve signs. They are the following: Cancer, Leo, Virgo, Libra, Scorpio, Sagittarius, Capricorn, Aquarius, Pisces, Ares, Taurus and Gemini. This heavenly choir appropriately represents the apostles. With the signs and miracles they performed on earth, they clearly indicated Jesus, the sun of justice, to the infidels.” Albertus Magnus. *Sermones... recogniti per R. A. R. F. Petrum Jammy*, ed. novissima curante P. F. M. Hyppolito a Cruce. Toulouse 1883, 352b. cit. u W. Schmidt-Biggemann, *Philosophia perennis, Historical Outlines of Western Spirituality in Ancient, Medieval and Early Modern Thought*, Dordrecht 2004, 297.

⁵²⁷ Daniélou 1959, 14, 15, 16.

⁵²⁸ Ibid., 19.

⁵²⁹ “The twelve stones, set in four rows on the breast, describe for us the circle of the zodiac, in the four changes of the year. It was otherwise requisite that the law and the prophets should be placed beneath the Lord’s head, because in both Testaments mention is made of the righteous. For were we to say that the apostles were at once prophets and righteous, we should say well, “since one and the self-same Holy Spirit works in all.” Clement, *Stromata*, V, 6.

⁵³⁰ Нумерички симболизам Књиге Откровења истражује Адела Јарбро Колинс у поглављу своје књиге *Yearbro Collins* 1996, 105-138. Бројни аутори су истицали астралне елементе у Откровењу, а две студије релативно новијег датума нуде тумачење текста у астролошком, односно

описује се жена обучена у Сунце, са Месецом под ногама и венцем од дванаест звезда на глави, које се у контексту целокупне астралне тематике присутне у овој глави несумњиво односе на дванаест зодијачких знакова или сазвежђа.⁵³¹ Број дванаест јавља се и у последњој глави када се описује дрво живота које рађа дванаест родова, сваког месеца по један (22:2), а нарочито значајно место има у 21. глави у којој се описује небески Јерусалим. Зидови небеског Јерусалима имају дванаест врата, са дванаест анђела и са именима дванаест племена Израилља написаних на њима (21:12). Зидови почивају на дванаест темеља на којима су имена дванаест апостола (21:13). Димензије града такође су засноване на броју дванаест: град је приказан као коцка у којој је свака страна дванаест хиљада стадија, а зид 144 лаката, што је број дванаест помножен самим собом (21:16-17). Темељи су украшени са дванаест драгих камења које аутор редом набраја (21:19-20), док су врата украшена са дванаест бисера (21:21). Драго камење које је овде наведено донекле се подудара са драгим камењем које треба да украшава напрсник првосвештеника које се наводи у Егзодусу (2Мој.:28:17-20). Листа камења у Апокалипси потпуно се подудара пак са листом коју је Атанасиус Кирхер пронашао у арапским списима и која је базирана на староегипатским корелацијама између зодијака и драгог камења.⁵³² Са том разликом што је списак који Кирхер наводи у обрнутом редоследу од оног који је наведен у Откровењу. Методолошки проблем свакако представља то што, како Вилијем Ридер истиче, Кирхерови извори никада нису лоцирани или идентификовани.⁵³³ Веза са зодијаком, иако није у тексту експлицитна нити накнадно у науци потврђена, морала је да се појави у уму читаоца са краја I века. Како каже Адела Јарбро Колинс: „позивање на дванаест племена подсећа на идеалну, прототипску

астро-митолошком кључу: В. J. Malina, *On the Genre and Message of Revelation*, Peabody MA 1995; J. Chevalier, *A Postmodern Revelation: Signs of Astrology and the Apocalypse*, Toronto 1997.

⁵³¹ Поготово када се узме у обзир да је реч употребљена за звезду, ἀστὴρ кориштена и за сазвежђа, нарочито зодијачка. F. Boll, *Aus der Offenbarung Johannis: Hellenistische Studien zum Weltbild der Apokalypse*, Leipzig 1914, 99, n.1, cit. u Yarbrow Collins 1996, 108.

⁵³² A. Kircher, *Oedipus Aegyptiacus*, Rome 1653 II. 2. 177-78, цит. у W. W. Reader, The Twelve Jewels of Revelation 21:19-20: Tradition History and Modern Interpretations, *Journal of Biblical Literature* 100/3 (1981) 433-457, 451.

⁵³³ Ibid., 452.

прошлост; дванаест апостола на скорију, идеализовану прошлост; док алузија на зодијак смешта све у космички контекст”.⁵³⁴

Зодијак се неретко помиње и у списима који се везују за различите гностичке групације. Један део текстова *Corpus Hermeticum*-а пронађен је заједно са списима откривеним у Наг Хамадију. Ови текстови, настали у II и III веку н.е., махом су у форми дијалога у којима Хермес Трисмегистус открива тајне космоса, природе, божанског и људског. У тринаестој књизи, Хермес објашњава свом сину Тату, како знаци зодијака постоје да би људе наводили да згреше.⁵³⁵ Овакво негативно виђење зодијака и његовог утицаја у ранијој литератури се често приписивало и такозваним гностичким хришћанима.⁵³⁶ Премда текстови који им се приписују обилују космичким референцама, директно помињање зодијака не налазимо у њима. Врло је вероватно да се зодијак подразумева под сфером за коју Исус каже у тексту Пистис Софија да је завртео тако да астролози више не могу да праве тачне прорачуне.⁵³⁷ Из овог пасуса можемо да закључимо да је став аутора овог дијалога према астрологији био негативан, иако су оптужбе за бављење астрологијом честе код црквенх отаца када пишу о јеретичким групама, које се у каснијој литератури називају „гностичким”. Поменули смо групу о којој нас Хиполит информисе, а коју Тим Хегедус у својој студији из 2007. године назива „алегоризаторима Арата”.⁵³⁸ Ова група, за коју Хиполит не везује никакав

⁵³⁴ “The reference to twelve tribes calls to mind the ideal, prototypical past; the twelve apostles the idealized recent past. The allusion to the zodiac puts the whole into a cosmic context.” Yarbrow Collins 1996, 134.

⁵³⁵ The *Corpus Hermeticum*, 13, 12, tr. C. Salaman, D. van Oyen, W. D. Wharton, in: *The way of Hermes: translations of The Corpus Hermeticum and The definitions of Hermes Trismegistus to Asclepius*, Rochester VT 2000.

⁵³⁶ Таква становишта у историографији је довела под сумњу Никола Дензи Луис у својој студији из 2013. године у којој настоји да покаже како је преовлађујућа идеја према којој су поједине хришћанске групе II века сматрале себе робовима судбине и астролошких утицаја заправо само академски конструкт. Denzey Lewis 2013. Иако не пориче присуство песимистичних космолошких ставова у списима пронађеним у Наг Хамадију који представљају важан извор сазнања о њиховим веровањима, противи се тенденцијама да се ти ставови у целости карактеришу као песимистички, сматрајући да је такав приступ сувише симплификован, *Ibid.*, 25.

⁵³⁷ *Pistis Sophia*, I, 21, tr. G. R. S. Mead, London 1921; Denzey Lewis 2013, 134-5.

⁵³⁸ Hegedus 2007, 279-286; Hippolytus, *Refut.*, 4.46-50.

назив, али износи њихова веровања, развила је хришћанску интерпретацију сазвежђа која описује Арат у својим Феноменима. Хиполит преноси неке од комплексних алегорија у којима су успостављене паралеле између изгледа сазвежђа како их Арат описује и личности и дешавања изнетих у Светом Писму, па тако сазнајемо да су сазвежђе Змај поистовећивали са ђаволом, Цефеј са Адамом, Касиопеју са Евом, Персеј са Логосом итд. Хиполит наводи само неке од примера, али је, како и Тим Хегедус сматра, врло вероватно, да је овај систем веровања укључивао сва сазвежђа описана у Феноменима.⁵³⁹ Пред крај, Хиполит помиње „ракове, бикове, лавове, овнове, козе, јариће, и многе друге звери”, што је очигледно алузија на знаке зодијака, и врло је вероватно да су ови „Аратејци”, како их Хегедус још назива, створили алегорије везане за зодијачка сазвежђа. Наводећи имена ових животиња, Хиполит говори, како се она користе да се дају имена звездама на небеском своду, које су, како присталице ове групе верују „слике, обрасци, из којих створени свет, подложен промени, преузимајући [различите] облике, постаје испуњен оваквим животињама”.⁵⁴⁰ Из ове реченице можемо да видимо да је поимање зодијака код „алегоризатора” било блиско Платоновом свету идеја, и у оригиналној грчкој верзији употребљена је реч *τὰς ἰδέας*.⁵⁴¹ Будући да је у Хиполитовом делу уочено присуство елемената Платоновог учења са којима је овај аутор свакако био упознат,⁵⁴² могуће је да је формулација ове реченице више обликована Хиполитовим схватањем, него аутентичним веровањима групе о којој пише. У сваком случају, она нам може послужити као сведочанство о начинима на које је зодијак конципиран у III веку н.е.

⁵³⁹ Hegedus 2007, 280.

⁵⁴⁰ “But crabs, and bulls, and lions, and rams, and goats, and kids, and as many other beasts as have their names used for denominating the stars in the firmament, are, he says, images, and exemplars from which the creation, subject to change, obtaining (the different) species, becomes replete with animals of this description.” Hippolytus, *Refut.*, 4, 49, 4.

⁵⁴¹ Hippolytus, *Refutatio Omnium Haeresio*, IV, 49, 4, ed. M. Marcovich, Berlin 1986, 136, 15.

⁵⁴² M. Marcovich, Introduction, in: op. cit., 44.

Латинска реч *forma*, која се такође употребљава да означи платоничарске идеје, користи се и као назив за зодијачке знакове и сазвежђа.⁵⁴³ У том значењу се среће и у делима још једне наводно јеретичке групе из IV века, и то на тлу Западне Европе. Присталице тих учења су називане „присцилијанистима”, према Присцилијану, епископу Авиле, који је 385. године у Триру осуђен на смрт. Многи латински аутори од V века па на даље, међу којима су Оросије, Јероним, као и Исидор Севилски, везивали су за Присцилијана и његове следбенике различите јеретичке доктрине, истичући и присуство одређених магијских и астролошких елемената у њиховим учењима. Често цитирана тврдња, која се први пут среће у Оросијевом писму Августину из 414. године, је да присталице Присцилијана (које Оросије први помиње као Присцилијанисте) дају имена дванаест патријарха деловима људске душе, као и да сличне корелације успостављају између знакова зодијака и делова тела.⁵⁴⁴ У овим кореспонденцијама видимо одраз старе астролошке доктрине-мелотесије, према којој сваки од знакова зодијака „влада” одређеним делом тела.

Крајем XIX века, у библиотеци Универзитета у Вирцбургу откривени су списи који су са сигурношћу атрибуирани неком од Присцилијанових ученика. Од тада су ставови о хетеродоксији његових учења који су преовлађивали у дотадашњој историографији, а који су били засновани на писањима црквених отаца, у великој мери преиспитани. Рејмонд Ван Дам, у поглављу своје књиге посвећеном испитивању постојања Присцилијанистичке јереси, тврди да нема никаквих доказа да се Присцилијан супротстављао католичком свештенству, нити да је основао школу, или да је за свог живота формирао секту.⁵⁴⁵ Вирцинија Бурус, у својој студији посвећеној истој теми, мишљења је да се оптужбе за бављење астролошким спекулацијама не могу ни потврдити ни оповргнути оним што се налази у његовим текстовима. Такође, истиче како су унеколико

⁵⁴³ H. Chadwick, *Priscillian of Avila, The Occult and the Charismatic in the Early Church*, Oxford 1976, 194.

⁵⁴⁴ Orosius, *Commonitorium de errore Priscillianistarum et Origenistarum*, 153.2-7, ed. G. Schepss, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 18, Vienna 1889, cit. u Hegedus 2007, 339.

⁵⁴⁵ R. Van Dam, *Leadership and Community in Late Antique Gaul*, Berkley- Los Angeles - Oxford 1985, 91.

одступајуће или чак контрадикторне тенденције у његовом делу типичне за хришћанске ставове према астрологији и саме по себи не смештају Присцилијана изван доминантних струја.⁵⁴⁶ Будући да се елементи мелотесијске доктрине могу наћи у манихејским текстовима, оптужбе за додељивање делова тела зодијачким знаковима, по свој прилици су служиле да се присцилијанистичка учења прикажу као манихејска.⁵⁴⁷ На жалост, ови нови ставови нису још увек прихваћени у литератури која се бави историјом астрологије и историјом магије, тако да се врло често могу наћи поновљене тврдње позноантичких отаца о Присцилијану, и користе се као доказ о постојању астролошких активности на Западу Европе у периодима када су осуђивана присцилијанистичка веровања.⁵⁴⁸ Њихова веровања и званично су осуђена на Сабору одржаном у Браги између 560. и 565. године. Папа Гргур Велики чак користи израз присцилијаниста као синоним за астролога, а њихова убеђења која су им се приписивала ће чак ући у дефиницију сујеверне астрологије Исидора Севилског.⁵⁴⁹ Оросије у свом писму Августину преноси и како је Присцилијан веровао да душа приликом рађања пролази кроз планетарне сфере и том приликом добија одређене карактеристике.⁵⁵⁰ Ова доктрина је, као што смо видели, представљала део херметичких и гностичких учења, као и веровања које се приписују мистеријским кутовима, попут култа Митре, а значајно место има и у писањима неколицине неоплатоничких филозофа.

Из досадашњих разматрања, можемо да видимо у којој мери је зодијак био присутан у космологији и есхатологији античког и позноантичког света. Будући и део астрономских теорија тог времена, астролошких спекулација,

⁵⁴⁶ V. Burrus, *The Making of a Heretic: Gender, Authority, and the Priscillianist Controversy*, Berkley- Los Angeles- London 1995, 63.

⁵⁴⁷ Елементи мелотесије уочљиви су у тексту који се уско везује за веровања најранијих присталица Манија, *Kephalaia of the Teacher, The Edited Coptic Manichaean Texts in Translation with Commentary*, 70, 173.21-175.4, tr. I. Gardner, Leiden 1995.

⁵⁴⁸ Hegedus 2007, 342; Flint 1991, 131.

⁵⁴⁹ Isidore, *Etym.* III.xxvii.2

⁵⁵⁰ Orosius, *Commonitorium de errore Priscillianistarum et Origenistarum*, 153.2-7, ed. G. Schepss, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 18, Vienna 1889, cit. u Hegedus 2007, 339.

медицинских пракси, као појам, надилазио је ограничења религијских подела.⁵⁵¹ Зодијак је био део појмовног апаратуса образовне елите позноантичког света. Зато не треба да нас изненађује што га срећемо у књижевности овог доба, чак и у делима оних аутора за које постоје индиције да су били хришћани.⁵⁵²

Међу њима је био и Аусоније, песник и учитељ младог цара Грацијана.⁵⁵³ Међу његовим еклогама срећемо и једну кратку поему о зодијаку. Ову поему преноси и Часни Веда, не помињући име аутора, већ га наводи само као „*one of the ancients*”.⁵⁵⁴ Веда преноси ову песму у нешто измењеном облику, мењајући редослед и започињући са знаком Овна и месецом априлом. Ми ћемо поему пренети у преводу Хјуа Ивлина Вајта, коју Аусоније започиње месецом јануаром и знаком Јарца, како започиње и грађанска календарска година.

„The tropic star of Capricorn prescribes the opening of Janus' s reign. In the midst of Numa's month stands the sign of stout Aquarius. The Fishes twain come forth in days of March. Thou, Ram of Phrixus, lookest back on April's calends. May marvels at the horns of Agenor's Bull. June sees the Spartan twins march in the heavens. July brings the star of the Crab which blazes at the solstice. The raging lion scorches the month of August with his fires. Beneath thy star, O Virgin, September loads the vines.

⁵⁵¹ Нарочито занимљиво објашњење за популарност и распрострањеност астрологије у позноантичком свету, неусловљену верском припадношћу, већ утемељену у етосу виших класа овог друштва, пружа Питер Браун у својој студији из 2012. године. “Altogether, astrology was a default religion of the upper classes of the later empire”. P. Brown, *Through the Eye of the Needle: Wealth, The Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350-550 AD*, Princeton - Oxford 2012, 203.

⁵⁵² Попут Макробија, за кога и даље не можемо са сигурношћу дати поуздан одговор да ли је био хришћанин или не. У његовим сачуваним списима не налазимо никакав помен хришћанства, међутим, високе функције које је држао за живота, о којима знамо из савремених извора, као и из епитета који прате његово име у каснијим рукописима, упућују на то да је морао бити, барем номинално, хришћанин. О различитим ставовима у литератури поводом овог питања, v. W. H Stahl, Introduction, *Commentary*, 6-9.

⁵⁵³ О Аусонијевом декларисању хришћанином и пореклу из хришћанске породице v. Brown, P. 2012, 202.

⁵⁵⁴ Bede, *Reckoning*, 16.

October's seed-time balances the Scales. The wintry Scorpion bids November go headlong. The Archer ends his shining in mid December."⁵⁵⁵

Пруденције такође помиње зодијачка сазвежђа у својој дидактичкој поеми под називом Апотеоза. Описујући тренутак Христовог рођења, Пруденције пружа слику онога што на небу види халдејски астролог: „*The astrologer watching all night on a height in Chaldaea felt his blood curdle with alarm when he saw that the Serpent had given place, the Lion taken to flight, the Crab drawn in his feet in a crippled row along his side, that the Bull was roaring in defeat, his horns broken, the constellation of the Goat, with his hair torn, fading away. Here slides off in retreat the Boy with the Water Pot, there the Arrows, the Twins wander apart in flight, the false Maiden deserts her silent wooers in the vault of heaven, and the other blazing orbs hanging in awful clouds have feared the new Morning Star.*”⁵⁵⁶ Пруденције у овим стиховима помиње углавном зодијачка сазвежђа и сликовито описује како беже у страху пред појавом нове звезде, Христа.⁵⁵⁷ Слика зодијака који се распада евоцира стихове из Сенекиног Тијеста, где је овај мотив такође употребљен да би се описао крах дотадашњег „природног” поретка.⁵⁵⁸

Употреба зодијака у афирмативном контексту среће се у једној од беседа Зенона од Вероне. У питању је ускршња беседа у којој се бискуп Вероне обраћа неофитима, онима који су тек примили свету тајну крштења.⁵⁵⁹ Обраћајући се овом делу своје пастве, Зенон напомиње како су они сада истих година, рођени од исте мајке, Цркве, јер су заједничким духовним рођењем постали као новорођенчад, без икаквог греха. Будући да зна да су, иако су напустили стари живот, радознали да сазнају под којим знаком се одиграло ово ново рођење, Зенон каже како ће им удовољити, као малој деци и открити „тајну светог хороскопа”.

⁵⁵⁵ Ausonius, *Eclogues*, XVI, tr. H. G. E. White, London - New York 1919.

⁵⁵⁶ Prudentius, *Apoth*, 617-626.

⁵⁵⁷ Поређење Христа са звездом није реткост, нарочито у коментарима на Мат. 2:1-12. Прототип таквих компарација може се наћи у Књизи Бројева (4Мој.:24:17): „изаћи ће звијезда из Јакова и устаће палица из Израиља”. То чини и Ориген у *Cont. Cels.*, I, 59-60, а касније и Амвросије Милански, Ambrose, *Comment*, II, 48.

⁵⁵⁸ v. supra 57.

⁵⁵⁹ *Zeno Veronensis tractatus*, 1.38.1.1, ed. B. Löfstedt, Turnhout 1971.

Након тога, Зенон не излаже никакав положај планета у одређеном тренутку нити прогнозу будућности, већ износи христијанизовану варијанту зодијачких знакова.

„Најпре, није Ован већ Јагње које вас је примило; Он не одбија никога ко верује у Њега. Обукао је вашу голотињу белом раскоши своје вуне и нежно је излио своје благословено млеко у ваша уста која су била широм отворена у плакању. Опоменути сте, не од Бика са његовим масивним вратом, мргодним лицем и претећим роговима, већ дивног, питомог и благог Телета, да не тражите прорицање будућности на било који начин, већ да прихватајући Његов јарам без злобе и чинећи тло вашег тела плодним подјармљивањем, можете донети у небеске житнице богату сетву од божанског семена.” Будући да су и ован и бик жртвене животиње, Зенона је прављење паралеле између знакова које оне представљају и Христа видео као адекватне. Близанце пак он види као два Завета која певају о спасењу. Двојна форма овог знака послужила је као основ за овакву идентификацију, као што ће касније Зенон упоредити Рибе са два Божија народа-Јеврејима и незнабожцима. Рака представља као симбол зла, идолатрије, недолжности и похлепе, на које упозоравају два Завета Светог Писма. Лава такође Зенон пореди са Христом, што није неуобичајено, будући да овај знак поседује бројне краљевске асоцијације.⁵⁶⁰ Зенон га назива лавићем, као што Јаков назива Јуду у свом благосиљању (1Мој.:49:9). Такође помиње веровање, устаљено у старом веку, које се касније може наћи у Физиологу, да лав спава са отвореним очима.⁵⁶¹ Након тога, Зенон истиче како Девица следи Лаву, и како Девица најављује Вагу. Иако то јесте редослед знакова у зодијаку који Зенон наизглед само понавља као чињеницу, Девица у овом Зеноновом „светом хороскопу” представља Деву Марију која је изнедрила Христа, који је пак представљен

⁵⁶⁰ Бројне краљевске одлике се приписују овом знаку, као и онима који су у њему рођени, што је и логично, с обзиром да се од давнина лав сматрао за краља животиња. То је једини знак у зодијаку којим влада Сунце, док је истоимено сазвезђе једно од најуочљивијих, са великим бројем сјајних звезда, од којих се најсјанија назива Регулус, што је деминутив латинске речи за краља и еквивалент грчком βασιλικος, како ју је називао Птоломеј. Ptolemy, *Tetrabibl.* 1.9. И у Вавилонији је била позната као краљевска звезда, *mul.lugal* или *šarru*, а у средњем веку је називана и *cor leonis*, а срце је уједно и орган којим влада знака Лава према мелотесији. D. Brown, *Mesopotamian Planetary Astronomy-Astrology*, Groningen 2000, 62.

⁵⁶¹ *Physiologus*, I, 3, tr. M. J. Curley, Chicago-London 2009.

Вагом. Таква идентификација није необична, будући да је овај знак често поистовећиван са правдом.⁵⁶² Даље Зенон говори неофитима да ако се буду држали Ваге и верно јој служили, биће победници над силама зла игазиће под ногама не само Шкорпију, већ све змије. Стрелца поистовећује са ђаволом, који је наоружан разним ватреним стрелама и који у сваком тренутку рањава срца читавог људског рода. Јарац је такође још један од знакова у овом низу који су асоцирани са злом. Овај низ је прекинут следећим зодијачким знаком, Водолијом, који повезује са водом крштења. Водолија излива „поток спасења”, у којем живе Рибе, два народа, запечаћена једним знаком водама крштења у један Христов народ.

Као што можемо да видимо, у овој беседи Зенон се наизменично користи астролошком и хришћанском терминологијом, неретко употребљавајући речи које могу имати двоструке конотације, попут *curiositas*, која се често односи на радозналост за знањем будућих догађаја, или *genesis*, која осим што означава рађање и стварање, може да значи и хороскоп, пре свега натални.⁵⁶³ Та значења, извесно, не би промакла Зеноновим слушаоцима, и сва је вероватноћа да је он намерно и свесно одабрао те речи. Ипак, не треба у овој беседи видети никакву инкорпорацију или акомодацију астролошких веровања у хришћанске доктрине. Као што Роџер Бек напомиње, не треба у Зеноновој проповеди тражити сличности са идејама алегоризатора Аратуса које помиње Хиполит.⁵⁶⁴ Док су они веровали да сазвезђа на небу заиста представљају поруке о спасењу, Зенонова беседа представља само христолошку и сотериолошку алегорију, за коју је Зенон знао да неће бити буквално схваћена. Зодијак је овде послужио као реторичко средство које је епископ Вероне искористио да би новокрштенима приближио тајне спасења. Користећи појмове који су чинили део њихових доташњих схватања, пружио им је нова симболичка значења, с циљем да обесмисли и учини сувишним управо та стара веровања.

⁵⁶² Hegedus 2007, 360, n. 50.

⁵⁶³ Ibid., 354.

⁵⁶⁴ Beck 2006, 175.

Овакве алегоризације нећемо дуго поново срести у хришћанској књижевности, управо зато што зодијак неће представљати део свакодневног дискурса. Са слабљењем и изумирањем слободних вештина у Западној Европи, зодијак више неће бити присутан у астрономској, космолошкој и астролошкој мисли на начин на који је то био у античком и позноантичком периоду.

5. ЗОДИЈАК У РАНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Период раног средњег века је период у којем налазимо најстарије сачуване представе зодијака за које поуздано знамо да су настале у хришћанском окружењу. Док најстарија представа настала у Источном Римском царству према неким истраживачима може да се датује око половине VIII века, најстарија сачувана представа зодијака са подручја средњовековног Запада потиче са почетка IX века. Ради бољег разумевања појаве овог мотива у тим временским тренуцима морамо размотрити околности и услове који су омогућили његову апропријацију. С обзиром да су се знања о зодијаку у средњем веку сачувала и посредством античких и позноантичких текстова астрономске, астролошке, космолошке или митолошке садржине, у наредном делу поглавља навешћемо најзначајније међу тим делима која су уживала нарочит углед међу средњовековним читаоцима. Будући и да је статус и познавање зодијака у великој мери зависио од распрострањености астролошких идеја, у наредном сегменту нагласак је стављен на присуство астролошких појмова и идеја у тим делима, које су могле да имају утицаја на рецепцију и акомодацију астрологије у хришћанском миљеу, а посредно и на апропријацију и христијанизацију зодијака у књижевности и ликовним уметностима средњег века. Такође, пажњу ћемо посветити и ставовима према астрологији које срећемо код западних црквених отаца раног средњег века.

5.1. Преношење астролошких идеја и појмова током раног средњег века до периода каролиншке ренесансе

Док је V век донео потпуни крах Западном римском царству, Источни део је наставио да ужива у стабилности и просперитету, као и територијалним експанзијама које су достигле врхунац у VI веку, за време владавине Јустинијана. Источно-римски цареви водили су строгу политику против изучавања и

практиковања астрологије, иако су неки од њих користили услуге астролога, као што смо већ напоменули. Међутим, након V века дуго не налазимо никакве доказе који би упућивали на ангажовање астролога од стране владара. Док су ранији цареви издавали законе који су кажњавали њихово деловање, али их у пракси ретко примењивали, положај астролога се знатно погоршава са доласком Јустинијана на власт. Прокопије у *Тајној историји* бележи како су Јустинијан и његова супруга Теодора били изразито непријатељски настојени према астролозима, којима су прописали казне бичевањем, након чега би их додатно извргли руглу, дајући да их возе на камилама кроз читав град.⁵⁶⁵ Јустинијанов третман астролога свакако је био у складу са његовим негативним ставом према паганском учењу уопште.⁵⁶⁶ Ипак, астролози настављају да практикују и пропагирају своју делатност и то чине релативно слободно како можемо да видимо у житију преподобног Симеона Дивногорца из VI века где се спомиње како је овај столпник водио расправе са њима.⁵⁶⁷ У Хроници Јована, епископа Никиу, помиње се неименовани префект и логотет Лав који су били упућени у астрологију и који су предвидели скору смрт цара Маврикија и упозорили његову супругу Константину.⁵⁶⁸ Да су астролози наставили и даље да развијају своја учења, видимо и из текстова који потичу из овог периода, а који су нам сачувани у каснијим рукописима. Међу њима су они који се приписују Јулијану из Лаодикеје и датују на почетак VI века, као и Олимпиодору, из средине истог века, а елементи астролошких учења налазе се и у делима Јована из Лиде. Неки од ових текстова, као и велики број хороскопа из V и VI века, садржани су у збирци Реторија из Египта, који је почетком VII века саставио једну од најбогатијих

⁵⁶⁵ Прокопије из Цезареје, *Тајна историја*, XI, прев. А. Вилхар, Београд 2004, 72.

⁵⁶⁶ То истиче и Темзин Бартон, Barton 1994, 79, док Марија Мавруди сматра да су међу разлозима за Јустинијаново непријатељство према астролозима биле и завере које су коване током његове владавине у којима су врло вероватно били ангажовани прорицатељи судбине и гатари. Mavroudi 2006, 71.

⁵⁶⁷ Vita S. Symeonis iun., ed. P. Van den Ven, 157, 138-139, cit. u A. Cameron, *Disputations, Polemical Literature and the Formation of Opinion in the Early Byzantine Period*, in: *Dispute Poems and Dialogues in the Ancient and Medieval Near East*, eds. G. J. Reinink, H. L. J. Vanstiphout, Louvain 1990, 91-109, 105.

⁵⁶⁸ *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, XV, 18-21, tr. R. H. Charles, London 1913.

колекција класичних и рановизантијских астролошких текстова која нам је сачувана.⁵⁶⁹ Након тога, дуго не налазимо доказе о бављењу астрологијом. Врло је вероватно да су се поједина знања из астрологије подучавала у оквиру наставе квадривијума, нарочито у образовним центрима који су имали снажну астролошку традицију, попут Александрије. Постоје индиције и да је Стефан Александријски укључивао астрологију у свој курикулум, и да је након што је овај град освојен од стране Арапа, прешао у Цариград и наставио да је подучава.⁵⁷⁰

Систем седам слободних вештина наставио је да буде основ образовања и у пост-класично доба, како у Византији, тако и на Западу Европе. У којој мери је астрологија током средњег века била заступљена у оквиру изучавања квадривијума, и даље је предмет неслагања међу модерним истраживачима. Неки сматрају да се у оквиру *astronomia*-е проучавала само астрономија у модерном значењу те речи, док су неки становишта да су одређени астролошки елементи, колико год рудиментарни, ипак представљали део знања које се стицало у оквиру ове области. Џим Тестер, који припада овој другој групи, своје уверење аргументује недостатаком семантичке дистинкције између ова два термина који је уочљив у литератури већег дела средњег века, док Пол Магдалино пружа једно дубље и темељније објашњење у контексту византијске културе. Он сматра да је постојала јасна дистинкција између астрономије и астрологије, али да је та дистинкција била махом теоријске природе, док је у пракси *astronomia* често означавала обе дисциплине. Такође напомиње да се назив *astronomos* користио и за астрологе, будући да су, у бити, они били једини који су астрономију професионално практиковали.⁵⁷¹ Као доказе да је у Византији астрологија представљала део ширег општег образовања, Магдалино наводи примере Ане

⁵⁶⁹ Pingree, Kazhdan 1991, 215.

⁵⁷⁰ P. Magdalino, The Byzantine Reception of Classical Astrology, in: *Literacy, Education and Manuscript Tradition in Byzantium and Beyond*, eds. C. Holmes, J. Varing, Leiden 2002, 33-57, 35; M. Parathanassiou, Stephanos of Alexandria: A Famous Byzantine Scholar, Alchemist and Astrologer, in: *The Occult Sciences in Byzantium*, eds. P. Magdalino, M. Mavroudi, Geneva 2006, 163-204, 163-4, 167, 189-191.

⁵⁷¹ Tester 1996, 91-3; 110-1; Magdalino 2002, 34-7.

Комнине и Михајла Псела, који су тврдили како поседују нека основна знања из ове области, али не и жељу да се баве њом.⁵⁷²

Какав год да је статус астрологија имала у византијском друштву, какве год законске и идеолошке препреке да су постојале за њено практиковање и изучавање, извори из којих су се могли стећи астролошка знања су углавном били доступни. То се не може рећи за Запад Европе у раном средњем веку, где је ситуација била доста комплекснија. Познавање грчког језика је тамо готово одумрло, док су астролошки извори на латинском били малобројни и недовољно инструктивни да би пружили потребна знања за извођење астролошких прорачуна. Такође, немамо ни доказе да су били познати пре X века. Већ смо поменули како два главна астролошка текста на латинском – Манилијева *Astronomica* и Фирмиков *Mathesis* налазимо најраније у рукописима који потичу из X и XI века. О постојању старијих рукописа који су садржали ове текстове можемо само да спекулишемо, али никакве индикације о познавању ових текстова не налазимо ни у једном старијем извору. Поједини текстови на латинском, који нису били стриктно астролошке тематике, могли су да садрже одређене податке везане за астрологију. Ти подаци свакако нису били довољни да омогуће обављање астролошких прорачуна, али су могли да обезбеде увид у основе ове дисциплине, њене поједине методе и техничке принципе, као и филозофске темеље на којима су се они заснивали. Неки од тих текстова су садржали податке о сазвежђима, планетама, њиховим кретањима и другим небеским феноменима, попут *Phaenomena* Арата из Солија у латинским преводима Цицерона, Германика Цезара, Авијена и Хигина, затим Плинијева *De Natura Rerum*, као и Колумелина *De Re Rustica*.⁵⁷³ Као извор за упознавање са конкретним астролошким доктринама могли су послужити Витрувијева *De Architectura*, анонимни *Epitome Disciplinarum* са почетка I века н.е, Сенекини *Naturales Quaestiones*, Луканова *Pharsalia*, *De Die Natali* од Цензорина из друге четвртине III века, Сервијев

⁵⁷² Magdalino 2002, 37; Michael Psellus, *Fourteen Byzantine Rulers*, *The Chronographia*, V, 19-20, tr. E. R. A. Sewter, London 1966; *The Alexiad of Anna Comnena*, 6, vii, tr. E. R. A. Sewter, London 1960.

⁵⁷³ Champion 2009, 5; *Astrology*, in: *Medieval Latin, An Introduction and Bibliographical Guide*, eds. F. A. C. Mantello, A. G. Rigg, Washington D.C. 1996, 369-383, 370. (C. Burnett)

коментар на Вергилија из IV века. Али најутицајнији и за интелектуалну историју западне Европе најзначајнији били су Калцидијев делимични превод и коментар на Платонов *Тимај*, настао крајем IV, почетком V века, затим, *De nuptiis Mercurii et Philologiae* Марцијана Капеле из прве половине V века, као и Макробијев коментар на *Somnium Scipionis* од Цицерона из истог периода.⁵⁷⁴ Њихова популарност и заступљеност у средњовековним библиотекама је била велика, и дуго времена су представљали једини извор платоничких и нео-платоничких идеја на западу Европе. Такође, они су пренели концепте класичне космологије у средњи век, и самим тим пружили једини алтернативни космолошки модел од оног који је понуђен у Првој књизи Постања. Њихов значај за историју астрологије је такође велик, иако можда индиректан, јер су европском Западу пренели идеју астралних утицаја у једном ширем филозофском оквиру, који није био потпуно некомпатибилан са хришћанским.

Од ова три дела, највећу популарност је имао Макробијев Коментар. О самом аутору знамо јако мало; осим што је живео крајем IV и почетком V века, остали подаци о њему остају углавном у домену спекулација.⁵⁷⁵ Фрагмент за који је Макробије написао коментар дуго је био једини сачуван део Цицеронове *De re publica*.⁵⁷⁶ По узору на Мит о Еру на крају Платонове *Државе*, Цицерон у последњој, шестој књизи свог дела излаже Сципионов сан у коме Сципион Африканац старији описује пут душе након смрти и тајне васионе. Функција овог одељка, како Макробије истиче, је да побуди читаоца да води узоран и исправан живот, на најделотворнији начин, откривајући му станишта и награде које чекају душу након смрти.⁵⁷⁷ Срж Макробијевог веома екстензивног коментара у којем се он дотиче разних тема које углавном служе као повод за доказивање сопствене ерудиције, чине шест поглавља, од деветог до четрнаестог, која су веома често била цитирана у средњем веку. У њима Макробије детаљно излаже идеје везане за

⁵⁷⁴ Burnett 1996, 370.

⁵⁷⁵ О различитим претпоставкама везаним за његово порекло и идентитет видети увод Вилијама Стала за превод Коментара, Macrobius, Introduction, 4-9. v. supra 154, n. 522.

⁵⁷⁶ Тек 1820. године, Ангело Маи је открио у Ватиканској библиотеци палимпсест који је садржао скоро трећину изгубљеног дела. Ibid., 10.

⁵⁷⁷ Ibid., 13.

порекло душа и њихов долазак на свет. Према њима, душе се пре физичког рођења налазе у сфери фиксних звезда, у коју се и враћају, уколико се нису упрљале и заборавиле своје небеско порекло.⁵⁷⁸ Приликом свог силаска у тело, душе напуштају своје обитавалиште на месту где се секу зодијак и Млечни пут и даље пролазе кроз планетарне сфере где стичу особине које ће имати на Земљи.⁵⁷⁹ Након овог дела Макробијевог коментара следи дугачак космографски део, који чини готово половину целог списка, и који је врло често био засебно коришћен или се могао наћи самостално у другим рукописима. Бројни рукописи у којима је сачуван цео Коментар, имају глосе или друге анотације које бележе где овај део почиње и где се завршава, што сведочи о великом интересовању које је постојало за ову тему у средњем веку. У њему Макробије даје опис космоса чији центар представља сферична Земља окружена са седам планетарних сфера и небеском сфером. Ове сфере су пак окружене са још дванаест сфера од којих прву представља сфера зодијака.⁵⁸⁰ Даље у одломку, Макробије излаже податке везане за откриће зодијака, као и за мерење димензија Сунца.⁵⁸¹ У другој књизи Коментара, Макробије пише о музици и хармонији сфера, о хармонији која се налази у људским душама, која је изведена из Душе Света. Затим посвећује пет поглавља географским описима Земље који ће имати велики утицај на средњовековне теорије везане за изглед планете, који ће се одразити и на средњовековну картографију. Цела ова географска дигресија била је у функцији предочавања да Земља, колико год нам се чинила велика и непозната, само је мала тачка када се гледа из свемира.⁵⁸² Зато Макробије истиче како је узалудно стремити за славом на Земљи, када та слава не може обухватити чак ни целу површину планете, која је при том подложна различитим катастрофама. Потом се враћа на Цицерона који у Сципионовом сну говори како човекова репутација не може да издржи ни читаву годину, сматрајући да Цицерон мисли на „велику годину” коју помиње Платон у Тимају и коју он процењује да садржи 15 000

⁵⁷⁸ Macrob.I, IX, 10.

⁵⁷⁹ Ibid, I, XII.

⁵⁸⁰ Ibid, I, XV.

⁵⁸¹ Ibid, I, XX-XXI.

⁵⁸² Ibid, II, IX, 9- II, X.

соларних година.⁵⁸³ Након тога, цитира различите изворе који потврђују његово становиште да душа није само бесмртна, већ да и сама представља божанство.⁵⁸⁴

Макробијев коментар је представљао важан извор информација и идеја средњовековном Западу, од којих су многе чиниле саставни део класичне астрологије. Велики број тих идеја је био опште прихваћен у средњем веку, што је свакако створило услове за развој интересовања за астрологију, као и за њено прихватање у тренутку када су се на Западу појавили преводи најзначајнијих астролошких текстова. Када у тексту долази до питања астралних утицаја, односно да ли звезде поседују моћ да непосредно утичу на живот и судбину људи, Макробије директно цитира Плотина, понављајући његов став, да су звезде само показатељи будућих догађаја, као што и птице својим летом откривају ствари које ће се десити а да саме немају никаква знања о њима.⁵⁸⁵ Најстарији пример Макробијевог Коментара у целости налазимо у рукопису Paris 6370, који је настао око 820. године у Туру, а поуздано знамо и да је постојао један још старији у Сен Денију који није сачуван.⁵⁸⁶ Највећи број рукописа који се позивају на овај текст налазимо у X и XII веку, када је његов утицај на средњовековне ауторе био највећи.

Могућност да се непосредно упозна са класичном космологијом средњовековни Запад је имао преко одломка Цицероновог превода Платоновог Тимаја и касније Калцидијевог превода овог дела, који је такође био фрагментаран. За разлику од Макробија чији је верски идентитет и даље предмет спекулација, Калцидије не оставља места сумњи да је хришћанин. Друго нам је мало шта познато о овом аутору који је био активан крајем IV века. Заједно са преводом Тимаја, Калцидије је написао и опширан коментар на ово дело. У њему износи своја виђења, попут оног које је делио са Плотиним, да звезде само

⁵⁸³ Ibid, II, XI.

⁵⁸⁴ Ibid, II, XII.

⁵⁸⁵ Ibid, I, XIX, 27.

⁵⁸⁶ B. S. Eastwood, *Ordering the Heavens, Roman Astronomy and Cosmology in the Carolingian Renaissance*, Leiden 2007, 17.

предвиђају будуће догађаје, али да их не узрокују.⁵⁸⁷ Калцидије прихвата могућност астролошког прорицања, али умањује његову прецизност називајући га „само нагађањем”, и ограничава домен прогнозе искључиво на „оно што се односи на тело, или оно што телу припада, или део ума телу потчињен.”⁵⁸⁸ Калцидијев рад је, иако познат, био врло слабо коришћен током раног средњег века, а већу популарност стећи ће тек у XII веку.

За разлику од њега, дело Марцијана Капеле, *О свадби Филологије и Меркура*, уживало је велику популарност током готово читавог средњег века. Ова књига је представљала својеврстан уџбеник седам слободних вештина. Иако осма књига у великом броју рукописа носи назив *de astrologia*, њена садржина је готово потпуно астрономска.⁵⁸⁹ Ипак, информације које су се ту могле наћи свакако су биле драгоцене за оне који су имали интересовања за астрологију.

Значајан извор за даље изучавање седам слободних вештина пружио је и Боетије у свом делу *Утеха филозофије* из прве четвртине VI века. Ни у њему не налазимо конкретан помен астрологије, али налазимо филозофско гледиште које је у разматрању Божијег Провиђења, судбине и човекове слободне воље и њиховог међусобног односа остављало простор за веровање у делотворност астрологије и њених калкулација, и чак се може рећи да му је погодновало.⁵⁹⁰ Популарност које је ово дело имало током целог средњег века, његова заступљеност у средњовековним библиотекама и углед који је сам Боетије уживао, морали су имати утицаја на формирање ставова према астрологији у каснијим генерацијама западних интелектуалаца.⁵⁹¹

⁵⁸⁷ *Timaeus a Calcidio translatus commentarioque instructus*, 125, ed. J. H. Waszink, Leiden 1962, cit. u Tester 1996, 102.

⁵⁸⁸ Према преводу М. Савић и В. Петровић у Tester 1996, 102.

⁵⁸⁹ *Ibid.*, 103.

⁵⁹⁰ Thorndike 1929, 621; von Stuckrad 2010, 127.

⁵⁹¹ Постоје назнаке да је Боетије написао дело о астрономији, што би свакако било у складу са његовим амбицијама да на латински преведе сва знања која су била позната грчком свету. Али такво дело није сачувано, нити се може наћи цитирано у делима каснијих средњовековних аутора. Tester 1996, 109-10, n. 44.

Осим посредством позноантичких аутора, читаоци у раном средњем веку са астролошким идејама могли су се упознати и читањем аутора који су стварали у том периоду. Међу најутицајније свакако спада Исидор Севилски, који експлицитан став о астрологији, као и њену дефиницију, износи у свом делу *Етимологије*. Ова енциклопедија од двадесетисам томова у којој је објашњење појмова дато углавном преко порекла речи, настала је у првој половини VII века и од тада је уживала огроман углед током наредних хиљаду година. Уз објашњења, Исидор износи и своје ставове, који ће несумњиво вршити велики утицај и на касније генерације, с обзиром на популарност његовог дела. О астрологији Исидор пише у трећој књизи, у којој се разматра квадравијум, у оквиру одељка посвећеног астрономији, на самом крају ове књиге. У односу на остале три вештине, астрономији је у овој књизи посвећен највећи део.⁵⁹² На почетку одељка, Исидор прави дистинкцију између астрономије и астрологије (III. xxvii): „астрономија се бави окретањем неба, изласцима, заласцима и кретањима звезда, као и називима сазвежђа, док је астрологија делом природна, а делом сујеверна. Природна је док год истражује курс Сунца и Месеца, или специфичне положаје звезда у зависности од годишњег доба; али је сујеверно веровање којег се астролози придржавају када пркатикују прорицање према звездама, или када повезују дванаест знакова зодијака са одређеним деловима душе или тела, или када покушавају да предвиде нечији хороскоп или карактер према кретању звезда.”⁵⁹³ Према овоме можемо да видимо да је Исидор, као и већина његових савременика, али и претходника, сматрао астрономију и астрологију комплементарним аспектима исте вештине.⁵⁹⁴ Главна функција истицања разлике је била првенствено у издвајању дозвољених од недозвољених активности и веровања. На крају поглавља о астрономији, Исидор наглашава како је посматрање звезда ради познавања судбине без сумње супротно нашој вери и да

⁵⁹² Isidore, *Etym.*, III, xxv; xxvii; lxxi.38-39.

⁵⁹³ Често се у историји науке преувеличава значај ове дистинкције између астрономије и астрологије коју је Исидор истакао. И након његовог времена, оба термина ће наставити да се користе наизменично, означавајући и једну и другу дисциплину, понекад чак и од стране истог аутора који би једну реч користио час у једном, час у другом значењу. Laistner 1941, 267, n. 52.

⁵⁹⁴ Tester 1996, 110-1.

треба да буде у потпуности игнорисано од стране хришћана тако да се чини да о таквим стварима никада није ни писано (III.lxxi.38).

У одељку под називом *de magis* (VIII. ix.22-27), Исидор бележи различите називе које су астролози кроз историју имали, истичући како су се први тумачи звезда називали *magi*, као они који су обзнанили Христово рођење, како читамо у јеванђељима (VIII. ix. 25). Касније, они су називани само *mathematicus*, и потом Исидор наглашава како је познавање ове вештине било дозвољено само до времена Јеванђеља, тако да од тренутка Христовог рођења више нико не треба да тумачи било чије рођење према небесима (VIII. ix. 26). Из овог објашњења видимо да Исидор није сматрао да астрологија не може да понуди тачна предвиђања и да су основе за њено практиковање беспредметне; на више места он дозвољава и изражава идеју небеских појава које најављују будуће догађаје, као у случају комета, где наводи како њихова појава означава кугу, глад или рат (III. lxxi.16).⁵⁹⁵ На тај начин, Исидор се прикључио оној групи хришћанских мислилаца који су осуђујући астрологију заправо одржавали идеју о астрологији као потенцијално валидној науци.⁵⁹⁶ Издавајући природну астрологију као засебну и легитимну грану, Исидор се надовезује на латинску традицију хришћанског нео-платонизма, која је у хришћанство интегрисала астрологију сведену на посматрање знакова.⁵⁹⁷ Захваљујући великом ауторитету који је уживао и популарности његовог дела, Исидор Севилски је, како Коку фон Штукрад каже, на тај начин понудио интерпретативни оквир хришћанима који је на послетку довео до прихватања и појачаног практиковања астрологије од XI века па на даље.⁵⁹⁸

⁵⁹⁵ Многи истраживачи наводе одељак на крају четврте књиге *Етимологија* о медицини (IV. xiii.4) у ком Исидор наглашава значај познавања астрономије у целокупном образовању лекара ради разумевања промена на небу и смене доба који утичу на промене на телима. Они истичу овај цитат као доказ Исидоровог веровања у астралне утицаје и њихово деловање на људско тело. Flint 1991, 130; Champion 2009, 14; von Stuckrad 2010, 128. Међутим, вероватније је да се под „логиком звезда” и њиховим променама подразумевају астрономски феномени који упућују на сезонске промене, чији је утицај на здравље људи прихваћен и у модерној медицини.

⁵⁹⁶ Tester 1996, 112.

⁵⁹⁷ J. Fontaine, Isidore de Séville et l’astrologie, *Revue des études latines* XXXI, Paris 1954, reprint u *Tradition et actualité chez Isidore de Séville*, Variorum reprints, London 1988, 271-300, 292.

⁵⁹⁸ von Stuckrad 2010, 128.

Иако за период који је претходио оживљавању класичне астрологије на Западу немамо много конкретних доказа који директно указују на постојање астролошких активности, имамо низ индиција на основу којих можемо да вршимо претпоставке о распрострањености астролошких веровања. У њих можемо убројити и проповеди које осуђују бављење астрологијом, попут беседе Елигија од Ноајона из прве половине VII века у којој је предмет напада, поред осталих дивинаторних пракси, и израда хороскопа.⁵⁹⁹ Валери Флинт, у свом чланку из 1987. године, у којем заступа идеју да астрологија није у потпуности замрла у периоду раног средњег века, сматра да су осуде астролога у литератури и легислатури тог времена садржане у осудама других дивинатора, као што су харуспекси.⁶⁰⁰ И писања Исидора Севилског својеврсно су сведочанство о присуству астрологије током раног средњег века; као што каже Жак Фонтен у свом чланку посвећеном Исидору Севилском и астрологији- астрологија је остала и даље довољно жива да би изазвала осуде севилског ерудите и у исто време задржала његову пажњу.⁶⁰¹

Дело Исидора Севилског извршило је велики утицај на још једну значајну личност средњовековне науке- часног Веду. Једини од енглеских теолога који се сматра доктором Цркве није се пак у својим делима много освртао на астрологију. Та чињеница делује изненађујуће када се узме у обзир да значајан део његовог опуса за предмет има астрономију, метеорологију, космологију, хронологију, хронометрију, као и компутус. Феј Волис у свом исцрпном коментару који прати њен превод *De temporum ratione*, тврди како је Ведино игнорисање астрологије било врло свесно и намерно.⁶⁰² Прихватајући ревизионистички став Валери Флинт која негира потпуни нестанак астрологије на

⁵⁹⁹ *Vita Eligii episcopi Noviomagensis*, II, 16, ed. V. Krusch, Hanover 1902.

⁶⁰⁰ Харуспекси се осуђују и на Четвртном Сабору у Толеду из 633. године, на коме је председавао Исидор Севилски. Као доказ својој претпоставки, Валери Флинт истиче како је Исидор у својим Етимологијама дао дефиницију харуспекса која је доста блиска астрологу који се бави катархичком астрологијом, у томе што бира повољан временски тренутак за започињање одређеног подухвата. V. I. J. Flint, *The Transmission of Astrology in the Early Middle Ages*, *Viator* (1987) 1-27, 10.

⁶⁰¹ Fontaine 1954, 271.

⁶⁰² F. Wallis, *Commentary*, in: Bede, *Reckoning*, 268, 290.

подручју Западне Европе у раном средњем веку, Феј Волис у Ведином избегавању теме астрологије види тежњу да код будућих читалаца спречи интересовање за ово веровање које је „бескорисно и страно нашој вери” како га он сâм карактерише.⁶⁰³ То се може уочити у одељку у којем се бави зодијаком, где га своди углавном на средство за мерење, уопште се не осврћући на митолошке конотације које прате знаке зодијака или на проблем астралних утицаја који према астролошким веровањима произилазе из знакова. Волис чак износи сугестију да су његове формуле за налажење Месеца у зодијаку намерно штуре да би се избегла могућност њиховог коришћења у дивинаторне сврхе.⁶⁰⁴

Уколико је Веда заиста имао стрепње да ће његово писање о мерењу и рачунању времена подстаћи занимања за астрологију и друге методе предвиђања судбине, онда те стрепње нису биле без основа. Како Лин Торндајк каже, велики број текстова који се баве астрологијом и дивинацијом могу се наћи у кодексима који су садржали списе везане за компутус и црквени календар.⁶⁰⁵ Страх да ће се интересовање за астрологију појавити код оних који се баве проблемима рачунања времена и посматрања неба релативно је оправдан. Ове две активности често су биле повезане, нарочито онда када је било потребно одредити време током ноћних сати, што је било посебно важно у манастирима где су службе биле предвиђене да се обављају у тачно одређено време према утврђеном распореду. У случају ноћних служења, време за њихово обављање могло се утврдити посматрањем звезда, што је још у IV веку предлагао Јован Касијан, помињући како то чине монаси у манастирима Доњег Египта.⁶⁰⁶ У раносредњовековним регулама, обично је прецизирано да један од монаха има задужење да током ноћи буди осталу братију, и уколико то не учини на време, сноси прописане дисциплинска мере.⁶⁰⁷ Одређивање времена уз помоћ звезда не захтева висок

⁶⁰³ Bede, *Reckoning*, I, 3, 278.

⁶⁰⁴ F. Wallis, *Commentary*, in *op. cit.*, 290.

⁶⁰⁵ Thorndike 1929, 676.

⁶⁰⁶ John Cassian, *De institutis coenobiorum* 2.1-2.6, ed. & tr. J.- C. Guy, Paris 1965, цит. у S. McCluskey, Gregory of Tours, Monastic Timekeeping, and Early Christian Attitudes to Astronomy, *Isis* 1/1 (1990) 8-22, 8.

⁶⁰⁷ *Ibid.*, 10.

степен знања из астрономије, али захтева познавање сазвежђа и њихових кретања, као и различите дужине дана током године. Постојали су списи који су у ту сврху укратко излагали ова неопходна знања. Један од њих је био *De cursu stellarum* који се приписује Гргуру Турском. Сам текст је написан након Гргуровог хиротонисања у чин епископа 573. године и вероватно је настао из потребе да се одговори на захтеве регулисања богослужења и манастирског живота у његовој дијецези. Иако одбацује астрологију као сујеверну вештину и негира постојање астралних утицаја, и приликом описивања сазвежђа труди се да избегне астролошке и митолошке асоцијације, Гргур истиче, као и Исидор и Веда, да комете најављују будуће догађаје, као што су ратови, епидемије, смене на престолу, или временске непогоде.⁶⁰⁸ Иако његов текст, као и слични други, не садржи у себи астролошке елементе, он пружа одређене податке који су кључни за израду астролошких прорачуна. Међутим, у томе није садржан сав значај оваквих текстова за даљу историју астрологије. Како Стивен Мекласки каже на крају свог чланка из 1990. године: „Ако је хришћански монотеизам подржао веру у уређени универзум, монаштво је било то које је кроз своју посвећеност подражавању тог небеског реда преко сређеног циклуса молитви усмеравало ту веру према проучавању небеса.”⁶⁰⁹

Компутус који је био усмерен на прорачунавање датума Ускрса, такође је могао да пружи податке мистичким спекулацијама полу-астролошке природе.⁶¹⁰ Рачунање будућих датума Ускрса са собом је носило и питање колико унапред треба рачунати, односно питање краја времена, на тај начин подстичући појаву различитих миленаристичких и апокалиптичких теорија. Спекулисања у правцу рачунања краја времена свакако су тражила упоришта у појавама и знацима на

⁶⁰⁸ Gregorii Turonensis Episcopi, *De cursu stellarum*, 58, 59, ed. F. Haase, Wroclaw 1853; Isidore, *Etym.*, III. lxxi. 16; Bede, *On the Nature of Things*, 24, tr. C. B. Kendall, F. Wallis, Liverpool 2010.

⁶⁰⁹ “If Christian monotheism undergirded the faith in an orderly universe, it was monasticism that, through its commitment to reproduce that celestial order in an orderly round of prayer, directed that faith toward the study of the heavens.” McCluskey 1990, 22.

⁶¹⁰ Thorndike 1929, 677.

небу, и њихово посматрање и предвиђање могло је бити засновано на неком виду базичне астрологије.

Трагови астрологије су се сачували и у медицини раног средњег века. У делима Аетија и Александра из Тралеса из VI века налазимо податке попут времена излазака и залазака различитих звезда, или дана у месецу када је пожељно обављати одређене поступке, док је за неке прецизирано да се врше када је Месец у одређеном зодијачком знаку.⁶¹¹ Знамо да је Александар путовао по Западној Европи и да је његов рад био доступан у латинским преводима, које налазимо у рукописима који потичу из IX века.⁶¹²

До евентуалне појаве темељнијих доказа који би директно указивали на то, не можемо тврдити да је познавање и практиковање класичне астрологије било присутно на Западу Европе током раног средњег века. Судаћи према подацима којима располажемо, можемо закључити да су се у овом периоду сачувала нека рудиментарна знања из астрономије и астрологије, као и да су постојале одређене тенденције захваљујући којима су се очувала и временом појачала занимања за спекулације о небеским утицајима и могућностима предвиђања њиховог деловања на Земљи. Када је ученост достигла одређени ниво, те тенденције су се јасно испољиле. Од средине VIII века, можемо пратити оживљавање проучавања астрономије и астрологије на Западу Европе од периода владавине Карла Великог, али и на подручју Византијског царства, као и Абасидског калифата, који ће стећи примат у развоју знања из ових области која ће се даље временом преносити у хришћанске земље.

5.2. Визуелне представе зодијака у уметности раног средњег века

Како за велики број дела насталих у овом периоду није могуће одредити прецизно време настанка, као што и често око њиховог датовања не постоји увек концензус у науци, тешко је дати дефинитиван одговор на питање који од ових

⁶¹¹ Thorndike 1929, 575, 582-3.

⁶¹² Ibid., 576-7.

средњовековних примера зодијака је заправо најстарији. Према неким истраживачима, то би могла да буде минијатура из Ватиканског Птолемеја (сл. 66). Уколико прихватимо њихово датовање које смешта настанак овог рукописа око средине VIII века н.е., то би свакако могла да буде најстарија позната представа зодијака настала у потпуно хришћанском миљеу. Чак ако бисмо прихватили касније датовање овог кодекса, као што још чине поједини аутори, претпоставка да је у византијском културном кругу настала прва средњовековна представа зодијака чини се уверљивом из неколико разлога. Византија је имала готово непрекинуту традицију класичне астрологије и астрономије, сачувавши дела класичног периода за будућа покољења, али и доприносићи корпусу знања бројним оригиналним делима насталим махом у рановизантијском периоду. На жалост, већина ових рукописа нам није сачувана у оригиналу, и о њиховом изгледу можемо углавном само да спекулишемо; ипак врло је вероватно да су неки од њих садржали илустрације међу којима би истакнуто место заузимале и фигуре зодијачких знакова. Док су рукописне илуминације биле доступне ограниченом броју читалаца који су долазили у додир са тим рукописима, јавни споменици, с друге стране, били су изложени погледима свих пролазника. Као што сазнајемо из извора које смо навели, становници и посетиоци Цариграда су могли да виде знаке зодијака међу бројним скулптурама које су красиле престоницу. Осим тих експлицитно наведених примера могуће је да су и неки други антички споменици Цариграда који нам нису сачувани такође поседовали елементе зодијачке иконографије о којима византијски писци не говоре у својим описима. Као што смо могли видети на примерима попут стуба Антонина Пија или Галеријовог славолука, зодијак је могао да буде само мали део целокупног програма једног споменика, или као на другом примеру, једва уочљив. У том случају, тешко је очекивати да би се нашао у писаном опису споменика.⁶¹³

Ипак, могао се наћи у оку посматрача. Видели смо и да су предмети за личну употребу могли бити украшавани знацима зодијака, и могуће је да су се неки од ових предмета насталих током класичног периода наставили да се употребљавају или да је пракса украшавања овим мотивим истрајала и на тлу

⁶¹³ Као што се понекад не помиње ни у описима који се могу наћи у секундарној литератури.

новог претежно хришћанског царства. Као што смо видели, зодијак је био присутан на делима насталим на тлу Источног римског царства дубоко до у V век, и након што је хришћанство проглашено званичном религијом и након промовисања низа закона којима су се осуђивали пагански обичаји, као и практиковање магије, астрологије и других дивинаторних техника. У свом истраживању нисам се сусрела ни са једном рестрикцијом која би се односила на употребу предмета са приказом зодијачких знакова. Ипак, честа употреба овог мотива на предметима магијске намене, заједно са другим паганским конотацијама које је имао, морала је имати утицаја на његову све мању заступљеност и распрострањеност. С обзиром да су споменици на којима је приказиван били махом профаног карактера, приказивање зодијака на њима се вероватно није ни разматрано као проблематично. Међутим, чињеница да на сакралним споменицима хришћанске цркве, као ни на званичним царским споменицима након владавине Константина не налазимо представе зодијака требало би довољно да сведочи о ставу цркве и државе према приказивању овог мотива. Судећи према светоотачким списима, одлукама синода, царским законима и званичним хроникама, зодијак је припадао једном старом поретку, превазиђеним веровањима и одбаченом погледу на свету.

5.2.1. Представе зодијака у византијској рукописној илуминацији

У том светлу је приказан и у рукописима Хришћанске топографије, делу написаном у VI веку, а сачуваном у копијама из IX и XI века. У њему аутор, касније назван Косма Индикоплов, износи своја становишта о изгледу Земље и космоса. Његова виђења су у супротности са Птолемејском космологијом и у једном од поглавља своје књиге, он подвргава критици њене постулате, нарочито оне који се односе на сферичност Земље и васионе. У оквиру тог поглавља, у све три сачуване копије Хришћанске топографије, сусрећемо минијатуре које илуструју те старе теорије о изгледу космоса, тзв. „сфере пагана” (сл. 61, 62,

63).⁶¹⁴ На најстаријем рукопису који се данас налази у Ватикану, видимо Земљу у виду круга у средишту такође округлог космоса састављеног од осам сфера које формирају путање седам планета и сфера фиксних звезда, која тиме представља крајњу границу космоса (сл. 61). Док су сфере планета приказане као концентричне кружнице, означене само називима, сфера фиксних звезда је приказана у виду појаса који их уоквирује и на којем су нацртани знаци зодијака, равномерно распоређени и обележени називима на грчком. Као што можемо видети на илустрацији, ова минијатура је у доста лошем стању, али слична шема је поновљена на копијама из XI века. С обзиром да се аутор у самом тексту позива на илустрације, сасвим је извесно да је и рукопис из VI века поседовао представу истог типа. Врло је вероватно да је минијатура након пасуса IV:15c-d, као и у каснијим копијама, била украшена појасом зодијака.

У потпуно другачијем контексту срећемо илустрације зодијака на страницама тзв. Ватиканског Птолемеја. Овај кодекс који се сада чува у Ватиканској библиотеци представља најстарији примерак Птолемејевих *Приручних таблица* (Vat. gr. 1291), приручника насталог као помоћни текст *Синтаксису*, који је садржао различите табеле потребне за вршење астрономских и астролошких прорачуна.⁶¹⁵ Ово дело је стекло самосталан значај и популарност, о чему сведочи и овај скупочени рукопис, који је првобитно садржао само Таблице исписане унцијалом на пергаменту високог квалитета, украшене раскошним минијатурама.⁶¹⁶

Управо је луксузна израда навела поједине ауторе да као његово место настанка истакну Цариград, чак и да сугеришу да је рукопис настао као царска

⁶¹⁴ Vat. gr. 699, fol. 43v; Laur. Plut. IX. 28, fol. 96r; Sin. Gr. 1186, fol. 69v. M. Kominko, *The World of Kosmas, Illustrated Byzantine Codices of the Christian Topography*, Cambridge 2013.

⁶¹⁵ Неколицина анотација у самом рукопису, као и поједини накнадно убачени текстови, у потпуности су астролошке природе, што сведочи о томе да су ове, у суштини астрономске таблице, нашле примену и у астролошке сврхе. D. H. Wright, *The Date of the Vatican Illuminated Handy Tables of Ptolemy and of Its Early Editions*, *Byzantinische Zeitschrift* 78 (1985) 355-62, 361.

⁶¹⁶ Иоанис Спатаракис је показао да су додатни текстови и табеле које не чине део Птолемејевих таблица накнадно убачени у кодекс. I. Spatharakis, *Some Observations on the Ptolemy Ms. Vat. gr. 1291: Its Date and the Two Initial Miniatures*, *Byzantinische Z* 71 (1978) 41-49.

нарудбина.⁶¹⁷ Бенцамин Андерсон у својој докторској дисертацији нарочито снажно заговара идеју да је овај примерак Птоломејевих таблица активно коришћен у царској служби. У прилог његовој претпоставци служи то да је овај веома технички, научни спис добио скупоцено издање, украшено фигуралним минијатурама које нису неопходне за употребу података који се налазе у Таблицама. То нам је јасно и када размотримо три сачувана рукописа Приручних таблица из IX века, такође писана унцијалним писмом, која садрже одређен број дијаграма, али не и фигуралне илустрације.⁶¹⁸ Додатно ојачање својој хипотези Андерсон налази у *Тактици* Лава VI, где цар, међу књигама са којима би дворски астрономи требало да буду упознати, наводи Птоломејеве *Приручне таблице*.⁶¹⁹ Позиција дворског астронома/астролога није била реткост у византијској историји, и код Теофана срећемо сведочанство о Панкратију, дворском астрологу цара Константина VI, који је предвидео победу Византинцима, али је и сам погинуо у њиховој бици са Бугарима у којој је византијска војска потучена.⁶²⁰

Уколико прихватимо претпоставку да је наручилац раскошног издања Птоломејевих таблица био неки од византијских царева, остаје нам питање који. Одговор на то питање зависи од тога које датовање рукописа прихватамо. Пјер д Нолак је први који је његов настанак сместио у период владавине Лава V (813-20).⁶²¹ То датовање је углавном било прихваћено у литератури, док Иоанис Спатаракис није објавио чланак у *Byzantinische Zeitschrift* у којем је изнео

⁶¹⁷ I. Ševčenko, *The Search for the Past in Byzantium around the Year 800*, *DOP* 46, *Homo Byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan* (1992), 279-293, 287; L. Brubaker, J. Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era (ca 680-850): The Sources, an Annotated Survey*, Aldershot 2001, 38; Magdalino 2002, 36; Anderson, дисертација, 87.

⁶¹⁸ Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPG 78; Florence, Biblioteca Laurenziana, Laurentianus 28-26; Venice, Biblioteca Marciana, Marcianus Graecus 331.

⁶¹⁹ Заједно са њима наводи и Тетрабиблос, опсервације Халдејаца, Аратове Феномене... На основу списка можемо да закључимо да ове књиге треба да буду коришћене у прогностичке сврхе. Али Лав VI, на крају пасуса упозорава на опасности практиковања генетлиологије, коју Црква осуђује. *Leonis Imperatoris Tactica*, Epilogus, 67, tr. J. Lamius, *Patrologia Graeca*, ed. J.-P. Migne, Paris 1863; Anderson 2012, 88, f. 38.

⁶²⁰ *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, A.D. 284-813*, 463, tr. C. Mango, R. Scott, Oxford 1997, 643.

⁶²¹ P. De Nolhac, *La Bibliothèque de Fulvio Orsini*, Paris 1887, 168-9.

закључак изведен палеографском анализом, да је рукопис настао у време владавине цара Теофила (829-842).⁶²² Након тога, на предлог Ихора Шевченка, Дејвид Рајт је извео своју анализу рукописа чије је резултате објавио у истом часопису, износећи своја запажања која су потврђивала Шевченкову иницијалну претпоставку да је рукопис настао у време владавине Константина V (741-775).⁶²³ Од тада је ово датовање углавном прихваћено у науци, мада има аутора који и даље преферирају IX век као време настанка Vat. gr. 1291.⁶²⁴

У сваком случају, рукопис Птоломејевих Приручних таблица због својих изузетних минијатура представља драгоцен пример византијске књижне илуминације из периода иконоборства. Такође, представља и редак примерак богато илуминираног астрономског рукописа у византијској и средњовековној уметности уопште: овај кодекс поседује три минијатуре преко целе стране, као и фигуралну декорацију у лунетама на врху таблица.

Прве две минијатуре на fol. 2v. и 4v. које представљају мапе сазвежђа северне и јужне хемисфере, генерално се сматрају новијег датума у односу на оригинални рукопис (сл. 64).⁶²⁵ На основу сколија које су исписане на полеђини ових минијатура, а за које се верује да су настале око 830. године, можемо закључити да су насликане свакако пре тог датума.⁶²⁶ На њима је у техници гризаја приказан тамно плави диск директно на пергаменту, издељен жутим линијама, и прошаран представама сазвежђа. Две линије формирају појас

⁶²² Spatharakis 1978.

⁶²³ Wright, D. H. 1985.

⁶²⁴ На пример В. Obrist, La représentation carolingienne du zodiaque. A propos du manuscrit de Bâle, Universitätsbibliothek, F III 15a, *Cahiers de civilisation médiévale* 44/173 (2001) 3-33, 28; N. Gaul, The Manuscript Tradition, in: *A Companion to the Ancient Greek Language*, ed. E. J. Bakker, Chichester 2010, 69-83, 74; Cohen 2014, 55, 154.

⁶²⁵ Око тога се слажу и Спатаракис и Рајт. Spatharakis 1978, 47-9. Wright, D. H. 1985, 359-61. Једино Брубекер сматра да ове две минијатуре чине део оригиналне целине Ватиканског Птоломеја, Brubaker, Haldon 2001, 39. Међутим, како коментарише Андерсон у својој дисертацији, Брубекер потпуно занемарује кодиколошке доказе, и „погрешно тумачи Рајтов аргумент као заснован у потпуности на стилским аргументима”. Anderson, дисертација, 84, n. 24.

⁶²⁶ Бенцамин Андерсон чак сугерише да, с обзиром да не можемо да установимо *terminus post quem* за ове минијатуре, могуће је да су чак позноантичке. Anderson, дисертација, 116.

еклиптика, подељен на сегменте у којима су приказана сазвежђа зодијака. Техника гризаја доприноси илузији да ове минијатуре представљају приказ ноћног неба, међутим, обрнути редослед знакова зодијака на две минијатуре (на једној знаци зодијака иду с лева на десно, на јужној обрнуто) даје утисак као да се сазвежђа посматрају споља, односно, као да су приказана на површини небеског глобуса.⁶²⁷

На странама 22r-37v исписане су различите таблице, уоквирене и разврстане у три колоне. Изнад сваке колоне постављена је лунета у којој је приказан по један знак зодијака на који се подаци из табеле односе (сл. 65). Читав низ од дванаест зодијачких знакова је поновљен осам пута на овим страницама. Друге таблице украшене су персонификацијама ветрова, Месеца, као и дана и ноћи.⁶²⁸

Приказ читавог круга зодијака срећемо на најпознатијој минијатури овог рукописа, Сунчевој табели на fol. 9r (сл. 66). Ова табела приказана је у виду кружног дијаграма постављеног у правоугаони оквир. Површина читавог круга издељена је у пет појасева који окружују средишњи медаљон. Сваки од појасева издељен је на дванаест сегмената, од којих су они у спољашњем појасу испуњени представама знакова зодијака. У другом појасу, доста ужем, исписани су називи месеца и датуми, док су испод њих, у трећем појасу представљене њихове персонификације. У четвртном појасу, у уским пољима су исписани сати, а у петом се смењују попрсја жена светле и тамне пути, које означавају дан и ноћ. У средишту круга, приказана је персонификација Сунца, у виду мушке фигуре са круном која управља квадригом. Овај дијаграм заправо представља астролошки алманах за одређену годину, према којем можемо да видимо када Сунце улази у одређени знак; ишчитавајући шта је на њему приказано можемо да видимо да Сунце улази у знак Овна 20. марта, двадесет минута након петог часа вечери.⁶²⁹

⁶²⁷ H. G. Gundel, *Zodiakos, Tierkreisbilder im Altertum. Kosmische Bezüge und Jenseitsvorstellungen im antiken Alltagsleben*, Mainz 1992, 314. cit. u Anderson 2012, 115.

⁶²⁸ Brubaker, Haldon 2001, 38.

⁶²⁹ Anderson, дисертација, 105. Вредности дате у овој табели, одговарају конкретним годинама, и први који је понудио одређену годину за коју је табела рађена је био Франц Бол, који

Све фигуре су насликане на златној позадини, осим оне у централном медаљону иза које је позадина плаве боје. Уски појасеви немају никакву позадину, већ су натписи исписани директно на пергамент, златним словима. Фигуре су благо моделоване и приказане у различитим положајима, чак и ситне фигуре које персонификују дан и ноћ, тако да је избегнут утисак шематизованости и једноличности.

За разлику од допојасних персонификација месеци, као и персонификација дана и ноћи, знаци зодијака су приказани у виду целих фигура. Док су персонификације постављене радијално у односу на средиште круга, фигуре знакова су махом приказане бочно, тако да прате линију кружнице. Редослед знакова је супротан правцу казаљке на сату, тако да гледано с лева на десно, након Овна, не иде Бик, већ знак Рибе. Фигуре Овна и Бика су окренуте једна од друге, што је уобичајен начин њиховог приказивања када су приказане заједно. Све остале фигуре визуелно прате правац путање круга и образац кретања читавог низа, тако да фигура Водолије стоји готово наглавачке. На тај начин изгледа као да просипа воду на знак Риба, што је честа визуелна доскочица и на другим представама зодијака.⁶³⁰

Разматрајући иконографију појединачних знакова, можемо да приметимо да није истоветна кроз цео рукопис. Варијације се јављају на представама знакова у Сунчевој табели у односу на оне у лунетама осталих табела, на којима такође уочавамо међусобне разлике. Као пример може се навести фигура Девице, која је на fol. 9r приказана са крилима, док на осталим минијатурама нема крила. Такође, уочљиве су разлике у одорама скоро свих знакова у људској форми, што само по себи не мора да упућује на присуство више уметника у изради илуминација, већ

је израчунао да је та година 250. г.н.е. Дуго је с тога владало у науци мишљење да ова минијатура представља копију позноантичког узора. Међутим, његови прорачуни, будући да су засновани да модерним рачунањима уласка Сунца у поједине знаке, одбачени су као нетачни, и неке новије анализе понудиле су различите године у VII, VIII и IX веку. За преглед тих анализа видети Ibid., 81-3.

⁶³⁰ Може се видети и на зодијачком дијаграму у чувеној Лајденској Аратеи, Leiden, Universiteitsbibliotheek, VLQ 79, f. 93v, као и на каснијим копијама попут Boulogne-sur-Mer, BM, Ms 188, f. 30.

може бити оправдано инвентивношћу једног уметника и његовом жељом за разноликошћу. Могуће објашњење постојања тих иконографских разлика је да је за представе у лунетама постојао ранији образац којег се уметник придржавао, копирајући ранији текст Птоломејевих таблица и тежећи да подражава форме које су евентуално биле присутне на неком старијем, такође илуминираном рукопису. На дијаграму на fol. 9r, будући да је композиција нова, настала наменски за овај рукопис и да за њу није постојао ранији узор, уметник је могао да има већу слободу и да примени другачију иконографију. Такво објашњење нуди Бенџамин Андерсон.⁶³¹ Ипак, то не објашњава зашто уметник не би применио старе форме и на представе у Сунчевој табели, нити зашто би се фигуре истих знакова у лунетама међусобно разликовале. Далеко индикативније за присуство више уметника на минијатурама су стилске разлике које уочава и наводи Лесли Брубекер, и врло је вероватно да су на рукопису радила два, можда и три уметника.⁶³²

Највећу динамичност поседује централна фигура Хелија, приказаног како управља запрегом од четири симетрично постављена бела коња, која на тај начин контрастирају његовом благо искривљеном положају тела. Десна рука му је испружена и окренута дланом на горе, док у левој руци држи глобус изнад којег се вијори бич нацртан тако да делује као да је у питању глобус круцигер. Краци круне излазе из оквира медаљона, тако да једино фигура Сунца прелази границе свог поља на дијаграму, додатно доприносећи њеној визуелној доминацији на читавој композицији.

Док су све остале табеле у Ватиканском Птоломеју универзално примењиве, вредности дате у Сунчевој табели, важе за само једну, одређену годину, највероватније годину настанка читавог рукописа. Према томе, дијаграм на fol. 9r са једне стране представља „слику добро уређеног и самодовољног космоса, у коме је путања Сунца кроз знаке зодијака у простору доведена у савршено поравнање са његовом прогресијом у времену кроз месеце који се

⁶³¹ Anderson, дисертација, 106.

⁶³² Brubaker, Haldon 2001, 40.

смењују.”⁶³³ С друге стране, будући да нуди податке валидне само за конкретну годину, овај дијаграм, како Андерсон закључује, је такође и својеврсни комеморативни споменик, печат са датумом настанка, „представа манифестације космичког реда у конкретном тренутку у времену.”⁶³⁴

Представе зодијака у уметности насталој на подручју Источног римског царства представљају праву реткост. Осим наведених, представу зодијака налазимо и на поду јужне цркве манастира Пантократор у Цариграду из 1136. године.⁶³⁵ Из примера које смо у овом поглављу размотрили можемо да закључимо да су византијски уметници који су приказали знаке зодијака на минијатурама рукописа *Хришћанске топографије* и *Приручних таблица* били визуелно упознати са представама зодијака у класичној уметности. Углавном се придржавају стандардне зодијачке иконографије присутне у античкој и позноантичкој уметности. Стилски, такође, византијски уметници показују вештину у моделовању и композицији фигура која не заостаје за ранијим прототиповима, што опет упућује на то да су били у прилици директно да их подражавају. Варијације које се јављају у иконографији појединачних знакова, колико год минорне, указују на то да је овим уметницима било доступно више различитих узора, да нису били принуђени да се ропски придржавају једног начина приказивања одређеног зодијачког знака, већ да су били свесни релативне разноликости у њиховом приказивању.

Визуелни програми ових рукописа и њихова појава у датом тренутку у историји Византије већ су донекле довођени у корелацију у досадашњој литератури. Лесли Брубекер је свом раду из 2006. године настојала да укаже да

⁶³³ “...the image of a well-ordered and self-sufficient cosmos, wherein the spatial trajectory of the sun through the signs of the zodiac is brought into perfect alignment with its temporal progression through the succeeding months.” Anderson, дисертација, 109.

⁶³⁴ “...this is in another sense a date-stamp, or, to put it more elegantly, a commemorative monument, a representation of the manifestation of that cosmic order at a specific moment in time.” Loc. cit.

⁶³⁵ A. H. S. Megaw, Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul, *DOP* 17 (1963) 333-371; R. Ousterhout, Architecture, Art and Komnenian Ideology at the Pantokrator Monastery, in: *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, ed. N. Necipoğlu, Leiden – Boston - Köln 2001, 133-153, 135, 140, 143-148.

су представе табернакла и ковчега завета присутне у рукопису Хришћанске топографије из IX века, Vat. gr. 699, представљале део иконофилске реторике. Њихов настанак описан у Старом Завету, иконофили су често користили као аргумент и доказ да је Бог одобрио и наредио стварање религиозних предмета и представа. Представе табернакла у другим рукописима, нарочито оним који су отворено показивали иконофилску пропаганду попут Хлудовског псалтира, Брубејкер доводи у везу управо са представама из Топографије, за које сматра да су послужиле као узор каснијим.⁶³⁶ Чак и производњу овог рукописа у IX доводи у везу са тежњом за истицање представа табернакла који је био присутан у готово свим писаним одбранама икона тог времена, као и многим ранијим.⁶³⁷ Иако су ове представе у рукописима Топографије служиле да илуструју идеју аутора овог текста да је читав свет створен у облику табернакла, насупрот идејама оних који заговарају идеју сферичног космоса, Брубејкер сматра да је њихово присуство било подстицајни разлог за настанак копија рукописа из VI века. Премда су у овом тексту уочени елементи несторијанских учења, Лесли Брубејкер даље тврди: „Значај који је табернакл у иконофилској полемици тог времена имао сугерише да је прилика да се прикаже, заједно са свим његовим додацима и украсима, премостила суштинску некомпатибилност самог текста *Топографије* са ортодоксним становиштима деветог века. Идеолошки значај слика *Топографије* потиснуо је јеретичку природу речи *Топографије*.”⁶³⁸

Бенцамин Андерсон се даље надовезује на хипотезе Лесли Брубејкер, износећи сопствену претпоставку да је пропагирање модела „равне Земље”, чије представе осим у Vat. gr. 699, налазимо и у Хлудовском псалтиру (Москва, Историјски Музеј, Codex 129, f. 133r) служило да уздрма ауторитет античког

⁶³⁶ L. Brubaker, *The Christian Topography (Vat. gr. 699) revisited: image, text, and conflict in ninth century Byzantium*, in: *Byzantine Style, Religion and Civilization: In Honour of Sir Steven Runciman*, ed. E. Jeffreys, Cambridge 2006, 1-24.

⁶³⁷ Ibid., 14-15, 17.

⁶³⁸ “The significance of the tabernacle in contemporary iconophile polemic suggests that the opportunity to depict it, with all its paraphernalia and accoutrements, overrode the basic incompatibility of the *Topography* text itself with ninth-century orthodox positions. The ideological importance of the *Topography* images superseded the heretical nature of the *Topography* words.” Ibid., 17.

научно-природњачког погледа на свет који су заговарали иконоборачки цареви.⁶³⁹ Уколико то и јесте био циљ, како и сам Андерсон признаје, у томе свакако нису успели.⁶⁴⁰

Међутим, ништа не указује на то да су виђења аутора Топографије о изгледу космоса у било ком тренутку представљала заступљену космолошку теорију у византијском свету, нити да су уопште узимана за озбиљно.⁶⁴¹ Чак и да су у IX веку постојали заговорници идеје да је Бог створио космос у облику табернакла, не мора нужно да следи да је заступљеност те идеје била у вези са коришћењем аргумента Божије наредбе о изградњи табернакла у иконофилским полемикама. Слично можемо истаћи и за другу страну у сукобима око поштовања икона. Уколико су иконоборачки цареви прихватили хелиоцентричан, сферичан и коначан космос, као што и можемо да видимо из примера Vat. gr. 1291, чинили су то као и многи њихови претходници, али и наследници.

Иако Андерсон као разлог неуспеха Косминог модела види непримењивост његове космологије на предвиђање небеских појава, изгледа да Космине теорије, иако нису могле бити коришћене за астрономске и астролошке прорачуне, нису биле лишене свих оракуларних конотација. Шуламит Ладерман је у својој студији из 2013. године довела у везу производњу рукописа Хришћанске топографије са миленаристичким стрепњама које су избијале у Византији у VI, IX и XI веку, када се и датују првобитни, као и три сачувана рукописа.⁶⁴² Ови датуми доводе се у везу са апокалиптичким теоријама израженим још почетком II века н.е., према којима би крај света требало да наступи након шест хиљада година од његовог настанка.⁶⁴³ Како се рачунање

⁶³⁹ Anderson, дисертација, 157.

⁶⁴⁰ Ibid., 158

⁶⁴¹ Патријарх Фотије аутора *Топографије* назива „писцем бајки”, а његове теорије, теолошке и космолошке, „бесмислицама”. *The Library of Photius*, XXXVI, tr. J. H. Freese, New York 1920.

⁶⁴² S. Laderman, *Images of Cosmology in Jewish and Byzantine Art: God's Blueprint of Creation*, Leiden 2013, 245- 8.

⁶⁴³ Та идеја први пут је изражена у Посланици апостола Варнаве, апокрифном делу састављеном око 120. године н.е., које је прихватано као канонско у александријској цркви. Цифра

времена настанка света мењало у хришћанским хронографијама, мењао се и датум очекиваног краја.⁶⁴⁴ Ови периоди у византијској историји били су испуњени „есхатолошким тензијама” о чему сведоче бројни извори, документовани у раду Пола Магдалина из 1993. године и допуњеном 2004.⁶⁴⁵ У њему, Магдалино такође изражава став, да је Хришћанска топографија, иако није примарно есхатолошко дело, поседовала есхатолошке импликације можда настале као одговор страховима у вези краја света које су се у то време јавиле.⁶⁴⁶ У другој књизи Топографије, наилазимо на тумачење пророштва о Четири краљевства из Књиге пророка Данила, које се доста разликује од дотадашњих интерпретација према којима четврто, последње краљевство пред успостављање вечног Божијег краљевства, представља Римско царство.⁶⁴⁷ Насупрот њима, аутор Топографије изједначава Римско царство са Божијим краљевством које неће имати краја, тако одгонећи стрепње његових поданика о неизбежном паду царства.⁶⁴⁸ Као што је

од шест хиљада добијена је комбинацијом пасуса из Књиге Постања и Псалма 90:4, да је Бог створио свет за шест дана и да се седмог одмарао, а да је сваки дан Богу као хиљаду година. Касније у ранохришћанском периоду, ову идеју можемо наћи и код Хиполита и Иринеја. R. Landes, *Lest the Millennium be fulfilled: Apocalyptic Expectations and the Pattern of Western Chronography*, 100–800 CE, in: *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages*, eds. W. Verbeke, D. Verhelst, A. Welkenhuysen, Leuven 1988, 137–211, 14

⁶⁴⁴ А мењао се управо под утицајем ове идеје сабатичког миленијума, или миленадне недеље, да би се померио датум краја, како је показао Ричард Лендис. *Op. cit.*

⁶⁴⁵ P. Magdalino, *The history of the future and its uses: prophecy, policy and propaganda*, in: *The Making of Byzantine History. Studies Dedicated to Donald M. Nicol on his Seventieth Birthday*, eds. R. Beaton, C. Roueché, Aldershot, 1993, 3-34; reprinted with postscript in *The Expansion of the Orthodox Europe*, ed. J. Shepard, Aldershot 2004, 29-63. Шуламит Ладерман се, на жалост, у својој студији, не позива на овај текст.

⁶⁴⁶ Magdalino 2004, 11.

⁶⁴⁷ „А у вријеме тијех царева Бог ће небески подигнути царство које се довијека неће расути, и то се царство неће оставити другом народу; оно ће сатрти и укинути сва та царства, а само ће стајати довијека” (Дан.:2:44)

⁶⁴⁸ На место четвртог ставља македонско краљевство Александра Великог, које је, као и претходна три, уништено пре оваплоћења Христовог. Будући да се Христ родио у време Римског царства, „Косма” види као гарант његовог трајања: “The empire of the Romans thus participates in the dignity of the Kingdom of the Lord Christ, seeing that it transcends, as far as can be in this state of existence, every other power, and will remain unconquered until the final consummation, for he says that

Пол Магдалино истакао, оваква врста есхатологије је била у складу са царском идеологијом.⁶⁴⁹ Евентуално царско покровитељство рукописа Хришћанске топографије не би морало да буде искључено као могућност због присуства анти-Птоломејске космологије коју аутор овог списа заговара. Иако су, судећи по бројним доказима, византијски цареви потпомагали проучавање астрономије и астрологије која се практиковала према принципима које је Птоломеј изнео у својим делима још у II веку н.е., томе не следи нужно да су желели да јавно буду препознати као покровитељи ових наука.⁶⁵⁰ Као што смо видели, наизглед контрадикторни ставови присутни су и код царева који су издавали законе против делатности астролога, а сами су користили њихове услуге. Закони који су рановизантијски цареви издавали, осим тежње да сузбију паганске и јеретичке елементе у царству, могли су имати и функцију успостављања веће контроле над

it shall not be destroyed for ever. Now, if that expression for ever be taken as applying to the Lord Christ, it signifies endless duration, in accordance with what Gabriel also says to the Virgin: And he shall reign over the house of Jacob for ever, and of his Kingdom there shall be no end. If again the expression be taken as applying to the Roman empire which made its appearance in the world along with Christ, this shall not be destroyed while this world continues.” *The Christian Topography of Cosmas*, II, 146-7, tr. J. W. McCrindle, Edinburgh 1897.

⁶⁴⁹ Magdalino 2004, 10. Да је царско покровитељство стајало иза свих сачуваних рукописа Хришћанске топографије, претпоставка је коју је тешко доказати. Могуће је, као што Лесли Брубејкер тврди, да је иза примера из IX века стајала иконофилска страна, с обзиром да је један од аргумената иконобораца да су војни неуспеси и опасности које су довеле царство скоро до уништења представљале упозорење и казну за обожавање икона. На тај начин, Космина наредна реченица, “For I assert with confidence, that though, by way of chastisement for our sins, hostile barbarians rise up for a short while against the Roman dominion, yet that by the valour of him who governs us the empire will continue to be invincible, provided it does not restrict but widens the influence of Christianity.” може да се тумачи као охрабрење иконофилској страни да су упозорења и застрашивања иконобораца ништавна. Опет, иконоклазам као контекст не може да послужи као повод за настанак чак два примера Топографије у XI веку.

⁶⁵⁰ За примере царева који су користили услуге астролога, видети Р. Magdalino, *L’Orthodoxie des astrologue, La science entre le dogme et la divination à Byzance (VIIe-XIVe siècle)*, Paris 2006. Тек у XII веку ћемо се сусрети са афирмативним истицањем царског покровитељства ових наука, што је вероватно последица и реакција на процват астрономских и астролошких знања који је у том веку достигао свој врхунац на Западу Европе. Idem, 2002.

делатношћу астролога са жељом да се он још ближе веже за царски двор.⁶⁵¹ На тај начин, познавање будућих догађаја постаје прерогатив државног врха. Такав ексклузивистички став источноримских царева, или „љубоморна економија знања” како Бенџамин Андерсон карактерише процес производње и дистрибуције знања унутар византијског друштва,⁶⁵² морао се одразити и на интеркултуралну размену из области астрономије и астрологије.

5.2.2. Интеркултурална размена из области астрономије и астрологије на подручју Европе током раног средњег века

Упркос контактима који су постојали током читавог периода између византијске и франачке државе, укључујући званичне посете и размене поклона, немамо никаквих доказа да су у тим приликама размењивани рукописи астралне тематике.⁶⁵³ Оно мало знања што се сачувало из ових области на Западу раног средњег века, углавном је било преузето из римских енциклопедија, компилација и коментара IV и V века.⁶⁵⁴ Преводи са грчког који су у овом периоду настали, углавном су били ограничени на теолошка дела, попут *Хексамерона* Василија Великог или *Небеске хијерархије* Псеудо-Дионисија. Ипак, и одређени текстови секуларне природе, као на пример, *Физиолог* или *Историја Александра Великог*, успели су да добију свој превод на латински, што сведочи о томе да познавање грчког језика није потпуно замрло на Западу Европе, што се често у литератури

⁶⁵¹ Mavroudi 2006, 39-97, 70.

⁶⁵² Anderson, дисертација, 149-152.

⁶⁵³ О дипломатским контактима и културној размени између Западне Европе и Византије током раног средњег века видети М. McCormick, *Diplomacy and the Carolingian Encounter with Byzantium down to the accession of Charles the Bald*, in: *Eriugena: East and West. Papers of the Eighth International Symposium of the Society for the Promotion of Eriugenean Studies*, eds. B. McGinn, W. Otten, Notre Dame IN, 1994, 15-48.

⁶⁵⁴ За текстове који су служили као извор знања из астрономије и астрологије средњовековном Западу, v. *Astronomy, Cosmology, and Cosmography*, in: *Medieval Latin, An Introduction and Bibliographical Guide*, eds. F. A. C. Mantello, A. G. Rigg, Washington DC 1996, 363-36 (E. Grant); Burnett 1996, 369-382.

може наћи као објашњење за слаб ниво интелектуалне размене са Источно римским царством. Из неких од тих текстова, попут последње наведеног дела, западни читаоци су могли да стекну дојам о раду астролога и понеке информације о принципима њихових прорачуна.⁶⁵⁵

Такође, веома значајан извор астролошких сазнања представљали су медицински текстови. Један од њих- Тесалов *De plantis duodecim signis et septem planetis subiectis (De virtutibus herbarum)* преведен је крајем V или почетком VI века.⁶⁵⁶ Иатроматематика- медицинска астрологија, представљала је део теорије и праксе многих лекара од античког доба и током читавог периода средњег века и ренесансе. Међу лекарима у чијим списима налазимо астролошке елементе је и Александар из Тралеса. Преводе његових дела на латински налазимо од IX века, мада је вероватно да су сачувани рукописи засновани на још ранијим преводима.⁶⁵⁷ И сам Александар је путовао по Западној Европи, посетивши места на простору данашње Италије, Француске и Шпаније, тако да су његова учења била присутна у тим областима од VI века.⁶⁵⁸

Управо за ове високо образоване путнике из Цариграда можемо да претпоставимо да су представљали главне преносиоце астрономских и астролошких сазнања на Запад. Ту претпоставку може да потврди и пример Теодора из Тарса, надбискупа Кантерберија из VII века. Теодор је своје образовање стекао у Цариграду и пренео га и на Британска острва, где је, како Веда преноси, подучавао астрономију и компутус.⁶⁵⁹ Алдхелм, Теодоров ученик и

⁶⁵⁵ То се пре свега односи на делове који се тичу Нектанеба, египатског мудраца, мађионичара и астролога, који је према овом наративу био биолошки отац Александра Македонског. О рукописима и значају овог текста на средњовековном Западу, видети поглавље томе посвећено у Thorndike 1929, 551-566.

⁶⁵⁶ C. Burnett, *Late Antique and Medieval Latin Translations of Greek Texts on Astrology and Magic*, in: *The Occult Sciences in Byzantium*, eds. P. Magdalino, M. Mavroudi, Geneva 2006, 325- 361, 327.

⁶⁵⁷ *Ibid.*, 577.

⁶⁵⁸ *Ibid.*, 575.

⁶⁵⁹ *Bede's Ecclesiastical History of England*, IV, 2, tr. A. M. Sellar, London 1907.

будући бискуп Шерборна, извештава нас како је у Кантерберију, у којем се и сам школовао, научио астрологију и рачунање хороскопа, између осталих ствари.⁶⁶⁰

Са Острва, научна сазнања пренела су се и у континенталну Европу у којој је Карло Велики започео образовне реформе ради формирања писменог и ученог свештенства. Обнова заборављених знања античког света била је део културног покрета који је пратио ове образовне реформе, и међу тим знањима посебно интересовање је владало за астрономију, која током IX века постаје доминатна наука.⁶⁶¹ Несумњиво је подстрек за проучавање астрономије пружио и решавање питања везаних за календар и компутус која су и у овом периоду заокупљала пажњу, чак и самог Карла Великог, како сазнајемо од Ајнхарда у његовој биографији. Из истог извора сазнајемо и да је овај владар поседовао сто израђен од сребра, великих димензија на коме је био приказан план целог космоса.⁶⁶² О његовом изгледу можемо само да нагађамо, с обзиром да је уништен средином IX века, приликом пљачке Ахена.⁶⁶³

О занимањима Карла Великог за конкретне астрономске појаве и проблеме сазнајемо и из његових преписки. Алкуина из Јорка, консултовао је у вези сопствених прорачуна и недоумица у вези помрачења Сунца и видљивости планете Марс.⁶⁶⁴ Након Алкуинове смрти, Карло се обраћа Дунгалу, ирском

⁶⁶⁰ *Aldhelmi Opera, Epistolae*, 1, ed. R. Ehwald, *Monumenta Germaniae Historica*, Berlin 1919.

⁶⁶¹ S. McCluskey, *Astronomies and Cultures in Early Medieval Europe*, Cambridge 1998, 134.

⁶⁶² Einhard, *The Life of Charles the Emperor*, 25, 33, in: *Charlemagne and Louis the Pious: The Lives by Einhard, Notker, Ermoldus, Thegan, and the Astronomer*, tr. T. F. X. Noble, University Park PA 2009.

⁶⁶³ Розамонд МекКитерик доводи под сумњу претпоставке да је овај сто представљао врсту звездане мапе са приказима астрономских персонификација, какве се могу наћи код F. S. Estey, *Charlemagne's Silver Celestial Table*, *Speculum* 18/1 (1943) 112-117, 113. Она је пак става да је по изгледу приказ на сребрном столу био ближи мапама које су се могле видети у рукописима Исидорових Етимологија или Беатусовог коментара на Откровење, као и другим у којима је спојена физичка географија, сакрална топографија и космичка идеологија. R. McKitterick, *Charlemagne, The Fomation of a European Idenetity*, Cambridge 2008, 375-7.

⁶⁶⁴ Alcuini *Epistolae*, 126, 145, 148, 149, 155, 170, 171, *Epistolae Karolini Aevi*, tomus II, ed. E. Duemmler, MGH, Berlin 1895.

монаху који је боравио у Сен Денију, у вези појаве две соларне еклипсе у размаку од шест месеци.⁶⁶⁵ Једна од тих еклипси је била уочена у Цариграду, и како сазнајемо из писма, Карло је за њу сазнао посредством једног византијског епископа који је боравио на његовом двору, највероватније као део делегације која је 811. посетила Ахен.⁶⁶⁶

Пажња коју је Карло Велики придавао помрачењима Сунца може да упућује на забринутост у вези знакова који најављују крај света. У Јеванђељима, постоји неколико пасуса у којима се помињу помрачења Сунца, Месеца и других небеских тела као знаци који претходе другом Христовом доласку. „И одмах ће по невољи дана тијех сунце помрчати, и мјесец своју свјетлост изгубити, и звијезде с неба спасти, и силе небеске покренути се.” (Мат.:24:29); готово исти опис налазимо и у Мар.:13:24-25, док аутор Јеванђеља по Луки у контексту парусије бележи: „И биће знаци у сунцу и у мјесецу и у звијездама;” (21:25). Њима претходе одломци из старозаветних књига попут књиге пророка Јоила: „И учинићу чудеса на небу и на земљи, крв и огањ и пушење дима. Сунце ће се претворити у таму и мјесец у крв прије него дође велики и страшни дан Господњи.” (Јоило:2:30-31). Најсликовитији опис пак може се наћи у Откровењу Јовановом: „И видјех кад отвори шести печат, и гле, затресе се земља врло, и сунце поста црно као врећа од костријети, и мјесец поста као крв; И звијезде небеске падоше на земљу као што смоква одбацује пупке своје кад је велики вјетар заљуља. И небо се измаче као књига кад се савије, и свака гора и острво с мјеста својијех покренуше се.” (Откр.:6:12-14). Како видимо из горепоменутог Дунгаловог писма, оба средњовековна царства делила су забринутост за ове знаке, што је могло да послужи као повод и оправдање за разговор на тему небеских феномена приликом једне званичне посете.

Оправдање за посматрање и проучавање кретања звезда могло се наћи и у другим библијским текстовима; „Небеса казују славу Божију, и дјела руку његовијех гласи свод небески” (Пс.:19:1). У Премудростима Соломоновим, цар говори: „Јер Он ми је дао истинско познање бића, да знам устројство свијета и

⁶⁶⁵ Dungali Scotti *Epistolae*, 1, in op. cit.

⁶⁶⁶ Eastwood 2007, 46, n. 35, 125, n. 47.

дејство стихија, почетак и крај и средину времена, измјене сунчевих повратака и промјене (годишњих) доба, годишњи круг и положај звијезда”.⁶⁶⁷

С друге стране, Карлово занимање за помрачења Сунца могло је бити подстакнуто личнијим мотивима. Постојаност небеског свода и звезда и планета које се по њему крећу повезивана је са трајањем овог света у библијским текстовима, чији ће крај навестити и нестанак неба и небеских тела. Трајање највећих светила повезивано је и са трајањем династије и владавине; у псалмима, Бог Давиду обећава: „Сјеме ће његово трајати довијека, и пријесто његов као сунце преда мном; Он ће стајати увијек као мјесец и вјерни свједок у облацима.” (Пс.89:36-37). Или у молитви за Соломона, Давид говори: „Бојаће се тебе док је сунца и мјесеца, од кољена до кољена.” (Пс.:72:5) Веома је могуће да је франачки владар био упознат са теоријама према којим је соларна еклипса најављивала велике промене везане за судбину владара и читавог краљевства.⁶⁶⁸ Са њима је могао да се упозна посредством Плинија, чија је *Naturalis Historia* била веома цењена због астрономских и космолошких информација које је пружала.⁶⁶⁹ Интересовање за предвиђање будућих догађаја на основу небеских појава било је присутно код многих владара у историји, о чему налазимо сведочанства још из старо вавилонског доба. С тога, не треба да изненађује чињеница да се оживљено интересовање за посматрање и предвиђање небеских догађаја јавља у Западној Европи управо у тренутку када је централизована власт успостављена први пут након пада западног дела Римског царства.

Премда на овом подручју налазимо трагове занимања за астролошке прогнозе, из периода раног средњег века немамо ниједан сачуван хороскоп. Оно

⁶⁶⁷ *Премудрости Соломонове*, 7, 17-19, прев. митр. А. Радовић, Никшић 1996. “For it is he who gave me unerring knowledge of what exists, to know the structure of the world and the activity of the elements; the beginning and end and middle of times, the alternations of the solstices and the changes of the seasons, the cycles of the year and the constellations of the stars”, *The Revised Standard Version Catholic Bible*, Wis. 7, 17-19, Oxford 2005.

⁶⁶⁸ Помрачење Сунца сматрано је значајним знамењем још у старој Вавилонији. Hunger, Pingree 1999, 6; M. Ross, *Eclipses and the Precipitation of Conflict: Deciphering the Signal to Attack*, in: *The Religious Aspects of War in the Ancient Near East, Greece, and Rome*, ed. K. Ulanowski, Leiden 2016, 99-120.

⁶⁶⁹ Pliny, *Nat. Hist.* II, XXIX. 98.

што сведочи о тим интересовањима је „велико и мутно поље сажете и нетехничке прогностике”, како Чарлс Барнет назива скупину кратких текстова који су садржали упутства и предвиђања на основу фаза Месеца, уласка Месеца у одређени знак зодијака, дана у недељи и слично.⁶⁷⁰

5.2.3. Представе зодијака у каролиншким рукописним илуминацијама

Том жанру припадају делови текста који налазимо у оквиру најстарије сачуване представе зодијака у западној уметности средњег века. Ова представа се може видети у рукопису који се чува у Универзитетској библиотеци у Базелу, F III 15a. Рукопис се претходно налазио у манастиру Фулда и датује се у период око 800. године (сл. 67).⁶⁷¹ Представа зодијака заузима читаву страницу fol. 23r и део је кружног дијаграма од две концентричне кружнице, издељеног на сегменте. Фигуре зодијака распоређене су у спољном прстену дијаграма, унутар кога, у сегментима који кореспондирају сваком од знакова, је исписан текст. Натписе налазимо и са спољне стране крајње кружнице дијаграма, као и унутар поља у којима су приказани знаци. На први поглед можемо да оценимо да су знаци приказани невешто, од стране уметника ненавикнутог на рад са фигуралним представама, који, највероватније, није имао предложак за овај дијаграм, или је радио по узору који је био у лоше очуваном стању. Не само стилске одлике које одражавају низак ниво уметничке вештине, већ и иконографске особености у представљању појединачних знакова сведоче да је уметник слабо или, по свој прилици, нимало није био упознат са представама зодијака из класичне уметности.

⁶⁷⁰ Неки од тих текстова садрже непреведене грчке термине који упућују на њихово порекло, или се за њих могу наћи веома блиски аналогни текстови на грчком, као у случају Писма Петозириса. Burnett 2006, 332-333.

⁶⁷¹ Obrist 2001, 3.

На врху круга постављени су знаци Водолије и Јарца, као знаци месеца јануара и почетка грађанске године. Међутим, како је Хенри Крафорд приметио у свом чланку посвећеном овом дијаграму из 1925. године, врло је вероватно да је према првобитном нацрту то место било резервисано за знакове Овна и Бика, који представљају почетак зодијака, као први знаци након пролећног еквиноција. И заиста, када се цео дијаграм ротира тако да пролећни знаци дођу на врх, као што је Крафорд у свом чланку урадио, уочава се симетричност у распореду фигура, и ниједна није постављена наглавачке, како поједине од њих у овом рукопису заиста јесу.⁶⁷²

Већина фигура са овог дијаграма тешко да би била препозната као неки од знакова зодијака уколико би била извучена из читаве композиције и приказана самостално. Тако, уместо две, приказана је само једна риба у пољу знака Риба; Лав по изгледу наликује више псу, од кога га можемо разликовати по канцама и линијама које би требало да означавају гриву. Знак Рака и Лава су нацртани толико близу један другом да није могла да се повуче линија између њих, као што је урађено између осталих знакова у зодијаку. Фигура Девике пак прелази линију која уоквирује поље. Приказана је као девојка која у руци држи клас пшенице; клас је скоро исте висине као и девојка, и можда тако увеличаних димензија наводи Крафорда да погрешно идентификује овај предмет као клип кукуруза, али нема сумње да је овде приказан стандардни атрибут знака Девике који се односи на најсјајнију звезду њеног сазвежђа- Спику.⁶⁷³

Нарочито је карактеристична представа знака Ваге која је приказана као допојасна фигура раширених руку, које вероватно треба да евоцирају теразије.⁶⁷⁴ Како Крафорд спекулише, ова фигура вероватно представља арханђела Михајла, који је често приказиван са теразијама и коме је додељена дужност мерења

⁶⁷² H. S. Crawford, Notes on the Irish Zodiac Preserved in the Library at Basel, *The Journal of the Royal Society of Antiquaries of Ireland* 15/2 (1925) 130-135, 130.

⁶⁷³ Ibid., 131.

⁶⁷⁴ Ibid, 130.

добрих и лоших дела душама на Страшном суду. Тако и додаци који се виде испод ове фигуре највероватније треба да сугеришу крила.⁶⁷⁵

Фигура Шкорпије је нацртана слично фигури Рака, с тим што су на месту кљешта постављене две змијске главе са избаченим језицима. Стрелац је приказан као биће са људском главом и коњским телом; недостају му лук и стрела, али могуће је да линија која иде од његовог врата до задњих копита представља лук.

Јарац, као и Ован и Бик, очигледно су уметнику били добро познати, тако да су приказани релативно веродостојно. Водолија, која је представљена као мушка фигура, у рукама држи предмет неодређеног изгледа. Док Крафорд и Ширан износе идеју да је можда у питању некаква врста музичког инструмента, моја лична претпоставка је да предмет који Водолија држи у рукама, заправо половина амфоре, стандардног атрибута овог знака, који уметник није препознао користећи можда предложак који је био у лошем стању или није разумео инструкције како да прикаже амфору.

Близанци су представљени као две мушке фигуре, приказане из профила, како ходају једна иза друге, обучене у оно што Крафорд види као килтове, а Обрист као тунике.⁶⁷⁶ Управо су ове две фигуре навеле Барбару Обрист да истакне стилске везе овог дијаграма са уметношћу Нортамбрије са краја VII и почетка VIII века.⁶⁷⁷

Она се у свом тексту такође залаже за идеју да је ова представа зодијака заснована на неком ранијем пикторијалном моделу, и то, како сматра, највероватније приказом зодијака какав се могао видети на неком глобусу или

⁶⁷⁵ Ibid., 130-1. Бил Ширан у свом коментару на овај чланак потврђује Крафордову идентификацију са Св. Михајлом, напомињући и како се празник овог арханђела, *Michaelmas*, од VI века прослављао 29. септембра, када је Сунце у знаку Ваге. Ширан допуњује Крафордове опсервације, нудећи претпоставку да предмет који Крафорд оставља као неидентфикован, представља трубу, што је свакако у складу са скриптуралним описима Страшног суда према којима ће Арханђео на тај дан будити мртве из гробова звуком трубе. v. 1Сол.:4:16. В. Sheeran, *An Irish Zodiac Preserved in a Library at Basle*- <http://www.radical-astrology.com/irish/miscellany/irishzodiac.html> [21.8.2015]

⁶⁷⁶ Crawford 1925, 131; Obrist 2001, 22.

⁶⁷⁷ Obrist 2001, 22.

дводимензионалној представи инспирисаном онима са глобуса. Као потврду свог становишта истиче одлуку уметника да занемари илузионистичке технике у приказивању, и да као у случају Близанаца, фигуре нацрта из профила, једну иза друге, што заиста представља реткост у иначе доста разноврсној иконографији овог знака.⁶⁷⁸

Сваки од знакова зодијака праћен је натписима који се односе на дати знак. Унутар поља сваког од знакова, као и са спољне ивице круга, исписани су: назив знака и кореспондирајући месец у години, име једног од Јаковљевих синова, односно родоначелника дванаест племена Израиља; уз сваки знак стоји и име једног од дванаесторице апостола, као и различитих планетарних божанстава или сазвежђа која се везују за тај знак; уз ове натписе налазимо исписано и дванаест часова чији низ започиње од месеца септембра. Многе неправилности могу се уочити на овом натписима, што упућује на то да су рукописи који су послужили као модели овим листама и сами били у већ доста лошем стању, као и да писар који их је копирао није био упознат са тим појмовима.⁶⁷⁹

У сегментима унутар круга зодијака, у средишњем делу дијаграма, исписане су прогнозе везане за сваки од знакова зодијака; у неким случајевима предвиђања се односе на особе рођене у одређеном знаку („рођени у знаку Риба имаће непријатеље”), у неким за подухвате или повољне и неповољне околности током трајања једног знака („ко у знаку Ваге бежи преко мора упашће у опасност”; „у знаку Шкорпије погодно је уговорити брак и узети себи жену”). Већи део предвиђања пак тиче се медицинских прогноза, попут вероватноћа за опоравак болесних или преживљавање деце рођене у том знаку, као и који делови тела су подложнији обољевању у временском периоду одређеног знака. У последњем наведеном случају наведени су они делови тела који углавном кореспондирају знаку према утврђеном систему мелотесије (глава у Овну, руке у Близанцима, стопала у Рибама итд.). Поједини делови текста готово су

⁶⁷⁸ Ibid., 29.

⁶⁷⁹ У неким случајевима кописта не прави разлику између једине и множине, неке од натписа ставља у погрешне падеже. Неки називи су чак у потпуности изостављени, као називи знакова Близанци и Стрелац. Списак ових натписа, дат у оригиналном облику како је исписан у рукопису, као и у исправљеном може се наћи и у Crawford 1925, 135 и у Obrist 2001, 12-15.

неразумљиви; то се може објаснити тиме да аутор или није разумео оригинални текст из ког је преписивао, или му је како Крафорд спекулише, намера била да збуни неупућене.⁶⁸⁰ На крају текста који се односи на знак Јарца, последњег знака у календарској години, стоји исписано- *Ihs amen*.

Овај дијаграм са зодијаком чини део низа минијатура које заузимају странице 18-23v у рукопису F III 15a. Већи део рукописа чини фрагментарни текст *De rerum natura* Исидора Севилског са илустрацијама. Поред њега, у рукопису налазимо и један непотпун пасус о утицајима зодијачких знакова, од Бика до Јарца, као и листу у којој су наведени називи знакова на грчком и латинском, њихови симболи и број дана који заузимају у одговарајућем месецу. Након ових зодијачких текстова налазимо медицинске рецепте на старонемачком, као и две бајалице. У оквиру рукописа је сачуван и списак књига манастира Фулде, најстарији који нам је сачуван.⁶⁸¹ Након низа минијатура, следи делимичан текст *De proprietate sermonum* Псеудо-Исидора.

Ова група илустрација у оквиру које је и дијаграм са зодијаком, није повезана ни са једним од текстова који се налазе у рукопису. Она се састоји из шеснаест табела и кружних дијаграма, који су понегде праћени текстуалним објашњењима и називима. Све фигуре су везане за космолошку тематику: неке садрже описе сазвежђа, неке се тичу астрологије, неке су компутистичке природе и чине већину, док неке представљају космографске дијаграме који приказују структуру света или његових појединих делова.⁶⁸²

Цео рукопис је исписан англо-саксонским минискулним писмом које се до прелаза у IX век користило у Фулди, када је замењено каролином. Везе овог манастира са острвским монаштвом су добро познате, и поред стилских карактеристика које је Барбара Обрист истакла, читав низ индиција упућује на британско порекло узора илустрацијама и тексту овог рукописа. Илајас Лоув је оценио иницијале рукописа као „типично инсуларне”, и чак уочио употребу

⁶⁸⁰ Crawford 1925, 132.

⁶⁸¹ Списак представља каснији додатак рукопису. J. Raaijmakers, *The Making of the Monastic Community of Fulda, c.744-c.900*, Cambridge 2012, 80.

⁶⁸² Obrist 2001, 5.

рунског писма на појединим местима у тексту.⁶⁸³ Исидоров *De natura rerum* био је познат на Острвима доста рано, вероватно од краја VII века.⁶⁸⁴ Чак се и за рукопис за који се верује да је послужио као извор F III 15a, који је садржао дужу верзију овог дела, и који се такође налазио у Фулди, а сад у Универзитетској библиотеци у Базелу, F III 15f, претпоставља да је настао у Енглеској и да је одатле стигао у Фулду.⁶⁸⁵ На основу ових елемената присутних у рукопису и асоцијација које га повезују са Острвима, Барбара Обрист даље спекулише, износећи претпоставку да су осим Исидоровог текста, и астролошки садржаји у F III 15a пренети из британских образовних центара. Прецизније, она их доводи у везу са радом Теодора од Кантерберија и његових ученика, о чијем познавању астрологије смо већ говорили.⁶⁸⁶

Улога острвских монаха у преношењу класичне културе на континент била је значајна, и врло је могуће да је заједно са компутистичким, календарским, астрономским знањима пренето и понешто од астролошких веровања. Уколико пут преношења астролошких знања у западну Европу у раном средњем веку јесте ишао преко Британских острва, онда остаје простор за могућност да део тих знања води порекло из Византије, одакле је могао стићи посредством Теодора од Кантерберија. Ако то и јесте случај, њих нису пратили пикторијални модели, или се барем нису сачували на тлу запада Европе.

Док посматрамо рукописе сличне тематике настале у исто време као и рукопис из Фулде, међу њиховим илустрацијама не налазимо фигуралне представе зодијака.⁶⁸⁷ То што најстарију средњовековну представу зодијака срећемо у рукопису који садржи *De rerum natura* Исидора Севиљског није само по себи необично, нарочито када узмемо у обзир да се у овом делу разматра изглед свемира, састав небеских тела, њихова кретања и слична космолошка питања.

⁶⁸³ E. A. Lowe, *Codices latini antiquiores, a palaeographical guide to Latin manuscripts prior to the ninth century. Part VII (Switzerland)*, Oxford 1956, 2.

⁶⁸⁴ C. di Sciacca, *Finding the Right Words: Isidore's Synonyma in Anglo-Saxon England*, Toronto 2008, 56.

⁶⁸⁵ Lowe *CLA VII*, 3.

⁶⁸⁶ Obrist 2001, 31-2.

⁶⁸⁷ *Ibid.*, 8-9.

Присуство астролошких предвиђања записаних у оквиру овог дијаграма делује упитно ако узмемо у обзир ставове епископа Севиље према делатностима и веровањима ове врсте, које је исказао у *Етимологијама*. У трећој књизи, у којој даје дефиницију сујевејне астрологије у коју укључује повезивање знакова зодијака са деловима душе и тела, Исидор као да понавља десету анатему локалног сабора у Браги 563. године на коме су осуђена учења Присцилијана и његових присталица. Већ смо напоменули како каснији извори приписују овом јеретику и његовим присталицама сличне мелотесијске теорије, као и довођење знакова зодијака у везу са племенима Израиља. Управо такве асоцијације налазимо на fol. 23r рукописа из Фулде.

Рукопис из Фулде, који садржи најстарију познату представу зодијака средњовековног Запада, представља изузетак у односу на касније рукописе са зодијачком декорацијом. Док други рукописи астролошке и прогностичке тематике из овог периода не поседују илустрације зодијака, ни каснији рукописи прве четвртине IX века који су украшени представама знакова немају никакве астролошке асоцијације. Они су махом испуњени текстовима посвећеним компутусу и календару, као и астрономији, које од периода владавине Карла Великог налазимо у све већем броју. Интересовање и посебна пажња која се посвећивала питањима из ових области у великој мери је била подстакнута реформама у образовању свештенства, као и реформама календара које је франачки владар желео да спроведе. Манастирски скрипторијуми, али и они при епископским и дворским центрима, у све већем броју производе копије дела Исидора, Веде, као и ранијих римских аутора, попут Плинија, Макробија, Калцидија и Марцијана Капеле, који су украшени различитим астрономским дијаграмима. Док знаци зодијака чине значајан елемент ових дијаграма, у већини случајева они су означени само називима, без фигуралних представа. То махом важи за дијаграме у делима наведених римских аутора, која су чинила значајан извор астрономских информација, али и астролошких и космолошких идеја, и која су интензивно копирана у овом периоду.

Доста близак рукопису из Фулде је и тзв. Минхенски компутус, настао највероватније у манастиру Св. Емерама у Регенсбургу, који се сада чува у Минхену (Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 14456). Овај рукопис

представља антологију различитих компутистичких текстова која започиње „Ирским компутусом из 719.” и састављен је највероватније око 817. године.⁶⁸⁸ Као и рукопис из Фулде, Минхенски компутус садржи низ дијаграма космолошког и астрономског карактера, од којих су им неколицина исте тематике, мада рукопис из Минхена превазилази FШ 15а по укупном броју дијаграма.⁶⁸⁹ Такође, Минхенски компутус поседује и фигуралну представу зодијака преко читаве странице, на fol. 73.r (сл. 68). Када ову представу упоредимо са старијом из Фулде, уочавамо низ сличности, али и низ кључних разлика. У погледу композиције, обе представе су доста сличне, будући да фигуре зодијака испуњавају спољни појас кружног дијаграма. Док су фигуре на зодијаку из Фулде различитих димензија и понегде излазе из својих оквира, фигуре на зодијаку из Минхена су прилично униформних размера и исцртане унутар својих поља. Док на зодијаку из Фулде, знаци зодијака представљају једину фигуралну декорацију дијаграма, на страници Минхенског компутуса на којој је приказан зодијак, налазимо приказане још две фигуре. Једна од њих нацртана је у средишту дијаграма, у медаљону који се налази унутар појаса, и представља фронтално приказану допојасну, мушку фигуру. На глави фигуре су радијално постављени шпицасти завршеци који вероватно сугеришу соларну круну и идентификују фигуру као Сола. У колико ова фигура заиста представља персонификацију Сунца, што по свој прилици јесте случај, онда на овом листу срећемо најстарију каролиншку варијанту ове веома распрострањене композиције из римске уметности.⁶⁹⁰ Будући да су знаци зодијака праћени натписима њихових назива и назива месеца у години на латинском, као и египатским, грчким и хебрејским називима месеца исписаним у сегментима унутар круга зодијака, Бјанка Кинел је у својој студији из 2003. године изнела претпоставку да је узор овој представи највероватније оријенталног порекла, и то, веома могуће, хебрејског.⁶⁹¹ Додатну потврду своје хипотезе она види у „популарности ове шеме у рано јеврејској уметности”, мада даље у тексту не сугерише како је то каролиншки уметник

⁶⁸⁸ Anderson, дисертација, 265.

⁶⁸⁹ Ibid., 266; за списак заједничких дијаграма v. n. 139.

⁶⁹⁰ Kühnel 2003, 167.

⁶⁹¹ Loc. cit.

могао да дође у прилику да се упозна са подним мозаицима на простору Палестине. Представе Сола унутар зодијачког круга могле су се наћи и на европском подручју Римског царства и многе од њих су се сачувале до данашњих дана; називи месеци на хебрејском могли су се прочитати и у делима Веде, а касније и код Храбана Маура, тако да аутор заслужан за Минхенски зодијак није морао да путује много далеко да би добио инспирацију и информације за изглед и текст овог дијаграма.⁶⁹²

У којој мери је уметник одговоран за фигуре зодијака у Минхенском компутусу био у прилици да се упозна са класичним представама ове композиције тешко је проценити уколико судимо на основу његовог познавања иконографије знакова и верности античким прототиповима. Поредџи га са уметником заслужним за F III 15a f. 23r, уметник из Регенсбурга поседује далеко већу вештину у приказивању фигура, сигурност у извођењу, и много мање одступања од стандардне иконографије знакова. Зодијак започиње знаком Овна и наставља се у правцу супротном од правца казальке на сату. Знаци се придржавају устаљених иконографских формула, међутим судећи само на основу њиховог изгледа не би се могло рећи да је уметник радио посматрајући неки старији класични узор. Иако су на представама знакова присутни иконографски детаљи као што је клас пшенице који држи знак Девике, или знак Јарца чији је задњи део у виду шкољке, у стилском погледу ове представе имају јако мало сличности са класичним примерима. То се најпре уочава на приказима људских фигура, које су изведене доста круто и шематизовано, нарочито невешто када су у питању женске фигуре у знаковима Девике и Ваге. Животињске фигуре са којима је уметник имао малу вероватноћу да се сусретне, попут Рака и Лава, такође не изгледају верно њиховом изгледу, а машту је морао да употреби и за знакове Стрелца и Водолије. Стрелац можда и делује као сведена форма кентаура, утолико што видимо четири ноге које се завршавају копитима, и лук и стрела вероватно јесу приказани у смањеним димензијама и шематизовани у виду полукруга испод главе Стрелца. Водолија је приказана као цела мушка фигура у фронталном ставу, али као и на зодијаку из Фулде, предмет који држи у рукама не асоцира на овај

⁶⁹² Bede, *Reckoning*, 11.

знак. Оно што би требало да буде амфора, у Минхенском компутусу личи на неку врсту сечива, или чак на јастогова кљешта, како је и Бенцамин Андерсон приметио.⁶⁹³ Знак Риба, иако приказује две рибе, спаја их у једно тело, формирајући необичан, скоро амблематски облик.

Највећу необичност на fol 73r. Минхенског компутуса представља фигура која се налази изван кружног дијаграма и која се не среће ни у једном другом рукопису.⁶⁹⁴ Идентитет ове фигуре и даље је под знаком питања. Чини се да приказује издужену животињску фигуру са две главе различите величине, репом и једном ногом која се завршава шапом. Ова фигура постављена је испод круга зодијака, простирући се од знака Девице до знака Шкорпије. Праћена је натписом исписаним грчким великим словима СПЕКИБ. Како је Ерик Граф приметио, у питању је грчка реч „бицепс” која значи двоглав, написана обрнутим редом.⁶⁹⁵ Зашто је тако обележена и шта тачно представља ова фигура остаје изван домена овог рада, будући да ни у једној другој представи зодијака је више не налазимо.

За разлику од минијатура у Ватиканском Птоломеју или Хришћанској топографији, које, како Ивана Јевтић каже, потврђују живост античке традиције у приказима зодијака у византијској илуминацији, исто свакако не може бити речено за најраније представе зодијака у каролиншким рукописима.⁶⁹⁶

5.2.3.1. Представе зодијака у илуминираним рукописима *Аратеа*

До промене у изгледу знакова зодијака у визуелној култури средњовековног Запада долази са појавом и ширењем тзв. Аратеа, рукописа који су садржали текст Феномена Арата из Солија. Ова астрономска поема из III века п.н.е. уживала је велику популарност у Старом Риму где је била позната

⁶⁹³ Anderson, дисертација 269.

⁶⁹⁴ E. Graff, The thirteenth figure in the Munich computus zodiac, *J Hist Astron* 36/124 (2005) 321 - 334, 322.

⁶⁹⁵ Ibid., 325.

⁶⁹⁶ Jevtić 2007, 133-4.

посредством чак три различита превода на латински.⁶⁹⁷ Из IX века потичу најстарији сачувани латински рукописи. Поседујемо чак тринаест примера, од којих само два немају илуминације.⁶⁹⁸ Неки од њих су скупочене израде, са илуминацијама високог уметничког домета, док су поједини доста скромнији, са илустрацијама које су више у виду скица које служе као помоћ ради бољег разумевања текста. Ови рукописи су наставили да се копирају и током наредних столећа, тако да је до XV века произведен импозантан број рукописа Аратее, чинећи овај текст, по речима Курта Вајцмана, „најчешће илустрованим текстом из античког доба”.⁶⁹⁹ Циклус илустрација које прате поему претрпео је разне промене током периода трајања средњег века, чинећи корпус ових илуминираних рукописа доста разноврсним. Иако је циклус илустрација које су пратиле поему током периода средњег века доживео разне промене, примери из IX века поседују бројне класичне елементе, и у погледу стила, као и иконографских одлика и атрибута преузетих и сачуваних из грчко-римске митологије.

Ови латински преводи Феномена су махом били праћени коментарима и сколијама, који су настајали и касније током њихове употребе, а веома често су чинили део компилација и приручника, у којима су се поред Аратове поеме могли и наћи и текстови Плинија Старијег, Хигина, Макробија, Исидора и Веде. Премда многи примерци Аратее не садрже илустрације зодијака у целини, они су за историју и развој мотива веома значајни, јер су допринели ширењу зодијачке иконографије и омогућили читаоцима рукописа да се упознају са изгледом знакова који су приказани у оквиру циклуса сазвежђа. Осим овог циклуса, каснији рукописи су могли да садрже и небеске мапе, у виду планисфера, или у виду

⁶⁹⁷ Најстарији је Цицеронов превод из I века п.н.е.; из I века н.е. сачуван нам је Германиков превод, а у IV веку је највероватније настао Авијенов превод. У VIII веку јавила се потреба за новим преводом са грчког. Тада је настала верзија позната као *Aratus Latinus*, чији је превод био веома лошег квалитета, на појединим местима готово неразумљив. Нешто касније настала је и његова ревидирана варијанта, који се понекад назива и *Recensio Interpolata*. За разлику од ранијих превода поеме који су у стиху, ова два средњовековна превода су у прози.

⁶⁹⁸ Dolan, дисертација, 1, 172. Списак свих сачуваних илустрованих рукописа Аратее може се наћи у прилогу на крају ове дисертације, Appendix A, 312-321.

⁶⁹⁹ K. Weitzman, *Ancient Book Illumination*, Cambridge, MA1959, 25, цит. у Dolan, дисертација, 2.

небеских глобуса, као и минијатуре на којима су засебно приказане персонификације пет планета, Сунца и Месеца.

У неким рукописима срећемо и минијатуре на којима се персонификације Сунца и Месеца налазе заједно унутар зодијачког круга. Такве композиције можемо срести на појединим копијама ревидираног *Aratus Latinus*-а из прве половине IX века, међу којима су Paris, Bibliothèque Nationale Lat 12957, fol.72r (сл. 69); Dresden, Sächsische Landesbibliothek Staats- und Universitätsbibliothek Ms D.C. 183, fol.28v (овај рукопис је уништен 1945. године, и о његовом изгледу знамо посредством фотографија које су сачуване у Варбург институту у Лондону; сл. 70); St Gallen, Stiftsbibliothek Ms 902, p. 100 (сл. 71); као и у копији овог рукописа из последње четвртине IX века- St Gallen, Stiftsbibliothek Ms 250, p. 515 (сл. 72).

Најстарији сачувани пример Германиковог превода који је у мањој мери допуњен деловима из Авијеновог превода представља и један од најлепших и најлуксузнијих издања ове поеме, Leiden MS Voss. lat. Q. 79, рукопис познат као Лајденска Аратеа. Уједно представља и најстарији пример који садржи искључиво текст Феномена, док су сколије које га прате настале у каснијим вековима.⁷⁰⁰ У литератури је генерално прихваћено да је рукопис настао у периоду владавине Луја Побожног (814- 840), сина Карла Великог, о чијем интересовању за астрономију такође сазнајемо из извора.⁷⁰¹ Узевши то у обзир, као и висок ниво образованости и других чланова најуже Лујеве породице, врло је вероватно да је овај рукопис настао управо за некога са двора.⁷⁰² Овај кодекс невеликих димензија, са страницама 22,5 x 20 cm, садржи деведесетдевет листова

⁷⁰⁰ Dolan, дисертација, 210; R. Katzenstein, E. Savage-Smith, *The Leiden Aratea, Ancient Constellations in a Medieval Manuscript*, Malibu CA 1988, 6.

⁷⁰¹ Лујев анонимни биограф и дворски астроном, који се у секундарној литератури и назива „Астроном”, бележи како је Луј показао интересовање и забринутост приликом појаве Халејеве комете 837. године. The Astronomer, *The Life of Emperor Louis*, 58, tr. T. F. X. Noble, in: *Charlemagne and Louis the Pious, The Lives by Einhard, Notker, Ermoldus, Thegan, and the Astronomer*, University Park PA 2009, 226-303.

⁷⁰² Katzenstein, Savage-Smith 1988, 9.

пергамента.⁷⁰³ На њима је насликано тридесетдевет минијатура које приказују сазвежђа, годишња доба и планете. За разлику од ранијих примера у којима су илустрације постављане између текста, минијатуре у Лајденској Аратеи заузимају читаве странице; оивичене су танким црвеним линијама које формирају квадратни оквир унутар којих су фигуре смештене на позадину тамно плаве боје. У сликању ових минијатура, уметник је применио илузионистичке методе, као што су скраћења и сенчења, које чине људске фигуре у знатној мери реалистичним и блиским античким моделима. На фигурама су распоређени ситни квадрати од листића злата који би требало да означавају положај звезда у датом сазвежђу.⁷⁰⁴ Поред представа сазвежђа, у рукопису срећемо и минијатуру на којој је приказано пет планетарних богова, са нимбовима и индивидуалним атрибутима, fol. 80v, као и минијатуру на којој су приказане персонификације годишњих доба, fol. 82v. Дванаест знакова зодијака можемо да видимо на последњој минијатури у рукопису, тзв. Планетарном дијаграму на fol. 93v (сл. 73). Спољни круг овог дијаграма чини појас на којима су наизменично приказани знаци зодијака и медаљони са месечним радовима. Унутар овог појаса, нацртане су кружнице које представљају орбите планета, које су приказане као људске фигуре унутар медаљона, док је у средишту фигура *Tellus*-а. Кружнице нису нацртане концентрично у односу на средишњи медаљон, да би илустровале разлике у раздаљини планета у односу на Земљу. Вредности које изражавају најближе и најудаљеније раздаљине сваке од планета у односу на Земљу исписане су око сваке кружнице, и ти подаци су преузети из Плинијеве *Historia Naturalis*. Осим ових вредности, дате су и егзалтације сваке од планета- позиције на кругу

⁷⁰³ Рукопис је сачуван готово у целости, изузев четири листа која недостају, а која се срећу у каснијим копијама рађеним према Лајденској Аратеи. *Ibid.*, 5-6.

⁷⁰⁴ Положај звезда унутар сазвежђа приказаних у Лајденској Аратеи је по свој прилици произвољан, јер не одговара у потпуности ни чињеничном распореду звезда, нити неком звезданом каталогу који је тада био у оптицају, мада, како Ели Декер закључује, веома је могуће да је базиран на илустрацијама неког ранијег егземплара, највероватније грчког, који је на Запад стигао или преко Византије или Рима. E. Dekker, *The Provenance of the Stars in the Leiden 'Aratea' Picture Book*, *J Warburg Courtauld* 73 (2010) 1-37, 30. Исто важи и за већину представа сазвежђа у осталим рукописима Аратеа. R. Duits, *Celestial Transmissions. An Iconographical Classification of Constellation Cycles in Manuscripts (8th-15th Centuries)*, *Scriptorium* 59 (2005) 147-202, 178.

зодијака у којима је деловање те планете најјаче. Овај астролошки елемент генерално се не среће код латинских писаца раног средњег века, али се такође може пронаћи код Плинија.⁷⁰⁵

На основу положаја планета у односу на круг зодијака установљено је да овај дијаграм представља конфигурацију планета за одређени дан. Који је то дан, питање је око кога се у литератури дуго година водила полемика. Сада можемо рећи да постоји концензус да распоред планета приказаних на дијаграму на fol. 93v Лајденске Аретее одговара датуму који важи за 816. годину.⁷⁰⁶ Питање датума планетарног дијаграма утицало је и на разматрања читавог рукописа у историји уметности, пре свега на његово датовање, где се сада година 816. прихвата као *Terminus post quem* настанка рукописа и као вероватна година његовог настанка.⁷⁰⁷ Док је у литератури прихванат датум дијаграма за 579. годину, наметало се и прихватање идеје постојања ранијег модела, који је сходно томе датован у VI век.⁷⁰⁸ Различите су теорије у погледу узора на основу којих су настале минијатуре Лајденске Аретее. Док поједини аутори истичу иновативност каролиншког уметника, већина њих се слаже да је постојао некакав класичан образац који је уметник у мањој или већој мери подражавао. Неки од тих аутора

⁷⁰⁵ Katzenstein, Savage-Smith 1988, 17.

⁷⁰⁶ Први који је понудио одговор на то питање био је Брус Иствуд 1983. године, који је вршећи прорачун на основу вредности датих у *Preceptum canonis Ptolomei*, латинском преводу Птоломејевих Приручних таблица који је био доступан на Западу у IX веку, дошао до датума 28. априла 579. Са њим се касније сложио и Дејвид Пингри, који је оставио и могућност да у обзир може да дође и датум у 816. години. Ричард и Марко Мостерт су у свом чланку из 1990. године објавили резултате својих прорачуна које су извршили на основу реалних лонгитуда планета, сматрајући да су те вредности биле доступне, било опсервацијом, било уз помоћ астрономских таблица. Тако су дошли до датума 18. марта 816. године. Иствуд се у својим каснијим студијама сложио са њиховим претпоставкама, исправљајући своје налазе и прихватајући да је датум у 816. години вероватнији као датум Лајденског планетарног дијаграма. Ели Декер је ревидирајући методе Мостертских дошла до датума 16. априла 816., датума пасхалног Месеца за ту годину. Њен поступак у израчунавању, као и наведена дела аутора која су се бавила овим питањем и њихов преглед, може се наћи у E. Dekker, Carolingian Planetary Observations: The Case of the Leiden Planetary Configuration, *J Hist Astron* xxxviii (2008) 1-14.

⁷⁰⁷ Anderson, дисертација, 330, f. 320.

⁷⁰⁸ Katzenstein, Savage-Smith 1988, 15, 17.

претпостављају постојање сада изгубљеног античког или позноантичког рукописа Германиковог превода Феномена који је послужио као модел рукопису из IX века; такође, постоје аутори који сматрају да су илустрације у Лајденској Аратеи имале више од једног извора.⁷⁰⁹ Тако је Мејер Шапиро међу првима истакао на везе између фигура зодијака и месечних радова са планетарног дијаграма са представама ових фигура које су се могле видети у Хронографу из 354.⁷¹⁰ Будући да знамо да је постојала копија овог кодекса у IX веку, на основу које су рађене касније копије према којима можемо да закључујемо о изгледу и садржају оригиналног рукописа, као и његове каролиншке верзије, врло је вероватно да је календар из 354., коме се губи сваки траг након IX века, представљао важан извор визуелних прототипова. Међутим, у случају Лајденске Аратеје, могао је да послужи само као узор фигурама зодијака, с обзиром да није поседовао илустрације ванзодијачких сазвежђа. Планетарни дијаграм представља иновацију каролиншког уметника, у толико барем да је морао распоред фигура прилагодити распореду планета за дан у 816. години. С обзиром да је ово најстарији пример дијаграма који приказује планетарне конфигурације за један дан, не можемо да тврдимо да је базиран на неком старијем предлошку. Мало је вероватно да се уметник угледао директно на неки модел, нарочито када узмемо у обзир то да месечни радови не прате знаке зодијака- док низ зодијачких знакова иде у правцу обрнуто од казаљке на сату, медаљони са месечним радовима се нижу у супротном правцу и осим у пар подударача, не одговарају свом месту у циклусу годишњих радова.

⁷⁰⁹ Крајем XIX века је Георг Тиле је изнео претпоставку о постојању позноантичког прототипа. G. Thiele, *Antike Himmelsbilder mit Forschungen zu Hipparchos, Aratos und seinen Fortsetzern und Beiträgen zur Kunstgeschichte*, Berlin 1898, 89. Сличног су мишљења и многи каснији истраживачи, попут Katzenstein, Savage-Smith 1988, 6. Постојање узора на основу којег су рађене лајденске минијатуре чини се да је потврђено и анализом распореда звезда коју је урадила Ели Декер, Dekker 2010. За преглед литературе која се бави стилском компарацијом и анализом илуминација у Лајденској Аратеи, v. Dolan, дисертација, 44-53.

⁷¹⁰ M. Schapiro, The Carolingian Copy of the Calendar of 354, *Art Bull* 22 (1940) 270-72. И други аутори након тога у својим студијама посвећеним овом календару разматрају његов евентуални утицај на илуминације у лајденској Аратеи, Н. Stern, *Le Calendrier de 354: etude sur son texte et ses illustrations*, Paris 1953, 27, 191, 249. цит. у Dolan, дисертација, 48; Salzman 1991, 72.

У случајевима када уметник који је радио минијатуре пред собом није имао класични или каролиншки рукопис као предложак, могао је да буде упућен које представе на ком месту треба да наслика, а да се о њиховом изгледу информише или инспирише посматрајући астрономске представе на другим класичним споменицима који су му евентуално били доступни. Могуће је с тога да је израда минијатура за бројне средњовековне илуминиране рукописе Аратее допринела бољем упознавању са класичним представама зодијака које су се сачувале на споменицима Римског царства на подручју западне Европе. С друге стране, врло је вероватно да је велики број рукописа Аратее који су копирани и осликавани широм Европе допринео популаризацији зодијачке иконографије. На посредан начин, популарност Аратових Феномена могла је допринети томе, да већ у IX веку, мотив зодијака буде укључен у програме илустрација религиозних књига. У оди Зевсу, на почетку поеме, Арат пружа слику врховног бога која није толико различита од слике јудео-хришћанског Бога.⁷¹¹ То је препознао чак и Свети Павле када се, обраћајући се Атињанима, позива на стихове Арата: „То и неки од ваших песника рекоше: "Ми смо род његов" ..." (Дела:17:28).⁷¹²

5.2.3.2. Представе зодијака у библијским и литургијским рукописима

⁷¹¹ “From Zeus let us begin; him do we mortals never leave unnamed; full of Zeus are all the streets and all the market-places of men; full is the sea and the havens thereof; always we all have need of Zeus. For we are also his offspring; and he in his kindness unto men giveth favourable signs and wakeneth the people to work, reminding them of livelihood. He tells what time the soil is best for the labour of the ox and for the mattock, and what time the seasons are favourable both for the planting of trees and for casting all manner of seeds. For himself it was who set the signs in heaven, and marked out the constellations, and for the year devised what stars chiefly should give to men right signs of the seasons, to the end that all things might grow unfailingly. Wherefore him do men ever worship first and last. Hail, O Father, mighty marvel, mighty blessing unto men.” Aratus, 1.

⁷¹² Библија, прев. Л. Бакотић, Нови Сад 1989; Сви остали преводи Библије на српски према Даничић, Карацић, осим ако није другачије наведено. Aratus, 5; E. Gee, *Aratus and the Astronomical Tradition*, Oxford 2013, 5.

Један од најстаријих примера употребе мотива зодијака у контексту хришћанске сакралне уметности налазимо међу илуминацијама чувеног Утрехтског псалтира, (MS Bibl. Rhenotraiectinae I Nr. 32). Приказан је у оквиру илустрације Псалма 64 (65) на fol. 36r (сл. 74). Док у каснијим средњовековним псалтирима знаци зодијака илуструју махом странице посвећене календару где су приказани самостално или са месечним радовима, у Утрехтском псалтиру зодијак чини саставни део композиције, хришћанске и религиозне по тематици и карактеру. То чини овај пример зодијака значајним за предмет овог истраживања, иако он није нарочито визуелно истакнут, нити му је до сада посвећена нарочита пажња у секундарној литератури.

Зодијак у виду танког појаса на којем су знаци приказани у низу супротном од смера казаљке на сату чини оквир минијатуре која краси fol. 36r. Знаци су насликани лаким и брзим потезима карактеристичним и за остатак илустрација Псалтира. Стил изведбе и мале димензије онемогућавају увид у евентуалне иконографске специфичности појединачних знакова, мада се чини да се уметник придржавао устаљених класичних форми већ присутних у каролиншким рукописима. За разлику од старијих средњовековних примера, знаци нису у одвојени у засебна поља, већ теку у непрекинутом низу.

Унутар појаса зодијака је комплексна илустрација псалма исписаног на овој страници.⁷¹³ На врху је голобради Христ, кога распознајемо по крстастом

⁷¹³ „У Теби је уздање, Боже, Теби припада хвала на Сиону, и Теби се извршују завети. (2) Ти слушаш молитву; к Теби долази свако тело. (3) Безакоња ме притискају, Ти ћеш очистити грехе наше. (4) Благо ономе кога изабираш и примаш, да живи у двору Твом! Наситићемо се добром дома Твог, светињом цркве Твоје. (5) Дивно нам одговараш по правди својој, Боже, Спаситељу наш, узданицо свих крајева земаљских, и народа преко мора далеко. (6) Који си поставио горе својом силом, опасао се јачином, (7) Који утишаваш хуку морску, хуку вала њихових и буну по народима! (8) Боје се Твојих чудеса који живе на крајевима земаљским; све што се јавља јутром и вечером Ти будиш да слави Тебе. (9) Надгледаш земљу и заливаш је, обилно је обогаћаваш; поток је Божји пун воде, спремаш за њих жито, јер си тако уредио. (10) Бразде њене напаш, равниш груди њене, кишним капљама размекшаваш је, благосиљаш је да рађа. (11) Ти венчаваш годину, којој добро чиниш; стопе су Твоје пуне масти. (12) Тију паше по пустињама, и хумови се опасују радошћу. (13) Луке се осипају стадима, и поља се заодевају пшеницом; веселе се и певају.”

нимбу, као и копљу које се завршава крстом. Приказан је како гази змију и лава, док око њега стоје четири анђела која такође држе копља у рукама. Испод њих, са десне стране, из саркофага излазе две фигуре, док још ниже видимо пет стојећих фигура са уздигнутим рукама, што би вероватно требало да евоцира прва два стиха псалма. Насупрот њима, са леве стране је мушка фигура испред двора, која би требало да представља блаженог и изабраног из четвртог стиха; двор је приказан у виду базиликалне цркве на чијем улазу су разгнуте завесе иза којих се виде теразије, што би требало да алудира на пети стих псалма („*Mirabile in aequitate*”). Мушка фигура је постављена испод сенице од лозе, док је испред ње олтар ка коме три мушкарца приводе две овце и бика. Све ове фигуре су смештене унутар зидина, које асоцирају на шести стих. Испред зидина, приказано је море, које се помиње у седмом стиху, као и народи на крајевима земаљским из осмог стиха, који су представљени у виду две групе мушких фигура са копљима. Будући да уместо речи чудеса у осмом стиху, у енглеским и латинским преводима стоји *signs*, односно *signa*, могуће да знаци зодијака представљају те знаке/чудеса којих се ови народи боје. Изнад зодијака, у медаљонима су приказане персонификације Сунца и Месеца, који су такође назначени на крају овог стиха. Појас зодијака такође може да се односи на годину која се помиње у једанаестом стиху, као и на сезонске промене које обезбеђују плодност земље и тиме мноштво плодова и стоке, о чему певају стихови од деветог па до краја псалма. Уколико упоредимо ове стихове са проемом Феномена, можемо да уочимо сличност у начину на који је описан Бог коме Давид испева хвалу, са Зевсом ког Арат слави као онога који даје знаке на небу који наговештавају промене времена и годишњих доба уз помоћ којих људи знају како да обрађују земљу и који им тако пружа обиље животиња и хране. Знаци зодијака приказани заједно у кругу у оба контекста истичу цикличност сезонских промена током године, плодност и благостање које они обезбеђују, као и знаке на небу који означавају те промене, посредством којих људи могу да их предвиде и усагласе своја деловања.

Због проблема са датовањем и различитих становишта око датума настанка многих рукописа који постоје у литератури, тешко је установити

редослед којим се одвијало интегрисање зодијака у сакралну уметност.⁷¹⁴ Велики корак у том правцу представљало је и укључивање зодијака у сликане програме Библија. Најстарији познати пример налазимо у тзв. првој Библији Карла Ћелавог, која се понекад у литературу назива и Вивиан Библија или Библија грофа Вивиана, а у Националној библиотеци Француске чува се под редним бројем 1 међу хиљадама других латинских рукописа.⁷¹⁵ Овај богато илуминирани кодекс великих димензија настао је у манастиру Светог Мартина у Туру, као поклон каноника манастира младом краљу Карлу, што је посведочено и минијатуром на крају рукописа.⁷¹⁶ Представу зодијака срећемо на fol. 8r, на коме је исписано писмо Светог Јеронима Паулину, које служи као увод у Петокњижје (сл. 75). Писмо започиње словом Д, које је у виду великог фигуралног иницијала постављено на средину странице са леве стране. Иницијал чини део златног оквира који уоквирује страницу на којој су на пурпурној позадини исписана слова златом и сребром. Знаци зодијака су приказани на самом иницијалу, у засебним медаљонима и сегментним пољима, иако их укупно има само десет. Знак Девике и Ваге је вероватно спојен у један, јер између Лава и Шкорпије је медаљон у коме је приказана женска фигура која држи теразије. Знак Риба је представљен унутар иницијала, заједно са персонификацијама Сунца и Месеца који се налазе у засебним медаљонима. Избор Риба за унутрашњост иницијала није случајан, како сугерише Мерион Долан.⁷¹⁷ Медаљон у коме је приказана персонификација Сунца како управља квадригом постављен је тачно на средину нити која спаја две рибе. Ова нит стандардни је део иконографије знака Риба од античких времена, и

⁷¹⁴ Питање датума настанка Утрехтског псалтира је и даље отворено, и како Силија Шазел у свом чланку 1997. године каже, и треба да остане отворено и да се у литератури критички разматра, будући да се често овај датум користи за одређивање датума настанка других каролинских рукописа. У истом овом чланку ауторка износи сажет преглед досадашњих становишта везаних за датовање Псалтира и залаже се за датовање у период између 845-855. С. Chazelle, *Archbishops Ebo and Hincmar of Reims and the Utrecht Psalter*, *Speculum* 72/4 (1997) 1055-1077.

⁷¹⁵ Bibliothèque Nationale de France, MS lat 1.

⁷¹⁶ Датон и Кеслер датују настанак ове Библије у 845. годину. Р. Е. Dutton, Н. L. Kessler, *The Poetry and Paintings of the First Bible of Charles the Bald*, Ann Arbor MI 1997.

⁷¹⁷ Dolan, дисертација, 195.

заправо обележава звезду Алфа Писциум, која стоји између Писцис Бореалис и Писцис Аустралис, и коју су хеленистички и римски аутори називали „Чвором неба”. Тако је назива и Арат у својим Феноменима.⁷¹⁸ Он ову звезду, која се не истиче нарочито по својој видљивости, назива „лепом” и „великом”, и посвећује јој још један ред у другом делу поеме. То је доста необично, будући да мало пажње посвећује појединачним звездама, од којих само неколицину именује. У чему лежи значај ове звезде, иначе слабо упечатљиве посматрачима ноћног неба, да је заслужила истакнуто место, како у Аратовој поеми, тако и у представама знака, односно сазвежђа чији је део, истраживао је Годфроа д Калатај у свом чланку из 1996. године. Он је дошао до закључка да је Алфа Писциум обележавала тачку пролећне равнодневице, односно тачку у којој се секу круг еклиптике и круг небеског екватора. Како је знак Риба и у Аратово време сматран последњим знаком у зодијаку, ова звезда је за људе у антици имала велики симболички значај, како де Калатај закључује, будући да стоји на крају годишњег циклуса.⁷¹⁹ Значајно за иконографију знака Риба и такође релевантно за порекло назива Алфа Писциума као „Чвор неба” је и чињеница да звезде Писцис Аустралис и Писцис Бореалис стоје на две различите небеске хемисфере, које су одвојене небеским екватором. То такође објашњава и приказивање овог знака где су две рибе приказане паралелно једна са другом, симетрично у односу на нит која их спаја, али оријентисане у супротним смеровима. Тако Алфа Писциум, као тачка њиховог спајања, постаје и место на коме се ове хемисфере спајају.⁷²⁰ Значај ове тачке и сазвежђа Риба истакнут је и на иницијалу Д Прве Библије Карла Ћелавог, где је медаљон са Сунцем у својој квадрили постављен тачно на средину *nodus caelestis* који спаја две рибе.

⁷¹⁸ “Still father in front of the Ram and still in the vestibule of the South are the Fishes [Pisces]. Ever one is higher than the other, and louder hears the fresh rush of the North wind. From both there stretch, as it were, chains, whereby their tails on either side are joined. The meeting chains are knit by a single beautiful and great star, which is called the Knot of Tails.” Aratus, 239.

⁷¹⁹ G. de Callataj, The Knot of the Heavens, *J Warburg Courtauld* 59 (1996) 1-13, 5.

⁷²⁰ *Ibid.*, 8.

Појаву знакова зодијака у иницијалу Д, Пол Датон доводи у везу са садржајем Јеронимовог писма Паулину.⁷²¹ У њему се Јероним осврће на стање у образовању тог времена, ученост и познавање слободних вештина. Такође, у писму се позива на речи из књиге пророка Данила (Дан.:12:3): „И разумни ће се сјати као свјетлост небеска, и који многе приведоше к правди, као звијезде вазда и довијека.“

У исто време настао је још један рукопис школе из Тура чије су странице украшене фигурама зодијака. У питању је сакраментар из Мармутијеа, који се данас чува у Отену и носи ознаку 19 bis (Autun, Bibl. Mun., MS. 19 bis). Рукопис је настао за време опата Реноа који се налазио на челу манастира Мармутије у кратком временском периоду од 844- 845, и његов портрет налазимо на fol. 173v, где је приказан како благосиља монахе; обележен је натписом „RAGANALDUS ABBA” (сл. 76). Рукопис је добро очуван, и по свој прилици, од XI века се налазио у поседу катедралне библиотеке у Отену, да би почетком XX века био пребачен у градску библиотеку.⁷²² Како је Жозеф Декрео приметио, због чињенице да се чува у једној локалној, провинцијалној библиотеци, овај рукопис није добио пажњу какав његов уметнички и литургијски значај завређују.⁷²³ Тако и представе зодијака које на његовим страницама налазимо, нису биле предмет истраживања и ретко се помињу у литератури.

Целокупан зодијак срећемо на страници са редним бројем 12 (сл. 77). Знаци су равномерно распоређени по бордури која уоквирује страницу, насликани златном бојом у квадратним и ромбоидним пољима. Зодијачки низ започиње знаком Овна у горњем левом углу и наставља се у смеру казаљке на сату пратећи уобичајени редослед знакова, са изузетком Лава који је приказан пре Рака, а након знака Близанаца. Простор између знакова испуњен је вегетативном декорацијом у

⁷²¹ P. E. Dutton, *Charlemagne's Mustache, and Other Cultural Clusters of a Dark Age*, New York 2004, 116.

⁷²² J. Décréaux, *Le Sacramentaire de Marmoutier*, Paris 1970, 244. Овај рукопис садржи један од најстаријих и највернијих примера хадријанске верзије грегоријанског сакрамента са суплементом Бенедикта од Аниана. R. E. Reynolds, *The Portrait of the Ecclesiastical Officers in the Raganaldus Sacramentary and Its Liturgico- Canonical Significance*, *Speculum* 46/3 (1971) 432-442, 433.

⁷²³ Décréaux 1970, 274.

виду гирланди и волута. Вегетативни орнаменти постављени су и на спољне углове оквира, као и око четири издужена полукружна поља у којима су приказани симболи јеванђелиста.⁷²⁴ Унутар бордуре исписан је текст *Benedictio episcoporum*- молитви које се изговарају приликом чина рукополагања епископа, којима започиње циклус и осталих молитви за хиротонисање виших чинова.

Знаци зодијака су приказани и међу задњим страницама сакраментара, где се налазе таблице са садржајем, односно *capitula*. Подељени су у две групе од шест знакова на fol. 96v и на fol. 97 (сл. 79, 79). Таблице заузимају седам страница рукописа, од 94v до 97v; текст је уоквирен и одељен стилизованим бордурама и колонадама. На њима се, поред друге нефигуралне декорације, могу видети и персонификације четири ветра и портрети четири старозаветна пророка. Заједно са знацима зодијака, ове фигуре у медаљонима су поседовале очигледан космолошки карактер чија је функција вероватно била да нагласе универзалност и распрострањеност обреда записаних у овом сакраментару чије су уводне речи исписане у овим таблицама.

Док представе зодијака на страницама 96v и 97 представљају својеврсну целину са остатком декорације која краси *capitula*, када је у питању зодијак на fol. 12, на први поглед не можемо да уочимо ни стилски ни иконографски континуитет у односу на остале минијатуре рукописа. За разлику од других страница на којима су бордуре украшене углавном вегетативном декорацијом, док су фигурални мотиви распоређени или унутар оквира или изван њихових линија, једино на страницама 11v и 12 фигуре испуњавају простор декоративног рама. Као што смо могли видети на примеру таблица са капитулама, а што се може уочити и на другим страницама, у овом рукопису постоји тенденција да се успостави симетричност између наспрамних страница тако да оне визуелно кореспондирају једна другој. С тога, вероватно да није у питању случајност што су се знаци зодијака нашли наспрам странице на чијој су бордури приказани портрети дванаест фигура. Највероватније је да су на fol. 11v приказани портрети

⁷²⁴ Жозеф Декрео идентификује ове фигуре као симболе јеванђелиста, loc. cit. Посматрајући репродукцију ове странице, иако је урађена у високој резолуцији, нисам успела да разазнам ниједну од фигура приказаних у полукружним пољима, осим мушког профила са леве стране.

апостола.⁷²⁵ Могуће је да је на избор странице на којој ће бити приказано дванаест знакова утицао и њен редни број. Пажљиво проучавајући илуминације овог сакраментара, и ранији аутори су закључили како распоред минијатура унутар њега, као и избор странице на коме је насликана није насумичан. Вилхелм Келер је описујући овај рукопис нагласио како он представља „нарочито добар пример уметниковог покушаја да одвоји и илуструје писани текст уметничким средствима”, док је Роџер Ренолдс истакао како илуминације прате текст, издвајајући пример фигуре која држи огромне кључеве унутар иницијала на страни 2 на којој се налази текст за рукополагање остијара.⁷²⁶

Зато је неопходно испитати да ли је одабир зодијачке декорације за страницу на којој започиње текст чина рукополагања епископа смишљен, и у каквој је вези са фигурама апостола насликаним на страници која јој претходи. Уколико ове две странице јесу замишљене да буду пандан једна другој, онда можемо да претпоставимо да је постојала тежња да се успостави визуелна корелација између дванаест апостола и дванаест знакова зодијака. Веза између зодијака и апостола присутна је у традицији IX века. Видели смо то на примеру рукописа Basel F III 15a и најраније представе зодијака у западној средњовековној уметности, коју налазимо на његовој страници 23r, где је у свако од поља у којима је приказан један од знакова уписано име једног од апостола. Видећемо и на примеру ковчежића из Кведлинбурга, о којем ће касније бити речи. О повезивању апостола са знацима зодијака у патристичкој мисли, хересиолошкој литератури, и о коренима тих идеја у текстовима Светог Писма и делима јудео-хеленистичких аутора, већ је било речи.⁷²⁷

Уколико прихватимо идеју да је на fol. 11 и 12 сакраментара из Мармутијеа изражена корелација између апостола и зодијака, остаје питање зашто је то урађено управо на овим страницама. Могуће је да је редни број странице

⁷²⁵ Декрео оставља могућност да су у питању или апостоли или пророци, али будући да су углавном приказани као млади и голобради, као и да њихов број евоцира на дванаест апостола, сматрам да је свакако већа вероватноћа да су на бордури fol. 11v приказани апостоли. Ibid, 256.

⁷²⁶ W. Koehler, *Die karolingischen Miniaturen*, I, Berlin 1930, 246, cit. u Reynolds 1971, 435. Ibid.

⁷²⁷ v. supra 146-8.

утицао на избор да се управо на њој наслика дванаест знакова зодијака. Текст који је написан на овој страници, текст молитви које се читају приликом рукополагања епископа, такође је могао имати утицаја на ту одлуку. Могуће је да знаци зодијака на 12. страници сакраментара служе изражавању идеје континуитета апостолске моћи која је пренета на функцију епископа. Доктрина апостолске сукцесије према којој епископи представљају наследнике апостола формулисана још у првим вековима хришћанства и поново истицана у теолошкој мисли средином IX века. Присутна је и у писањима Хинкмара од Ремса који је саставио кратак текст *De officis episcoporum*, у којем истиче како су епископи „у апостолима и са апостолима примили, не заслугом већ Божијом милошћу, моћ да свезују и разрешују”.⁷²⁸ У преамбули сабора у Моу и Паризу (845-846) окупљени архиепископи и епископи себе називају Христовим викарима и наследницима апостола.⁷²⁹ Као што се и знаци зодијака смењују током године, тако се и различите личности смењују на епископском престолу; и смењиваће се све док Сунце пролази кроз знаке зодијака, односно до краја времена.

Космичке елементе у својој декорацији поседује и страница 2 на којој су у симетрично постављеним медаљонима приказане персонификације Сунца и Месеца. На овој страници су записане молитве које су изговарају приликом рукополагања остијара, којим започиње низ молитви нижих чинова које чине део суплемента Бенедикта од Анијана. Овај суплемент представља локални додатак Хадријановој верзији грегоријанског сакраментара, који није поседовао упутства за посвећење ових нижих чинова. Његова важност у манастирском животу је очигледна и вероватно је зато исписан на почетку сакраментара опатије Мармутије. Такође, нико не може постати епископ док не прође све ниже чинове који му претходе, тако да овај сакраментар донекле поштује тај редослед.

⁷²⁸ *De officiis episcoporum* (PL 125, 1090B) цит. у G. H. Tavard, *Episcopacy and Apostolic Succession according to Hincmar of Reims*, *Theological Studies* 34/4 (1973) 594-623, 609.

⁷²⁹ Concilium Meldense-Parisiense (June 845-Feb. 846), praef, 84, *Concilia Aevi Karolini DCCCXLII- DCCCLIX*, Tomus III, ed. W. Hartmann, MGH, Hannover 1984, 61-133. Наследницима апостола епископи се називају и у одредбама сабора у Паризу из 829. године. “Apostoli, quorum successores sunt episcopi,” Concilium Parisiense a. 829. m. Iunio, Cap. XXVII, 630, *Concilia Aevi Karolini II*, ed. A. Werminghoff, MGH, Hannover - Leipzig 1898, 605-680.

Овим молитвама претходи минијатура преко читаве странице на којој су приказани портрети различитих црквених чиновна (сл. 80). На њој средишње место у горњем регистру заузима фигура епископа која је већих димензија од осталих фигура на композицији. И остале фигуре су распоређене у складу са својим положајем у црквеној хијерархији, тако да су у горњем регистру, осим епископа приказани свештеник и ђакон, док су у доњем, насликани редом остијар, чтец, ипођакон, егзорциста и аколит, односно свећносац. Свака од ових фигура у доњем регистру у рукама држи симболе свог чина које добија приликом обреда посвећења, а препознајемо их и према натписима који стоје изнад сваке од њих. Истим редоследом исписани су и текстови обреда посвећења који следе након минијатуре. Међутим, осим хоризонтално, редослед чиновна може се читати и вертикално, будући да је средишња фигура ипођаконна постављена на платформу, и стоји у вишој равни у односу на остале. Разлог томе може бити то што је ред ипођаконна некада припадао вишим редовима, којем је такође био налаган целибат, и чији је статус током периода раног средњег века био доста комплексан и променљив. Док је у еклесиолошким текстовима VII века истицано њихово првенство међу нижим редовима, средином IX века њихов статус, па чак и разлози за постојање бивају преиспитавани и оспоравани.⁷³⁰ Такође, произвођење у ипођаконна био је неопходан корак који је појединац морао да прође уколико је желео да стекне чин епископа, што такође може да оправда централност и истакнутост фигуре ипођаконна у доњем регистру fol. 1v сакраментара из Мармутијеа. Сесил Воаје такође истиче и утицај *ordines Christi*, кратких текстова у којима је прављена паралела између клерикалних редова и епизода из Христовог живота на Земљи. На тај начин, напредовање кроз чиновне могло је да се разуме као постепено приближавање Христу. Узвишење на које је постављена платформа на којој стоји ипођакон, а на којем су и чтец и егзорциста насликани, за Воаје представља симбол духовног уздицања.⁷³¹ Положај у којем су фигуре у горњем

⁷³⁰ E. Boone Porter, Church and Ministry From Hippolytus to the Conciliarists: The Ordained Christian Ministry from the Patristic Era to the Late Middle Ages, *Institute of Liturgical Studies Occasional Papers* 23 (1982) 47-61, 51, 56; Reynolds 1971, 440-1.

⁷³¹ C. Voyer, Le sacramentaire de Marmoutier (Autun, BM. 19bis) et l'abbé Rainaud, in: *La culture des commanditaires. L'oeuvre et l'empreinte*, actes de la journée d'étude organisée à Paris le 15 novembre 2013, Paris, eds. S.Brodbeck, A-O. Poilpré, Paris 2015, 158-173, 161-2.

регистру приказане, такође није насумичан, већ осмишљен да буде у складу са још једном врстом црквеног реда. Према правилима прописаним у *Statuta ecclesiae antiqua*, спису из друге половине V века који је садржао описе обреда посвећења, дисциплинарне каноне и догматска питања намењена епископима, епископ у присуству другог нижег свештенства треба да седи на уздигнутом месту, док свештеник у том случају није у обавези да стоји, већ може да седне, док ђакон то може да учини само уз свештениково допуштење.⁷³² Управо тако су и фигуре у горњем регистру fol 1v и приказане, са ђаконом у стојећем ставу. Правила истакнута у овом старом галицијском спису су очигледно утицала на изглед фигура ове минијатуре, како је Ренолдс уочио, будући да је овај текст коришћен као извор за стихове на страницама 2r-4r, у којима су описани предмети који сваки од нижих редова добија, а који су такође приказани на уводној минијатури.⁷³³

Изразита хијератичност ове минијатуре остварена различитом величином фигура, њиховим међусобним положајем и положајем унутар композиције служила је истицању идеје реда, присутне како на институционалном плану, тако и на симболичком, теолошком и духовном. Функција сакраментара је била да уведе истовестност у литургијском животу свих латинских цркава, и са том тежњом се Карло Велики обратио папи Хадријану. Будући да сакраментар који је папа послао није поседовао све потребне богослужбене текстове, неки од текстова насталих као додатак сакраментару, нашли су свој пут касније и у Рим где ће их од средине X века папе употребљавати у обредима посвећења.⁷³⁴

Идеја реда изражена је и на последњој минијатури рукописа, на fol. 173v, где је приказан опат Рено како благосиља верне (сл. 76). И овде је градација статуса фигура постигнута различитим димензијама у којима су оне приказане: лаици су најмањи, монаси нешто већи, док је опат исте величине као и персонификације врлина које су представљене у засебним медаљонима. Будући да су све фигуре насликане златном бојом на тамно зеленој позадини, више налик

⁷³² Reynolds 1971, 435, 437.

⁷³³ Ibid., 436.

⁷³⁴ Ibid., 439.

силуетама, без индивидуалних карактеристика, фигура опата изгледа као једна од врлина, разликујући се од њих само натписом. Медаљони су распоређени у форми *quinqunx*-а, где су четири круга постављена у улове квадрата око једног средишњег. Ова композициона шема је често коришћена у средњовековним дијаграмима, као и представама *Maiestas Domini*, и о њеним космолошким аспектима је писала Бјанка Кинел у својој студији из 2003. године. У њој, ауторка истиче како је од свих каролиншких школа, она из Тура била нарочито пријемчива за утицаје из компутистичких илуминација, што објашњава присуством Алкуина, који је крајем свог живота постављен за опата Светог Мартина у Туру. Будући да нам је Алкуиново занимање за астрономска и компутистичка питања познато из писаних извора, рукописи са том тематиком су се вероватно у знатном броју могли наћи у библиотеци овог манастира.⁷³⁵ Такође, не треба заборавити ни астрономско дело Гргура из Тура пре њега.

Истицање реда била је намера онога ко је осмислио сликани програм овог сакраментара, и сходно томе треба тумачити присуство знакова зодијака међу декорацијом, као и других космичких симбола, попут персонификација Сунца и Месеца, као и ветрова. Зодијак је у том контексту нарочито погодан симбол, будући да истовремено може да изражава идеју регуларности кретања небеских тела, односно космичког реда, као и идеју постојаности, будући да је смештен у зони фиксних звезда и да су границе сваког од знакова јасно одређене. Као што сваки од знакова влада једним делом простора у свемиру, односно једним делом времена у години, тако и сваки епископ влада делом Цркве над којим му је поверена брига, својом дијецезом. Идеје секвенционалности и репетитивности, оличене у смењивању знакова током соларне године који се понавља истим редоследом, такође је адекватна када се примени на чин епископа, будући да

⁷³⁵ Kühnel 2003, 229, 237. Кинел такође напомиње честу употребу квадрата и ромбова у илуминацијама ове школе, као и тежњу за комбиновањем круга и квадрата (ромба) која, како ауторка види, представљају тежњу да се помире сферични облик Земље са елементима заснованим на броју четири, као што су четири стране света, четири ветра, четири крака Крста. Ibid., 238. Иако ауторка не разматра сакраментар из Мармутијеа у својој књизи, овај представник школе из Тура представља одличну потврду њене тезе; као што смо видели, ромб и квадрат су употребљавани у декорацији неколицине страница, у комбинацији са кружним медаљонима, као и понављање броја четири при груписању мотива на једној страници.

његово достојанство није условљено личношћу која се у том тренутку налази на том месту, већ легитимитет његове власти лежи у самом чину.

Питања везана за ауторитет и легитимитет епископске власти постала су акутна у периоду око 845. године, са доласком Хинкмара на архиепископски престо Ремса. Његов положај на том месту је оспораван од стране његовог претходника Ебоа од Ремса, а нешто касније и надбискуп Трира је истицао јурисдикцију над Ремсом.⁷³⁶ Средином IX века су настали и Псеудо-Исидорови декретали, збирка фалсификованих писама и докумената који су за циљ имали да истакну независност свештенства од лаичке контроле, као и да умање моћ митрополита, истичући могућност непосредног обраћања епископа Риму у црквеним споровима.⁷³⁷ Како истиче Ерик Палацо, „од Каролиншке епохе пратимо развој епископске литургије, који је био условљен и омогућен пре свега, све већом улогом епископа у средиштима политичких и црквених институција. (...) од средине IX века, епископи прогресивно стичу своје место у црквеном систему који је успоставила световна власт.“⁷³⁸ Како Илдар Гарипзанов каже, новостечени клерикални ауторитет нашао је свој ликовни израз на представама каролиншких клирика које се појављују 40-их година IX века.⁷³⁹

Важно је напоменути да се међу илустрацијама сакраментара из Мармутијеа налази и портрет папе Гргура Великог преко целе странице који је и наводни аутор сакраментара који је папа Хадријан послао Карлу Великом, чији је текст исписан након ове минијатуре на fol. 5. Такође, на свим минијатурама сакраментара, клирици су приказани са нимбовима чиме су визуелно одељени од лаика, што се јасно види на fol. 173v. На минијатури на 1v рустичном капиталом

⁷³⁶ Chazelle 1997, 1068.

⁷³⁷ R. E. Reynolds, The organisation, law and liturgy of the western church, 700—900, in: *The New Cambridge Medieval History*, Vol. II c. 700-c.900, ed. R. McKitterick, Cambridge 2008, 587-622, 617.

⁷³⁸ E. Palazzo, The Image of the Bishop in the Middle Ages, in: *The Bishop Reformed, Studies of Episcopal Power and Culture in the Central Middle Ages*, eds. J. S. Ott, A. Trumbore Jones, Aldershot 2007, 86-92, 87.

⁷³⁹ I. Garipzanov, *The Symbolic Language of Authority in the Carolingian World (c. 751–877)*, Leiden - Boston 2008, 308.

исписано је упозорење епископима да се суздрже од симоније, као и да су они ти који додељују *honores per ordinem*.

5.3. Представе зодијака на каролиншкој скулптури слоноваче

Док је у Сакраментару из Мармутијеа веза између дванаест знакова и апостола само сугерисана њиховим постављањем на наспрамним страницама, јасна и недвосмилена корелација изражена је на реликвијару из Кведлинбурга. У ризници цркве Светог Серватија у Кведлинбургу чува се овај ковчежић од слоноваче (сл. 81a, b, c, d). Настао је највероватније у трећој четвртини IX века, док је украс од златног филиграна, емаља, полудрагог камења додат почетком XIII века.⁷⁴⁰ Тада му је додата и сребрна плочица постављена на дно ковчежића на којој су у ниело техници приказани Христ Страшни Судија, кога најављују анђели са трубама, док су испод Њега приказане опатица Агнеса и настојница самостана Одераде, које су и биле покровитељке новог украса ковчежића, како сазнајемо са натписа на плочици (сл. 81e).⁷⁴¹ Поред те сцене која је приказана на средини плочице, са обе стране су урезане допојасне фигуре светитеља које идентификујемо према именима исписаним на луковима колонида испод којих су постављени. Реликвије свих приказаних светитеља налазиле су се у ковчежићу у тренутку када је плочица стављена, како сазнајемо са дугачког натписа који је исписан на правоугаоној бордури која уоквирује читаву плочицу.

Док о декорацији из XIII века имамо доста података, о пореклу основе од слоноваче можемо само да износимо претпоставке. Вајцман је био мишљења да је најстарији део реликвијара настао у манастиру Фулда, за некога у дворском кругу

⁷⁴⁰ Курт Вајцман је предложио датум настанка око 870. године, као и место настанка, радионицу у Фулди, на основу стилских карактеристика. K. Weitzmann, *Eine Fuldaer Elfenbeingruppe, Adolph Goldschmidt zu seinem 70. Geburtstag*, Berlin 1935, 14-18. цит. у E. A. Gatti, *Reviving the Relic: An Investigation of the Form and Function of the Reliquary of St. Servatius, Quedlinburg*, *Athanon* 18 (2000) 7-15, 7, n. 2.

⁷⁴¹ E. Garrison, *A Curious Commission: The Reliquary of St. Servatius in Quedlinburg*, *Gesta* 49/1 (2010) 17-29, 17.

Карла Ђелавог.⁷⁴² Осим као реликвијар, овај ковчежић је можда служио и као преносиви олтар, на шта упућују натпис на сребрној плочици, као и његова форма и димензије.⁷⁴³

Истој радионици приписује и у исти временски период датује и ковчежић чији се фрагменти данас чувају у *Bayerisches Nationalmuseum*-у у Минхену. Од средине X века, оба ковчежића су се налазила у ризници цркве Светог Серватија у саксонском граду Кведлинбургу.⁷⁴⁴ Иако су ова два реликвијара имала идентичан програм, међу њима се могу уочити одређене стилске разлике. Третман драперија је нешто другачији, фигуре на минхенском фрагменту су нешто виткије и на лицима апостола може да се уочи благи смешак, што представља контраст у односу на озбиљан изглед апостола на реликвијару из Кведлинбурга. С тога са резервом треба узимати тврдње према којима су ова два предмета дело истог уметника.⁷⁴⁵ Такође, не треба одбацити могућност да су настали у различитим временским периодима.

Будући да је боље очуван, пажњу ћемо посветити превасходно примеру који се и данас налази у Кведлинбургу. На његовој основи од слоноваче, на четири бочне странице кутије, у рељефу је приказано дванаест стојећих мушких фигура, по четири на дужим и по две на краћим страницама. Све фигуре су смештене у интерколумније аркаде са наизменичном алтернацијом стубова четвртасте и кружне основе са коринтским капителима. Око стубова су везани крајеви завеса које висе иза мушких фигура, док су изнад њих, у простору испод лукова, који представљају или поља тимпанона или отворен простор, приказани

⁷⁴² Weitzmann, op. cit. u Gatti 2000, 7.

⁷⁴³ Ову претпоставку је први изнео А. Фролов, а Еван Гати је додатно испитала. А. Frolov, *La Relique de la Vraie Croix: Recherches sur le développement d'un culte*, Paris 1961, 345-346 n. 374. цит. у Gatti 2000, 7, n. 3.

⁷⁴⁴ Један од њих, Хајнрих II је послао црви Светог Стефана у Бамбергу; један део тог ковчежића се чувао у Берлину, док није уништен током II светског рата, три фрагмента су сачувана и налазе се у Минхену. Други реликвијар је све до 1945. године био у Кведлинбургу, када га је са другим предметима из ризнице украо један амерички војник у чијем се поседу налазио све до његове смрти 1980. године. 1990. реликвијар је са другим предметима враћен цркви Светог Серватија. Garison 2010, 17, 27, n. 1.

⁷⁴⁵ Таквог става су готово сви до сада наведени аутори.

знаци зодијака. Представе знакова поштују правила стандардне иконографије и поседују бројне детаље који сведоче да је уметник био упознат са примерима из класичне уметности или онима који су непосредно на њима базирани. Све фигуре које се налазе испод њих држе у рукама по свитак и приказане су како разговарају, што је наглашено њиховим разноликим живахним позама, положајем тела и наглашеном гестикулацијом руку која евоцира говор.

У литератури је прихваћено да ове фигуре представљају апостоле, али постоје различита становишта у вези њиховог броја. Будући да фигура приказана испод знака Лава по свом изгледу подсећа на Христа- једина има дужу косу, дебљи свитак, и околне фигуре су окренуте ка њој, што је навело и Еван Гати и Илајзу Герисон да на ковчежићу из Кведлинбурга виде представу једанаест апостола и Христа.⁷⁴⁶ Уколико прихватимо њихово становиште, онда би то значило да је фигура Христа постављена испод знака Лава. Бројне су асоцијације између Христа и животиње која представља овај знак које се могу наћи и у самом Светом Писму, код Јаковљевог благосиљања синова приликом ког назива Јуду лавићем и пореди са лавом (1Мој.:49:9-10). Потом му говори: „Палица владалачка неће се одвојити од Јуде нити од ногу његовијех онај који поставља закон, докле не дође онај коме припада, и њему ће се покоравати народи.” Због тога се лав сматра симболом племена и Краљевства Јудиног, и од 1950. године се налази на грбу Јерусалима који је био његов главни град. Други део наведених стихова сматра се да се односи на Христа, чије људско порекло води корен од Давида, који је био из племена Јудина, на шта се односи и стих из Откривења (5:5) „И један од старјешина рече ми: не плачи, ево је надвладао лав, који је од кољена Јудина, коријен Давидов, да отвори књигу и разломи седам печата њезинијех.”⁷⁴⁷ Лав је и једини знак у зодијаку којим влада Сунце, чинећи га

⁷⁴⁶ Ова фигура поседује и нимб истакнут оплатом од злата, на којем је урезан Крст. Према анализама чији су резултати објављени у С. Wendt and С. Neelmeijer, *Das Servatius-Reliquienkästchen aus dem Quedlinburger Schatz: Externe PIXE-Untersuchung von Metallen auf Elfenbein*, *Restauro*, 2 (1993), 98 крстасти нимб је увек био истакнут на тој фигури, а да је додатно украшен почетком XIII века. Цит. у Garrison 2010, 19, n. 7.

⁷⁴⁷ Поређење Христа са лавом налазимо и у Физиологу. На самом почетку латинског превода овог текста, у првом поглављу, наводе се одлике лава по којима је он сличан Сину Божијем, Исусу Христу. Као прву од три, аутор текста наводи, одлику лава да репом брише своје

адекватним знаком за приказивање изнад Христа. Такође, са одласком Јуде Искариота остало је једно место упражњено, остављајући простор за Христа у зодијачком низу. Повезивање знака Лава са Јудом налазимо и у рукопису из Фулде, F III 15a, fol.23 где је у сегменту овог знака уписано Јудино име. На основу те подударности са програмом кведлинбуршког ковчежића, као и становишта да је и он настао у Фулди, Илајза Герисон је изнела закључак да су све асоцијације између апостола и знакова зодијака записане у FIII 15a поновљене на овом предмету од слоноваче.⁷⁴⁸ Док је претпоставка да је творац програма ковчежића био упознат са садржајем дијаграма на fol. 23 могућа, тешко је са сигурношћу тврдити да програм у потпуности понавља корелације записане у њему, пре свега зато што је тешко са сигурношћу установити која од фигура на страницама кутије представља ког појединачног апостола.

Полазећи од хипотезе да је број апостола на страницама од слоноваче једанаест, Еван Гати је у свом раду из 2000. године изнела закључак да је на реликвијару из Кведлинбурга приказано Христово Вазнесење, руководећи се тиме што се присуство једанаест апостола истиче у описима овог догађаја у Јеванђељима по Матеју и Марку (Мат. 28:16-20; Мар. 16:14-15).⁷⁴⁹ Илајза Герисон пак као тему реликвијара види Послање апостола како је описано у Јеванђељу по Луци, 24: 33-37. Ови пасуси се односе на период непосредно након пута за Емаус, пре Вазнесења, током прослављања Педесетнице у Јерусалиму. Представе дванаест знакова зодијака, према њеном тумачењу смештају цео догађај у Небески Јерусалим. Она оставља простор за могућност да је иконографија

трагове док иде, да га не би ловци пронашли, као што је и Христ, „духовни лав племена Јуде“ сакрио своје божанске трагове од неверујућих Јевреја. Потом наводи како лав и приликом спавања оставља очи отворене и прави паралеле са Месијом наводећи стихове из Светог Писма који то илуструју, као из Псалма 121:4 „Гле, не дријемље и не спава чувар Израилев.“, или стих из Песме над песмама: „Ја спавам а срце је моје будно“. На крају говори како се младунче лава рађа мртво и оживљава тек након три дана када га отац пробуди својим дахом, што је јасна алузија на Христово ускрснуће након три дана од смрти на Крсту. *Physiologus*, I.

⁷⁴⁸ Garrison 2010, 22.

⁷⁴⁹ Gatti 2000, 10.

реликвијара намерно поливалентна и да може истовремено да се односи и на Вазнесење и на Послање.⁷⁵⁰

Међутим, осим присуства једанаест апостола, мало шта на Кведлинбуршком ковчежићу упућује на ове сцене. Ниједан од ових догађаја се не одвија у ентеријеру. Као што знамо из описа у јеванђељима, Вазнесење се одиграло на Гори Маслиновој, на отвореном простору (Мар.:16:19, Лука:24:50, Дела 1:9-12). Док се неки од догађаја који су се збили након издајства Јудиног и пре избора Матеја као дванестог апостола одигравају у ентеријеру, као на пример, Христово прво јављање једанаесторици апостола (Јк., 24:36), не можемо да замислимо да се тај сусрет одвија у амбијенту какав се може видети на овом ковчежићу.

Да се сцена представљена на ковчежићу не одвија у земаљском простору упућују два детаља. Први од њих су завесе приказане иза апостола. Завесе, на сличан начин везане око стубова, могу се видети и на другим делима рађеним у слоновачи, као на примерима панела за које се претпоставља да приказују царицу Аријадну, од којих се један чува у музеју Баргело у Фиренци, а други у *Kunstistorisches Museum* у Бечу (сл. 83. а, б). Хронолошки ближа ковчежићу из Кведлинбурга је плочица од слоноваче на којој је приказан јеванђелиста Јован, из прве половине IX века која се чува у Клоистерс музеју у Њујорку (сл. 84).

Завесе као део архитектонске позадине срећу се и на рановизантијским мозаицима, попут оних који се могу видети на зидовима цркве Светог Ђорђа у Солуну или на левом зиду апсиде Сан Виталеа у Равени, где се могу видети на панелу који приказује царицу Теодору са пратњом. Већу визуелну сличност са начином на који су завесе приказане на кведлинбуршком ковчежићу налазимо са завесама накнадно додатим на представу Теодорихове палате на мозаику у Сан Аполинаре Ново у Равени, које су, као и на каролиншком примеру везане око стубова. Временски и стилски ближи пример представљају и фреске цркве Сан Хулиан де лос Прадос у Овиједу из прве половине IX века, где аниконична

⁷⁵⁰ Garrison 2010, 19, 27, n. 9.

архитектонска декорација представља слику небеског Јерусалима (сл. 85).⁷⁵¹ Такође, могу се видети у каролиншким рукописима, као у јеванђељу Светог Медара у Соасону, Paris, Bibl. nat., Lat. 8850, на минијатури Поклоњења Јагњету на fol. 1v и портрету јеванђелисте Марка на fol. 81v, или као јеванђељу из Лорша, ms. Pal. lat. 50, на портрету јеванђелисте Јована на fol. 67v.

На готово свим овим примерима драперије сугеришу простор изван земаљског. Знаци зодијака приказани изнад њих на ковчежићу из Кведлинбурга, такође указују да се сцена одиграва у трансцендентном простору. Илајза Герисон је изнела претпоставку да се читава сцена одвија у Небеском Јерусалиму.⁷⁵² Поред тога, она се залаже за тумачење према којем је на ковчежићу приказано Послање апостола, иако у одломцима јеванђеља које наводи не налазимо есхатолошке алузије које би повезале концепт Небеског Јерусалима и мисије апостола на земљи. Знаци зодијака, према њеном становишту, указују на границу између духовног простора клауистра и света изван капија, и појачавају фокус на Христову дуалну природу.⁷⁵³

Дванаест врата зидова небеског града која се налазе у опису светог Јована у 21. глави Откровења јесу довођена у везу са дванаест знакова зодијака, и дванаест апостола чија су имена уписана на дванаест темеља зидина. Као што је прецизно описано у овој глави, зидови новог Јерусалима су једнаке дужине, са по троја врата на свакој страни, што није случај са реликвијаром из Кведлинбурга. Уколико стубови и лукови приказани на рељефу јесу замишљени да асоцирају на зидине небеског града, онда би одлука уметника да међу њима прикаже Христа, у најмању руку била збуњујућа.

⁷⁵¹ E. Kubah, V. H. Elbern, *Karolinška i otonska umetnost*, prev. V. J. Đurić, Novi Sad 1973, 126.

⁷⁵² Garrison 2010, 19.

⁷⁵³ "Before the jeweled coverings were added to the reliquary about 1200, it was chiefly the role of the astrological signs to stand in for the precious materials that constitute the heavenly city and, in a symbolic sense, to reference the border between the sacred space of the cloister and that of the world beyond the gates. Considered in relation to Christ's own appearance here, the signs amplify the significance of the event and reinforce the general focus on Christ's dual nature." Ibid., 23.

Иако сматрам да знаци зодијака на ковчежићу из Кведлинбурга упућују на небески простор, нисам мишљења да је тај простор истоветан Небеском Јерусалиму онако како га описује аутор Откровења. Већу сличност програма овог предмета налазим са стиховима једног другог текста који се приписује истом аутору- Јеванђељу по Јовану. У наредном пасусу, изложићу сопствено тумачење иконографског програма кведлинбуршког ковчежића, које се разликује од досадашњих.

Док се и Еван Гати и Илајза Герисон фокусирају на догађаје након Христовог ускрснућа у којима учествује једанаест апостола, обе ауторке занемарују чињеницу да је, према наративима сва четири јеванђеља, број апостола је сведен на број једанаест први пут приликом Тајне вечере, након што Јуда устаје од трпезе и одлази да изда Христа. Најдетаљнији опис тог тренутка налазимо у Јеванђељу по Јовану (13:2; 13:18-31). Након тога, у три главе аутор овог јеванђеља преноси разговор Христа са присутним апостолима (Јован: 13:31-38; 14; 15, 16). Стихови записани у 14. глави евоцирају оно што се може видети на страницама ковчежића. У њима, Христ говори апостолима: „Многи су станови у кући Оца мог. А да није тако, казао бих вам; идем да вам приправим место. И кад отидем и приправим вам место, опет ћу доћи, и узећу вас к себи да и ви будете где сам ја.” (Јован:14: 2-3) Уколико творац програма ковчежића јесте имао у виду ове стихове, онда би присуство Христа испод зодијачког низа заједно са једанаест апостола свакако било оправдано. Тиме би се нагласиле последње речи „да и ви будете где сам ја”.

Знаци зодијака упућују да се фигуре налазе у изванземаљским сферама. Више него било који други астрални симболи, знаци зодијака могу да се односе на места, станове. На изванземаљски начин, они представљају станице на Сунчевом путу кроз еклиптику током једне године, и такво виђење знакова можемо наћи у различитим изворима. Марцијан Капела знаке зодијака назива *zodiacus hospitia*.⁷⁵⁴ Аналогије се могу наћи и у савременим изворима, о којима ће бити више речи касније. Најексплицитније поређење апостола са небесима и пребивалиштима

⁷⁵⁴ Martianus Capella, *De Nuptiis Philologiae et Mercurii et de Septem Artibus Liberalibus*, I, 8, ed. H. Grotius, Frankfurt am Main 1836.

налазимо код Светог Августина, у проповеди на Богојављање: „... као небеса, дакле, Апостоли су најавили славу Божију нама. Зашто их не бисмо препознали као небеса оне који су постали пребивалиште Бога, као што је написано: 'Душа праведних је седиште мудрости'“⁷⁵⁵

Христове речи, које изговара приликом Тајне вечере, која представља праобраз свете тајне евхаристије, биле би у складу су са литургијском наменом предмета, уколико је она постојала. Најснажније индиције за постојање овакве функције пружа натпис на сребрној плочици постављеној на дно ковчежића, где је забележено да се у овој кутији чувало заједно са осталим реликвијама и тело Христово.⁷⁵⁶ Иако је овај натпис настао око 1200. и односи се на садржај ковчежића у том тренутку, то не искључује могућност да је овај предмет од свог настанка био намењен богослужењу. Како истиче Годафридус Сноек, ковчежић и изгледом и обликом подсећа на преносиве олтаре.⁷⁵⁷

Као што је могуће да је новоукрашени реликвијар из Кведлинбурга делимично задржао своју првобитну функцију, могуће је да се и део његовог визуелног програма надовезује на изглед и значење његове основе од слоноваче из IX века. На истој сребрној плочи на којој је урезан поменути натпис, приказана су попрсја светитеља унутар лукова аркада. Аркаде распоређене у шест низова постављене су поред средишне представе Христа у четворолисној мандорли испод које су приказане опатица Агнеса II и приореса Одераде, покровитељке новог украса реликвијара.⁷⁵⁸ Како Синтија Хан напомиње, ова текстуална и визуелна листа представља редове светитеља на Небеском двору у дословном смислу.⁷⁵⁹

⁷⁵⁵ St. Augustine, *Sermons on the Liturgical Season*, For the Epiphany, 200, 1, tr. M. S. Muldowney, New York 1959.

⁷⁵⁶ „In hac capsula as honore(m) beati Servatii facta e[st] reconditu(m) corp(us) et lign(um) D(om)inicu(m) et (...)” Frolov 1961, цит. у G. J. C. Snoek, *Medieval Piety from Relics to the Eucharist: A Process of Mutual Interaction*, Leiden - New York - Köln 1995, 190, n. 93.

⁷⁵⁷ Ibid., 190.

⁷⁵⁸ Garrison 2010, 17, sqq.

⁷⁵⁹ C. Hahn, *Strange Beauty: Issues in the Making and Meaning of Reliquaries, 400-circa 1204*, University Park PA 2012, 193.

Преносиви олтари коришћени су још од првих векова хришћанства, иако о њиховој употреби имамо само индиректне доказе.⁷⁶⁰ Извесно је да су били неопходни за извођење богослужења која су се обављала изван простора цркве- у приватним кућама, пољима, затворима, војним логорима, о чему налазимо помена у раним периодима цркве, а такође су били употребљавани на путовањима и током мисионарења. Од VIII века може се пратити тенденција да се ограничи њихова употреба, с циљем избегавања различитих ризика која су богослужења изван непосредне епископске контроле могла да донесу.⁷⁶¹

Преносиви олтари су такође могли бити употребљавани од стране опата или епископа.⁷⁶² Уколико ковчежић из Кведлинбурга јесте рађен за епископа, на шта употреба скупог материјала као што је слоновача може да упућује, његов визуелни програм свакако је у складу са епископском идеологијом тог времена, о којој је било речи у претходном сегменту. Такође, одлука да се прикаже Христ заједно са апостолима носила је са собом одређене импликације; Његово присуство успоставља хијерархију међу приказаним фигурама. Таква врста хијерархије не би била евидентна да је на њему приказано дванаест апостола. Будући да су знаци зодијака једнаки међу собом како по делу еклиптике који заузимају, тако и по временском периоду који одређују, не би било могуће нагласити примат једног апостола у односу на друге искључиво позиционирањем знакова у односу на њих. Укључивањем Христа у програм постаје јасно да је једна од фигура најважнија, што је постигнуто и горе наведеним визуелним средствима. У периоду када се епископ града Рима бори за истицање преимућства у односу на остале епископије, истицање хијератичности на реликвијару из Кведлинбурга могло је да евоцира управо ту идеју.⁷⁶³ Такође, на овај начин се наглашава и идеја епископа који делује *in persona Christi*.

⁷⁶⁰ L. Bailey, The Strange Case of the Portable Altar: Liturgy and the Limits of Episcopal Authority in Early Medieval Gaul, *Journal of the Australian early medieval association* 8 (2012) 31-51, 40.

⁷⁶¹ Ibid., 42-4.

⁷⁶² Gatti 2000, 8.

⁷⁶³ Псеудо-Исидорови декрети и Константинова даровница, кривотворена документа која истичу првенство Рима датују се управо у другу четвртину IX века. J. Fried, *Donation of*

Као и знаци зодијака на еклиптици који су владали одређеним делом године, или делом тела, или одређеном регијом, у зависности од различитих астролошких теорија које су прихватане, и епископи су имали свој домен, територијалну област коју су контролисали, као и имовину и људство у склопу те области којима су располагали. Како истиче Мајкл Едвард Мур у уводу своје студије из 2011. године: „Својом литургијском експертизом, епископи су имали удела у свим главним аспектима живота: пољопривредне и људске плодности, рођењу, сазревању, браку и смрти појединца. Кроз литургију, епископ је успостављао периодизацију и само значење времена.”⁷⁶⁴

5.4. Зодијак и примери његове христјанизације у писаним изворима раног средњег века

Као што смо могли видети, зодијак је био присутан у античким и позноантичким делима са којима су читаоци раног средњег века на Западу Европе могли да дођу у додир. Посредством тих списа, они су се могли упознати са знацима зодијака, њиховим називима, периодима трајања, као и са различитим применама зодијака и његовим симболичким значењима. О техничким подацима везаним за карактеристике зодијака могли су да читају и у делима латинских црквених отаца, попут Часног Веде. Његове речи као да су послужиле као инспирација за каснији украс од драгог камења кведлинбуршког ковчежића; након цитирања Аусонијеве еклоге, Веда даје сопствени опис круга зодијака: „Кружно кретање небеса, савршено округлих у свакој тачци, оивичено је линијом зодијачког круга, као дискретни оквир дванаест драгуља постављених један до

Constantine and Constitutum Constantini: The Misinterpretation of a Fiction and Its Original Meaning, Berlin 2007.

⁷⁶⁴ “By means of their liturgical expertise, bishops had a hand in all major aspects of life: agricultural and human fertility, the birth, maturity, marriage, and death of individuals. Through the liturgy, bishops established the periodization and the very meaning of time.” M. E. Moore, *A Sacred Kingdom: Bishops and the Rise of Frankish Kingship, 300-850*, Washington D. C. 2011, 6.

другог на некој врсти појаса опасаног око веома велике сфере.”⁷⁶⁵ Поређење знакова зодијака са драгим камењем које овде Веда прави, евоцира дванаест драгих каменова постаљених у темељима Небеског Јерусалима, који су наведени у 21. глави Откровења. Међутим, како Феј Волис истиче- Веда, за разлику од каснијих коментатора Апокалипсе, никада није направио експлицитно поређење између зодијака и темеља или капија Небеског Јерусалима.⁷⁶⁶ У истом одељку, Веда наводи како зодијак додирује Млечни Пут у Стрелцу и Близанцима. Такође, он се труди да предупреди било какве асоцијације са астрологијом напомињући како зодијак и његови знакови представљају само поделу пута који Сунце пређе за годину дана.⁷⁶⁷ О зодијаку и знацима пише само као о средству за одређивање фаза Месеца које су неопходне за израчунавање датума Ускрса. Не осврће се на митолошке конотације знакова, нити разматра питање астралних утицаја; и Аусонијеву поему цитира само зато што истиче везу између знакова и календара. Истицање артифицијелности зодијака и његовог постојања само као конвенције, што Веда чини на више места у *Рачунању времена*, одражава нелагоду и забринутост у вези евентуалних астролошких тумачења и прогностичке примене података које он у свом тексту пружа. Како Феј Волис спекулише, можда су Ведине формуле за одређивање положаја Месеца на зодијаку намерно грубе и непрецизне, да би се избегла њихова употреба у дивинаторне сврхе.⁷⁶⁸ Чињеница да то чини у делу које је примарно намењено компутусу, одражава оно што многи компутистички рукописи откривају на својим маргинама- да су они који су се бавили рачунањем времена често имали инетересовања за планете и знаке зодијака која су превазилазила знања која су им била неопходна за одређивање датума Ускрса.⁷⁶⁹ На другом месту, у свом *De rerum natura*, Веда даје објашњења порекла назива знакова зодијака.⁷⁷⁰ Митолошке асоцијације и овде своди на

⁷⁶⁵ “The gyre of the heavens, perfectly round at every point, is bound by the line of the zodiacal circle, like the discrete settings of twelve gems adjacent to each other on a sort of girdle wrapped around a very large sphere.” Bede, *Reckoning*, 16.

⁷⁶⁶ Ibid, 55-6, n. 164.

⁷⁶⁷ Ibid, 18.

⁷⁶⁸ F. Wallis, *Commentary*, op. cit., 290.

⁷⁶⁹ Ibid., 288.

⁷⁷⁰ Bede, *De Nat. Rer.*, 17.

минимум, и где год је могуће, нуди објашњења заснована на временским приликама карактеристичним за тај период.⁷⁷¹ Тако, на пример знак Девице носи тај назив јер у месецу Августу земља је толико спржена да не може да рађа ништа; Водолија и Рибе су тако означени јер су јануар и фебруар кишовити месеци.⁷⁷²

Оваква демитологизација и деастрологизација зодијака каква се среће код Веде, била је неопходна да би зодијак био прихваћен у оквиру хришћанске природне филозофије. Постојали су и ранији покушаји унутар хришћанства да се свакодневни дискурс „прочисти” од астролошких елемената. Међу њих спадају и покушаји преименовања дана у недељи. У већини европских језика дани и даље носе називе седам планета. Цезарије од Арла, у првој половини VI века, у једној својој проповеди изражава негодовање због ове паганске номенклатуре и својој пастви саветује да употребљава *prima, secunda, tertia feria* итд.⁷⁷³ Недеља, као дан Христовог ускрснућа, из *dies Soli* је била преиначена у *dies Dominica*, постајући *Dimanche* на француском и *Domingo* на шпанском, али остајући *Sonntag* на немачком или *Sunday* на енглеском, на пример.

Иако је овај захтев, попут других сличних, остао без даљег одјека, хришћанство је ипак успело у великој мери да „колонизује паганско време”.⁷⁷⁴ Као један од подухвата са тим циљем било је и успостављање празновања дана Христовог рођења 25. децембра, на дан празника *Sol Invictus*-а. Најзначајнији Богородичини празници, празник Успења Богородичиног и празник Рођења, прослављају се 28. августа и 21. септембра, односно 15. августа и 8. септембра према јулијанском календару, данима у којима се Сунце налази у зодијачком знаку Девице. Празник Рођења Светог Јована Крститеља, 24. јуна прославља се

⁷⁷¹ Commentary, op. cit., 148.

⁷⁷² Op. cit., 17.

⁷⁷³ K. Dowden, *European Paganism, The Realities of Cult from Antiquity to the Middle Ages*, London - New York 2000, 196-7. Ови називи су се задржали у црквеном латинском, као у португалском језику. Разлог што су многи народни језици задржали имена планета, односно планетарних богова врло је вероватно магијске природе; многи магијски обреди подразумевају извођење прописаним данима да би се постигао жељени исход. Љубавне чини су предвиђене да се обављају петком, даном који је посвећен Венери. Champion 2009, 4.

⁷⁷⁴ Loc. cit.

након летњег солстиција, што је довело до мешања и стапања бројних паганских веровања и обичаја, која су често укључивала ритуална купања, са хришћанским.⁷⁷⁵ Прославање Ускрса, празника који представља врхунац литургијске године, такође је имало за функцију да потисне и превазиђе различите паганске обичаје везане за дан у години када су дан и ноћ једнаки и када почиње Пролеће. Није случајно ни што су и други хришћански празници груписани око овог дана који је, према неким изворима означавао и дан стварања света,⁷⁷⁶ празник Благовести, који обележава тренутак када је Исус Христ зачет, одређен је да се празнује 25. марта. Тако је, како каже Шарлот Томпсон у свом чланку из 1983. године, хришћанска мисао сконцентрисала своје најзначајније догађаје: Стварање света, Егзодус, Искуљење и прву пројаву утеловљења Сина Божијег.⁷⁷⁷

Ипак, црква није успела да потисне у потпуности интересовање за астрологију. Будући да су дела класичне и позноантичке књижевности представљала једини извор класичног образовања, заједно са знањима седам слободних вештина преносила су се и знања неопходна за практиковање астрологије, али и идеје астралних утицаја у једном ширем филозофском оквиру, који није био потпуно некомпатибилан са хришћанским. Као што смо видели, многа од ових дела помињала су зодијак у различитим контекстима. Бављење компутусом такође је захтевало познавање зодијака. Како Лин Торндајк каже, велики број текстова који се баве астрологијом и дивинацијом могу се наћи у оквиру рукописа који су садржали списе везане за компутус и црквени календар.⁷⁷⁸

⁷⁷⁵ Још је Цезарије од Арла упозоравао своју паству да се уочи и у јутро овог празника не купају на изворима, рекама, или мору, јер је тај обичај остао још од пагана. St. Caesarius, *Sermons*, 33.4, tr. M. M. Mueller, Washington D. C. 1956. О обичајима везаним за овај празник видети још у Dowden 2000, 83-4; 206.

⁷⁷⁶ Bede, *Reckoning*, II, 6.

⁷⁷⁷ C. Thompson, *Cosmic Allegory and Cosmic Error in the Frame of "The Canterbury Tales"*, *Pacific Coast Philology* 18, 1/2 (1983) 77-83, 79.

⁷⁷⁸ Thorndike 1929, 676.

Упркос забранама и осудама које су се могле наћи у делима хришћанских аутора, астролошки садржаји су се могли наћи на страницама рукописа Исидора Севилског и Часног Веде. Пример тога представља и већ поменути рукопис из универзитетске библиотеке у Базелу F III 15a који је поред текста Исидорове *De natura rerum* поседовао записане различите податке о зодијачким знацима, њихове различите називе, времена трајања, утицаје, кореспонденције, као и прогнозе засноване на њима. Док је позноантички третман зодијака у хришћанским делима углавном подразумевао алегоризацију, у овом рукопису из Фулде налазимо експлицитно астролошке елементе, као и паралеле између знакова зодијака и имена апостола и патријарха, праксу која је била везивана за јеретичке групе. Као што смо видели, и сами канонски текстови, попут Откровења, пружали су основ за прављење оваквих паралели. Да би се појавила алегоризација зодијака у западној Европи, било је неопходно да средњовековни читаоци постану у довољној мери упознати са његовим знацима. Такође, како Роберт Болгар напомиње, утицај алегорије увек представља део општег утицаја класичне културе.⁷⁷⁹ С тога, тек у каролиншком периоду, са обновом класичне културе, можемо да наиђемо на примере зодијачких алегорија.

У IX веку проповед неофитима Зенона од Вероне претворена је у поему. Првобитна намера аутора, да приближи појмове хришћанске сотериологије користећи се знацима зодијака који су били блиски тадашњим конвертитима, сигурно није стајала иза Пацификовог напора да је преточи у стихове.⁷⁸⁰ Знаци зодијака нису били део свакодневног дискурса новокрштених, нити осталих

⁷⁷⁹ R. Volgar, *The Classical Tradition: Legend and Reality*, in: *Byzantium and the Classical Tradition, University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979*, eds. M. Mullett, R. Scott, Birmingham 1981, 7-20, 16.

⁷⁸⁰ Аутор на крају поеме себе идентификује као Хиреникус, што представља варијанту Иренеус, како се Пацификус такође понекад потписивао. W. Hübner, *Manilius als Astrologe und Dichter*, in: *Aufstieg Und Niedergang Der Römischen Welt, Part 1: Geschichte Und Kultur Roms in Spiegel Der Neueren Forschung*, ed. W. Haase, Berlin - New York 1984, 126-320, 143, n. 68. Због тога се понекад у литератури спомиње Хиреникус као аутор поеме о знацима зодијака. Seznes 1953, 50. О личности Пацифика, v. C. La Rocca, *A man for all seasons: Pacificus of Verona and the creation of a local Carolingian past*, in: *The Uses of the Past in the Early Middle Ages*, eds. Y. Hehn, M. Innes, Cambridge 2000, 250-280.

верника у IX веку, тако да представљање „хороскопа спасења” није могло да служи истој сврси. Различите варијанте христијанизованог зодијака се такође појављују у IX веку. Рихард Саломон извештава о рукопису из IX века који се чува у архиви Сен Галена у којем се знаци зодијака поистовећују са личностима из Старог Завета, па је тако, на пример, знак Овна додеден у везу са Јовом, Рака са Аврамом, Лава са Данилом, итд.⁷⁸¹ Сличну алегорију записао је и Бридиферт из Ремзи опатије у својој глоси унутар рукописа *De temporum ratione* Часног Веде.⁷⁸² У њој, он повезује Аврама са знаком Овна, наводећи како је Аврам жртвовао Богу овна наместо Исака; Јакова пореди са Биком, јер се као бик борио са анђелом; Адама и Еву са знаком Близанаца, Јова са Раком, Данила са Лавом; знак Девице повезује са девом Маријом, која је родила и девица остала, Јуду Искарјота са знаком Ваге, јер је измерио цену Спаситеља, Фараона са Шкорпијом, јер се због пожуде удавио у мору; Давида пореди са знаком Стрелца, јер се са Голијатом борио; Исав означава Јарца, јер је због коза благослов изгубио. Знак Водолије означава Јована Крститеља који је у водама Јордана крстио Спаситеља, а знак Риба, пророка Јону, јер је три дана и три ноћи провео у утроби кита.⁷⁸³

У XI веку, Филип д Таун је написао књигу компутуса на англо-норманском, која представља први спис ове тематике записан на народном језику. Након описа сваког од знакова, овај аутор пружа опширна алегоријска тумачења, написана у стиху, као и остатак текста.⁷⁸⁴ За разлику од претходно наведених

⁷⁸¹ R. Salomon, *Opicinus de Canistris*, London 1936, 120. cit. u Seznec 1953, 50-1.

⁷⁸² Bede, *De temporum ratione*, 361, PL XC, ed. J.-P. Migne, Paris 1904.

⁷⁸³ Ова алегорија, коју је Бридиферт записао крајем X века, среће се поново у два рукописа настала током позног средњег века. Један од њих, чува се у архиви катедрале у Хирони, Ms. 91, представља збирку различитих компутистичких текстова. У њему су, осим алегоријских интерпретација, забележене и митолошке асоцијације сваког од знакова. J. Martínez Gázquez, *La Glosa a los signos del zodiaco en la Massa Compoti del ms. 91 del A.C. de Girona*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 31 (1990) 31-40. Други рукопис, медицински приручник, настао средином XV века, *Wellcome Historical Medical Museum Ms. 411*, поред хришћанских алегоризација, садржи и предвиђања везана за људе рођене у сваком од знакова, као и њихове карактеристике. D. E. Southmayd, *The Boke of Astronomy and of Philosophye, Edited from Wellcome Historical Medical Museum Ms. 411*, мастер теза одбрањена на Sir George Williams University, Montreal 1970.

⁷⁸⁴ *Li Cumpoz Philippe de Thaün*, 1465- 1850, ed. E. Mall, Strassburg 1873.

христијанизација зодијака, у овом тексту сваки знак је доведен у корелацију са једним од лица Свете Тројице, па тако Ован, Бик, Близанци, Девица, Јарац, Рибе означавају Сина; Рак, Лав, Шкорпија и Стрелац Бога Оца, док је знак Водолије изабран као симбол Светог Духа.

Све већи значај који су астрономске теорије добијале у латинском свету каролиншке епохе иницирао је различите стратегије за превазилажење елемената страних хришћанским учењима присутних у њима. Са једне стране, постојале су демитологизације и деастрологизације, какве су се могле видети код ранијих енциклопедиста. Међу њих спада и поема *De mensium duodecim nominibus signis culturis aerisque qualitatibus*, коју је, средином IX века, написао Вандалберт, монах из Прима. У њој, он разматра називе дванаест месеци, метеоролошке прилике које их прате, радове који се обављају у њима, као и знаке зодијака којима започињу.⁷⁸⁵ Једна друга Вандалбертова поема, мартирологиј, забележена је у илуминираном рукопису насталом у Рајнској области крајем IX века и чува се у Ватиканској библиотеци под ознаком Reg. lat. 438. Сваки месец прати минијатура преко целе странице, на којој, су унутар архитектонских оквира, приказане људске фигуре, неке док обављају активности карактеристичне за тај месец, неке како држе фигуре зодијачких знакова којима тај месец почиње. Знаци зодијака приказани су на свакој од минијатура које прате мартирологиј; ако не у рукама мушке фигуре, онда у углу сцене. Будући да су знаци зодијака приказани појединачно, нећемо већу пажњу посвећивати минијатурама овог рукописа, али је важно истакнути да је у IX веку списак светитеља у календарском редоследу датума њиховог празновања илустрован минијатурама у оквиру којих су се нашли и знаци зодијака.

Другој врсти инкорпорације зодијака у хришћански контекст припадају наведене алегоризације, које настоје да знацима припишу хришћанско значење. Осим ових кратких поема, или одломака, или једноставних листи кореспонденција, постојали су у текстови у којима је детаљније образложена

⁷⁸⁵ Wandalbertus Prumiensis, *De mensium duodecim nominibus signis culturis aerisque qualitatibus*, MGH, *Poetarum Latinorum Medii Aevi Tomus II, Poetae Latini Aevi Carolini Tomus II*, ed. E. Duemmler, Berlin 1884, 604-616.

христијанизација зодијака. У такве текстове спада *De astronomia more christiano*, који се може наћи у неколицини рукописа, махом астрономских компилација, међу којима у најраније спадају они из IX века.⁷⁸⁶ У њему, аутор пружа хришћански пандан стелараној митологији која прати описе сазвежђа какви се могу наћи у *Aratus Latinus*; многи елементи су јасно изведени из латинског превода Аратових Феномена или садрже алузије на илустрације које их прате. Кроз алегоризацију, он нуди христијанизовану варијанту астрономских појмова, ограничавајући се при том само на зодијачка сазвежђа и Сунце и Месец. Будући да је оваква врста текстова у каролиншком периоду веома често остајала непотписана, како напомиње Ибер Л Бурдле у свом коментару француског превода и приређеног оригиналног издања текста, не можемо га приписати са потпуном сигурношћу; ипак врло је вероватно, како је Л Бурдле у својој студији показао да је аутор управо Пасхасије Радберт, опат Корбија и један од најутицајнијих каролиншких теолога.

У уводном делу, аутор текста истиче како су оне области науке које се називају астрономија и астрологија очигледно веома корисне. Да под астрологијом подразумева природну астрологију, како ју је дефинисао Исидор Севилски у својим *Етимологијама*, јасно нам је будући да се ограђује и напомиње да је то само у случају да њима није присутна *mathematica*, односно прогностичка астрологија у данашњем смислу.⁷⁸⁷ Наводећи Свето Писмо, 1 Мој.:1:14, у којем Бог каже: „нека буду видјела на своду небеском, да дијеле дан и ноћ, да буду знаци временима и данима и годинама”, аутор трактата аргументује своју тврдњу да су ове науке створене за добро. Лажи покварених су оно што их замагљује, наставља он, као када астролози у њих умешају своја лажна предвиђања или као филозофи који их повезују са именима чудовишта или својим апсурдним резоновањима. Потом објашњава како су филозофи, под којима очито подразумева античке ауторе, према свом нахођењу дали називе овим поделама међу звездама. Као и Исидор, и овај аутор сматра да стари називи и даље треба да остану у употребу, али и да их не треба сматрати недостојним хришћанске интерпретације, већ обрнуто; да не би оно што није присутно у интерпретацији

⁷⁸⁶ H. Le Bourdellès, *De Astronomia more christiano*, *Studi Medievali* 32/1 (1991), 385-444.

⁷⁸⁷ *De Astronomia* 1, 5.

помутило наше виђење (2, 21); и да не би уз стара имена се задржала и искривљена размишљања, која остављају небо тамним за хришћанско поимање (3, 29, 31).

Своје хришћанско тумачење звезда започиње са највећом од њих, Сунцем. Како каже аутор, оно симболички означава Христа који за себе каже: „ја сам светлост свету” (Јован.:8:12) и за кога псалмопојац пева: „Јер је у тебе извор животу, твојом светлошћу видимо светлост” (Псал.:36:9). Даље наводи како се у Светом Писму помиње Сунце правде, као у књизи пророка Малахије и у Премудростима Соломоновим.⁷⁸⁸ Пасус о Сунцу завршава закључком да оно свакако боље представља Христа, него Аполона, како су тврдили филозофи (4, 42).

Будући да Месец сија захваљујући светлости које му Сунце даје, ова друга највећа звезда представља Свету Цркву коју Бог преко Христа осветљава (5, 46). И као што Месец има периоде, тако и Црква верује или греши, јер неки њени чланови се огрешују о Христова учења због љубави према земаљским добрима и тако Црква пролази кроз помрачења (5, 49).

Након разматрања Сунца и Месеца, аутор прелази на дванаест знакова, кроз које се ова два тела крећу. То њихово кретање пореди са редовним обиласцима својих палата. Због тога се они сматрају најзначанијима на небу, због части које им Сунце указује својим посетама и тако им даје највише лепоте и истакнутости (6, 56).

Потом се посвећује тумачењу сваког од знакова, почевши од Овна. Како каже, Ован стоји на почетку зодијака са разлогом, јер представља савршенство појединих људи према истини Цркве. Даље наводи како се у Старом Завету често помиње као жртва паљеница која се приноси Господу и на тај начин најављује Христа који је принео себе као жртву своје Оцу, жртвујући се на Крсту, али може да прикладно означава и оне који приносе сами себе Господу и који их прихвата као благоухану жртву, водећи се речима апостола Павла: „Молим вас, дакле,

⁷⁸⁸ Мал.:4:2; Премудрости Соломонове, 5, 6, прев. митр. А. Радовић, у *idem.*, *Историјски пресјек тумачења Старог Завета*, Никшић 1996, 193-259.

браћо, ради милости Божије, да дате тјелеса своја у жртву живу, свету, угодну Богу, као своје духовно богослужење” (Рим.:12:1).

Бик који је изузетан по својој великој снази и храбрости, означава оне чланове Цркве који раде на Божијој њиви са великим срцем, ауторитетом и снагом (8, 73-5). Иако не истиче експлицитно, јасно је да мисли на свештенички чин који треба да послужи као пример и узор осталим верницима, наводећи делове из Новог Завета који се управо на то односе.

Близанци постављени међу звезде, оправдано носе тај назив јер представљају оне који сијају показујући нам узајамну духовну љубав која се огледа у њиховим добрим делима (9, 86-90).

Насупрот овим знаковима, Рак који им следи поседује негативан карактер. За њега аутор каже да пригодно означава све јеретике у Цркви. И као што је овај знак постављен међу остале, тако су и јеретици постављени међу праведне, не да би им служили за пример, већ да би их искушавали (10, 91-5). Због тога наводи речи апостола Павла: „Јер треба и јереси да буду међу вама, да се покажу поштени који су међу вама” (1Кор.:11:19)., као и у Другој посланици Тимотеју: „и реч њихова разједаће око себе као рак”. (2 Тим.:2:17).⁷⁸⁹ Овај други цитат нарочито показује прикладност употребе рака као фигуре за јеретике, како истиче сâм аутор.

Лав следи Раку јер представља оне у Цркви који чине да Реч Божија одзвања попут грмљавине и који гоне изопаченост јеретика са великом снагом душе (11, 100-3). Девица, такође, има позитивне конотације и представља оне у Цркви који чувају интегритет и искреност своје вере (12, 106-7). Уз овај знак везује речи апостола Павла: „Јер ја ревнујем за вас, Божјом љубомором, јер сам вас обећао само једном младожењи, да вас као чисту девицу пред Христа изведем” (2Кор.:11:2).⁷⁹⁰ У продужетку, аутор се позива на ликовне представе овог знака на којима је приказана Девица како држи клас, што објашњава речима из Јеванђеља по Јовану: „Не изабрасте ви мене, него ја вас изабрах, и поставих вас

⁷⁸⁹ Последњи цитат је према *Нови Завет*, прев. Д. Стефановић, Београд 2003.

⁷⁹⁰ *Библија*, Бакотић.

да идете и плод донесете, и да ваш плод остане, да би све оно што будете заискали у Оца, у моје име, он вама дао” (Јован:15:16).⁷⁹¹

Знак Ваге означава праведност добрих људи у Цркви, који не напуштају закон правде нити узмичу пратећи заповести Божије (13, 116-7). Као и Рак, Шкорпија такође носи негативне конотације, будући отровна, лукава животиња која поседује смртоносни жалац. Због тога, она за аутора представља оне који су пуни зависти према праведнима, и због тога их омаловажавају и праве сплетке против њих. На њих се односе речи пророка Језекиља: „И ти, сине човечји, не бој их се нити се бој њихових речи, што су ти упорни и као трње и живиш међу скорпијама; не бој се њихових речи и не плаши се од њих што су дом одметнички” (Језек.:2:6). Ови људи, иако су у Цркви, нису од Цркве, како каже аутор (14, 125-133). Знак Стрелца представља оне који гоне непријатеље оличене знаком Шкорпије. Аутор наводи како се знак приказује са луком и стрелом, који секући се наликују Крсту, са којим они надјачавају и побеђују непријатеља, али и стрпљење и издржљивост које им је потребно за победу.

Третман Јарца се такође ослања на његову иконографију, и аутор наводи како се овај знак представља у дуплој форми, форми јарца и форми рибе. То оличава његову животињску природу, ласцивност јарчева и љигавост риба. Водолија је фигура погодна за поређење са светим проповедницима. Прати Јарца, јер се труди да преобрати оне који су оличени тим знаком. Изливају воду која не уништава, већ исцељује. Рибе су знак које стоје на крају Зодијака. Означавају оне који су подвргнути навалама бујица, односно нападима демона. Ипак, они су срећни, јер не јадикују, већ се успињу ка горе, и одбацују земаљске ствари ради небеских. У тексту, аутор такође помиње линију која представља *nodus caeli*, а која означава братско милосрђе оних који су повезани Божанском љубави.

У закључку, он бележи: „Ево оно што сам хтео да напишем о науци небеске сфере, одбацујући погрешке филозофије и дивинаторне математике. Иако је истина да сам преузео њихове називе, и само називе, небеских знакова, јер њихова употреба поседује ауторитет, и поред тога, умочио сам своје перо у мастионицу религије, и моје писање замењује погрешке истином, пороке

⁷⁹¹ Ibid.

врлинама, безбожничка учења онима која су у складу са вером. Такође дајем прилику онима који би волели да пишу о другим астрономским знацима.”⁷⁹²

Оно што је релевантно за нас је да се у деветом веку појављује потреба за алегоризацијом зодијака из разлога све већег значаја и популарности астрономских садржаја. Паганске и астролошке асоцијације зодијака и небеских тела не сматрају се препреком за њихово егзегетско тумачење; чак напротив. Уколико се ови астрални појмови не подвргну хришћанској интерпретацији остаје опасност да остану ван домена вере и да унесу смутње онима који их проучавају.

Занимљиво је и поређење знакова зодијака са палатама које се у овом тексту јавља. То није први пример употребе ове метафоре у каролиншкој књижевности. Алкуин је употребљава у свом *Disputatio Pippini cum Albino*. У овом тексту у форми дијалога између Алкуина и младог Пипина, сина Карла Великог, учитељ одговара на питања свог ученика. У једном делу разговора, Пипин пита учитеља шта је година, на шта му учитељ одговара- четворопрег света. Ко га вуче?- Ноћ и дан, хладно и топло. Ко управља?- Сунце и Месец. Колико палата имају?- Дванаест. Ко су управитељи палата? На шта Алкуин као одговор набраја називе дванаест знакова зодијака. Пипин га затим пита колико дана остају у свакој од палата, а Алкуин одговара да Сунце остаје тридесет дана и десет получасова, а Месец два дана, шест сати и две трећине часа.⁷⁹³ Како Бенџамин Андерсон примећује, оно што је упадљиво у овом одломку је да је *quadriga mundi* коју возе Сунце и Месец замишљена као владар који обилази своје палате, у којима га дочекују *praetores*- знаци зодијака. Андерсон још истиче да је тешко

⁷⁹² „Haec de disciplina sperae caelestis conscripserim, abiecta philosophica ac mathematica falsitate. A quibus si sola nomina usu praeualente signorum usurpauit, in religionis tamen atramentario calamum tingens, pro falsis uera, pro turpibus honesta, pro inreligiosis religiosa conscripsi, occasionem qui uoluerit tribuens, de ceteris astronomicis conscribere signis.” De astronomia, 19.

⁷⁹³ *Pippinus: Quid est annus? – Albinus: Quadriga mundi. P. Quis ducit eam? - A. Nox et dies, frigus et calor. P. Quis est auriga eius? - A. Sol et luna. P. Quot habent palatia? - A. Duodecim. P. Qui sunt praetores palatiorum? - A. Aries, Taurus, Gemini, Cancer, Leo, Virgo, Libra, Scorpius, Sagittarius, Capricornus, Aquarius, Pisces. P. Quot dies habitant in uno quoque palatio? - A. Sol .xxx. dies et decim seimis horas; luna duos dies et octo horas et bisse unius horae.* *Disputatio Pippini cum Albino* 68-73, in: *Altercatio Hadriani Augusti et Epicteti Philosophi*, eds. L. W. Daly, W. Suchier, Urbana 1939, 137-143, 140.

замислити очигледнију евокацију перипатетичке природе каролиншке краљевске власти.⁷⁹⁴

Паралеле између краљевског двора и небеских пространстава појављују се и у једној од песама Јована Скота Ериугене. Ова песма која је позната као *Aulae siderae* по својим уводним речима, посвећена је Карлу Ћелавом и због обиља астралних мотива, зодијачких референци и комплексне симболике, пренећемо је у целости.⁷⁹⁵

Буктиња Сунца везује свуда златним зрацима
концентричне кругове звезданог двора.
Два пут равна на својим теразијама ноћ два пута једнаку дану,
и два пута окреће себе ка порасту којем сваки од њих доприноси.
Делећи годину два пута двоструким кретањима, 5
влада четворообразним универзумом са правилном поделом-
оним универзумом, опасаним са дванаест сазвежђа на свом закривљеном своду
која дају дванаест месеци за потребе земљи.
Таквим деобама, око којих се годишња доба смењују,
прослављам победничке знаке Ваге, Овна, Рака и Јарца 10
постављене испред осталих осам.
Ти, Овне, славиш тријумф Христовог зачећа.
Нека се Јарац радује Речи која је рођена.
Претеча Светлости је рођен на врхунцу Рака.
Зачет је у Ваги. Видите победничке знаке о којима сам говорио. 15
Ако ко побожног срца подигне крила свог ума
и полако пође спекулацијом на благи лет,
улазећи у хармонију ствари са мудрошћу као својим водичем,
видеће са јасном оштрином ума

⁷⁹⁴ Anderson, дисертација, 341.

⁷⁹⁵ Превод према енглеском преводу Џона О'Мере. *Verses of John the Irishman to King Charles*, in: J. J. O' Meara, *Eriugena*, Oxford 1988, 184-187. Аутор преноси и латински оригинал из Траубеовог издања, који такође преносимо у целости. *Versus Iohannis Scotti ad Karolum regem*, in: *Iohannis Scotti Carmina*, ed. L. Traube, Berlin 1896, MGH Poetae Latini aevi Carolini 3, 550-52.

сва места, сва времена, испуњена Богом-Речју, 20
читав свет који показује симболе Христовог рођења.
Јер је Бог-Реч произишао из утробе Деве
- у порасту светлости које је тама ноћи била надвладала-
за нас несретне људе, изгнане из светлости раја,
закопане у тами греха претходно учињеног, 25
напуштајући својом слободном вољом блистава седишта светлости,
везани у правди ланцима бескрајне смрти.
Тиме би смртна раса плаћала и испаштала своје дугове
и осећала боли заслужене својим надменим поносом.
Бог-Реч је зажелио да нам обнови и врати некадашњи дом. 30
Ова октава достојно вам представља симболичке календе дволичног Јануса
који савладава таму својом светлошћу.
Број осам хармонизује божанска дела;
јер је наш Господ, чији је облик изражен у сваком времену,
осмог дана рођен, зачет, враћен из мртвих, 35
и осмог дана подвргнут симболима Старог Закона;
и на октави ће свет донети један крај свим
сменама година и свим стварима које пропадају,
и са промењеним обликом преузети постојану форму.
Док ће људски род, поново рођен од исте мајке, 40
преузети небеска тела у замену за земаљски муљ,
обилне жетве ће прекрити у предивном реду озеленеле бразде,
и лик нове земље ће одиста бити обновљен,
и прави узроци ствари ће све ствари поново наставити.
Ово су мисли које тајно у нашим срцима 45
звонка харфа броја осам открива.
Дух у нама плаче и никада не престаје,
увек објављујући оно што година једном звучно изговара.
Писмо то подучава, и са њим ред ствари је у хармонији.
Провиђење које је одредило време његовог рођења 50
одредило је и место где ће, рођен, он себе показати.

Витлејем је, прича се, некада био посед Давида,
 краља који је певао уз харфу, праоца Христовог.
 Слава теби, свети доме, који си богат хлебом отаца,
 небеско гумно испуњено божанском жетвом, 55
 на коме је рођен хлеб који све ствари прехрањује,
 вечити хлеб, који храни небески двор:
 у тебе се слива мана намењена највишим силама.
 Срећна је она кућа која је мирисна зачинима живота
 и која износи из својих тајних ниша рајску храну. 60
 Хлеб анђела, који је Адам први изгубио,
 откривен је у срамној штали, у убогој пећини.
 Онај који облачи звезде плаштом сјајне светлости
 обучен је у прње под тамним кровом шпиље.
 Онај кога ниједно чуло не зна, нити високи домет ума, 65
 штала са марвом види у покривачу од ломног тела.
 Који ум, која сила, која створена мудорст од оних с висина
 може описати силазак Речи у тело
 и знати узвишене узласке тела у Реч?
 Као што је Бог вечни, поставши тело, спустио се ка најнижем, 70
 тако и тело, постало Богом, заиста се преноси лако на висине.
 Ти који си рођен од Бога Оца, чија је мајка благословена Дева,
 чији је род од племенитог рода Давидова, краља и свештеника,
 за кога је изграђена кућа уклоњена, подупрта на седам стубова,
 за кога сијају беле одоре Светог Писма, 75
 за кога је везан читав свет који искупљујеш својом крвљу,
 живот, спасење људи, највиша слава Небеса:
 подај нашем краљу Карлу коме си дао жезла власти
 да увек живи као твој слуга, благог ума му подај то.
 Подај му срећне околности у овом пролазном животу 80
 и радости царства небеског заједно са тобом.
 Богородице, три пут срећна, света Маријо
 -тебе небеса хвале, тебе земља чини славном својим молитвама-

буди блиска заштитница Карлу, узвишеном бранику,
 Карлу који гради прекрасно за тебе сјајну цркву, 85
 цркву изграђену разнолико на мермерним стубовима,
 узвишени дом, прелепо направљен на основи од стотине.
 Погледај на закривљења многоугаоника и одвијање лукова,
 правилно спајање страница, капитела, база,
 куле, балустраде, касетиране таванице, вешто израђене кровове, 90
 прозорске отворе, који упијају светлост кроз стакла.
 Унутра види слике, подове и камене степенице,
 и свуда око портика, удубљења, сакристија,
 људе који иду горе доле око олтара,
 лучоноше с пламеновима, и високим крунама. 95
 Све сија драгим камењем и блиста златом.
 Палијуми и застори одевају читав храм.
 Сâм краљ, седећи на високом престолу, гледа на све,
 носећи на уздигнутој глави дијадему својих очева,
 са жезлима у рукама, држећи златне палице: 100
 нека херој велике душе поживи дуго у годинама које наступају!

Aulae sidereae paralelos undique circos
Crinibus auratis nectit Titania lampas.
Umbram bis luci parilem bis lance staterans
Sese bis tropicos ambarum vertit in auctus,
Ac sic distingens binis bis motibus annum 5
Regnat tetragonum pulcro discrimine mundum
Signis ambitum bis senis limite curvo,
Quae totidem menses terrenis usibus aptant.
Talibus articulis, quos circuni tempora currunt,
Partibus octavis dico libraeque critique 10
Nec non aegoceri, cancri praefixa tropea.
Tu, crie, concepti Christi tibi plaude triumphum,

Vendicet aegoceros nascentis gaudia verbi;
Lucis praecursor nascens in vertice cancri,
Libra conceptus, cernis praefata tropea. 15
Si quis corde pio mentis levaverit alas
Ac sensim tranet tenero theoremata lapsu
Intrans armoniam rerum ducente sophia,
Omnia perspiciet rationis acumine claro
Intus farta deo verbo loca tempora, totum 20
Mundum gestantem nascentis symbola Christi.
Verbum nanque deus processit virginis alvo
Lucis in augmento, quam noctis vicerat umbra,
Nos homines miseros paradisi luce remotos,
Olim commissae septos umbramine culpae, 25
Sponte relinquentes praeclara sedilia vitae,
Mortis perpetuae devinctos iure catenis,
Quo mortale genus lueret sua debita solvens,
Sentiret meritas inflata superbia poenas,
Restaurare volens priscasque reducere sedes. 30
Haec octava tibi bifrontis rite Kalendas
Insinuat typicas, dum vincit luce tenebras.
Octonus numerus divinos symfonat actus;
Nam dominus noster, quern tempus formulat omne,
Octavis natus, conceptus, morte reversus, 35
Octavis veteris subiit signacula legis,
Mundus in octava finem dabit omnibus unum
Cursibus annorum variis rebusque caducis
Sumpturus stabilem mutato schemate formam,
Dum genus humanum generali matre renatum 40
Pro limo terrae caelestia corpora sumet,
Densa seges virides miro teget ordine sulcos
Tellurisque novae fades revocabitur actu
Et rerum propriae consument omnia causae.

Haec sunt, quae tacite nostris in cordibus intus 45
Octoni numeri modulatur nabra sonorum,
Spiritus interior clamat nec desinit unquam
Semper concrepitans, quicquid semel intonat annus;
Haec scriptura docet, cui rerum concinit ordo.
Quae sibi nascendi tempus prudentia fecit, 50
Ipsa locum statuit, quo primum nata pateret.
Bethleem fertur quondam possessio David,
Regis psalmidici, genitoris origine Christi.
Salve, sancta domus, pants ditissima patrum,
Area caelestis divina fruge referta, 55
In qua natus erat, qui sustinet omnia, panis,
Panis perpetuus, quo vescitur aula superna:
In te manna pluit summis virtutibus aptum.
Felix ilia domus, quae fraglat aromata vitae
Arcanisque suis paradisi prodidit escam. 60
Angelicus panis, quem primus perdidit Adam,
Vilibus in stabulis pronos reperitur in antro.
Lucis praeclarae qui vestit sidera peplo,
Pannos induitur furvo sub culmine cruptae.
Quem nullus novit sensus nec mentis acumen, 65
Mandra boum vidit tenero velamine carnis. 18
Quae mens, quae virtus, superum quae facta sophia
In carnem poterit descensum dicere verbi,
Carnis et in verbum sublimia bimata nosse?
Ut deus aeternus factus caro lapsus ad ima, 70
Sic caro facta deus vere levis evolat alta.
Nate dei patris, cui mater virgo beata,
Cui genus egregium David rex atque sacerdos
Cuique remota domus septenis fuita columnis,
Sanctae scripturae cui fulget candida, vestis, 75
Sanguine quem redimis cui mundus subditur omnis,

Vita, salus hominum, caelorum gloria summa:
 Da nostro regi Karolo, cui sciptra dedisti,
 Ut semper famulus tibi vivat mente benigna,
 Prospera labentis vitae revolumina praesta 80
 Atque simul tecum caelestis gaudia regni.
 Magna dei genitrix, ter felix, sancta Maria—
 Te laudant caeli, te votis inclytat orbis—:
 Proxima sis Karolo tutrix, munimen et altum,
 Qui tibi mirifice praeclaram fabricat aedem. 85
 Aedes marmoreis varie constructa columnis,
 Alta domus pulcre centeno normate facta.
 Aspice polygonos flexus arcusque volutos,
 Compages laterum similes, capitella basesque,
 Turres, Iuriculas, laquearia, daedala tecta, 90
 Obliquas tyridas, ialini luminis haustus,
 Intus picturas, lapidum pavimenta gradusque,
 Circum quaque stoas, armaria, pastaforia,
 Sursum deorsum populos altaria circum,
 Lampadibus plenas faros altasque coronas. 95
 Omnia collucent gemmis auroque coruscant;
 Pallia, cortinae circumdatit undique templum.
 Ipse throno celso fultus rex prospicit omnes
 Vertice sublimi gestans diadema paternum,
 Plena manus sciptris enchiridon aurea bactra: 100
 Heros magnanimus longaevus vivat in annos.

Ова песма била је предмет дискусија у науци, које су махом биле везане за опис цркве који Ериугена пружа у стиховима 85-97. Меј Вјејар-Тројекуроф је изнела у свом чланку из 1971. године становиште да је предмет овог екфразиса

краљевска капела Карла Ђелавог у Компиијену.⁷⁹⁶ Ово становиште је махом у науци прихваћено, премда је претрпело критике и оспоравања, заснована на археолошким остацима капеле, као и на филолошким анализама песме.⁷⁹⁷

На почетку песме, Ериугена описује путању Сунца током године, индиректно наглашавајући четири тренутка на тој путањи: пролећног и јесењег еквиноција, летњег и зимског солстиција (стихови 3-4). Како потом каже, они деле универзум на четири дела, као и круг зодијака који га опасује (5-7). Просторни карактер Сунчевог кретања доводи у везу са темпоралним, истичући како је и година тако подељена на четири дела, и напомињући да месеци у години представљају одраз дванаест зодијачких сазвежђа. Потом издваја четири кардинална знака, знакове у којима Сунце достиже највишу, односно најнижу тачку у односу на небески екватор, као и када га својом путањом сече, стварајући астрономске феномене солстиција и еквиноција. Ови главни „догађаји” на Сунчевом путу дешавају се у марту, јуну, септембру и децембру, у периодима у којима четири наведена знака владају и у којима се смењују годишња доба. Као што смо видели, овим астрономским појавама је придаван велики значај током читаве историје цивилизације и хришћанска црква се трудила да потисне паганска веровања и обичаје везане за њих. Успостављањем празника Благовести, Рођења Светог Јована Претече и његовог Зачећа, и Рођења Христовог, на дане пролећне и јесење равнодневице, летњег и зимског солстиција имало је за циљ да потисне дугу традицију паганских ритуала који су се обављали на ове дане. Ериугена у овој песми покушава да истакне њихову нарочиту симболичку вредност: наведене празнике који се прослављају у периодима кардиналних зодијачких знакова истиче због њиховог симболичког значаја у Инкарнацији Логоса. На тај начин, читав свет показује симболе Христовог рођења, како каже у 21. стиху. Дан Христовог рођења је дан који је најкраћи у години, након којег дани постају дужи, на шта се односи 23. стих о увећању светлости које је тама ноћи надвладала.

⁷⁹⁶ M. Viellard-Troïekouff, *La chapelle du palais de Charles le Chauve a Compiègne, Cahiers Archéologiques* 21 (1971) 89-108.

⁷⁹⁷ Будући да ово питање не спада у домен предмета истраживања овог рада, нећемо већу пажњу посветити његовој проблематици и историографији. Добар и сажет преглед може се наћи у О' Меара 1988, 180-182.

Такође, то је дан који пада осам дана пре јануарских календи (стих 31). Број осам је број који има нарочито место у Ериугениној мисли; осми дан пре априлских календи је и дан зачећа Христовог, осми дан након рођења је Христ обрзан, васкрсао је из мртвих осми дан у недељи, и крај света ће се збити у његовом осмом добу (35-39).⁷⁹⁸

У наредним стиховима изражена је идеја обнове и повратка која има значајно место у Ериугениној есхатологији.⁷⁹⁹ Под заједничком мајком, Ериугена највероватније мисли на Рим, који се назива мајком свих цркава у каролиншким изворима.⁸⁰⁰

Као што је Провиђење одредило време Христовог рођења, тако је одредило и његово место. Витлејем, у којем се Христ родио, некада је припадао краљу Давиду, који је и један од Христових предака. У песми, Јован Скот га назива небеским гумном, местом на којем се обавља вршидба жита, уводећи тако евхаристијске мотиве, називајући Христа вечним хлебом и хлебом који све ствари прехрањује (56, 57). Назива га такође и храном небеског двора, маном намењеном највишим силама, рајском храном и хлебом анђела. Основ за прављење ових метафора чини уверење које је било присутно и у раном средњем веку, да Бетлехем значи „дом хлеба”.⁸⁰¹ На тај начин, Христово тело, које је физички пројављено његовим рођењем и које се пројављује приликом свете тајне причести, представља спону између неба и земље, храну која се нуди и анђелима и људима. Антитезама Ериугена истиче чудо и величину његове инкарнације и потом упућује молитве Христу и Богородици за краља Карла. У обраћању Богородици, напомиње како је управо њој Карло изградио цркву и потом пружа

⁷⁹⁸ O'Meara 1988, 181.

⁷⁹⁹ Iohannis Scotti Erivgenae, *Periphyseon (De Divisione Naturae)* IV, ed. E. A. Jeuneau, tr. J. J. O' Meara, I. P. Sheldon- Williams, Dublin 1995.

⁸⁰⁰ Ludovici II. imperatoris epistola, ed. W. Henze, *Epistolae Karolini Aevi*, vol. 5, MGH, Berlin 1928, 385-394, 389.

⁸⁰¹ „Qui bene etiam in Bethlehem nascitur: Bethlehem quippe domus panis interpretatur.” Gregor. Magn, *Homilia VIII, in die natalis Domini*, 1104. Видети и G. R. H. Wright, *The Mother-Maid at Bethlehem*, *Z Alttestament Wiss* 98/1 (2009) 56–72, 60, n. 14.

исцрпан опис те цркве. Са овом живо пренетом сликом храма и краља који га са престола надгледа, Ериугена завршава песму.

Како истиче Џон О' Мира у свом тумачењу ове песме, једна од идеја које се провлаче је и она која има централно место у Ериугениној мисли- идеја „процесије”, произилажења свих ствари од Творца и њиховог повратка Њему.⁸⁰² Та идеја се јасно може видети у стиховима које О'Мира наводи, али је такође присутна у самој композицији песме. Ериугена започиње са сликом небеског двора, односно космоса, и Сунца које њиме влада. Након симболичке егзегезе дешавања на небу и њиховог места у одређеним данима у години, Јован Скот прелази у Витлејем у тренутку Христовог рођења. Место инкарнације доводи у везу са евхаристијом. И као што је тело Христово оваплоћено у месту које је било дом цару Давиду, тако се поново јавља приликом причешћа у цркви коју на крају песме описује. Истицање цара Давида међу Христовим прецима имало је посебну улогу у каролиншкој политичкој теологији, нарочито у доба Карла Ђелавог, када се појавила додатна потреба за легитимацијом власти и позивањем на династичку традицију.⁸⁰³ И као што је рођење Христово одређено да се деси управо у Витлејему, евоцирајући рођење Христовог царског претка, али и место његовог помазања, тако и црква коју Ериугена описује у свом екфразису евоцира изгледом грађевину славног претка Карла Ђелавог, његовог деде, Карла Великог. Истицање склада, како естетског тако и симболичког, мајсторства израде, раскоши материјала који су употребљени при изградњи и украшавању цркве, као и литургијских предмета, служи као антитеза опису места рођења Христовог, које Ериугена назива срамотним и недостојним. На тај начин, подухват франачког владара добија још веће симболичке димензије.

Током владавине Карла Ђелавог појавиле су се и полемике око евхаристије; питања која се тичу Христовог тела и његовог присуства у светој тајни евхаристије била су предмет контраверзи и дебата које су започеле четрдесетих година IX века. Полемика је иницирана писањима Пасхасија

⁸⁰² O'Meara 1988, 187.

⁸⁰³ E. H. Kantorowicz, *Laudes Regiae, A Study in Liturgical Acclamations and Mediaeval Ruler Worship*, Berkeley - Los Angeles 1958, 56-8; Garipzanov 2008, 224-228, 246, n. 151, 273, 316.

Радберта, опата краљевског манастира Корбија, који је потенцирао идеју реалног физичког присуства Христовог тела и крви у сакраментима. Другачијег става је био Ратрамнус, монах из истог манастира, који је, као и Пасхасије, свој спис упутио Карлу Ћелавом, и у њему изложио своје становиште по коме је Христ присутан духовно у причасним даровима, који су тако другачији од Његовог историјског и отелотвореног тела и крви.⁸⁰⁴ На полемику су се надовезали и други теолози попут Готшалка од Орбеа, Хинкмара од Ремса, који су се дотакли ове теме у својим списима, као и Јован Скот Ериугена који је о томе писао у свом коментару Псеудо-Дионисијеве Небеске хијерархије.⁸⁰⁵ Наглашавање Христове инкарнације, његове телесности, евхаристијске метафоре присутне у стиховима *Aulae siderae* представљају одраз става који Ериугена изражава у овој песми упућеној Карлу Ћелавом, који је и сâм био непосредно укључен у полемику.

Слика којом Ериугена завршава песму- владара који седи на престолу надгледајући цркву коју је сазидао и опремио, заокружује целину. Она стоји наспрам слике на почетку песме, Сунца на свом двору, које влада читавим космосом и након слике Христа у јаслама, који спасава цео свет. Осим што описима прави паралеле између ове три представе, Ериугена успоставља кретање-процесију, од вечног и космичког, ка историјском и сотериолошком, да би закључио са конкретним и актуелним тренутком у времену и простору.

Поређење владара са Сунцем део је владарске идеологије још од периода старог века, што се може видети из различитих писаних и визуелних извора, од којих смо неке навели у ранијим деловима овог рада. Присутно је и у ранијој каролиншкој поезији и можемо га приметити у стиховима дворског песника, Ермолда, који описују Ускршњу процесију у палати:

„Са великашима који те окружују, долазиш, поштовани краљу.

...као што Сунце осветљава Земљу својим зрацима...

најављујући радост дрвећу, усевима, морнарима,

⁸⁰⁴ C. Chazelle, *The Eucharist in Early Medieval Europe*, in: *A Companion to the Eucharist in the Middle Ages*, eds. I. C. Levy, G. Macy, K. Van Ausdall, Leiden 2012, 205-251, 205-8.

⁸⁰⁵ *Ibid.*, 207.

тако и краљ својим доласком доноси радост свом народу”.⁸⁰⁶

Поређење владара са Христом и Давидом истакнуто је у каролиншкој владарској идеологији, нарочито од увођења чина помазања приликом посвећивања краљева.⁸⁰⁷

Од средине IX века, имамо сведочанства о увођењу праксе помазања главе епископа приликом рукополагања.⁸⁰⁸ Разматрајући ту појаву, Мајкл Едвард Мур напомиње: „Важно је нагласити чињеницу да су се епископи овим позивали на древну традицију која им је омогућавала улогу паралелну оној коју је имао краљ, и која је често употребљавала исти вид представљања.”⁸⁰⁹

Писани извори, попут саборских акта, сведоче о употреби астралних мотива у језику епископске саморепрезентације. У списима са сабора у Паризу 829. године, епископи се називају „*luminaria mundi*” и „*ianitores caelestis aulae*”, односно „виделима света” и „вратарима небеских дворана”.⁸¹⁰ Док се први израз користи у астрономској литератури за светлећа небеска тела, други израз се позива на *traditio clavium* које се односи на Христове речи апостола Петру у Мат.:16:19: „И даћу ти кључеве од царства небеског: и шта свежеш на земљи биће свезано на небесима, и шта разрешиш на земљи биће разрешено на небесима.” Као наследници светог Петра, епископи су имали моћ отпуштања грехова, и у сврху наглашавања те одлике њиховог чина и ове речи из Јеванђеља по Матеју понављају се у актима овог сабора.

⁸⁰⁶ Према енглеском преводу Џенет Нелсон. Ermold, Carmen in honorem Pippini regis, *Poème sur Louis le Pieux et épîtres au roi Pépin*, ed. E. Faral, Paris, 1932, I, 204, in: J. L. Nelson, Kingship and empire in the Carolingian world, in: *Carolingian culture: emulation and innovation*, ed. R. McKitterick, Cambridge 1994, 52-87, 59-60.

⁸⁰⁷ Garipzanov 2008, 224-8.

⁸⁰⁸ P. F. Bradshaw, *Rites of Ordination: Their History and Theology*, Collegeville MN 2013, 126, n. 50.

⁸⁰⁹ “It is important to stress the fact that bishops here drew on an ancient tradition granting them a role parallel to that of the king, and that frequently employed the same imagery.” Moore 2011, 321.

⁸¹⁰ Conc. Paris (829.), 608, 612.

У пренесеном смислу, овај израз је могао да се односи и на право епископа да пружају уточиште онима који су бежали од закона, сакривајући се иза врата цркве. Ово право, премда понекад оспоравано и кршено, давало је имунитет онима који су се налазили физички унутар цркве и епископ је имао право да одлучи да ли ће оптуженика изручити световним властима.⁸¹¹ На тај начин, врата цркве су истински била граница једног другог домена, домена под влашћу црквених владара, у којој је појединац могао наћи спас и од иминентне смрти и од оне перманентне и вечитог проклетства. „Црквени праг је био граница између два нивоа постојања, земаљског и небеског, један ниво стављен под власт краљева, други под власт епископа.”⁸¹²

Тако су црквена врата представљала пролаз из сфере профаног у сферу сакралног,⁸¹³ у простор у којем је појединцу светим тајнама омогућен улаз у Царство небеско. Тај приступ је могао бити схваћен у есхатолошком смислу, да је појединац кроз разрешење грехова и приступање светим тајнама Евхаристије могао да се удостоји тог Царства након смрти. Са друге стране, учествовањем на литургији и певањем *Sanctum*-а верник се прикључује хорovima анђела, арханђела, престола, господства и целој небеској војсци у слављењу Бога. Такође, како је изражено у тексту Римског канона мисе, о чијој употреби налазимо сведочанства још од IV века, приликом молитве *Supplices te*, од Бога се моли да прими дарове које ће анђеоски олтар узети на небо ради освећења.⁸¹⁴ Тиме је изражено веровање у постојање директне комуникације и контакта са небеским сферама и силама током обреда Евхаристије. На тај начин, простор цркве постаје место приступа небеским висинама, а сама црква небеска капија- *porta coeli*, како

⁸¹¹ О примени тог права и преговарањима око његових услова и ограничења током периода меровинских и каролинских владара, видети Moore 2011, 109-10, 191-4.

⁸¹² “The threshold of a church was the boundary between two levels of being, the terrestrial and the celestial, the one level subject to the power of kings, and the other to the power of bishops.” Moore 2011, 3.

⁸¹³ М. Елијаде, *Свето и профано*, прев. З. Стојановић, Сремски Карловци - Нови Сад 2003, 78-9.

⁸¹⁴ The Roman Canon Missae, in: *Sacraments and Worship: The Sources of Christian Theology*, ed. M. E. Johnson, Louisville KY 2012, 212-220, 214.

се и назива у појединим средњовековним изворима.⁸¹⁵ У том кључу се могу разумети бројне представе зодијака на порталима цркава XII века, о чему ћемо говорити више у каснијем делу рада.

⁸¹⁵ Текст мисе за годишње посвећење цркве започиње Јаковљевим ускликом након сна и визије небеске лествице: „Како је страшно место ово! Овде је доиста кућа Божја, и ово су врата небеска.” (1Мој.:28:17); “Terribilis est locus iste! hic Domus Dei est, et porta coeli : et vocabitur aula Dei.” *The Roman Missal*, tr. Rev. Dr. England, Philadelphia 1843, 504. Ова формула се може наћи поновљена и у текстовима неколицине церемонија освећења катедрала у Италији XII века, В. Møller Jensen, *Medieval Liturgical Texts in Italian Manuscripts*, Lewiston – Queenston – Lampeter 2006, 217-221.

6. ПРЕДСТАВЕ ЗОДИЈАКА У КАСНИЈОЈ УМЕТНОСТИ СРЕДЊЕГ ВЕКА

Као што смо видели на до сада поменути примерима, зодијак је „стидљиво” уведен у ликовне програме дела сакралне уметности. То је нарочито уочљиво у уметности рукописне илуминације која предњачи по броју представа зодијака у односу на остале уметничке видове у периоду раног средњег века. Већ на примерима насталим током IX века можемо уочити готово прогресиван раст у визуелном присуству овог мотива- његовој истакнутости у оквиру појединачне илустрације или учесталости приказивања унутар једног рукописа. У претходном поглављу поменули смо рукопис Мартирологија Вандалберта из Прима, рађеног у трећој четвртини IX века за Лудвига Немца, у којем се знаци зодијака појављују на минијатурама преко целе странице где су укомпоновани са представама месечних радова.⁸¹⁶ И након тога, знаци зодијака ће се често појављивати међу илустрацијама календара у оквиру религијских књига, богослужбених или оних намењених приватној употреби. Највећи број њихових представа налазимо у псалтирима, који чине најбројнију групу средњовековних рукописа која поседује зодијачку иконографију. Од X века, појединачни знаци украшавају странице календара псалтира, као у Ателстановом псалтиру.⁸¹⁷ И након тога, могу се срести у огромном броју примера, од којих међу најпознатије спадају Арундел псалтир (познат и као Њу Минстер псалтир, BL, Arundel 60) из друге половине XI века,

⁸¹⁶ Bibliotheca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 438. E. J. Goldberg, *Struggle for Empire: Kingship and Conflict Under Louis the German, 817-876*, Ithaca 2006, 111; На представи која се односи на месец фебруар, приказана је само мушка фигура са судом из којег просипа воду, тако да у суштини је представљен само знак Водолије на овој страници. Webster 1938, 41-6.

⁸¹⁷ British Library, Cotton MS Galba A XVIII. Овај рукопис који се назива и Галба псалтир настао је на подручју данашње Француске у првој половини IX века, али су знаци зодијака, као и календар који илуструју, додати у Енглеској почетком X века. M. Lapidge, *A Tenth-Century Metrical Calendar from Ramsey*, in: *Anglo-Latin Literature, 900-1066*, Cambridge 1993, 343-387, 360.

Албани псалтир из прве половине XII века (Hildesheim, Dombibliothek MS St. Godehard 1), Винчестер псалтир (B. L., Cotton Nero C IV) из средине XII века, Псалтир Светог Луја (Leiden, Lib. Univ., B.P.L. 76A) с краја XII века, као и многи други. Када у позном средњем веку часослови преузму примат у популарности међу књигама за приватну употребу, постаће и водећи репрезенти зодијачке декорације, будући да су календари чинили њихов саставни део.

У литургијским књигама, зодијак се може срести у каснијим сакраментарима, као у Сакраментару из Фулде из треће четвртине X века (Göttingen, Lib., Univ.-Bibl., Theol. 231), али и у њиховим наследницима, мисалима, попут Штамхајм мисала из друге половине XII века који се чува у Гети музеју у Лос Анђелесу под редним бројем 64. Други литургијски рукописи такође поседују илустрације знакова. Међу њима су и бревијари (Бревијар из Михаелсбурена, трећа четвртина XII века, Munich, Staatsbibl., Clm. 8271), као и градуали (New York, Morgan Library, M. 711). Знаци зодијака ће украшавати и канонске таблице јеванђеља, као у рукопису насталом у Флерију крајем X века, који се сада чува у Волтерс музеју у Балтимору под ознаком W.3.14R., или оним из Рајхенауа из XI века, сада у Минхену (Staatsbibl., Clm 4454). Сви ови примери поседују појединачне представе знакова, са махом по једним знаком на страници. Иако нису предмет истраживања ове дисертације, они илуструју у којој мери је зодијачка иконографија постала распрострањена током средњег века.

Представе читавог зодијака и надаље ће бити присутне у рукописима зрелог и позног средњег века. Велики део тих рукописа садрже списе научног и псеудо-научног карактера. Аратова поема наставља да се копира и илуструје и у наредним столећима, самостално или праћена другим текстовима; заједно са њом и представа круга зодијака често се може наћи међу илустрацијама многих каснијих рукописа Аратее. Осим у астрономским, компутистичким, космолошким списима који се производе и илуструју током читавог периода средњег века, зодијак налази своје место и у збиркама медицинских текстова. Међу најраније примере спада представа коју налазимо на fol. 154v Paris, Bibl. Nat. Ms.lat. 7028 (сл. 86). У овој компилацији медицинских текстова насталој крајем XI века, знаци зодијака приказани су у сегментима круга у чијем средишту је приказана допојасна фигура Сола. Знаци су приказани у низу супротном од смера казальке на

сату, на класичан начин,⁸¹⁸ праћени натписима са називом знака и делом тела на који се односе. У угловима странице су постављени медаљони унутар којих су приказане персонификације годишњих доба у виду допојасних мушких фигура. Између медаљона налазимо исписане речи: „Према бунцању филозофа дванаест знакова су овако означени.” И на наредној страници, за опис знакова се истиче да је „према веровању незнабожаца”.⁸¹⁹ Као што видимо, текст на страници 154v преноси принципе мелотесије- астролошког учења према којем сваки од дванаест знакова влада једним делом људског тела, и представља један од најстаријих средњовековних примера у којем се ти принципи наводе.⁸²⁰ Они ће свој визуелни израз касније стећи у бројним фигурама зодијачког човека или *homo signorum*-наге мушке фигуре на којој су приказани знаци зодијака какве се могу видети у многим рукописима позног средњег века, од којих је вероватно најпознатији представља онај који се налази у Часовима војводе од Берија, Chantilly MS 65, f. 14v. Неретко се у литератури може наћи констатација да је у медаљону унутар зодијака на fol. 154v, Paris, Bibl. Nat. Ms.lat. 7028 приказан Христ као Сол.⁸²¹ Док по својој физиономији и ставу ова фигура подсећа на Христа, по осталим атрибутима она упућује на представу Сола. Подигнута десна рука, чак и лорос који пада тако да подсећа на украшене корице књиге, евоцирају представе Христа Пантократора, међутим не постоји ништа друго од атрибута што би ову фигуру недвосмислено идентификовало као Христа.

⁸¹⁸ Изузев знака Риба, који је представљен у виду хибридне животиње са горњим делом тела налик псу, док му се доњи завршава навојима дугачког репа, који подсећа на склупчан змијски реп. Овај доњи део такође асоцира и на навоје какви се могу видети на шкољци која чини доњи део фигуре знака Јарца. Будући да је Јарац на овој минијатури приказан без шкољке, могуће је да уколико је уметник добио инструкције о изгледу знакова усменим путем, дошло до забуне или неразумевања захтева. Једино што визуелно евоцира знак који ова фигура приказује је риба која вири из уста хибридне животиње.

⁸¹⁹ Превод изведен из Thorndike 1929, 674.

⁸²⁰ Bober 1948, 14. Неки елементи мелотесије могу се видети и у тексту унутар зодијака из Фулде, Basel FIII 15a, али нису изложени у целости, односно дати су само за поједине знакове.

⁸²¹ Kühnel 2003, 163, sqq; L. Arad, From Creation to Salvation in the Embroidery of Girona, *Miscellània Litúrgica Catalana* 12 (2004) 59-88, 71.

Фигура Христа унутар круга зодијака несумњиво се препознаје као таква на илустрацији за Песму над песмама у Сен- Васт Библији, произведеној у првој половини XI века у овом манастиру на северу Француске (Arras VM MS 559, fol. 144v, сл. 87). На овој минијатури, Христ је приказан са подигнутом десном руком и отвореном књигом у десној, седећи на престолу који је постављен на врата градских бедема који испуњавају позадину ове сцене. Ноге му почивају на *suppedaneum*-у нацртаном унутар круга. Са леве стране стоји женска фигура окренута ка Христу у средишту композиције, са подигнутом десном руком која као и у случају Христа сугерише говор. Она највероватније представља *Ecclesia*-у.⁸²² Читава сцена постављена је у кружни оквир чији преплети формирају медаљоне у којима су приказани знаци зодијака. Знаци су постављени у низу супротном од смера казаљке на сату и прате уобичајен зодијачки редослед, осим знака Ваге, који је уместо између Шкорпије и Девике постављен између фигура Близанаца и Бика. Како истиче Дајен Џојс Рајли у својој докторској дисертацији посвећеној овој Библији, илустрација на fol. 144v заснована је на традиционалним тумачењима Песме над песмама каква се могу наћи у патристичкој литератури, али и у делима каснијих аутора попут Веде, према којима се ова поема посматра као алегорија односа Христа и Његове небеске невесте- Цркве.⁸²³ Такође, она истиче паралеле са представама Сола и Луне унутар круга зодијака какве се могу видети у рукопису текста *De Universo* Рабана Маура из XI века који је настао у Монте Касину, у чијој библиотеци се и сада чува (Cod. Cas. 132, fol. 118, сл. 88).⁸²⁴ У овом тексту, чији се примерак могао наћи у библиотеци Сен Вааста, опат Фулде и надбискуп Мајнца, напомиње како Сунце представља Христа, Месец Цркву, а дванаест месеци дванаест апостола.⁸²⁵ Сличне представе Сола и Луне унутар зодијака могу се видети и у раније поменутиим копијама Феномена из Сен Галена, као и унутар текста Исидорових Етимологија сачуваном у рукопису који се чува у Националној библиотеци у Паризу (Ms. Lat. 12957, fol. 72). Осим фигуре Христа

⁸²² D. J. Reilly, *The Saint-Vaast Bible: Politics and Theology in Eleventh-Century Capetian France*, докторска дисертација одбрањена на Универзитету у Торонту, 1999, 173.

⁸²³ Ibid., 178, n. 48.

⁸²⁴ Ibid., 175-6.

⁸²⁵ Rabanus Maurus, *De Universo*, PL 111: 267, 269, 301, ed. J.-P Migne.

на fol. 144v Сен Вааст Библије, који се јасно препознаје по крстастом нимбу, ниједна од наведених представа Сола и Луне не поседује никакве визуелне означитеље који би експлицитно довели ове две фигуре у везу са Христом и Црквом. Ипак, врло је вероватно да су егзегетска тумачења Рабана Маура, као и анонимног аутора *De astronomia more christiano*, и ранијих црквених отаца, утицала да се ове представе на тај начин интерпретирају, и у XI веку недвосмислено прикажу, као на илустрацији из Сен Вааст Библије.

У поменутом рукопису Рабана Маура из Монте Касина, знаци зодијака се такође могу видети на минијатури на fol. 135v (сл. 89), распоређени око средишњег медаљона у којем је приказано попрсје старијег брадатог мушкарца са круном на глави. Знаци су постављени у кружне медаљоне који су „наслгани” једни преко других у два низа са обе стране централног круга. Ови низови започињу знаковима Близанаца и Рака на врху и остали знаци се ређају у смеру супротном од смера казаљке на сату. Знацима којима људска фигура није део стандардне иконографије придодата је по једна мушка фигура без других атрибута. Ова минијатура налази се у оквиру одељка *De Anno* и у њој је представљена фигура *Annus*-а, персонификације године. Како је Симона Коен истакла, ова илустрација инспирисана је вероватно стихом из Псалма 65 који Рабан Маур у овом одељку наводи: „*Benedices coronam anni benignitatis tuae*”.⁸²⁶ Управо је у илустрацији овога псалма у Утрехтском псалтиру приказан круг зодијака.

У ранијим рукописима раног средњег века, често оних у којима је био записан текст Исидорове *De natura rerum*, у средишту роти које су их илустровали могла се наћи записано *annus*. У X веку, визуелне персонификације се појављују међу илуминацијама, махом праћене представама месечних радова, као и персонификацијама дана и ноћи, какве се могу видети на пример у фрагменту Сакраментара из Фулде (Berlin, Staats-Bibliothek, MS. Theol. lat. 192).⁸²⁷

⁸²⁶ (Псал.:65:11) „Ти венчаваш годину, којој добро чиниш.” Мотив круне присутан је и у латинском и енглеском преводу, премда није присутан у оригиналном хебрејском тексту, како даље напомиње Коен, Cohen 2014, 105, n. 56.

⁸²⁷ Cohen 2014, 59-60; Webster 1938, 49.

Представу *Annis*-а унутар зодијака налазимо на тканини Светих Евалда која се чува у цркви Светог Куниберта у Келну (сл. 90, 90а). Тканина се састоји из три дела која су вероватно спојена у целину накнадно, највероватније у трећој четвртини XI века, када су мошти англо-саксонских мисионара пребачене у реликвијар у којем је 1942. тканина откривена.⁸²⁸ Време настанка је смештано у период од IX до XII века, док последња истраживања фаворизују датум око краја X века.⁸²⁹ Зодијак је извезен на оба краја ове тканине чија тачна намена није позната.⁸³⁰ Два скоро квадратна поља једнаких димензија, украшена су истом техником и веома сличним композицијама унутар којих су приказани знаци зодијака. На једном крају медаљони са знацима окружују персонификације Сола и Луне уоквирене звездама, док на другом крају круг зодијака уоквирује фигуру *Annis*-а која у рукама држи маске *Dies* и *Nox*, уоквирену унутрашњим појасом у којем су приказане персонификације четири годишња доба и четири елемента. У угловима квадратног поља извезена су слова Алфа и Омега, као и персонификације Тере и Океана. Како Бјанка Кинел напомиње, ова два слова доприносе поистовећивању персонификације године са Христом.⁸³¹ Космолошко значење композиције наглашено је натписом који је уоквирује: '*Populus qui conspicit omnis arte laboratum*' који истовремено може да се односи на дело Стварања, као и на извезену тканину.⁸³² Истицане су сличности са тзв. таписеријом из Хироне из XII века која такође поседује фигуру Ануса унутар круга, док је форма слова на натпису, као и тематика, навела Елизабет Коутсворт

⁸²⁸ Kühnel 2003, 198-9. У питању су Евалд Бели и Евалд Црни, браћа из Нортамбрије, који су дошли да мисионаре у Саксонију где су и пострадали крајем VII века. E. Coatsworth, *Text and Textile, Text, Image, Interpretation: Studies in Anglo-Saxon Literature and its Insular Context in Honour of Éamonn Ó Carragáin*, ed. A Minnis & J. Roberts, Turnhout 2007, 187-207, 200.

⁸²⁹ Eadem, *Embroideries from the tomb of St. Cuthbert, Edward the Elder, 899- 924*, eds. N. J. Higham, D. H. Hill, London - New York 2001, 292-307, 300.

⁸³⁰ Могуће да је служила као прекривач за олатр или налоњ. *Loc. cit.*

⁸³¹ Kühnel 2003, 199. Лили Арад такође истиче паралеле са представама Христа на којима су присутне и персонификације Тере и Океана, попут минијатуре из Сакраментара из Меца (Paris, Bibl. Nat. Ms. lat. 1141, fol. 6r) и корице од слоноваче из Сен Галена (St. Gall, Stiftsbibliothek Cod. 53). Arad 2004, 71, n. 53.

⁸³² Coatsworth 2001, 300.

да истакне паралеле са „Звезданим плаштом” Хајнриха II (сл. 91).⁸³³ Израђен у првој четвртини XI века, а рестауриран у XV веку, овај плашт је настао као поклон извесног Исмахела за отонског цара Хајнриха II, како сазнајемо према натпису.⁸³⁴ Цар га је убрзо након добијања поклонио Бамбершкој катедрали, у чијој ризници се налазио све до XIX века, када је пребачен у музеј дијецезе у Бамбергу. На рубу плашта је такође извезен натпис ‘*DESCRIPCIO TOCIUS ORBIS*’, који се односи на приказане фигуралне представе тридесетдва сазвежђа, међу којим је свих дванаест знакова зодијака. Знаци се могу видети и на представама јужне и северне хемисфере. Осим ових астрономских представа које су постављене у осмокраке оквире, на плашту су приказани, у кружним медаљонима, и ликови светитеља, било као читаве фигуре или као попрсја, као и фигуре херувима и серафима. У средишту се налази *Maiestas Domini*. Како је Давид Ганц закључио, мало је вероватно да је Хајнрих носио плашт; по свој прилици, он га је поклонио катедрали у Бамбергу убрзо након добијања, како се може закључити по натписима извезеним на рубовима из којих то сазнајемо, а који делују као рад исте радионице заслужне и за остале натписе на плашту.⁸³⁵ Међу њима се могу прочитати и они који у себи садрже астролошке поруке, попут „када Шкорпија излази, смрти се повећавају“ и „ова звезда, Рак, доноси зле ствари свету“. Поред Рака стоји још један натпис: „овде нека астролози буду пажљиви“.⁸³⁶

У уметности раног средњег века, зодијак се могао видети у рукописима и предметима литургијске намене. У XI веку, са обновом монументалне скулптуре у уметности средњовековног Запада, зодијак се поново може видети у фигуралној пластици. Међу рељефима из некадашње бенедиктинске опатије у Браувајлеру

⁸³³ B. Vaert, *New Observations on the Genesis of Girona (1050-1100). The Iconography of the Legend of the True Cross*, *Gesta* 38/2 (1999) 115-127, 117. Arad 2004, 71. Coatsworth 2007, 203.

⁸³⁴ Овај Исмахел је био аристократа из Барија који је дизао неколико устанака против Византије у периоду између 1009. и 1018. године. 1020. отишао је у Бамберг у нади да задобије помоћ цара у својим борбама, где је убрзо умро након прославе Ускрса. D. Ganz, *Pictorial Textiles and their Performance: the Star Mantle of Henry II*, in: *Dressing the Part: Textiles as Propaganda in the Middle Ages*, eds. K. Dimitrova, M. Goehring, Turnhout 2014, 13-29, 167-170, 27.

⁸³⁵ *Ibid.*, 25.

⁸³⁶ McCluskey 1998, 144.

могу се наћи и представе знакова зодијака, од којих је седам сачувано (сл. 92). Сви су приказани на уоквиреним правоуганим панелима, у дубоком рељефу. Датују су око 1060/1070.⁸³⁷

Са прелаза у XII век потиче скулптура тзв. Портала Јагњета на јужној страни колегијатске цркве Сан Исидоро у Леону (сл. 93).⁸³⁸ Знаци зодијака су постављени испод венца, а изнад спољне архиволте која уоквирује тимпанон, у хоризонталном низу који почиње знаком Риба, последњим знаком зодијака. Испод њих, могу се видети рељефи Давида и музичара, као и целе фигуре светог Исидора Севилског и светог Пелагија, мученика из Кордобе, чије се реликвије налазе у цркви.⁸³⁹ У тимпанону, приказано је Жртвовање Исака у доњем регистру, а у горњем Јагње Божије у медаљону који придржавају анђели.

Знаци зодијака украшавали су и Пантеон краљева, маузолеј владара Леона и Кастиље, који се налази са западне стране базилике. Међу сликаном декорацијом из треће четвртине XI века, нашли су се и знаци у медаљонима, сада једва видљиви, насликани на луку који уоквирује тимпанон са представом Јагњета изнад олтара (сл. 94).⁸⁴⁰

Зодијачки знаци били су присутни и у зидном сликарству цркве Сен Савен сур Гартам са прелаза у XII век. Данас, једва видљиви, медаљони у којима су били насликани знаци украшавали су лук испред западних врата цркве у нартексу (сл. 95).⁸⁴¹

Блискост између сликане декорације нартекса Сен Савена и оне која је откривена у хору цркве Сен Илер л Гран у Поатјеу (*Saint-Hilaire-le-Grand*,

⁸³⁷ Сада се чувају у *Rheinisches Landesmuseum* у Бону. М. F. Hearn, *Romanesque Sculpture. The Revival of Monumental Stone Sculpture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Ithaca NY 1981, 59.

⁸³⁸ U. Geese, *Romanesque Sculpture*, in: *Romanesque Architecture, Sculpture, Painting*, ed. R. Toman, Köln 1997, 256-324, 289.

⁸³⁹ D. L. Simon, *Late Romanesque Art in Spain*, in: *The Art of Medieval Spain AD. 500- 1200, catalogue of the exhibition held at the Metropolitan Museum of Art, New York, from November 18, 1993, to March 13, 1994*, ed. J. P. O'Neil, New York 1993, 199-330, 209.

⁸⁴⁰ J. Williams, *San Isidoro in León: Evidence for a New History*, *Art Bull* 55/2 (1973) 170-184, 183.

⁸⁴¹ L'Abbé Lebrun, *L'Abbaye et l'église de S.-Savin*, Poitiers 1888, 40-1.

Poitiers) може се уочити у техници, стилу, иконографији поједних сцена, остављајући простор претпоставци да су дело исте радионице активне у области Поатуа у другој половини XI века.⁸⁴² У цркви у Поатјеу, знаци су такође насликани у медаљонима, али на тријумфалном луку, испред хора (сл. 96).

Знаци зодијака насликани су у олтарском простору у цркви Сен Жермије у Уржуу (*Saint-Germier d'Ourjout*), у пиринејској области Аријеж, у југозападној Француској (сл. 97). Сликана декорација на зидовима апсиде хора ове цркве откривена је 2012. године.⁸⁴³ У горњем регистру, приказане су стојеће фигуре апостола. Пет сачуваних фигура, које се могу распознати по атрибутима, као и натписима, постављене су испод лукова сликане аркаде. У доњем регистру, у кружним медаљонима, насликани су знаци зодијака, који су такође означени натписима. Изглед читаве композиције нарушен је накнадним пробијањем прозорских отвора. У погледу стила, истакнуте су везе са зидним сликарством Каталоније, нарочито са делима Мајстора из Таула.⁸⁴⁴

Представе апостола у апсидама могу се видети на неколицини цркава на југу Пиринеја, док знаке зодијака насликане испод целих фигура срећемо на потрбушјима лукова цркве Сант Пере у Сорпеу, такође у Пиринејима (сл. 98а, б).⁸⁴⁵ Ови лукови који су раздвајали бочне бродове од средишњег пребачени су у

⁸⁴² М.-Т. Camus, A propos de trois découvertes récentes. Images de l'Apocalypse à Saint-Hilaire-le-Grand de Poitiers, *Cah civilis medieval* 32/126 (1989) 125-134, 131.

⁸⁴³ А. Ferrand, Le signe du Vent de Mars? Le cycle des signes du zodiaque et des Apôtres dans les peintures murales découvertes à Ourjout- http://laetusdiaconus.hypotheses.org/1353#_ftn2, [16.3.2017]

⁸⁴⁴ М. Guardia, С. Mancho, J. M. Palau, Borders as a Meeting Place: The Muralists' Workshops in the Pyrenees, *Hortus Artium Medievalium* 20/1 (2014) 318-331, 319. Знаци зодијака приказани су и на апсиди крипте катедрале у Рода да Изабени у области Уеска на северу Иберијског полуострва крајем XII века. Испод представе Христа окруженог симболима јеванђелиста, у хоризонталном појасу насликан је низ фигура, од којих су прве три праћене зодијачким знацима Водолије, Риба и Овна. Након њих се нижу персонификације годишњих доба и месечних радова. Један део низа оштећен је накнадним пробијањем прозорског отвора, али колико се може видети на сачуваној декорацији, само су прве три фигуре приказане са зодијачким знацима.

⁸⁴⁵ Ferrand 2014.

Музеј националне уметности Каталоније у Барселони. Дело су „Трећег мајстора Сорпеа”, који је радио средином XII века. На њима се могу видети читаве фигуре светитеља, од којих су сачуване оне на којима су приказани свети Пастор и свети Феликс, као и арханђел. Испод сваке од фигура, у одвојеном панелу, приказан је знак зодијака- Близанаца, Шкорпије и Рака.⁸⁴⁶

Знаци зодијака могу се видети на потрбушју лука и у цркви Светог Михајла у Копфорду у енглеској области Есекс (сл. 99). Ова норманска црква саграђена је око 1130. године, када је и осликана. Као и највећи део енглеског средњовековног зидног сликарства, и ове фреске су прекречене у XVI веку. Откривене су у XIX веку, након чега су рестауриране, добијајући викторијански, готово пре-рафаелитски изглед, што је такође био чест случај са зидним сликама које су у том периоду обновљене у енглеским црквама. На потрбушју тријумфалног лука, приказани су знаци зодијака у медаљонима, у низу који почиње знаком Водолије, тако да знаци Рака и Лава стоје изнад представе *Maiestas Domini* насликане у полукалоти апсиде.⁸⁴⁷ Према је изглед ових фресака несумњиво знатно измењен, готово је сигурно да је програм и распоред декорације задржан.

На истом месту представљени знаци зодијака и у цркви Светог Мартина у Вестместону (*Westmeston*), као и у цркви Светог Лупа у Сен Луп д Но (*St. Loup-de-Naud*) у области Ил д Франса, такође из XII века. Док су фреске у цркви у Вестместону уклоњене убрзо након њиховог откривања у XIX веку, оне из Сен Лупа су делимично рестауриране, а делом уклоњене.⁸⁴⁸

Са севера Француске потиче врх епископског жезла од кљова моржа на ком су изрезбарени знаци зодијака (сл. 101). Крајеви овог врха у облику тау крста

⁸⁴⁶ L. Arad, M. Pagès, Sobre les pintures de Sant Pere de Sorpe, noves interpretacions, *Miscellània Litúrgica Catalana* xiv (2006) 21-60, 30-1.

⁸⁴⁷ R. Rosewell, *Medieval Wall Paintings in English and Welsh Churches*, Woodbridge 2008, 91-2.

⁸⁴⁸ C. H. Champion, Mural Paintings in Westmeston Church, *Sussex Archaeological Collections* 16 (1864) 1-20, 3; L. Roblot-Delondre, Saint-Loup-de-Naud, *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot* 21/1 (1913) 111-144, 132.

недостају, рељеф је био испуњен бојеном пастом, а осим знакова, на њему се могу видети и друге животиње, као и два клерика приказана са доње стране.⁸⁴⁹

У норманским црквама срећемо појаву јединствену у уметности средњовековног Запада- крстионице украшене знацима зодијака. У Кенту и Нормандији, налазе се цркве у којима се чувају оловне крстионице на којима су приказани знаци зодијака са месечним радовима (сл. 102, 103). У питању су црква у Брукленду и црква у Сен-Евр-д-Монфор (*Saint-Evrault-de-Montfort*). Обе крстионице су цилиндричног облика; док је континетални пример благо проширен на врху, острвски се шири при дну. Њихове међусобне стилске и иконографске сличности су јасно уочљиве. На обе крстионице, знаци и радови постављени су једни изнад других у два регистра у виду два реда arkada. Њихове фигуре углавном кореспондирају међусобно, тако да је знак зодијака постављен изнад месеца којим влада. Натписи обележавају све фигуре у луковима који их наткриљују; на примеру из Нормандије, сви натписи су на латинском, док су на примеру из Кента, називи знакова на латинском, а месеци на норманском француском. Како Ц. С. Дрејк закључује у свом чланку посвећеном романичким крстионицама у Кенту, врло је вероватно да су ова два примера производ исте радионице или истог путујућег занатлије, или пак покровитеља који је дао да се изради једна од ових крстионица по опису изгледа друге.⁸⁵⁰ Како овај аутор даље истиче, чињеница да су натписи на француском-норманском присутни на примеру из Енглеске, не мора да значи да је он рађен по узору на прототип из Француске; овај језик је и даље коришћен од стране образованих људи током XII века на

⁸⁴⁹ Овај фрагмент се чува у Викторија и Алберт музеју у Лондону, под бројем 215-1865, и датује се око средине XII века. <http://collections.vam.ac.uk/item/O92681/head-of-a-tau-cross-tau-cross-head-unknown/> [30. 1. 2017]

⁸⁵⁰ C. S. Drake, Romanesque Fonts in Kent: The French Connections, *Archaeologia Cantiana* 123 (2003) 333- 352, 350. Зодијачком и календарском иконографијом ових британских крстионица, баве се и М. С. Murray, The Christian Zodiac on a Font at Hook Norton: Theology, Church, and Art, in: *The Church and The Arts: Papers read at the 1990 Summer Meeting and the 1991 Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society*, ed. D. Wood, Oxford 1992, 87- 99; F. Altvater, Chores, Computation and the Second Coming: Calendar Images and Romanesque Baptismal Fonts, in: *The Visual Culture of Baptism in the Middle Ages, Essays on Medieval Fonts, Settings and Beliefs*, eds. H. M. Sonne, M. A. Torrens, Surrey - Burlington VT 2013, 149-170.

простору Енглеске. Будући да постоји неколицина камених и металних крстионица из овог периода на тлу Острва које су украшене представама месечних радова (*Warnham All Saints* и *Burnham Deepdale*) или појединим знацима зодијака (*Hook Norton*, где је приказан и означен Стрелац и *Thorpe Salvin*, где је можда приказан знак Водолије), Дрејк сматра да је већа вероватноћа да је пример из Кента послужио као узор. Нарочито када се узме у обзир да се ни на једној другој крстионици сачуваној на територији Француске не појављују знаци зодијака ни месечни радови, иако се комбинација ова два мотива среће често на каменој пластици портала црква западних области ове земље.⁸⁵¹

Знаци су украшавали portale енглеских црква XII века, премда ни на једном од њих не налазимо приказ читавог зодијака, већ само поједине знаке. Неки од знакова приказани су у медаљонима формираним од украса винове лозе на доворотницима Пријорових врата Илај катедрале у Кејмбриџајеру (сл. 104). Ова врата која су из некадашњег романичког клаустра водила у катедралу, саграђена су пре 1139. године.⁸⁵² Украшена су мноштвом животињских и вегетативних мотива који окружују представу *Maiestas Domini* у тимпанону, док су на врховима доворотника у којима су приказани знаци зодијака исклесане капије утврђења, које вероватно евоцирају капије Небеског Јерусалима.

На јужном порталу цркве у Килпеку, у области Хирфордшајр, с.1140, можемо видети знак Риба међу осталим фантастичним животињама које су приказане у спољној архиволти (сл. 105).⁸⁵³ У истој области се налази и црква светог Ђорђа у Бринсопу, на чијем северном порталу, око представе овог светитеља како убија аждају, на једном од вусоара такође приказан знак Риба (сл. 106).⁸⁵⁴ Међу остацима цркве у Шобдону, такође у Хирфордшајру, саграђене око 1135., на источном порталу, неколицина знакова се може видети: Овна, Бика,

⁸⁵¹ Drake 2003, 350-1.

⁸⁵² Geese 1997, 321-2.

⁸⁵³ S. Jónsdóttir, The Portal of Kilpeck Church: Its Place in English Romanesque Sculpture, *Art Bull* 32/3 (1950) 171-180, 179.

⁸⁵⁴ E. Chwojko, M. Thurlby, Gloucester and the Herefordshire School, *Journal of the British Archaeological Association* 150/1 (1997) 17-26, 22.

Близанаца и Рибџа (сл. 107).⁸⁵⁵ Из писаних извора сазнајемо да је ова црква настала као задужбина Оливера д Мерлимона, који је по повратку са ходочашћа у Сантјаго де Компостелу, био гост опатије Сен Виктор у Паризу, одакле је повео два каноника да служе у његовој задужбини. Како Џорџ Зарнецки спекулише, могуће да је Мерлимон са собом повео и неког скулптора са континента, чији је тим, након завршетка радова у Шобдону, прешао да ради у Килпеку и другим црквама у овој области.⁸⁵⁶

Знаци Водолије, Рибџа и Девице могу се видети на спољној архиволти портала цркве Свете Марије у Ифлију, у близини Оксфорда, из треће четвртине XII века, где су уклопљени са представама других животиња, међу којима су и симболи јеванђелиста.⁸⁵⁷

Будући да се знаци зодијака појављују на енглеској монументалној скулптури XII века у непотпуном броју, на примерима који су настали након што је саграђен велики број споменика са зодијачком декорацијом на тлу данашње Француске и Италије, већа је вероватноћа да је њихова инклузија у декоративне програме цркава и црквеног мобилијара последица утицаја који су пристигли са континента. У погледу скупине цркава из Хирфордшајра нарочито се истичу паралеле са скулптуралном декорацијом портала у областима југо-западне Француске.⁸⁵⁸

Ове области које су припадале Аквитанији одликују се карактеристичним решењима западних прочеља у којима доминирају ступњевити портали, најчешће

⁸⁵⁵ 'Shobdon', *An Inventory of the Historical Monuments in Herefordshire, Volume 3: North West*, London 1934, *British History Online* <http://www.british-history.ac.uk/rchme/heref/vol3> [12. 12. 2017]. Остаци ове цркве уграђени су у целину- Shobdon Arches, насталу у XVIII веку, када су спојени остаци тријумфалноог лука и портала цркве, надограђени новим елементима и постављени на узвишицу у Шобдон парку. G. Zarnecki, The Future of the Shobdon Arches, *J Br Archaeol Assoc* 146/1 (1993) 87-92, 87.

⁸⁵⁶ Ibid., 88.

⁸⁵⁷ G. Tyack, *Oxford: An Architectural Guide*, Oxford 1998, 13.

⁸⁵⁸ E. Salter, Cultural patterns in twelfth-century England: Norman and Angevin, in: *English and International: Studies in the Literature, Art and Patronage of Medieval England*, eds. D. Pearsall, N. Zeeman, Cambridge 1988, 4-29, 8;

без тимпанона, на чијим архиволтама су радијално распоређене фигуре малих димензија. Често су приказани анимални или вегетативни мотиви, али и Старци, Врлине и Пороци, као и Мудре и Луде Девице. Знаци зодијака и месечни радови често су се могли наћи на архиволтама, најчешће на крајњим, као што је случај у црквама у Олнеу (*Aulnay*, сл. 108), Фенијуу (*Fenioux*, сл. 109), Сивреу (*Civray*, сл. 10), цркви Сен Жила у Аржантон Шатоу (*St. Gilles, Argenton Château*, сл. 111).

Изузетак представља западни портал некадашње опатијске цркве Светог Крста у Бордоу, где су фигуре знакова и месечних радова приказане на архиволти испод спољне на којој су Старци Апокалипсе (сл. 112). У цркви Сен Лежеа у Коњаку, крајња архиволта са знацима зодијака и месечним радовима једина је која има фигуралну декорацију (сл. 113).

У неким црквама области Шаранте, знаци зодијака са радовима нису смештени на архиволтама, већ су приказани у хоризонталним низовима. У цркви Сен Жака у Обтеру (*Aubeterre*) знаци су приказани заједно са месечним радовима на фризу испод лукова слепих arkada (сл. 114); у цркви Сен Пјер у Мелу (*Melle*, сл. 115), знаци су приказани изнад портала, у просторима између зидних испуста испод венца, као и у Нотр Дам д Сиржер (*Notre-Dame de Surgères*).

Знаке зодијака постављене испод кровног венца срећемо и нешто даље, у области Оверње, на источној фасади цркве Сен Острмоан у Исоару (*Saint-Austremoine, Issoire*, сл. 116). Знаци су приказани у медаљонима у низу који почиње знаком Овна на јужној страни прве од пет радијално постављених капела и завршава се знаком Риба на западној страни последње капеле.⁸⁵⁹ Оно што је иконографски необично на овим медаљонима је присуство људских фигура на представама знакова Овна, Бика и Јарца, које су приказане како јашу животиње. Сен Острмоан представља јединствен случај у погледу постављања знакова зодијака у оквиру скулптуралног програма фасада. Нигде другде не срећемо знаке на источном делу храма.

⁸⁵⁹ D. Morel, Le temps dans la conception et la structuration de l'abbatiale d'Issoire, in: *Temps et célébrations à l'époque romane*, ed. D. Morel, Aurillac 2013, 289- 303, 295.

У области Оверње се појављује још једно јединствено решење у погледу размештаја зодијачких фигура. У цркви Сен Жорж у Иду (*Ydes*), знаци су исклесани на архитектонском венцу западног pročеља (сл. 117). Док је зодијачки низ приказан у полукружном делу који уоквирује улаз, хоризонтални делови венца су украшени сценама лова.⁸⁶⁰ На сличан начин, венац профилисан знацима уоквирује портале западне фасаде цркве Нотр Дам де Миракл у Моријаку (*Notre-Dame des Miracles, Mauriac*, сл. 118), где се знаци нижу у смеру обрнутом од смера казаљке на сату. Још већу сличност са западном фасадом цркве Светог Ђорђа у Иду налазимо на цркви Свете Радегонде у двадесет километара удаљеном Серандону (*Sainte-Radegonde, Sérandon*, сл. 119). Као и у Иду, црква у Серандону има истакнут портик, још мање рашчлањен, на коме венац са знацима представља једину фигуралну декорацију. Цркве из области Оверње поседују специфична и јединствена решења у погледу распореда зодијачких фигура. Њих не срећемо нигде другде, што не треба да изненађује, будући да, како Бернارد Рупрехт закључује, ова област „нема значајнијег удела у стварању и развоју порталске скулптуре”.⁸⁶¹

У том погледу, засигурно су далеко утицајније биле велике ходочасничке цркве, попут Сент Мадлен у Везлеу и Сен Лазар у Отену, које су поседовале велике портале украшене знацима зодијака (сл. 120, 121). У ове две цркве, као и у цркви Светог Лазара у Авалону из $\frac{3}{4}$ XII века недалеко од Везлеа (сл. 122), знаци су приказани у медаљонима, наизменично са месечним радовима у архиволтама које уоквирују тимпанон. У Отену и Авалону знаци чине део декорације портала западног pročеља, док у Везлеу украшавају средишњи портал нартекса. Улазак у наос цркве Свете Магдалене из нартекса омогућен је преко још два бочна портала. Док се сцене приказане у мањим бочним порталима јасно препознају и повезују са догађајима описаним у јеванђељима, иконографија средишњег портала је знатно комплекснија и у историографији су изношене различите интерпретације његовог

⁸⁶⁰ Каролин Ру истиче кореспонденцију између знака Овна, којим почиње зодијак у лучном делу венца, и сцене Благовести, приказане испод, на зиду са унутрашње стране портика. С. Roux, *La pierre et le seuil: portails romans en Haute-Auvergne*, Clermont-Ferrand 2004, 212.

⁸⁶¹ В. Ruprecht, *Romanička skulptura u Francuskoj*, prev. S. Toma, Beograd 1979, 52.

програма.⁸⁶² Један број аутора за главну тему тимпанона сматра Силазак Светог Духа на апостоле, док су поједини аутори склони да у фигурама Христа и апостола који су на њему приказани, као и у фигурама различитих народа у радијалним пољима која га окружују виде приказ Мисије апостола. Ипак, становиште које преовлађује међу истраживачима је оно које заступа претпоставку да је на порталу представљена комбинација ових догађаја, као и других одељака из новозаветних текстова.⁸⁶³ Уз различита тумачења скулптуралног програма портала изношена су и тумачења значења појединачних елемената, попут медаљона архиволте која окружује тимпанон. У тридесет кружних медаљона приказани су месечни радови, знаци зодијака и фигуре чији идентитет је предмет различитих хипотеза. Док су знаци зодијака јасно препознатљиви, бројне фигуре приказане у медаљонима између њих и даље изазивају недоумице у вези њиховог значења. Такав је случај са три и по медаљона на врху на којима се могу видети сирена, мушкарац, четворножна животиња, и највероватније птица у медаљону који је исечен да би се уклопио у архиволту.⁸⁶⁴ Присутан је и изванредан број фигура за које није извесно да ли представљају месечне радове, годишња доба или неке друге персонификације, будући да се по броју и иконографији не уклапају у стандардне календарске циклусе.⁸⁶⁵ Сви ови медаљони уоквирени су још једном архиволтом која је украшена репетитивним мотивом палмете.

⁸⁶² Ови бочни портали дело су тзв. Мајстора из Клинија и на десном су приказане сцене везане за дешавање пре и након Христовог рођења, попут Благовести и Поклоњења мудраца на десном порталу, док су на левом описани догађаји након Христовог Васкрснућа завршно са сценом Вазнесења у пољу тимпанона. Hearn 1981, 165.

⁸⁶³ За преглед библиографије v. P. Low, "You Who Once Were Far Off": Enlivening Scripture in the Main Portal at Vézelay, *Art Bull* 85/3 (2003), 469-489, n. 7.

⁸⁶⁴ Положај у којем су приказане фигуре, тако да свака од њих држи свој задњи део, навео је Мејера Шапира да у њима види израз ротирајућег кретања који би требало да сугерише кретање унутар космоса који је представљен овом архиволтом. M. Schapiro, *Romanesque Architectural Sculpture: The Charles Eliot Norton Lectures*, ed. L. Seidel, Chicago - London 2006, 44.

⁸⁶⁵ За детаљан преглед и опис ових медаљона, као и различите претпоставке у вези њихове идентификације, v. Frandon 1998.

За разлику од Везлеа, у Отену, архиволта са вегетативним мотивима постављена је испод оне која носи медаљоне са знацима и персонификацијама. Сцена у тимпанону коју окружују јасно је препознатљива као Страшни суд. Ипак, можемо уочити низ сличности са порталом нартекса у Везлеу када размотримо украс архиволти са медаљонима на оба примера. Као и у Везлеу, у Отену низ започиње и завршава се каменим розетама истог пречника као и остали медаљони, које су у Везлеу исечене на пола. Простори између медаљона су испуњени дискретним флоралним украсом на оба примера. Знаци и месечни радови наизменично се смеђују, иако за поједине медаљоне између знакова не можемо да тврдимо да садрже представе неке од персонификација месеци. Такав је случај са медаљоном између знака Близанаца и Рака у којем је приказана нага фигура мушкарца који чучи. Гриво и Зарнецки су идентификовали ову фигуру са *Annus*-ом, уочавајући сличност са персонификацијом године приказаној на минијатури из *Chronicon Zwifaltense*, Stuttgart, Württembergische landesbibliothek, Cod. hist. 415, 2°, fol. 17v (сл. 123). На њој је приказан *Annus* као старији, брадати мушкарац са длакама преко целог тела како држи Сунце и Месец у руци. Али како и Келвин Кендал напомиње, осим положаја ногу, фигура из рукописа и фигура са портала Светог Лазара имају јако мало сличности.⁸⁶⁶

У касније насталој цркви Светог Лазара у Авалону, 16 km удаљеној од Везлеа, можемо да уочимо утицај скулптуре оближње опатијске цркве Свете Магдалене. Као и на порталу нартекса у Везлеу, спољну архиволту испуњавају декоративне палмете. Испод ње је архиволта са знацима зодијака и месечним радовима, који за разлику од осталих бургундских примера, нису приказани наизменично, већ су знаци приказани једни за другим на средини лука.

Рељефи са знацима зодијака не красе само фасаде романичких цркава данашње Француске. У наосу катедрале у Вијену, изнад лука северног зида који је некада водио у мали клаустар, налази се фриз који потиче из романичког периода

⁸⁶⁶ D. Grivot & G. Zarnecki, *Gislebertus: Sculptor of Autun*, New York 1961, 29, cit. u C. B. Kendall, *The Allegory of the Church. Romanesque Portals and Their Verse Inscriptions*, Toronto – Buffalo - London 1998, 144.

ове грађевине, на којем је приказан зодијак (сл. 124).⁸⁶⁷ Знаци, означени натписима, приказани су у низу који започиње знаком Јарца и завршава се знаком Водолије. Између Шкорпије и Ваге, исклесан је крст са словима алфа и омега, док знак Девике недостаје.

У музеју Клинија чувају се остаци скулптуралне декорације опатијске цркве Сент Женевијев у Паризу. Међу њима су и два капитела из наоса цркве на којима су приказани знаци зодијака (сл. 125, 126, а, b). На једном од њих може се видети фигура Водолије у виду наог младића који држи амфору из које се пролива вода; на истом капителу се могу видети и знак Рака, Шкорпије, Стрелца, као и доста оштећене Девике, а врло је вероватно да су на деловима капитела који недостају били приказани Лав и Вага. Док су на овом капителу између знакова исклесане фантастичне животиње, на другом су знаци повезани биљним врежама. На њему се могу видети фигуре Близанаца, Јарца, Риба, Бика, и Овна.⁸⁶⁸

Не зна се тачно где је био постављен стубац откривен у цркви Светог Петра у Сувињију (сл. 127). Овај осмоугаони стубац, делимично сачуван, украшен је орнаменталним и фигуралним рељефима на којима су приказана фантастична бића и животиње, митски народи, као и месечни радови и знаци зодијака- Девика, Вага, Шкорпија, Стрелац, Јарац.⁸⁶⁹

Осим у пластици, знаци зодијака су се у унутрашњости француских цркава могли видети и на подовима. Приликом радова на рестаурацији цркве Светог Филиберта у Турнуу (*St. Philibert, Tournus*) 2000/2001 године откривен је подни мозаик у деамбулаторијуму хора. На њему се могу видети медаљони са представама персонификација месеца и знакова зодијака (сл. 128).⁸⁷⁰

⁸⁶⁷ Фриз је на то место уграђен у XIII веку. J. Vallery-Radot, *L'ancienne cathédrale Saint-Maurice de Vienne: Des origines à la consécration de 1251. Chronologie et décor des parties romanes*, *Bulletin Monumental* 110/4 (1952) 297-362, 332.

⁸⁶⁸ X. Dectot, *Sculptures des xie-xiie siècles. Roman et premier art gothique*, Musée national du Moyen Âge – Thermes de Cluny, Catalogue, Paris 2005, no 48. & 49.

⁸⁶⁹ Ruprecht 1979, D 198/199.

⁸⁷⁰ Мозаик је настао у првој половини XII века. В. Saint-Jean-Vitus, Saône-et-Loire. Découverte d'une mosaïque romane à Saint-Philibert de Tournus, *B Monumental* (2002) 166/4, 399-400.

Велики део подова насталих у периоду романике није сачуван *in situ*. Будући да су склонији пропадању и оштећењима него други делови храма, многи од њих су у потпуности уклоњени, или премештени и рестаурирани приликом каснијих радова на храмовима. Један извор из XIX века помиње како је под катедрале Светог Лазара у Отену био украшен мозаиком са знацима зодијака, али је уклоњен средином XVIII века, када је замењен мермерним подом.⁸⁷¹

У Музеју Сент Омера чувају се фрагменти мозаичког пода из некадашње опатијске цркве Сен Бертен. Овај под откривен је међу остацима цркве, на простору хора. Међу фрагментима могу се видети и поједине зодијачке фигуре праћене натписима (сл. 129). По свој прилици, ови знаци су били део правоугаоне бордуре која је уоквиривала старозаветне представе, што се може закључити на основу сачуваних фигура царева Соломона и Давида.⁸⁷²

Старозаветне сцене, као и знаке зодијака, можемо видети на веома рестаурираном мозаику који се сада налази у крипти цркве Светог Гереона у Келну (сл. 130).⁸⁷³ На овим мозаицима који се датирају око средине XII века приказане су сцене борбе Давида и Голиата, као и Самсона са лавом и Самсон носи врата Газе.

Ове сцене, као и сцена Самсона како убија Филистинце магарећом чељусти, приказане су на поду католикона манастира Пантократор у Цариграду. Такође, програм подне декорације ове цркве укључује и знаке зодијака. Читав под јужне цркве овог комплекса саграђеног у периоду између 1118. и 1136. под покровитељством цара Јована II Комнина и његове жене Ирене, украшен је техником *opus sectile* од мермера различитих боја (сл. 131, а, б).⁸⁷⁴ Централни део

⁸⁷¹ Abbé Devoucoux, *Culte de saint Lazare à Autun*, 353, cit. u X. Barral i Altet, *Le décor du pavement au Moyen Âge : les mosaïques de France et d'Italie*, Rome 2010, 237.

⁸⁷² Мозаик је настао после 1109. године, након смрти Гијома од Фландрије чији је фунерарни портрет сачуван и пре пожара 1152. године. *Ibid.*, 216-218.

⁸⁷³ *Ibid.*, 193. Мозаици су пребачени из хора у крипту приликом реконструкција у XVII веку. C. R. Dodwell, *The Pictorial Arts of the West 800-1200*, New Haven CT 1993, 7.

⁸⁷⁴ Црква посвећена Христу Пантократору прва је саграђена, потом северна посвећена Богородици Елеуси, а у трећој фази, између њих је подигнут царски маузолеј посвећен Арханђелу

наоса украшен је геометријском декорацијом у виду великих квадратних и кружних панела од порфира и зеленог мермера, са фигуралним украсом распоређеним у преплете у просторима између оквира и ивица мермерних панела који приказује птице, дивље и фантастичне животиње.⁸⁷⁵ На источном делу, испред беме, око мермерног диска приказане су епизоде из Самсоновог живота, док је на западном делу, испред главног улаза постављен диск окружен појасом у којем су приказани знаци зодијака и персонификације годишњих доба. Попрсја персонификација постављена су на кардиналним тачкама и одвојена стубовима преплетеним у чвор.⁸⁷⁶

Зодијак на поду цркве Христа Пантократора представља јединствен пример овог мотива у монументалној уметности Византијског царства. С обзиром да је огроман део корпуса византијске уметности оштећен или заувек изгубљен, не можемо са сигурношћу тврдити да зодијак никад није употребљаван у декорацији других споменика или предмета, ипак не налазимо ни назнаке у писаним изворима које би сведочиле о његовој употреби у делима средњевизантијског периода. Будући да се зодијак учестало јавља на подовим цркава Западне Европе прве половине XII века, битно је истаћи паралеле уочене између пода Пантократора и појединих примера западне романичке уметности.⁸⁷⁷ Културна размена између Царства и различитих центара на Западу била је учестала у периоду зрелог средњег века и међусобни иконографски и стилски утицаји евидентни су у визуелним уметностима како Запада, тако и Византије.⁸⁷⁸

Михајлу. Ousterhout 2001, 133. Цео комплекс је претворен у цамију, познату као Зејрек цамија, након чега је под јужне цркве прекривен дрвеним даскама.

⁸⁷⁵ Ови панели од порфира и зеленог мермера су извађени.

⁸⁷⁶ Ibid., 145. О апотропејском значају чвора на стубовима у средњовизантијској уметности v. I. Kalavrezou-Maxeiner, The Byzantine Knotted Column, in: *Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos*, ed. S. Vryonis, jr, Malibu CA 1985, 95-103.

⁸⁷⁷ Тиме се бави Ксавијер Барал и Алтет у свом чланку X. Barral i Altet, Un programme iconographique occidental pour le pavement médiéval de l'église du Christ Pantocrator de Constantinople, *Convivium* 2 (2015) 218-233.

⁸⁷⁸ W. Koehler, Byzantine Art in the West, *DOP* (1941), 61+63-87; E. Kitzinger, The Byzantine Contribution to Western Art of the Twelfth and Thirteenth Centuries, *DOP* 20 (1966), 25-47. O. Demus, *Byzantine Art and the West*, London 1970.

Као што смо видели из до сада описаних примера, представе зодијака нису биле реткост на средњовековном Западу, и релативно често се срећу на подовима олтарских простора и крипти. Подови са сценама из циклуса о Самсону се такође релативно често срећу.⁸⁷⁹ Међутим, подови на којима се ове представе срећу заједно нису толико чести. Могу се видети у већ поменутој цркви Светог Гереона у Келну, као и на поду наоса катедрале у Отранту (сл. 132). О директним везама цркве Светог Гереона са византијском престоницом поседујемо доказе. Око 1077. године, за цркву је наручен псалтир израђен у Цариграду, који се сада чува у Бечу- Vienna, Nationalbibliothek, MS Theol. gr. 336.⁸⁸⁰ Везе Отранта са Византијом су још директније, будући да је овај град на југу Апулије био у византијској власти све док није освојен од стране Робера Жискара 1068. Како немамо ни дефинитивна датовања за највећи број споменика средњег века, не можемо са потуном сигурношћу тврдити у ком смеру је утицај ишао. Под из Светог Гереона је до скоро датован у XI век.⁸⁸¹ За мозаички под катедрале у Отранту знамо да је настао у периоду између 1163. и 1165. што можемо да закључимо на основу натписа.⁸⁸²

Иако је далеко вероватније да су западни примери утицали на формирање програма пода католиконе манастира Пантократор, с обзиром да се теме и мотиви чешће срећу у западној уметности, не треба занемарити ни могући утицај задужбине Комнина на касније примере у уметности средњег века. Манастир Христа Пантократора био је један од најпознатијих у Цариграду, истакнут по својој локацији, архитектури, декорацији, богатој ризници, реликвијама. Захваљујући томе, као и посебном значају који је имао као царски маузолеј и задужбина, био је често одредиште западних посетилаца. О томе имамо бројна писана сведочанства у којима неретко налазимо описе изгледа овог комплекса.⁸⁸³

⁸⁷⁹ Barral i Altet 2015, 224-6.

⁸⁸⁰ Kitzinger 1966, 35.

⁸⁸¹ Barral i Altet 2010, 193, ft. 220.

⁸⁸² J. J. L. de Ocariz Alzola, Los trabajos y los meses en el mosaico románico de Pantaleón en la catedral de Otranto, *BROCAR* 36 (2012), 209-246, 211; Barral i Altet 2010, 370.

⁸⁸³ I. Taxidis, The Monastery of Pantokrator in the Narratives of Western Travellers, in: *The Pantokrator Monastery in Constantinople*, ed. S. Kotzabassi, Boston - Berlin 2013, 97-106.

Такође, манастир је био мета пљачкаша који су учествовали у другом крсташком походу и велики део украса и предмета који су се налазили у њему пренет је на тло западне Европе. Након успостављања латинске власти у Цариграду, Венецијанци су преузели манастир Пантократор, населивши га својим монасима и претварајући га у своје административно седиште. Можемо претпоставити да је осим Млетака који су свакодневно радили и обитавали на простору манастира све до 1261. године, велики број посетилаца са Запада био у прилици да види цркву Христа Пантократора, њен украс и њен скупочени мермерни под.

Уметност мермерних *opus sectile* подова била је потпуно заборављена на тлу Италије, све док опат Дезидерије није позвао мајсторе из Византије да украсе под његове нове опатијске цркве у Монте Касину, завршен 1071. године. О свему овоме нас обавештава Лав од Остије у својој Хроници Монте Касина, у којој такође преноси како је опат одлучио да се неколицина његових монаха подучи овој вештини, као и раду у другим техникама и материјалама, такође занемареним на Западу.⁸⁸⁴ Подови украшени *opus sectile* техником рађени су током XI и XII века у различитим деловима Апенинског полуострва. Остаци мермерног *opus sectile* пода пронађени су и у црквама у граду Ређо Емилија насталим у овом периоду. У чак три цркве откривени су знаци зодијака: у цркви Сан Томазо (сл. 133), Сан Ђакомо Мађоре и Санктис Пијетро е Просперо.⁸⁸⁵ У истој области Емилија Ромања, откривен је почетком XX века мозаик у цркви Светог Колумбана у Бобију (сл. 134). Осим знакова зодијака и месечних радова који су уоквирени декоративним нишама, приказане су различите сцене из Старог Завета, фантастичне животиње, али и представа опсаде Антиохије у Првом крсташком рату.⁸⁸⁶ У оближњој Пјаћенци, у крипти цркве Сан Савино, очуван је бихромни подни мозаик, на коме су такође, приказани знаци зодијака заједно са месечним радовима (сл. 135). Њихове фигуре постављене су у медаљоне пречника већег од метар, распоређене у три реда, на позадини од хоризонталних цик-цак трака.

⁸⁸⁴ Leo of Ostia, *The Chronicle of Monte Cassino*, III, 18, 26-32, tr. H. Bloch, in: *Literary Sources of Art History*, ed. E. G. Holt, Princeton NJ 1947, 4-10, reprint u *Early Medieval Art, 300- 1150: Sources and Documents*, ed. C. Davis-Weyer, Toronto - Buffalo - London 1986, 135-141, 138.

⁸⁸⁵ Подови су очувани само у фрагментима. Baral i Altet 2010, 323-326.

⁸⁸⁶ Ibid., 326.

Између медаљона приказане су рибе и сирене, према чему можемо да закључимо да позадина треба да сугерише море. Док су остали знаци приказани махом конвенционално, знак Овна представљен је јагњетом. Поред назива месеца и знакова, натписи такође уоквирују и круг медаљона. На њима су записани стихови Аусонијеве поеме, коју смо пренели у целости у ранијем делу рада.⁸⁸⁷ Поред медаљона за месец јануар и фебруар могу се видети и две мушке фигуре које изгледају као да покрећу медаљоне.⁸⁸⁸

Подови са зодијачком декорацијом могли су се видети и у другим деловима данашње Италије, као у регији Пијемонт, где су цркве у Орта Сан Ђулио и у Астију биле украшене мозаицима на којима су се могли видети и знаци зодијака, како сазнајемо из писаних извора, будући да подови нису сачувани.⁸⁸⁹

У истој регији налази се и опатија Сагра ди Сан Микеле, изграђена на стени, високо у Алпима изнад долине Суза. Ова опатија, основана крајем X века, у XII веку је добила портал који се данас налази на врху „степеница мртвих”.⁸⁹⁰ Познат као „*portale dello Zodiaco*”, овај портал је назив добио по знацима зодијака исклесаним на унутрашњој страни северног довратника (сл. 136). Остале странице украшене су људским и животињским фигурама унутар цветног преплета, док су на наспрамном довратнику приказане фигуре сазвежђа у квадратним цветним оквирима, обележене називима, као и знаци зодијака. Међу натписима исклесаним на порталу може се прочитати неколико стихова у хексаметру, као и име мајстора који их је исклесао. У питању је Николо, скулптор из области Емилије, који је радио и на порталима катедрала у Ферари и Верони, као и цркве Сан Зено у Верони.

⁸⁸⁷ v. supra 153-4.

⁸⁸⁸ За тумачење значење ових фигура, као и претпоставки у вези читавог програма мозаика у крипти v. C. E. Nicklies, *Cosmology and the Labors of the Months at Piacenza: The Crypt Mosaic at San Savino*, *Gesta* 34/2 (1995) 108-125.

⁸⁸⁹ Baral i Altet 2010, 313, 318.

⁸⁹⁰ По свој прилици, портал се није првобитно налазио на овој локацији, већ је пребачен на врх ових степеница које су назив добиле што су дуж њих биле похрањене кости монаха. Не зна се тачно где је оригинално портал био постављен. C. Tosco, *Il portale dello Zodiaco alla Sacra di San Michele*, in: *La Trama nascosta della cattedrale di Piacenza, Atti del seminario di studi, Piacenza, Palazzo Farnese 25 ottobre 2013*, ed. T. Fermi, Piacenza 2015, 103-125.

На основу лексичких сличности на натписима присутним на порталима, стилских паралела у изгледу фигура и орнамената, као и присуству знакова зодијака у програму декорације, Артур Кингсли Портер је закључио да је Николо заслужан и за украс портала катедрале у Пјаћенци.⁸⁹¹ Средишњи портал западног pročеља уоквирен је двоспратним портиком, као и друга два бочна портала ове фасаде (сл. 137). Иако је изглед овог средишњег портала у великој мери измењен каснијим рестаурацијама, делови првобитне декорације из друге четвртине XII века су се сачували.⁸⁹² Међу њима је и архиволта портика изнад средишњег портала, на којој су у плитком рељефу исклесани знаци зодијака у кружним медаљонима, обележени називима (сл. 137а, б). Између њих, на самом врху лука стоји Божија рука у положају благосиљања, обележена натписом DEXTERA DEI. Са обе стране приказани су Сунце и Месец, звезда и комета које придржавају анђели, као и две персонификације ветрова (сл. 137с).⁸⁹³

Артур Кингсли Портер уочио је више стилских и иконографских аналогичности између декорације портала које је Николо радио и појединих примера скулптуре на подручју данашње Француске.⁸⁹⁴ Међу њима је и западни портал цркве Светог Андреје у Бург Аржанталу (*Bourg-Argental*), који представља једини остатак здања из XII века, уграђен у нову цркву из средине XIX века (сл. 138).⁸⁹⁵ Знаци зодијака красе спољну архиволту изнад тимпанона. Оно што је необично да су знаци, уоквирени луковима, подељени у две групе од шест. Читав низ започиње знаком Лава и прекида се након Јарца, након кога су приказане четири фигуре са различитим инструментима, као и три анђела. Зодијак се потом наставља знаком Рака и знаци се нижу обрнутим редоследом завршавајући се знаком Водолије. Кингсли Портер је украс овог портала приписао једном од

⁸⁹¹ A. Kingsley Porter, *Lombard Architecture*, Volume III, New Haven CT - London - Oxford 1915, 347.

⁸⁹² D. F. Glass, *The Bishops of Piacenza, Their Cathedral, and the Reform of the Church*, in: *The Bishop Reformed: Studies of Episcopal Power and Culture in the Central Middle Ages*, eds. J. S. Ott, A. Trumbore Jones, Aldershot 2007, 219-236, 227.

⁸⁹³ Kingsley Porter 1915, 253.

⁸⁹⁴ Idem, *Two Romanesque Sculptures in France by Italian Masters*, *Am J Archaeol* 24/2 (1920) 121-135, 125.

⁸⁹⁵ Kendall 1998, 82.

Николових следбеника, који је такође радио у клаустру Сант Орса у Аости.⁸⁹⁶ Иако је врло вероватно да је током свог живота сâм Николо путовао будући да се елементи различитих регионалних школа могу уочити у његовим делима, ипак немамо доказа да је радио изван Италије.⁸⁹⁷ Његов утицај се могао ширити независно од његовог кретања, с обзиром да је радио на неким од значајних ходочасничких центара, какав је свакако била Сагра ди Сан Микеле.⁸⁹⁸

Као и на „*portale dello Zodiaco*” ове опатије, знаке зодијака на довратницима срећемо и на западном прочељу опатије Сен Дени, освећеном 1140 године (сл. 139). Знаци су приказани у правоуганим, скоро квадратним оквирима. Иако је леви портал западног прочеља Сен Денија, чија врата уоквирују рељефи са знацима, у великој мери рестауриран у XVIII и XIX веку, врло је вероватно да је зодијак красио довратнике овог бочног портала од тренутка када је завршена изградња западног прочеља под опатом Сижеом.⁸⁹⁹ На довратницима десног бочног портала, унутар кружних медаљона формираних од преплета, приказани су месечни радови. Иако нису сачувани сви знаци зодијака, и премда због каснијих рестаурација не можемо да изведемо поуздане закључке о њиховим стилским карактеристикама, њихов распоред у оквиру декорације портала евоцира знаке зодијаке на довратнику зодијачког портала у Сагра ди Сан Микеле.

⁸⁹⁶ Kingsley Porter 1920, 121.

⁸⁹⁷ Ibid., 131.

⁸⁹⁸ Осим што је била значајно седиште култа арханђела Михајла, ова опатија се налазила на великом комуникацијском току који је прелазео преко долине Суза и водио до области данашње Француске и других делова западне Европе. Такође, била је честа успутна станица на путу за Рим. Братство опатије, као и неки од опата, су долазили из различитих области Запада. Tosco 2015, 105-7.

⁸⁹⁹ S. McK. Crosby, The West Portals of Saint-Denis and the Saint-Denis Style, *Gesta* 9/2, Papers on the Renaissance of the Twelfth Century Read at the Symposium Held in the Museum of Art, Rhode Island School of Design, May 14 and 15, 1969 (1970), 1-11, 1. Иако цртежи који приказују рељефе довратника бочних портала показују њихов изглед скоро идентичан данашњем, Памела Блум сумња да су они настали пре рестаурације 1771 и да верно приказују скулптуру из XII века; ипак, ова ауторка је мишљења да су знаци зодијака и месечни радови представљали део оригиналног скулптуралног програма. P. Z. Blum, The Lateral Portals of the West Façade of the Abbey Church of Saint-Denis, Archaeological and Iconographical Considerations, in: *Abbot Suger and Saint-Denis, A Symposium*, ed. P. Lieber Gerson, New York 1986, 199-229, 201, 209.

Довратници украшени зодијаком могу се видети и на Пријоровим вратима катедрале у Илају, али они су свакако настали након портала Сен Денија, за разлику од *portale dello Zodiaco*, који је настао највероватније око 1120.⁹⁰⁰ И други итализирајући елементи уочени су на декорацији западног pročеља Сен Денија, у толикој мери да је чак спекулисано присуство италијанских мајстора у изради камене декорације.⁹⁰¹ Ипак већина тих елеменета је такве природе да је вероватније да зависе од захтева наручиоца него од воље радника, како Линди Грант закључује.⁹⁰² У такве елементе свакако спадају одабир и распоред фигура унутар декоративне шеме портала. Познато нам је да је опат Сиже путовао четири пута у Италију, и врло је могуће да је током тих путовања био у прилици да види нека од дела за које је био заслужан мајстор Николо.⁹⁰³

Решење западног pročеља опатијске цркве Сен Дени у историји уметности се сматра зачетком новог стила који ће добити назив готички. Многи његови стилски и иконографски елементи биће присутни у црквама изграђеним након 1140. године. Могу се уочити и на западној фасади катедрале у Шартру, израђене у периоду између 1145. и 1155. године. Још од XIII века се троструки портал западног pročеља ове катедрале назива Краљевски портал.⁹⁰⁴ Као у Сен Денију, већи део зодијачког низа приказан је око северног, левог портала (сл. 140, а). Знаци зодијака распоређени су у две архиволте које надвисују тимпанон и надвратнике, приказани у дубоком рељефу у засебним одељцима, смењујући се са представама месечних радова. Као и на левом порталу Сен Денија, број знакова зодијака је непотпун. Међутим, у случају катедрале у Шартру, у питању је свесна одлука настала током конципирања програма да се број знакова и месечних радова сведе на по десет. Овај број кореспондира и броју седећих мушких фигура исклесаних на надвратнику, за које се дуго мислило да представљају апостоле,

⁹⁰⁰ v. supra 264.

⁹⁰¹ W. W. Clark, Suger's Church at Saint-Denis: The State of Research, in: *Abbot Suger and Saint-Denis, A Symposium*, ed. P. Lieber Gerson, New York 1986, 105-131, n. 61.

⁹⁰² L. Grant, *Abbot Suger of St-Denis: Church and State in Early Twelfth-Century France*, London - New York 1998, 253.

⁹⁰³ P. Williamson, *Gothic Sculpture, 1140-1300*, New Haven CT - London 1995, 12.

⁹⁰⁴ A. Katzenellenbogen, *The Scriptural Programs of Chartres Cathedral: Christ-Mary-Ecclesia*, New York 1959, vii.

док према неким новијим тумачењима они заправо приказују старозаветне пророке.⁹⁰⁵ Редослед знакова и радова на архиволтама је такође веома необичан и без преседана. На унутрашњој архиволти, са леве стране приказани су април, Ован, мај, Бик и јун. На десној страни низ поново започиње од основе са фигуром Јануара, знаком Јарца и наставља се ка врху лука месецом фебруара, знаком Водолије и месецом мартом. На спољној архиволти, од основе на левој страни нижу се јул, Рак, август, Лав, септембар, Девица, а на десној, у супротном смеру, приказани су: октобар, Вага, новембар, Шкорпија, децембар, Стрелац. Како је Луј-Ежен Лфевр закључио, овакав необичан распоред имао је за циљ да нагласи четири годишња доба, издвајајући знаке и месеце у четири групе од по три и измештајући их из њиховог низа у оквиру зодијака и године.⁹⁰⁶ Знаци који би према оваквом распореду требало да дођу на врх унутрашње архиволте, приказани су на другом бочном порталу. Рибе и Близанци постављени су на почетку унутрашње архиволте десног портала, наспрамно фигури која представља слободну вештину Музике, праћени њеним представником, највероватније Питагором. У спољној архиволти је приказано осталих шест вештина заједно са ауторима који су се прославили својим знањем и писањем из тих области.⁹⁰⁷ У осталим површинама унутрашње архиволте приказани су анђели који окружују Богородицу са малим Христом на крилу, представљену као *sedes sapientiae*. Одлука да се ова два знака нађу на десном порталу такође није била насумична. У питању су једини двојни знакови у зодијаку, који својом формом упућују на

⁹⁰⁵ У старијим тумачењима, на тимпанону северног портала је приказано Вазнесење, што је навело и Адолфа Каценеленбогена да овај портал назове порталом Вазнесења. Међутим, многе компоненте не одговарају стандардном начину приказивања ове сцене, међу којима је број фигура, њихов седећи став, као и две групе анђела. Марго Фаслер је изнела своју хипотезу према којој је у горњем делу тимпанона приказан Христ који ће доћи, заклоњен облацима, тако да остаје склоњен од погледа пророка који нису дочекали дан Његовог отелотворења. Katzenellenbogen 1959, 24; M. Fassler, *Liturgy and Sacred History in the Twelfth-Century Tympana at Chartres*, *Art Bull* 75/3 (1993) 499-520, 508-9.

⁹⁰⁶ L.-E. Lefèvre, *Le Calendrier-Zodiaque du Portail Royal de Chartres et les Influences Mythriaques*, *Revue Archéol* 5/26 (1927) 207-232

⁹⁰⁷ Katzenellenbogen 1959, 20.

двојну природу Христа.⁹⁰⁸ Такво тумачење било би у складу са тумачењима према којима програм читавог десног портала наглашава идеју Христовог оваплоћења, будући да је његов доњи надвратник испуњен сценама везаним за Христово рођење, као и оним које му претходе, док је у горњем надвратнику приказан Улазак у Храм. Због тога га је Адолф Каценеленбоген назвао порталом Инкарнације.⁹⁰⁹

Комплетан зодијак је приказан на спољној архиволти десног портика северног трансепта који је изграђен након великог пожара који је 1194. године уништио готово читаву катедралу у Шартру, изузев њеног западног pročелја. Скулптурална декорација портика завршена је 20-их година XIII века и како Пол Вилијамсон закључује, највероватније је дело париских скулптора, будући да показује одлике стила који је у том тренутку актуелан у престоници.⁹¹⁰

Међу егземпларима тог стила свакако су и неки од портала катедрале Нотр Дам у Паризу, која је грађена у периоду од друге половине XII века до средине XIII. Почетком XIII највероватније, настао је леви портал западног pročелја. На њему срећемо, слично левом порталу Сен Денија, знаке зодијака на рељефима који украшавају довратник (сл. 141). Као и на старијој опатијској цркви, знаци су смештени у правоугаоне оквире. Врло је могуће да је постојала свесна тежња да се евоцира изглед левог портала Сен Денија, будући да постоје претпоставке да је његов тимпанон првобитно такође био украшен представом Крунисања Богородице.⁹¹¹ Као и на Сен Денију, знаци су приказани на чеоним странама довратника. Њихове унутрашње стране су украшене представама месечних радова, тако да свака од њих кореспондира знаку који влада тим месецом и који је приказан чеоно. Како нису сви знаци могли бити приказани на довратнику, знаци којима почиње и завршава се циклус смештени су на површине

⁹⁰⁸ Адолф Каценеленбоген износи ову претпоставку, али је сматра чистом спекулацијом, која не нуди објашњење за непотпун циклус знакова зодијака на левом тимпанону. *Ibid.*, p. 67, 113.

⁹⁰⁹ *Ibid.*, 7-24.

⁹¹⁰ Williamson 1995, 47.

⁹¹¹ На месту рељефа који се може видети и данас на левом порталу, налазио се мозаик. Памела Блум изнела је хипотезу према којој је тај мозаик садржао представу Крунисања Богородице, односно Тријумфа Богородице. Blum 1986, 212-218.

дадоа. Читав низ започиње знаком Водолије и представе за месец јануар, наставља се приказом Риба и месеца фебруара, и потом знаком Овна који је први приказан на довратнику. Редослед знакова је конвенционалан осим при врху, где су знакови Лава и Рака заменили места. Рељеф са представом Девике који се сада може видети на довратнику, накнадно је убачен, највероватније у XVII веку, док је на његовом месту стајао пано са представом каменоресца који обрађује камен.⁹¹² Како Вилијам Хинкл закључује у свом чланку посвећеном управо овом делу декоративног програма портала, није било потребе за приказивањем знака Девике у оквиру циклуса знакова зодијака, будући да је овај знак већ представљен скулптуром Богородице са Христом постављеном на тримоу портала.⁹¹³ Потврда његове претпоставке може се наћи и у описима изгледа катедрале насталим пре рестаурације Виоле-Л- Дика.⁹¹⁴ Могуће је да то био разлог за мењање редоследа знакова Лава и Рака, да би на тај начин био истакнут знак Девике представљен на тримоу.

За разлику од горе наведених катедрала које су рађене у различитим временским етапама и садрже стилске елементе различитих периода, катедрала у Амијену представља чист израз Високо Готичког стила. Подигнута на месту старе грађевине која је изгорела 1218. године, њена израдња је започета 1220., док је западно прочеље завршено до 1240.⁹¹⁵ Зона сокла читавог прочеља украшена је медаљонима четворолисног облика распоређеним у два реда. У њима су приказане различите персонификације и сцене, док су на онима који украшавају зидове портика северног, левог портала представљени знаци зодијака (сл. 142). Знаци заузимају горњи регистар, док су у доњем приказани кореспондирајући

⁹¹² Hinkle 1967, 291.

⁹¹³ Ibid., 294.

⁹¹⁴ "Le douzième [Signe] est isolé et adossé au trumeau du milieu ... il était un hommage à la glorieuse patronne de la basilique." H. Fisquet, *Histoire archéologique et descriptive des églises de Paris: Notre-Dame*, Paris 1855, 10. "The Zodiac at Notre-Dame is peculiar in its arrangement . . . the sign of Virgo . . . instead of being placed in succession, with the others, is fixed in large dimensions against the pillar which separates the two doors of the porch." Thomas Moule, *Illustrations of the Cathedral Church of Notre-Dame*, London 1846, 44 sqq. cit. in Hinkle 1967, 294.

⁹¹⁵ Williamson 1995, 142.

месечни радови. Необично је што низ започиње знаком Рака и месецом јуном, а завршава се знаком Близанаца и месецом мајем.

Скулптурална декорација ових великих катедрала служила је као узор за подражавање новим грађевинама које су подизане и украшаване у готичком стилу, не само у погледу стилских карактеристика и програмских решења, већ и иконографских појединости које се могу уочити на многобројним представама које су прекривале њихове фасаде. У случају знакова зодијака, одређене специфичности које се могу уочити на неким од најзначајнијих француских катедралних цркава, сусрећу се и у нешто удаљенијим областима. Тако на катедрали у Базасу, на југо-западу Француске, знакови Овна и Бика приказани су окренути на десно стојећи испред дрвећа, слично њиховим представама у Амијену (сл. 143).⁹¹⁶ Вегетативни мотиви уоквирују фигуре ових знакова и на доворотнику левог портала западног pročеља катедрале Нотр Дам у Паризу, за које је Емил Мал истакао да означавају годишње доба Пролећа у којем владају ови знаци.⁹¹⁷ Знаци украшавају спољну архиволту десног портала западног pročеља катедрале у Базасу, која уоквирује тимпанон на коме је приказано Крунисање Богородице, као што се ова сцена појављује на тимпанону левог портала Нотр Дама украшеног знацима.

Осим на фасадама, зодијак је приказиван и на новом медијуму који се појављује на готичким црквама- витражима. Знаци израђени у разнобојном стаклу могу се видети на јужном зиду другог травеја хора катедрале у Шартру (сл. 144), на западној розети катедрале Нотр Дам у Паризу, другом травеју северног клеристоријума катедрале у Соасону (*Soissons*, сл. 145), као и на розети катедрале у Лозани (сл. 146).

У Италији је такође настављена пракса украшавања портала знацима зодијака и у XIII веку. На самом почетку века, 1201. завршен је портал северне фасаде катедрале у Фолињу, који су израдили Бинелус и Родулфус, италијански

⁹¹⁶ J. Gardelles, Les portails occidentaux de la cathédrale de Bazas, *B Monumental* 133/4, (1975) 285-310, 306.

⁹¹⁷ E. Mâle, *The Gothic Image, Religious Art in France of the Thirteenth Century*, tr. D. Nussery, New York 1972, 71.

скулптори (сл. 147).⁹¹⁸ На унутрашњој архиволти, непосредно изнад врата, приказани су знаци зодијака. Постављене у квадратне оквире, испред мањих квадрата, фигуре знакова добиле су наглашену тродимензионалност. Праћени натписима, знаци су лако препознатљиви, будући да поштују правила стандардног начина приказивања. Необичност представља што низ не почиње на левој страни, што је уобичајено на архиволтама, већ са десне. На врху архиволте, између знака Девице и знака Ваге, приказане су, у идентичном оквиру као и остали знаци, две људске фигуре са нимбовима окренуте једна према другој. Њихов идентитет ми је непознат, будући да нису обележене натписима. Једина претпоставка је да су у питању Свети Фелицијан, заштитник града Фолиња, коме је посвећена катедрала, и света Месалина, која је пострадала у исто време, и која се прославља са њим исти дан. Овај светитељски пар приказан је и на мозаику на западној фасади који је урађен почетком XX века. На потрбушју архиволте са знацима, исклесани су у дубоком рељефу симболи јеванђелиста, док су на унутрашњим страницама доворотника приказане фигуре цара Фридриха I Барбаросе и бискупа Анселма, који је био наручилац овог портала.

Знаци зодијака смењују се у редоследу са десна на лево и на зидовима западног pročелја катедрале у Луки (сл. 148). Испод фриза на коме су нижу сцене из живота Светог Мартина Турског коме је катедрала посвећена, у барелефу су приказани месечни радови. Док је свака од персонификација постављена унутар интерколумнија аркаде, знаци су представљени изнад њих у просторима између лукова. У односу на месечне радове, знаци зодијака су знатно мање величине и секундараног значаја у оквиру композиције.

Слично можемо рећи и за знаке зодијака на фасади катедрале у Кремони (сл. 149). Иако им је додељено истакнуто место, изнад лука портика који уоквирује главни портал, знаци су једва уочљиви унутар рељефног фриза. Док су на рељефу из Луке, знаци, иако ситни, издвојени у медаљоне, на катедрали у Кремони приказани су у оквиру месечних радова, у виду пратећих детаља сцена које се нижу готово непрекинуто читавом дужином фриза.

⁹¹⁸ F. Coden, Sguardo d'insieme all'architettura umbra del Duecento, in: *L'Umbria nel XIII secolo*, ed. E. Menestò, Spoleto 2011, 333-420, 339.

На исти начин знаци су приказани и на средишњем порталу базилике Светог Марка у Венецији (сл. 150). На потрбушју друге архиволте, средином XIII века, исклесани су месечни радови уоквирени биљним преплетом, док су знаци смештени у угловима између сцена радова, наспрам бандерола на којима је исписан назив месеца. Знаци су неупадљиви како због малих димензија, тако и због мноштва детаља који прате сцене месечних радова и других орнаменталних мотива.

Зодијак је ипак стекао истакнуто место на тргу Светог Марка, на великом астрономском сату постављеном крајем XV века, на ренесансној кули на северној страни трга. Са друге стране, на самом улазу на трг из правца мора, на углу Дуждеве палате, знаци зодијака украшавају капител осмоугаоног ступца доње аркаде (сл. 151). На њему су приказане персонификације планета заједно са знацима којима владају, осим на осмој страници, окренутој ка тргу, на којој је представљено Стварање Адама.⁹¹⁹

Сличности са циклусом месеци на другом луку средишњег портала Светог Марка уочене су на „Радовановом порталу” катедрале Светог Ловре у Трогиру (сл. 152). Портал носи назив према мајстору заслужном за његов изглед, који је своје име, као и датум завршетка радова- 1240. овековечио на натпису.⁹²⁰ На унутрашњим пиластрима довратника може се видети непотпун циклус месечних радова, на којима су, на сличан начин као у Венецији и претходним примерима из италијанских градова Дућента, знаци уклопљени у сцене месечних радова.⁹²¹ У Трогиру, поједини знаци и учествују у радњама које обележавају месец којим владају: као у случају Водолије, представљене младићем који из

⁹¹⁹ J. Ruskin, *The Stones of Venice*, London 1867, 352.

⁹²⁰ R. Bužančić, *Majstor Radovan*, Zagreb 2011, 17.

⁹²¹ Паралеле са другим циклусима месеци у италијанској скулптури су истицане у литератури, а нарочит куриозитет представља приказ месеца марта са ратничком фигуром и персонификацијом ветра, који се среће једино на базилици Светог Марка и на трогирској катедрали. J. Belamarić, *Ciklus mjeseci Radovanova portala na katedrali u Trogiru*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 30 (1990) 95-143, 98-101, 105- 112. Због тога се често датум завршетка Радовановог портала узима као *terminus ante quem* средишњег портала Светог Марка. Williamson 1995, 130, ft. 24.

амфоре точи воду у купу у рукама старца који припрема храну уз ватру, означавајући активност везану за месец јануар. Знак Риба је такође укључен у сцену којом је обележен месец фебруар, у којој девојка приноси рибу на ватру.⁹²²

И у случају скулптуре Радовановог портала, као и средишњег портала Светог Марка, истицане су везе са делом Бенедета Антеламија и његових ученика, нарочито са представама месечних радова које се могу видети у крстионици у Парми (сл. 153).⁹²³ Иако није извесно када су настале, представе из крстионице су свакако старије, будући да се датују у другу и трећу деценију XIII века.⁹²⁴ Такође, питање где су првобитно стајали рељефи у мермеру на којима су приказане, и даље није разрешено.⁹²⁵ Данас, они се могу видети у интерколумнијама прве галерије, где су накнадно постављени. У високом рељефу приказане су фигуре скоро у природној величини како обављају радове везане за одређени месец, праћене знацима зодијака, мањих димензија у односу на њих. У случајевима где је знак приказан испод поља које заузима фигура месеца, део плоче на коме се налази знак уметнут је у зид испод нивоа галерије, тако да, у тим случајевима, делује да су представе зодијака самосталне у односу на циклус радова.

И у другим северноиталијанским крстионицама срећемо представе зодијака, у различитим уметничким видовима. На поду крстионице Светог Јована у Фиренци можемо видети кружни зодијак израђен техником интарзије од црног и белог мермера (сл. 154). У средишту читаве композиције приказано је Сунце, око којег је исписан палиндром „*En giro torte col ciclos et rotor igne*”. Око Сунца је радијално постављено дванаест колонета наткриљених луковима између којих су шаре у облику спирала и волута. Над средиштем ових лукова, концентрично се шире већи стубови који носе двоструке лукове. Простори њихових интерколумнија украшени су густим геометријским и вегетативним орнаментима и са по једним медаљоном унутар кога је приказан знак зодијака. Поједини знаци

⁹²² С. Fisković, О ikonografiji Radovanovog portala, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 7, 1953, 7-20, 17, cit. u Belamarić1990., 98.

⁹²³ Bužančić 2011, 7; Williamson 1995, 130; M. Rosen, The Republic at Work: S. Marco's Reliefs of the Venetian Trades, *Art Bull* XC/1 (2008) 54-75, 56, n. 9.

⁹²⁴ Williamson 1995, 127.

⁹²⁵ Geese 1997, 322.

су праћени натписима, а дугачак натпис испуњава појас који их окружује.⁹²⁶ Читава композиција је смештена у квадратни оквир, у чијим угловима су приказане сирене које придржавају медаљоне у којима су представе грифона са змијама под ногама. Композиционо, овај под са зодијаком у великој мери подсећа на готичке розете, а такође су уочене и сличности са подом католикона манастира Пантократор, у тематици, као и у распореду геометријских елемената.⁹²⁷

Веома сличан овом поду, у толикој мери да постоје претпоставке да је производ исте радионице, је и под цркве Сан Миниато ал Монте, такође у Фиренци (сл. 155). На основу натписа, знамо да је овај под постављен 1207. године. Као и у фирентинској крстионици, у квадратној основи, чије углове испуњавају сирене са медаљонима грифона, концентрични сегменти раздвојени колонетама и луковима, окружују Сунце у средишту. Оно је приказано више шематично у односу на оно у крстионици. Такође, разлику у односу на под крстионице представља и одсуство натписа у оквиру саме композиције, као и то што знаци нису приказани у медаљонима. Изузетак чини само знак Рака, који стоји у оси са оријентацијом читаве цркве и наспрам улаза. Знаци су нешто већих димензија, и испуњавају готово читава поља интерколумнија. Сви четвороножни знаци су приказани пропети на задње ноге, тако да је наглашена издуженост фигура које су радијално постављене у односу на центар.

Како су Симоне Бартолини и Марко Пјероци утврдили у свом истраживању чије су резултате објавили у чланку 2016. године, зодијак на поду цркве Сан Миниато ал Монте имао је астрономску функцију. Током неколико дана око летњег солстиција светлост би падала директно на знак Рака који је приказан у медаљону и у оси са читавом оријентацијом цркве, чији се олтар налази на југо-истоку. И други светлосни ефекти су наглашавали одређене делове

⁹²⁶ Будући да је натпис оштећен и да се данас не могу видети сва слова, различите транскрипције се могу наћи у изворима. За њихов преглед, v. A. Monciatti, *Ars at in auctore. Novità sullo Zodiaco del pavimento del battistero di San Giovanni di Firenze*, in: *Il pane di segale: Diciannove esercizi di Storia dell'Arte presentati ad Adriano Peroni*, ed. S. Lomartire, Varzi 2016, 155-170, 156-8.

⁹²⁷ C. Pinatsi, *Regional Trends and International Exchange in the Art of Marble Pavements*, in: *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th centuries, Materials of the International seminar November 17–21, 2009*, St. Petersburg 2010, 101-117, 111.

ове базилике и њене декорације, као на дан њеног заштитника, Светог Мине када би светлост падала на олтар крипте у којем су биле похрањене његове мошти. Такође, око дана који су пратили пролећни и јесењи еквиноциј, светлост је падала на фигуре Христа и Богородице приказане на мозаику апсиде.⁹²⁸

Ови истраживачи су такође спекулисали о постојању сличне функције зодијака крстионице у Фиренци. Постоје назнаке у изворима да то јесте био случај, међутим због каснијих преградњи, као и највероватнијег померања зодијака са његове првобитне локације унутар грађевине, немогуће је са поузданошћу тврдити да су светлосни ефекти на површини пода били координисани са значајним астрономским феноменима и црквеним празницима. То је случај и са крстионицом у Парми, где на празник Светог Јована Крститеља светлост пада директно на базен крстионице, као и на лик Христа на фресци на којој је приказано Крштење у Јордану у периоду након еквиноција, односно око дана у које је падао Ускрс.⁹²⁹

Подови са знацима зодијака који су функционисали као некаква врста сунчаника, у италијанским градовима су наставили да се постављају и дуго након периода средњег века: на пример, у XVII веку у катедрали у Палерму, и у XVIII у катедрали у Милану.

Изван Апенинског полуострва, зодијак је приказиван на подовима цркава у XIII веку. У ретро хору Тринити капеле катедрале у Кантерберију, почетком века под је украшен кружним медаљонима у којима је приказано дванаест знакова зодијака, дванаест месечних радова, персонификације Врлина и грехова, као и различита фанатастична бића (сл. 156). Различити енглески истраживачи уочили

⁹²⁸ S. Bartolini, M. Pierozzi, *Astronomy and Solar Symbolism in the Basilica of San Miniato al Monte and in the Baptistery of San Giovanni in Florence*, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 16/4 (2016) 473-480.

⁹²⁹ M. Incerti, *Astronomical Knowledge in the Sacred Architecture of the Middle Ages in Italy*, *Nexus Network Journal* 15/3 (2013) 503-536, 515-18. И у другим италијанским црквама могу се уочити ефекти светлости и сенке координисани са значајним датумима, као у опатији Кјаравале дела Коломба близу Парме, и у опатији у Помпозо. Eadem, *Light-Shadow Interactions in Italian Medieval Churches*, *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*, ed. C. L. N. Ruggles, New York 2015, 1743-1754.

су везе овог дела подне декорације Тринити капеле и пода цркве Светог Бертена у Сен Омеру.⁹³⁰ Осим употребе истог материјала- жутог оолита (икровца), сличних тема- зодијака и месечних радова, истакнуте су и историјске везе између ова два бенедиктинска самостана, нарочито интензивне током XII века. Почетком XIII, шеснаест монаха је протерано из Кантерберија да би уточиште пронашли у опатији у Сен Омеру у којој су провели скоро шест година пре повратка у свој манастир. С обзиром на ову околност, као и на то да су уметници из Сен Омера ангажовани да раде на Британском полуострву током XIII века, врло је могуће да су они заслужни и за медаљоне Тринити капеле у источном делу катедрале у Кантерберију.⁹³¹ Под је вероватно завршен пре него што су у капелу пребачене мошти Томаса Бекета 1220. године, од када ће постати једна од најзначајнијих ходочасничких дестинација.

Култ убијеног надбискупа Бекета раширио се и изван Британског острва. У катедрали Свете Марије у Анањију, читав ораторијум је посвећен овом светитељу. Поред њега смештена је крипта посвећена Светом Магнусу, у којој налазимо представе зодијака међу очуваном сликаном декорацијом која се генерално датује у средину XIII века (сл. 157).⁹³² На своду првог травеја, на самом уласку у крипту, могу се видети остаци зодијачког појаса у којем се, у одвојеним сегментима, сада могу распознати знаци Водолије, Риба, Лава, Рака, Девице. Око њих су насликане златне звезде на белој позадини, док је унутар појаса насликано још неколико концентричних кружница, премда је тешко одредити да ли је још нешто било представљено у средишту свода, будући да је велики део малтера отпао. У пандантифима се могу распознати персонификације ветрова.⁹³³

⁹³⁰ J. Fowler, On Mediæval Representations of the Months and Seasons, *Archæologia* 44/1 (1873) 137-224, 167; N. E. Toke, The Opus Alexandrinum and Sculptured Stone Roundels in the Retro-Choir of Canterbury Cathedral, *Archæol Cantiana* 42 (1930) 189- 221, 193-198.

⁹³¹ Ibid., 196-8.

⁹³² M. Q. Smith, Anagni: An Example of Medieval Typological Decoration, *Papers of the British School at Rome* 33 (1965) 1-47, 4, 6.

⁹³³ M. Bagnoli, The Syzygy at Anagni. Measuring the Gap between Concept and Execution in Medieval Wall Painting, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 72/3 (2009) 313-328, 323.

У исти период се датују и фреске откривене 1995. године у резиденцијалној кули кардинала у оквиру манастирског комплекса Санти Кватро Коронати (*Sancti Quattro Coronati*) у Риму. На своду јужног травеја тзв. Готичке дворане, велике просторије на другом спрату куле, приказан је кружни зодијак, такође веома оштећен (сл. 158). Сличности између сликарства ове дворане и оног у крипти у Анађију су толике да се верује да је иста група уметника заслужна за оба декоративна програма.⁹³⁴ Док у крипти Светог Магнуса преовлађују сцене из циклуса Старог Завета и Апокалипсе, за фреске у Готичкој дворани је истакнуто да имају енциклопедијски карактер, будући да осим знакова зодијака приказују и месечне радове, персонификације годишњих доба, небеских тела, слободних вештина, као и врлина и грехова.⁹³⁵ Осим ове дворане, у кули је била осликана и капела посвећена Светом Силвестру, као и вестибил кроз који се улазило у капелу, на коме је био приказан литургијски календар.

Литургијски календар је осликан и на зидовима ораторијума Сан Пелегрини у Боминаку, у јужноиталијанској области Абруцо (сл. 159). Према натпису знамо да је ораторијум обновљен 1263. године, након чега су највероватније настале и фреске.⁹³⁶ У основама свода који наткриљује ову правоугаону грађевину невеликих димензија, са обе стране се нижу представе које формирају овај циклус. Оне су распоређене у идентична уоквирена вертикална поља која се на врху завршавају тролистом. Док су месечни радови приказани у виду целих фигура које доминирају овим пољима, између сваког од њих је знак зодијака насликан у тролисној лунети, испод којег су исписани најзначајнији празници за тај месец.

Месечни радови и знаци зодијака приказани су у наизменичним панелима и на Фонтани Мађоре у Перуђи (сл. 160). Изградњу ове фонтане наручила је комуна 1275-6, са циљем да обезбеди свежу воду становницима Перуђе, у самом

⁹³⁴ M. B. Hauknes, *The Painting of Knowledge in Thirteenth-Century Rome*, *Gesta* 55/1 (2016), 19-47, 21, n. 10.

⁹³⁵ *Ibid*, *passim*.

⁹³⁶ M. della Valle, *Osservazioni sui cicli pittorici di San Pellegrino a Bominaco e di Santa Maria ad Cryptas di Fossa in Abruzzo*, *ACME- Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università degli Studi di Milano* LIX/III (2006) 101-158, 103.

језгру града, између катедрале и градске већнице. За посао су ангажовани чувени скулптори Никола и Ђовани Пизано.⁹³⁷ Представе везане за месечне радове и зодијак приказане су у доњем реду фонтане. Знаци су доста мањи у односу на друге фигуре. Осим ових представа, на осталим панелима приказане су и персонификације слободних вештина, сцене из римске митологије, Старог Завета, као и хералдичке животиње.

У последњим деценијама XIII века настале су фреске у дворани правде (*Sala di Giustizia*) у замку *Rocca di Angera* изнад Лаго Мађоре на северу Италије.⁹³⁸ Фреске приказују догађаје везане за борбу Отонеа Висконтија за остваривање својих права као надбискупа Милана и његов коначан тријумф над политичким ривалима. У лунетама сале су приказани планетарни богови са зодијачким знацима над којим владају (сл. 161).

Персонификације планета са својим знацима, односно зодијачким кућама, могу се видети и на зидовима *Sala della Pace* у *Palazzo Pubblico* у Сијени (Сл. 162). Фреске које приказују Алегорију добре и лоше владавине урадио је Амброђо Лоренцети крајем треће деценије XIV века.⁹³⁹ Постављене су унутар хоризонталних декоративних бордура у којима су приказане и персонификације слободних вештина, годишњих доба и друге. По два знака прате персонификације планета, осим у случају Венере, са којом је приказан знак Бика, и то не са стране, као у осталим случајевима, већ иза њеног кружног оквира.⁹⁴⁰ Још је Фриц Саксл

⁹³⁷ Фонтана је завршена 1278. године, како сазнајемо са уклесаног натписа. Williamson 1995, 250. D. Gunzburg, The Perugia Fountain: An Encyclopaedia of Sky, in: *Culture and Society, Sky and Symbol, Proceedings of the Ninth Annual Sophia Centre Conference, 2011*, eds. N. Campion, L. Greene, Lampeter 2013, 103-118, 104

⁹³⁸ Фреске су датоване знатно касније, махом око средине XIV века. За различита датовања v. A. Dunlop, *Painted Palaces: The Rise of Secular Art in Early Renaissance Italy*, University Park PA 2009, 177-8.

⁹³⁹ T. Human, *Sienese Painting: The Art of a City-Republic (1278-1477)*, London 2003, 100.

⁹⁴⁰ J. M. Greenstein, The Vision of Peace: Meaning and Representation in Ambrogio Lorenzetti's *Sala della Pace* Cityscapes, *Art History* 11/4 (1988) 492-510, 502-3, 508-9, n. 43. Као једно од могућих објашњења истакнутог положаја ове планете и знака Бика, аутор овог чланка нуди веровање забележено у изворима из XVI века према којима је Сијена основана управо у овом знаку.

уочи повезаност ових представа планета са активностима и занимањима приказаним испод њих у оквиру главне композиције, које су по астролошким веровањима под заштитом и утицајем управо датих планета.⁹⁴¹

Знаци зодијака заједно са персонификацијама планета често су приказивани у италијанској уметности позног средњег века и ренесансе. Могу се видети још на минијатурама преко читаве странице у рукопису насталом тридесетих година XIII века на двору Фридриха II (Paris, Bibliothèque nationale ms. lat. 7330, сл. 163).⁹⁴² Фигуре планета су приказане у краљевском руху, у различитим положајима у зависности у којем положају је планета приказана у односу на астролошки знак- као владар у својим кућама, или у егзалтацији, у анти-кућама итд. Скоро век касније, планете са знацима зодијака у којима владају биће приказане и на тзв. капителу Стварања доње аркаде Дуждеве палате (сл. 151). Из прве четвртине XV века потиче и фреско декорација велике дворане *Palazzo della Ragione* у Падови, настала након великог пожара који је оштетио првобитни слој који је насликао Ђото почетком XIV века (сл. 164).⁹⁴³ Не зна се у којој мери је измењен изглед ових фрески, мада већина истраживача сматра да каснија декорација прати првобитну иконографију, на шта и писани извори из тог времена упућују.⁹⁴⁴ Знаци зодијака представљају део изузетно комплексног астролошког програма заснованог на списима Пјетра д' Абана, који је можда чак и непосредно учествовао у његовом осмишљавању.⁹⁴⁵ Овај лекар и филозоф, који

⁹⁴¹ F. Saxl, Probleme der Planetenkinderbilder, *Kunstchrtnik und Kunstmarkt*, n.s., vol. 30, 1013-21, reprinted in Italian trans. by F. Cuniberto as 'I figli dei planeti' in S. Settis, ed., *Lafede negli astri. Dall'antichita al Rinascimento*, Turin, 1985, 274-9, 473-4, 276 cit. u ibid., 500. Џек Гринстајн је додатно разрадио Сакслове идеје, наглашавајући космички карактер читавог програма *Sala della Pace*. Ibid, passim.

⁹⁴² Blume 2000, 34 sqq; idem, Picturing the Stars: Astrological Imagery in the Latin West, 1100-1550, in: *A Companion to Astrology in the Renaissance*, ed. B. Dooley, Leiden - Boston 2014, 333-398, 348-350.

⁹⁴³ Ibid., 361.

⁹⁴⁴ Dunlop 2009, 96-100, n. 14.

⁹⁴⁵ G. Mariani Canova, Padua and the Stars: Medieval Painting and Illuminated Manuscripts, in: *The Inspiration of Astronomical Phenomena VI. Proceedings of a conference held October 18-23, 2009 in Venezia, Italy*, ed. Enrico Maria Corsini. ASP Conference Series, Vol. 441, San Francisco 2011, 111-129, 116.

се образовао у Цариграду и Паризу, донео је и популаризовао астролошке теорије у Падови, која је представљала један од најзначајнијих образовних и културних центара средњовековног Запада. Зато не треба да чуди да је управо у градској дворани овог града створен највећи астролошки циклус у историји европског сликарства, по речима Ђордане Маријани Канове.⁹⁴⁶ Овај програм из XV века знатно је проширио првобитни, укључујући осим представа знакова зодијака и планета које владају њима према доктрини планетарних домицила, њихових утицаја на људе рођене у њима, и представе кореспондирајућих месеца у години, као и фигуре дванаест апостола. Знаци зодијака са планетарним боговима у периоду ренесансе биће приказани и у сакралном простору, као што се може видети на рељефима које је радио Агостино ди Дућо у Темпију Малатестијану средином XV века.

И пре тога, знаци зодијака су били интегрисани у стриктно религиозне сцене унутар сакралних простора на тлу Италије. Из друге половине XIV века сачувано нам је неколико сцена Стварања света у оквиру којих се могу видети и знаци. Једна од њих може се видети у колегијатској цркви у Сан Ђимињану (*San Gimignano*), у којој је Бартоло ди Фреди 1367. године насликао старозаветни циклус.⁹⁴⁷ Циклус започиње сценом Стварања света у лунети, на којој је у левом углу приказан Христ као Творац кога носе серафими док благосиља космос (сл. 165). Представа космоса заузима већи део композиције и осмишљена је као низ концентричних кружница у чијем средишту је приказ пејзажа који означава још ненасељену Земљу. У крајњем појасу, знатно ширем од осталих који уоквирују Земљу, приказани су знаци зодијака, обележени натписима.

Знаци зодијака такође красе спољни појас који окружује сфере и Земљу у средишту дијаграма који представља космос на фресци која приказује Стварање света, на источном делу тамбура куполе крстионице у Падови (сл. 166, 166, а). Богат сликани програм крстионице израдио је Ђусто де Менабуои средином

⁹⁴⁶ Ibid., 121.

⁹⁴⁷ Датум је познат захваљујући натпису који је поново откривен средином XX века. С. Knapp Fenger, Bartolo di Fredi's Old Testament Frescoes in S. Gimignano, *Art Bull* 63/3 (1981), 374-384, 374, n. 1.

седамдесетих година XIV века.⁹⁴⁸ Сцена Стварања света стоји на почетку циклуса Постања и заузима истакнуто место у топографији крстионице и у оквиру читавог програма. Приказана је изнад олтарског простора и у осовини је са фигуром Христа у темену куполе, Богородице испод њега, као и са Христом на Крсту у сцени Распећа испод куполе. У односу на фреске у Сан Ћимињану, знаци су већих димензија и реалистичније изведени. Земља је представљена скоро картографски.

Представа света у виду концентричних кружница може се видети и на фресци којом започиње циклус Старог Завета у северном пролазу Кампо Санта у Пизи, који је у периоду између 1388 и 1390. урадио Пјеро ди Пућо (сл. 167). На овој фресци, која се обично назива „Теолошка космографија”, приказан је Бог Отац како у рукама држи сфере на којима су приказани анђеоски чиновници, у девет спољних појасева, унутар којих су постављене небеске сфере од којих крајњу представља појас зодијака.⁹⁴⁹ У доњим угловима композиције насликани су свети Августин и свети Тома Аквински.⁹⁵⁰ Кристин Липинкот пак сматра да је на овој фресци приказано Стварање света, што је у складу са њеним положајем у оквиру циклуса и податком да се у документу у којем се налазе детаљи о плаћању ова сцена назива „*istoria genesis*”.⁹⁵¹ Приказивање анђеоских сфера заједно са космографским, Липинкот тумачи као одраз одлуке Четвртог Латеранског сабора према којем је установљена доктрина по којој су анђели створени када и свет, а не пре њега, што је био извор недоумица и полемике у ранијој теолошкој мисли.⁹⁵²

Зодијак се појављује у сценама из циклуса Стварања света и у два рукописа рађена за Анжујски двор у Напуљу у периоду око 1350-1365. У питању су тзв. Хамилтон Библија (Berlin, Kupferstichkabinett 78 E 3, сл. 169) и рукопис *Sententiarium Libri* Петра Ломбрада који се чува у Ватикану (Vat. lat. 681, сл.

⁹⁴⁸ A. Derbes, *Washed in the Blood of the Lamb: Apocalyptic Visions in the Baptistery of Padua*, *Speculum* 91/4 (2016) 945-997, 947-8.

⁹⁴⁹ D. Cole Ahl, *Camposanto, Terra Santa: Picturing the Holy Land in Pisa*, *Artibus et Historiae* XXIV/48 (2003) 95-122, 99.

⁹⁵⁰ R. van Marle, *The Development of Italian Schools of Painting*, Volume V, Berlin 1925, 262.

⁹⁵¹ K. Lippincott, *Giovanni di Paolo's 'Creation of the World' and the tradition of the 'Thema Mundi' in late medieval and Renaissance art*, *Burlington magazine* 132/1048 (1990), 460-8, 468.

⁹⁵² Loc. cit.

168).⁹⁵³ У оба рукописа можемо видети Бога као Свету Тројицу, како исцртава знаке зодијака на уској траци која опасује небеску сферу.⁹⁵⁴ Начин приказивања Свете Тројице карактеристичан је за илуминаторске школе блиске анжујском двору у овом периоду; док су Бог Отац и Син приказани спојеним лицима старијег и млађег мушкарца, крила би требало да означавају Светог Духа.⁹⁵⁵

Зодијак није присутан само на сценама које описују догађаје из прве књиге Постања, већ ће је употребљаван при илустровању и других текстова Старог Завета. Средином XIV века знаци зодијака су насликани на своду јужног травеја нартекса цркве Светих Арханђела у Леснову (сл. 170).⁹⁵⁶ Ова фреска која представља део илустрације 148. псалма јединствен је пример зодијачке иконографије у српској монументалној уметности средњег века. У темену свода приказан је Христ који седи на херувиму окружен анђелима, радијално распоређеним у кругу око Њега. Око круга приказане су персонификације Сунца, Месеца, „воде над небесима”, које се помињу у четвртом стиху псалма и како је натписом обележено шест концентричних кружница које је представљају, као и две планине које означавају град који се помиње у осмом стиху.⁹⁵⁷ Између представа Сунца и воде над небесима, на источној страни свода, приказана су три знака зодијака: Овна, Бика и Рака. Прва два знака су приказана допојасно, из профила, и као и остали знаци, обележена су натписима, док у предњим ногама држе штапове чији врхови наликују симболима тих знакова. Рак има два штапа, по један у оба пара кљешта.⁹⁵⁸ Приказан је пре знака Близанаца, који је смештен у другом реду, након персонификације Јупитера.⁹⁵⁹ Следе га представа Лава и

⁹⁵³ A. Heilmann, *Trinitas Creator Mundi*, *Journal of the Warburg Institute* 2/1 (1938) 42-52, 48.

⁹⁵⁴ Аделхајд Хајман је мишљења пак да је Бог приказан не како исцртава, већ како штапом показује на одређена места на сфери. *Loc. cit.*

⁹⁵⁵ *Loc. cit.*

⁹⁵⁶ Ђурић 1982; Јевтић 2007.

⁹⁵⁷ О различитим становиштима у вези значења ових планина, v. Јевтић 2007, 130. n. 5.

⁹⁵⁸ Симбол за знак Рака приказан је десно од њега. Такође, симбол зодијака приказан је изнад фигуре која означава знак Ваге, с обзиром да је фигура приказана без руку и без штапова.

⁹⁵⁹ Ова аномалија у редоследу знакова тумачена је као последица њиховог приказивања на правоугаоној површини, а не унутар круга. То не делује као уверљиво објашњење. Вероватније је да је знак Рака намерно измештен, да би се нагласио његов значај.

другог знака, чији идентитет није поуздано утврђен будући да његов натпис није сачуван. Срђан Ђурић је мишљења да је у питању знак Стрелца, док је према Николају Окуњеву и Смиљки Габелић, на том месту приказан Јарац.⁹⁶⁰ Фигура је свакако атипична: приказује наог мушкарца који јаше рогату животињу која или има две главе или мању животињу на својим леђима. Испод њих, у доњем реду, приказане су три планете: Марс, Меркур и Венера. На западној страни свода, већи део декорације је настрадао, тако да се данас могу делимично видети само знаци у првом реду: Вага, Рибе и Шкорпија, од које је остао само натпис.⁹⁶¹ Приказ Ваге је најнетипичнији: знак је представљен као две мушке главе спојене једним вратом. Изнад Христа окруженог анђелима такође стоји натпис са уводним стиховима псалма 148. према којима се читава композиција недвосмислено идентификује као илустрација овог текста. Иако се ова тема среће и на другим делима насталим у овој епохи, ни у једном од њих не налазе се представе зодијака.⁹⁶² Како Ивана Јевтић истиче, последња три псалма, која су приказана у нартексу цркве у Леснову, читају се током службе за упокојене, и често се приказују у оквиру декорација нартекса, чији простор је и био намењен за обављање фунерарних обреда и помена.⁹⁶³

Представа зодијака на своду јужног травеја нартекса цркве Светих Арханђела у Леснову јединствена је у обрадама ове теме и јединствена је у српском средњовековном сликарству. Такође, према мојим сазнањима, јединствен је у светској уметности средњег века начин на који су знаци зодијака активно укључени у сцену. И то не као пратећи детаљи уклопљени у сцене месечних радова, већ као индивидуални актери. Како је Ивана Јевтић приметила, њихове главе, тела, штапови које држе у рукама, окренути су ка Христу у средишту

⁹⁶⁰ Ђурић 1982, 66. M.N.L. Okunev, «Lesново», *L'art byzantin chez les Slaves*, Recueil Th. Ouspensky, 2 (Paris, 1930), 239–242, 254–255, pl. XXXVI– XXXVII, 239-40, cit. u Jevtić 2007, 131; С. Габелић, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998, 184.

⁹⁶¹ Натписи на западној страни су исписани на грчком, док су они на источној на старословенском.

⁹⁶² Илустрације псалма 148. могу се видети у нартексу цркве у Кучевишту и у капели Рељине куле у манастиру Рила. Зодијак је такође одсутан на илустрацији овог псалма у Минхенском псалтиру. Jevtić 2007, 131-2.

⁹⁶³ Ibid., 146.

композиције. Они не представљају кружна кретања небеских тела, већ изражавају њихово слављење Господа, на које их позива псалмопојац.⁹⁶⁴

У иконографском и формалном погледу, до сада нису нађене паралеле са лесновским фигурама зодијака. За неке од њих већ је истакнуто у литератури како су без преседана у античкој и византијској уметности.⁹⁶⁵ Хронолошки близак живопису Леснова је типик манастира Ватопед (Vatopedi cod. 1199), међу чијим илустрацијама налазимо представе знакова зодијака, заједно са месечним радовима у оквиру календара (сл. 171). Међутим, ове фигуре знакова су доста класичније у свом изгледу и не показују никакве стилске везе са онима из Леснова.⁹⁶⁶ Знаци се могу видети и на страницама доста старијег Свјатославовог зборника, из 1073. године, али такође показују мало сличности са лесновским знацима (сл. 172).⁹⁶⁷ На икони која се чува у црквеном музеју у Скопљу са краја XVI века, а која је настала у манастиру Светих Архангела у Кучевишту, и представља илустрацију истог псалма, приказани су неки од знакова зодијака распоређени у два регистра, одељени у засебна правоугаона поља у којима су осим њих насликани и Сунце, Месец и звезде.⁹⁶⁸

Према распореду фигура знакова зодијака подељених у две групе око фигуре Христа у средишту композиције, уочавамо сличности са представама које можемо видети на молдавским црквама на северу данашње Румуније, на којима је приказано савијање небеског свода. Ове представе чине део Страшног суда, махом на спољним западним зидовима ових цркава, чији живопис потиче из XVI века. У питању су католикони манастира Воронет (сл. 173), Пробота (сл. 174), Молдовита (сл. 175) и Сучевита.⁹⁶⁹ На свим овим представама приказани су

⁹⁶⁴ Ibid., 144.

⁹⁶⁵ Ibid., 133.

⁹⁶⁶ Ibid., 134.

⁹⁶⁷ Ibid., 135; М. Тутковски, Представите на зодијакот во византиското и пост-византиското сликарство од Р. Македонија, *Патримониум. МК- Списание за културното наследство-споменици, реставрација, музеи* 3/7-8 (2010), 277-288, 278.

⁹⁶⁸ Ibid., 280.

⁹⁶⁹ А. Corban, Representations of the Zodiacal Signs in the Western and Romanian Iconography, in: *The Proceedings of the International Conference Globalization, Intercultural Dialogue*

анђели како савијају небески свод као свитак, на којем су Сунце и Месец и знаци. На фресци из Проботе, у приказу Ваге и Близанаца можемо уочити сличности са лесновском фигуром Ваге. Будући да знаци у Проботи не прате зодијачки низ, тешко је утврдити које фигуре представљају који од ова два знака, али несумњиво је да двојне фигуре, у једном случају окренуте једна од друге и спојене доњим делом трупа, у другом- спојене ногама и окренуте једна ка другој, представљају ове знакове. У манастиру Молдовита, знак Ваге је приказан као две наге фигуре окренуте једна од друге. Једино овде знаци нису приказани у низу, већ распоређени по расположивим деловима зида. Много чешће у пост-византијском сликарству се може видети кружни зодијак. Сачувана је неколицина примера у црквама на територији Бугарске, Грузије, Грчке и Македоније. На многима од њих, зодијак окружује лик Христа приказаног у средишњем медаљону.⁹⁷⁰

Као што можемо видети на примерима молдавског сликарства, зодијак је могао бити употребљаван при илустровању текста Апокалипсе. И пре тога, знаци

and National Identity. Section: Language and Discourse, 1, ed. I. Boldea, Tîrgu-Mureş 2014, 40-50; M. E. McVey, *Beyond the Walls: The Easter Processional on the Exterior Frescos of Moldavian Monastery Churches*, мастер теза одбрањена на Бригам Јанг универзитету, 2009, 9.

⁹⁷⁰ Такав је случај и на илустрацији 148. псалма на своду нартекса цркве Светог Ђорђа у Полошком из прве деценије XVII века. У Грчкој, на полуострву Мани нарочито су честе представе Христа унутар круга зодијака као илустрације последња три псалма, као што се може видети у цркви Светог Јована у Платси, Светог Николе у Кастанији, цркви Панагиа Ниамери (Зоодокос Пиги) на тврђави Зармата, цркви манастира Декулос у Итилу, настали махом у другој половини XVIII века. Већина ових примера може се видети на сводовима нартекса, као у Леснову. На цркви Светих Арханђела у Ареополису са краја XVIII века, знаци зодијака су урађени у рељефу испод кровног венца на спољним страницама олтарске апсиде. У Бугарској се могу видети представе точка среће као у цркви у Арбанасима са живописом из XVII века, као и у цркви Светог Јована Претече у Бистрици из XIX века. У Грузији, зодијак се може видети унутар чувене Светитшквели катедрале у Мтшкети. Тутковски 2010, 282-4; E. Bakalova, *The Wheel of Life in 17th century painting- iconographic sources*, *Zbornik Matice Srpske za likovne umetnosti* (2003) 9-19; R. Traquair, *Laconia: III. Medieval Churches. The Churches of Western Mani*, *The Annual of the British School at Athens* 15 (1908/1909), 177-213, 199, 205. Знаци зодијака могу се видети у правоугаоним оквирима и маргинанама месецослова илустрованог псалтира рађеног највероватније по руском предлошку 1664. године, који се чува у Патријаршији у Београду (Р.29). М. Harisijadis, *Psaltir R. 29 sa ilustrovanim mesecoslovom patrijaršijske biblioteke u Beogradu*, *Zbornik likovnih umetnosti* 1 (1965), 175-195.

су се могли видети на сценама које приказују догађаје описане у књигама Новог Завета. У питању су Благовести које је насликао Јан ван Ајк око 1434/6, и које се чувају у Националној галерији у Вашингтону (*National Gallery of Art, Andrew W. Mellon Collection*, 1937.1.39, сл. 176).⁹⁷¹ Како је Ервин Панофски истакао, ово је први пут да је сцена Благовести насликана у ентеријеру цркве, који по дуплим стубовима подсећа на наос катедрале у Сансу или хор Кантерберија, који је ван Ајк можда посетио 1428.⁹⁷² Под који је насликан тако да изгледа да је рађен у нијело техници, такође подсећа на хор Кантерберија. Како су показала испитивања инфрацрвеним рефлектограмом, на скицама испод слоја боје може се видети да је према првобитној замисли, правоугаона поља на поду требало да буду прекривена ромбоидном декорацијом уместо наративним сценама које се сада могу видети.⁹⁷³ По томе можемо закључити да је изглед пода, урађен можда по жељи наручиоца, носио нарочито симболичко значење, о чему су, осим Панофског, спекулисали и други аутори.⁹⁷⁴ Док су у правоугаоним пољима приказане сцене из циклуса о Самсону, као и Давид који убија Голијата, у медаљонима постављеним на укрсницама трака које их уоквирују могу се видети поједини знаци. Међу знацима који су уочљиви препознајемо знак Стрелца, Лава, Рака, и један део Јарца у трећем реду. Још три медаљона су делимично видљива, али на њима нису приказане фигуре зодијачких знакова, већ фантастична и хибридна бића. Разлог за њихово постављање унутар низа није познат, и различите претпоставке о њиховом идентитету и значењу су изношене у

⁹⁷¹ Датовање према J. O. Hand, *The Annunciation*, in: *Early Netherlandish Painting, Collections of the National Gallery of Art Systematic Catalogue*, eds. J. O. Hand, M. Wolff, Washington - Cambridge MA 1986, 76-86, 82.

⁹⁷² E. Panofsky, *Early Netherlandish Painting, Volume I*, Cambridge MA 1953, 137-8. Панофски је истакао и значај комбинације романичког и готичког стила присутне у ентеријеру која симболише Стари и Нови Завет.

⁹⁷³ E. M. Gifford, *Van Eyck's Washington Annunciation: Technical Evidence for Iconographic Development*, *Art Bull* 81/1 (1999) 108-116, 112-3.

⁹⁷⁴ Нарочиту пажњу декорацији пода придаје Џон Ворд у J. L. Ward, *Hidden Symbolism in Jan van Eyck's Annunciations*, *Art Bull* 57/2 (1975) 196-220. Узимајући у обзир открића изнета у Gifford 1999, Керол Пуртл је у истом броју Арт Булетина изнела своја тумачења значења декорације пода у оквиру композиције. C. J. Purtle, *Van Eyck's Washington Annunciation: Narrative Time and Metaphoric Tradition*, *Art Bull* 81/1 (1999) 117-125.

литератури.⁹⁷⁵ Упркос томе, Ервин Панофски је изнео претпоставку да је распоред фигура такав да арханђео стоји на медаљону који приказује знак Овна, знак у оквиру којег пада празник Благовести, а да је испод Богородице приказан знак Девике.⁹⁷⁶ У сваком случају, одабир и распоред знакова на паноу Благовести није насумичан, као и остатак насликане архитектонске и фреско декорације храма у којем се догађај одвија, учествује у комплексној иконографији сцене. Како Џон Оливер Хенд напомиње, сва досадашња тумачења те иконографије ипак остају непотпуна, будући да је пано са Благовестима по свој прилици представљао лево крило триптиха о чијем изгледу и тематици можемо само да нагађамо.⁹⁷⁷

Зодијак ће бити приказан и на сцени Изгона из раја, као што се може видети на панелу који је средином XV века насликао Ђовани ди Паоло (сл. 177). Дуго се у литератури сматрало да овај панел приказује Стварање света управо због тога што Бог Отац показује руком на круг зодијака који окружује остале сфере и то на месту знака Овна, за који се веровало да је знак у којем је свет настао.⁹⁷⁸ Лоринда Диксон је међутим показала да знак Овна на овом панелу заправо упућује на празник Благовести, чији датум такође пада у период када је Сунце у Овну. Благовести, као догађај који означава тренутак инкарнације Христа, искупитеља од првобитног греха, често је био повезиван управо са Изгоном из раја, и у теолошкој мисли и у уметности од краја XIV века.⁹⁷⁹

⁹⁷⁵ Ward 1975, 202-4.

⁹⁷⁶ Panofsky 1953, 138-9. Ворд закључује да, упркос прекидима, низ знакова јесте изложен на такав начин да подржава теорију Панофског. Ward 1975, 204.

⁹⁷⁷ Hand 1986, 81.

⁹⁷⁸ L. S. Dixon, Giovanni di Paolo's Cosmology, *Art Bull* 67/4 (1985) 604-613, 604; Lippincott 1990.

⁹⁷⁹ Dixon 1985, 611-2.

7. ХРИСТИЈАНИЗАЦИЈА И АПРОПРИЈАЦИЈА МОТИВА ЗОДИЈАКА У УМЕТНОСТИ СРЕДЊЕГ ВЕКА

У овом поглављу докторске дисертације посветићемо се испитивању процеса апропријације мотива зодијака у визуелним уметностима средњег века-различитих услова који су омогућили преузимање овог мотива из античке уметности и фактора који су допринели његовој популаризацији и заступљености у различитим уметничким видовима, распрострањености у различитим географским и културним подручјима током средњег века, као и трансформацијама које је током тог периода доживео. С тим циљем, најпре ћемо у кратким цртама изложити преглед појаве мотива током средњег века који смо у претходним поглављима детаљније обрадили.

Како смо могли видети у поглављима посвећеним представама зодијака у средњем веку, зодијак се на Западу Европе појављује почетком IX века међу илустрацијама рукописа „научне” садржине, а од средине века и у оквиру ликовне декорације литургијских и библијских књига. Из истог периода потичу и предмети такође литургијске намене, као што су ковчежићи из Минхена и Кведлинбурга (сл. 81a, b, c, d, 82) који уједно представљају и најстарије примере зодијака у скулптуралној пластици средњег века. У каснијој уметности, тешко је изводити закључке о тенденцијама и правилностима у појављивању представа зодијака будући да многе од њих нису прецизно датоване или постоје различита становишта о времену њиховог настанка. У такве примере свакако спада и тканина светих Евалда из цркве Светог Куниберта у Келну (сл. 90), чији настанак истраживачи различито смештају у период од IX до XII века.⁹⁸⁰ Временски распон од краја IX до почетка XII века није нарочито богат примерима зодијака који се са сигурношћу датују у њега. Нарочито мало има оних које се датују у X век. Знаци су додати у овом веку у Ателстанов псалтир (British Library, Cotton MS Galba A XVIII), а насликани су и у Сакраментару из Фулде (Göttingen, Lib., Univ.-Bibl.,

⁹⁸⁰ Coatsworth 2001, 292-307, 300. V. supra 258, n. 829.

Theol. 231), као и на канонским таблицама јеванђеља из Флерија (W.3.14R). У свим овим рукописима, знаци су приказани појединачно. Представе читавог зодијака срећемо поново од XI века- у Сен-Васт библији (Arras VM MS 559, сл. 87) из прве половине XI века, као и у медицинској компилацији Paris, Bibl. Nat. Ms.lat. 7028 са краја XI века (сл. 86). Чак две композиције које садрже дванаест знакова зодијака могу се видети у рукопису *De Universo* Рабана Маура, насталог у Монте Касину у XI веку (Cod. Cas. 132, fol. 118, fol. 135v, сл. 88, 89). Појединачни знаци красили су и друге рукописе настале у овом веку, а такође се могу видети и на „звезданом плашту” из Бамберга (сл. 91). Појединачни знаци у каменој пластици израђени су у трећој четвртини XI века као украс опатијске цркве у Браувајлеру, мада не знамо где су тачно били постављени ни како су били распоређени ови правоугани панели са рељефима знакова (сл. 92). Вероватно је да су формирали некакав низ, као знаци на Порталу Јагњета цркве Сан Исидоро у Леону (сл. 93). Ови рељефи, као и читав портал, датују се у прелаз из XI у XII век, од када можемо пратити прогресиван раст приказивања зодијака у монументалној декорацији, како у фигуралној пластици, тако и у зидном сликарству. Представе зодијака у монументалном сликарству знатно су се мање очувале и врло је вероватно да су биле заступљеније него што нам сведоче сачувани примери, врло често у веома лошем стању или драстично измењени каснијим рестаурацијама. Међу примерима који су се очували, бројни су они на којима су знаци насликани на површинама лукова, било на потрбушјима, било на чеоним странама, у различитим деловима храма. Најбројнији су они примери испред олтарског простора, као у Пентеону краљева у Леону (сл. 94), или на тријумфалним луковима, као у Сен Илер л Гран у Поатјеу (сл. 96), у цркви Сен Луп у Сен Луп д Но (сл. 100), или у цркви Светог Михајла у Копфорду (сл. 99) и цркви светог Мартина у Вестместону. Знаци су красили и сâм олтарски простор, као у апсиди Сен Жермијеа у Уржуу (сл. 97). Такође су приказани и на потрбушјима лукова који су водили из главног у бочне бродове у Сен Пере у Сорпеу (сл. 98, а, б), а осим у наосу, могли су се видети и у нартексу, као у Сен Савен сур Гартам (сл. 95).

Осим у монументалној декорацији, зодијак ће у XII веку наставити да се приказује на црквеном мобилијару, како се може видети на примерима

епископског жезла из Викторија и Алберт музеја (сл. 101), и оловних крстионица норманских цркава (сл. 102, 103). Ове крстионице представљају специфичан пример, будући да се осим на једном примеру из Нормандије, срећу само на тлу Британије. Док пример из Брукленда представља једини на којем се могу наћи сви знаци зодијака, неколицина енглеских крстионица из овог периода поседује приказе неколико знакова или месечних радова.⁹⁸¹ Непотпуни знаци зодијака присутни су и на каменом украсу енглеских портала XII века и вероватно да представљају покушај подражавања декорације портала континенталне Европе чије су архиволте све чешће испуњене представама зодијака. Нарочито особену и велику групу представљају ступњевити портали југо-западне Француске, чије, најчешће спољне архиволте поседују знаке зодијака.

У одређеним областима појављују се карактеристична решења и специфичан распоред зодијачке декорације у оквиру пластичног украса. У области Шаранте, знаци су приказани у хоризонталним низовима, на различитим деловима западне фасаде. Осим на западној фасади, знаци су могли бити постављени и на другим деловима храма у различитим регијама, као на источној фасади цркве Сен Острмоан у Исоару (сл. 116). У области Оверње, знаци су исклесани на профилисаним венцима који уоквирују западна pročелја. Слична решења која видимо на црквама једне области и нигде изван ње сведоче о искључиво локалном уметничком значају тих споменика. Далеко већи утицај је морала имати скулптура великих ходочасничких цркава, попут оних у Везлеу и Отену, у којима можемо видети архиволте са знацима у медаљонима (сл. 120, 121). Такође значајна ходочасничка дестинација била је Сагра ди Сан Микеле у северној Италији, у којој је један од портала украшен знацима зодијака исклесаним на унутрашњој страни довратника (сл. 136). Мајстор који је израдио овај портал, чувени Николо, заслужан је и за знаке који се могу видети на портику средишњег западног портала катедрале у Пјаћенци (сл. 137, 137, а, б).

Пракса украшавања западних фасада знацима зодијака наставиће се и на црквама које данас називамо готичким и могу се видети на прото-примерима овог стила, попут цркве Сен Денија (сл. 139) и катедрале у Шартру (140, а, б).

⁹⁸¹ V. supra 264.

Приказивани су и на фасадама других значајних катедралних цркава, какве су биле црква Нотр Дам у Паризу (сл. 141) и катедрала у Амијену (сл. 142). Осим у камену, знаци су у XIII веку почели да се приказују и на стаклу и могу се видети на витражима великих катедрала. Као и на скулптуралној декорацији, знаци зодијака на готичким витражима махом су уклопљени у густу мрежу различитих мотива са којима чине део декоративне шеме и у односу на које нису истакнути ни величином ни нарочитим положајем. Будући да готичка pročелја поседују махом три портала, знаци нису постављени на средишњи, већи, већ на један од бочних, углавном леви портал, што вероватно поседује посебан значај и значење.

Редак пример истакнутог положаја знакова у овом периоду представља портал северне фасаде катедрале у Фолињу са почетка XIII века (сл. 147). На италијанским фасадама овог века, знаци нису приказани самостално као у Фолињу, већ су уклопљени у представе месечних радова, једва приметни будући да су доста мањих димензија и да су често интегрисани у радњу сцене.

Осим на фасадама, зодијак је могао бити и део скулптуралног украса унутрашњости храмова. Постао је и релативно чест мотив на подовима цркава зрелог средњег века. Веома често знаци су уклопљени са сценама из старозаветних циклуса, као у цркви Сен Бертен у Сент Омеру (сл. 129), Светог Гереона у Келну (сл. 130), католикону Пантократора у Цариграду (сл. 131, а, б), катедрали у Отранту (сл. 132), цркви Светог Колумбана у Бобију (сл. 134). За бројне друге храмове налазимо индикације да су поседовали зодијачки украс на подовима, на жалост, само у писаним изворима, будући да су подови, нарочито мозаички склони пропадању. У појединим примерима из XIII века, уочена је тежња да се одређени знаци зодијака нагласе светлошћу која је падала на одређене значајне датуме. То је био случај за зодијаком на улазу у цркву Сан Миниато ал Монте (сл. 155). Међутим, како је велики број средњовековних цркава претрпео различите преградње, а неретко су и делови украса пода премештани из једног дела храма у други, ти осмишљени светлосни ефекти се не могу непосредно опазити, већ се о њиховом присуству може спекулисати само вршењем комплексних прорачуна. Стварање овакве природне светлосне декорације захтевало је висок ниво знања из области астрономије и градитељства, и вероватно је да је постојала тежња при градњи ових цркава да се истакне

величина тог знања. Тако нешто се може уочити и у појединим италијанским сликаним програмима XIII века.

Представе зодијака могу се видети на фрескама изразито енциклодијског карактера, какве су оне откривене у готичкој дворани куле кардинала у Санти Кватро Коронати у Риму (сл. 158). У крипти Светог Магнуса катедрале у Анађију, представи зодијака на своду изнад улаза (сл. 157) следи представа човека као микрокосмоса на своду другог травеја, док су на зидовима приказане фигуре Галена и Хипократа, као и вероватно математичара Еуклида и Хермана, које нису сачуване.⁹⁸² Такође, на пиластру до фреске са чувеним лекарима, насликан је дијаграм који приказује повезаност четири елемента.⁹⁸³ Знаци зодијака заједно са месечним радовима красе рељефе на фонтани у Перуђи, на којој су приказане и персонификације слободних вештина (сл. 160).

Представе знакова зодијака у секуларним дворанама италијанских палата на којима су знаци приказани са персонификацијама планета сведоче о њиховом примарно астролошком значењу у оквиру сликаног програма, као у *Sala di Giustizia* у замку *Rocca di Angera* (сл. 161) и *Sala della Pace* у *Palazzo Pubblico* у Сијени (сл. 162), и у каснијим фрескама из *Palazzo della Ragione* у Падови (сл. 164), али и у фигуралној пластици, као на капителу доње галерије Дуждеве палате (сл. 151) и на рељефима у Темпију Малатестијану. Ово астролошко значење није представљало сметњу да знаци буду приказани заједно са апостолима, као у Падови, или заједно са сценом Стварања Адама на Дуждевој палати, или унутар цркве, као у Риминију.

Интегрисање зодијачке иконографије у стриктно религиозни контекст могло се видети у италијанским црквама још од треће четвртине XIV, на сценама које су приказивале Стварање света, као у Сан Ђимињану (сл. 165) и крстионици у Падови (сл. 166, 166 а). За разлику од ранијих представа зодијака у монументалном сликарству средњег века, овде знаци нису приказани као самосталан мотив, већ чине део наративне сцене. Нешто другачија је представа из Кампосанта, уколико прихватимо претпоставку да приказује Стварање света, за

⁹⁸² Smith 1965, 9.

⁹⁸³ Vagnoli 2009, 314.

шта постоје јаке индиције (сл. 167).⁹⁸⁴ Овим монументалним представама претходиле су минијатуре наполитанских рукописа насталих око средине XIV века за анжујски двор, у којима се може видети Творац како исцртава знаке зодијака на небеској сфери (сл. 168, 169).

На свим овим наведеним примерима италијанског религиозног сликарства, зодијак је приказан као део структуре света. Заједно са осталим елементима, приказани су знаци и на своду нартекса Светих Арханђела у Леснову (сл. 170). Како их и позива псалмопојац у 148. псалму, знаци хвале Господа заједно са осталом творевином. Они активно и равноправно са осталим приказаним симболима учествују у сцени, што представља праву реткост у дотадашњој историји њиховог приказивања.

Иако приказани само као део декорације црквеног ентеријера на пану са Благовестима, знаци ипак учествују у комплексној симболици којом је испуњена читава сцена, о чему ће бити више речи у наставку поглавља. Осим што припадају значењском нивоу слике, знаци сведоче да су у периоду позног века њихове представе сматране за уобичајен елемент црквене декорације.

Кроз овај хронолошки преглед појава мотива зодијака у визуелним уметностима средњег века, могли смо да стекнемо дојам којим ритмом и којом фреквенцијом су се његове представе приказивале, у различитим уметничким видовима, на различитим географским подручјима, у различитим иконографским варијететима и програмским целинама. Од рукописа „научног” карактера, до литургијских књига и предмета, монументалне декорације како унутрашњости храмова, тако и њихових фасада, и то најчешће најистакнутијих делова- западних pročелја и портала, зодијак је од средине IX века укључен у хришћанску сакралну уметност у којој ће се приказивати током читавог средњег века у готово неизмењеном облику у односу на његове представе настале у римском царском периоду.

Оно што се такође може уочити из прегледа изложених у ранијим поглављима, је да су измене и хришћанске адаптације у изгледу знакова

⁹⁸⁴ Lippincott 1990, 468, v. supra 293.

релативно ретке у односу на целокупан корпус средњовековних представа зодијака. Ти покушаји христијанизације зодијака у визуелним уметностима махом нису директни и недвосмислени као примери који се срећу у књижевности које смо у претходном делу рада навели.

7.1. Примери христијанизације зодијака у уметности средњег века

Измене у изгледу знакова зодијака могу се видети и на најстаријој представи зодијака насталој на средњовековном Западу- Basel, Universitätsbibliothek, F III 15a, fol. 23r (сл. 67). Ипак, у овом случају не можемо бити сигурни да ли је уметник свесно желео да одступи од иконографских стандарда приказивања знакова или просто није ни био упознат са њима. Како је Хенри Крафорд истакао, а Бил Ширан изнео додатне потврде његовој тези- знак Ваге је највероватније приказан као арханђео Михајло, уколико прихватимо претпоставку да су на цртежу ове фигуре приказана крила и труба.⁹⁸⁵

На вероватно још старијој представи читавог зодијака, насталој на тлу Источно римског царства- Сунчевој табели на fol. 9r Птолемејевих Приручних таблица које се чувају у Ватикану, Vat. gr. 1291. (сл. 66)- могу се уочити наговештаји тежње за христијанизацијом овог дијаграма. Ти наговештаји су присутни не на фигурама знакова, већ на средишњој фигури Сола у квадрили. Како смо већ напоменули, корбач који ова фигура држи у рукама вијори изнад глобуса тако да делује као да формира глобус круцигер.⁹⁸⁶ Такође, између коња који вуку квадригу може се видети облик крста. Будући да је вертикални крак благо искривљен вероватно је да ова форма треба да представља део запреге. Стивен Фајн, пак у њој види експлицитан вид христијанизације којим је грчко-римски бог трансформисан у Христа.⁹⁸⁷ Ипак, да је наручилац или уметник

⁹⁸⁵ Crawford 1925, 130-1; B. Sheeran, *An Irish Zodiac Preserved in a Library at Basle*- <http://www.radical-astrology.com/irish/miscellany/irishzodiac.html> [21.8.2015]; v. supra 192, n. 675.

⁹⁸⁶ Овај детаљ уочио је и Бенџамин Андерсон. Anderson, дисертација, 108.

⁹⁸⁷ Fine 2005, 197

заслужан за овај дијаграм желео да прикаже Сунце на тај начин, вероватно би и његову физиономију ускладио тадашњим конвенцијама приказивања Христа. Међутим, већа је вероватноћа да је једини циљ ових амбивалентних визуелних средстава био да евоцирају представе хришћанских владара, односно владара као таквих, који су у време настанка рукописа свакако били хришћански.

Краљевски изглед даван је и фугурама Сола и Луне који су приказивани унутар круга зодијака у појединим рукописима Аратее. На Paris, Bibliothèque Nationale Lat 12957, fol.72r, Сол је нацртан са зракастом круном (сл. 69). Као и на другим примерима, Сол на себи има хламиду, а Луна хаљину са лоросом. На илустрацији из Dresden, Sächsische Landesbibliothek Staats- und Universitätsbibliothek Ms D.C. 183, fol.28v, обе фигуре у рукама држе по један глобус круцигер (сл. 70).

У литератури су истакнуте аналогije између представа Сола и Луне унутар круга зодијака какве се могу видети бројним рукописима раног средњег века, и представе Христа и Цркве унутар зодијака, као на илустрацији Песме над песмама у Сен-Вааст Библији (Arras VM MS 559, 144v, сл. 87).⁹⁸⁸ У писањима раносредњовековних отаца истицано је како ова песма представља префигурацију односа Христа и небеске невесте- Цркве, као и да Сунце представља Христа, а Месец Цркву.⁹⁸⁹

Поређења Христа са Сунцем и светлошћу бројна су у хришћанској теологији и базирана на различитим деловима текстова Старог и Новог Завета.⁹⁹⁰

⁹⁸⁸ Reilly, дисертација, 175-6; v. supra 256-7.

⁹⁸⁹ Loc. cit.

⁹⁹⁰ Псал.:19:1-6; Малах.:4:2; Јован 8:12. "just as they say that the light of the sun on earth is indivisible and inseparable from the sun in the heavens; as when it sinks, the light sinks along with it; so the Father, when He chooses, say they, causes His power to spring forth, and when He chooses, He makes it return to Himself." Justin Martyr, *Dialogue with Trypho*, 128, tr. M. Dods, G. Reith, Buffalo NY 1885. „Јер као што сунце у нашем свету, не расуђујући, не бирајући, већ једноставно постојећи, осветљава све, што је по својим особинама способно да прима његово светло, тако и превасходно сунце Добра својеврсно онострано, опстајући изнад свог нејасно утиснутог прволика, само снагом сопственог постојања шири сразмерно свему постојећем зраке васцеле Доброте.“ Св. Дионисије

Ипак, ретке су визуелне представе у којима можемо видети Христа приказаног као Сола. Напоменули смо како се представа Сола на fol. 154v Paris, VM Ms. Lat. 7028. (сл. 86) некада идентификује као Христ, међутим, ништа од атрибута не упућује недвосмислено на то, иако према изгледу и ставу, подсећа на бројне представе Христа Пантократора.⁹⁹¹ Таква неодређеност у представљању је вероватно последица намере уметника. Са једне стране избегнуто је експлицитно поистовећивање Христа са паганским божанством које се могло препознати према стандардним атрибутима као што су соларна круна, круг зодијака и персонификације годишњих доба. Средњовековни посматрач је са таквим представама могао бити упознат не само посредством сачуваних античких и позноантичких споменика, већ и бројних представа у рукописима средњег века, као у већ поменутих рукописима Аратее.

У најпознатијем примерку, рукопису Лајденске Аратее, примећујемо тежњу за християнизовањем једне од представа знакова. У питању је минијатура преко целе странице на којој су приказани Близанци (Leiden, Universiteitsbibliotheek, Voss. lat. Q. 79, fol. 16v, сл. 178). Изнад полунагих фигура, приказаних на потпуно класичан начин, са атрибутима Амфиона и Зета, али и белим пилос капама Диоскура, насликани су златни крстови.⁹⁹²

Овакав начин давања хришћанског значења знацима зодијака без уношења драстичних измена у њихов изглед, већ искључиво уметањем хришћанских симбола евоцира фриз са западног pročеља Мале Митрополије у

Ареопагит, *О божанским именима*, IV, 1, пр. А. М. Петровић, *Култура пиписа*, посебно издање-Огњишта православне духовности (2010), 573-645.

⁹⁹¹ Kühnel 2003, 163, sqq; Arad 2004, 71; v. supra 255, n. 821.

⁹⁹² Иако се знак Близанаца од античког периода најчешће доводи у везу са Кастором и Полуксом, синовима Леде од којих је један зачет од смртног оца, а други од Зевса у виду лабуда, није ретко да се овај зодијачки пар доводи у везу и са Амфионом и Зетом, синовима Зевса и Антиопе. Будући да се Зет бавио земљорадњом и сточарством, он се приказује са српом или штапом, а Амфион са лиром коју му је поклатио Хермес. Са тим атрибутима се могу видети Близанци на мозаику из Сефориса, као и касније у бројним копијама Германиковог превода Аратових Феномена. Беле пилос капе представљају пак атрибут Диоскура, које симболишу остатке јајета из којег их је мајка Леда излегла. Dolan, дисертација, 293-4; Ramírez-Weaver, дисертација, 162.

Атини, где су између знакова и персонификација месеци накнадно уклесани крстови. Крст визуелно „пробија” круг зодијака на минијатури Утрехтског псалтира (fol. 36r, сл. 74), где представља део копља у рукама Христа који убија змију и лава под својим ногама. Крст са словима алфа и омега уклесан је између знака Ваге и Шкорпије на рељефном фризу уграђеном на северни зид наоса катедрале у Вијену (сл. 124).

Алфа и омега могу се видети и на тканини из цркве светог Куниберта, где су ова слова извезена уз персонификацију Године окружене знацима зодијака (сл. 90). На плашту Хајнриха II изнад медаљона са знацима зодијака извезено је четрнаест медаљона у којима су приказани крст и четири симбола јеванђелиста (сл. 91).⁹⁹³

Симболи јеванђелиста исклесани су и на потрбушју лука на којем су приказани знаци на катедрали у Фолињу (сл. 147), а на архиволти портика средишњег портала катедрале у Пјаћенци, између знакова зодијака постављена је Божија рука обележена натписом DEXTERA DEI, као и анђели који придржавају звезду и комету (сл. 137, 137, с).

Такође у Пјаћенци, али у цркви Сан Савино, на поду крипте на ком су приказани знаци у медаљонима, знак Овна је приказан у виду јагњета (сл. 135). “*non Aries sed agnus exserpit*”- овакво решење као да је било инспирисано беседом светог Зенона или можда њеном обрадом у поему коју је у IX веку саставио Пацифик из Вероне.⁹⁹⁴

Замене конвенционалних фигура зодијака неким од устаљених хришћанских симбола и фигура релативно су ретке. Пример визуелне метонимије пружа и зодијак на левом порталу катедрале Нотр Дам у Паризу, где је, како писани извори наводе, знак Девике био изостављен међу рељефима довратника, будући да је представљен фигуром Богородице на тримоу портала (сл. 141).

⁹⁹³ Ganz 2014, 23.

⁹⁹⁴ Zeno 3.2. Ниједан други пример где је Ован приказан као јагње ми није познат сем минијатуре у часослову из XVI века који се чува у Њујорку, Pierpont Morgan Library, Ms. M. 632, fol. 3v.

Док су хришћанска значења могла бити придодата паганским знацима, као што смо могли видети на примерима христијанизације у књижевности, у визуелним уметностима је постојала тенденција да знаци буду препознатљиви у свом класичном руху, а да евентуалне хришћанске конотације појединих знакова буду имплицитне за посматраче који су у њих били упућени. Наглашавање тих конотација могло је бити постигнуто изменом распореда знакова у оквиру декоративног програма на такав начин да симболика знака стоји у спрези са другим елементима декорације стварајући ново значење у односу на примарно. Најбољи пример за то пружа постављање знакова на различите портале западног pročелја катедрале у Шартру. Како је Адолф Каценеленбоген уочио, двојни знаци-Близанци и Рибе, приказани су на десном порталу којим доминира тема Христове инкарнације управо да би истакли двојну природу Христа.⁹⁹⁵

Ови примери на готичким катедралама показују у којој мери су изглед и значења знакова постали познати, да су алузије на њихова својства и називе узимани у обзир при конципирању програма декорације. Такође, ништа није сматрано проблематичним у њиховом приказивању нити уклапању са другим тематским целинама христолошког или маријанског значења, о чему сведочи то да идејни творци ових програма нису налазили за неопходно да њихов класичан изглед прилагођавају хришћанском значењу и контексту.

Потреба да се да наглашенији хришћански идентитет представама, може се протумачити као одраз стрепње да се оно што је приказано, или садржај који је илустрован, не буде протумачено као некомпатибилно или чак супротно хришћанским доктринама. Такви визуелни покушаји прилагођавања слични су по карактеру коментарима писара рукописа MS. Lat. 7028, који је, пишући о својствима знакова, осећао потребу да се огради речима „према бунцању филозофа дванаест знакова су овако означени” и да су информације које пружа „према веровању незнабожаца”. Управо на тим страницама, унутар круга зодијака, фигура Сола приказана је најсличније Христу односу на све композиције тог типа које смо размотрили (сл. 86). Таква одлука није била случајна. Дајући фигури у централном медаљону Христов лик, аутор ове минијатуре, ограђује се

⁹⁹⁵ Katzenellenbogen 1959, 7-24; n.67.

од идеје да неко паганско божанство контролише кретање звезда, проток времена, смену годишњих доба и самим тим, живот на Земљи. То што први пут видимо покушај асимиловања фигуре унутар зодијака у лик Христа у једном медицинском спису, није случајност. Док су се раније представе Сола унутар зодијака налазиле углавном у рукописима астрономског или космолошког карактера, најчешће у рукописима Аратеа, није било ни потребе да се христјанизује њихов лик. Оне су ту недвосмислено представљале Сунце, често су тако натписом означаване и служиле су да илуструју пролазак Сунца кроз знаке зодијака, који је представљао део средњовековног астрономског, космографског, као и хронолошког дискурса. Будући да су посматране у контексту класичне науке, паганске персонификације нису морале да буду проблематичне за хришћанске посматраче. Као што смо видели, велики део тих представа настао је у скрипторијумима манастира и уобичајен начин приказивања Сунца био је у виду мушке фигуре са царским инсигнијама, што је свакако поседовало политички и идеолошки подтекст времена.⁹⁹⁶ Рукописи у којима су се могле наћи те представе махом су били лишени астролошког садржаја, осим у случају Basel FIII 15a, где је, на минијатури са зодијаком, избегнуто приказивање фигуре унутар круга. Када представу Сола у зодијаку срећемо у медицинском рукопису као што је Paris, Ms. Lat. 7028, у којем налазимо изражене и астролошке идеје, појављује се и потреба да се изглед те фигуре преиначи. Будући да на минијатури на fol. 154v пролазак Сунца кроз знаке зодијака илуструје и идеју утицаја тог кретања на здравље и живот људи, јасно нам је да би недостатак било каквих визуелних асоцијација на Христа био и те како проблематичан. Идеја да било која сила осим хришћанског Бога управља земаљским животом била је оштро нападана у патристичкој мисли, као и у каснијим периодима.

Ако се осврнемо на поменуте примере зодијака у којима уочавамо визуелне адаптације знакова и других делова композиција којима припадају, можемо запазити да их често налазимо у рукописима који су поседовали астролошке садржаје. То свакако важи за Приручне таблице исписане и илустроване на страницама Ватиканског Птоломеја- о чијој астролошкој употреби

⁹⁹⁶ Dutton 2004, 118.

је већ било речи, за текст дијаграма на fol. 23r Basel, Universitätsbibliothek, F III 15a, за астролошке елементе присутне на дијаграму Лајденске Аратее, као и на реченице са астролошким предвиђањима извезене на Бамбершком „звезданом плашту”.

Ови примери, иако представљају изузетке у односу на остале средњовековне представе зодијака, скрећу пажњу на начине на који су се средњовековни ствараоци односили према астрологији и њеном присуству у датом делу. Иако астролошка значења и конотације нису биле примарне на средњовековним представама зодијака, оне су свеједно биле присутне, и у наредном делу поглавља ћемо испитати у којој мери је астрологија утицала на апропријацију мотива.

7.2. Улога астрологије у процесу апропријације мотива зодијака

Астрологија није била једина област у којој је зодијак налазио примену, али је током средњег века свакако била најконтроверзнија. У поглављима посвећеним историји астрологије и зодијаку у писаним изворима, изложили смо различите ставове који су изражавани према астролошкој теорији и пракси, као и њеним елементима присутним у науци и теолошкој и филозофској мисли периода. У наредном делу, испитаћемо утицај који је распрострањеност и заступљеност астрологије имала на појаву мотива зодијака у визуелним уметностима.

У поглављу посвећеном зодијаку у старом веку могли смо да видимо да се представе зодијака са дванаест знакова појављују у римској уметности од I века нове ере, у тренутку када су астролошке идеје увелико присутне на тлу Лацијума. Као што смо видели, те представе су присутне на предметима за личну употребу, као што је ваза из Калахоре; у декорацији приватних простора, попут фрески у вилама Помпеје; али и у декорацији јавних простора- на таваници адитума Беловог храма у Палмири, или на страницама *cippus Colotianus*-а. Распрострањеност мотива у различитим деловима Царства, као и у различитим сферама римског живота, сведочи у којој мери је овај појам и његов визуелни

израз био део свакодневног дискурса тадашњег друштва. То се може закључити и из његовог присуства у астрономији, хронометрији, као и митографији и књижевности тог времена, а релативна једнообразност иконографских форми знакова која се може видети на различитим делима упућује на њихову препознатљивост и заступљеност у визуелној култури тога доба.

Од владавине Августа, појединачни знаци су се могли видети на царском новцу и делима комеморативне уметности, попут *Gemma Augustea*-е. Иако је сâм Октавијан користио услуге астролога и чак користио њихова предвиђања у пропагандне сврхе, као и његови наследници, представе читавог зодијака не налазимо на споменицима насталим под његовим покровитељством. Иако су космичке алузије и соларна симболика употребљавани и у уметности и у реторици Августовог доба, који је сâм истицао своје везе са Аполоном,⁹⁹⁷ мотив зодијака у својој визуелној форми није присутан на делима насталим под његовим покровитељством.

Као што је Стивен Грин показао анализирајући дела аутора тог времена, њихов однос према астрологији био је у најмању руку, амбивалентан.⁹⁹⁸ Са једне стране они славе моћ астрологије да предвиди будуће догађаје, а с друге стране, пружају врло мало конкретних информација како да се то постигне. То се најбоље види на примеру Манилијеве Астрономике, којој Грин посвећује највише пажње. Овакав третман астрологије у делу Манилија и његових савременика разумљив је када имамо виду да су свој однос тежили да усагласе са ставовима владара који је са једне стране објављивао свој хороскоп да би обзнанио свима своју славну будућност и који је издавао законе којима је забрањивао и ограничавао рад астролога, са друге. Октавијан је у сваком случају препознао идеолошки и политички потенцијал астрологије, због чега је настојао да ограничи њену употребу за себе, као и да експлоатише њене методе и симболе, што ће чинити и његови наследници.

Круг зодијака постаће релативно чест мотив у званичној царској уметности Нерва-Антонина- најпре на новцу Антонина Пија, потом и на

⁹⁹⁷ Davies 2004, 88.

⁹⁹⁸ Green 2014; v. supra 45, n. 119, 47, n. 127.

споменику који су на Марсовом пољу подигли његови наследници, Марко Аурелије и Луције Вер.⁹⁹⁹ Као што смо истакли, период владавине Антонина Пија период је и процвата научне астрологије- астрологије са дефинисаним методама, засноване на опсервацијама, мерењима, калкулацијама. Кључно дело у њеном развоју представља Птоломејев Тетрабиблос у којем је пружена систематизована, демитологизована варијанта астрологије, усклађене са главним принципима тадашње науке и филозофије.¹⁰⁰⁰

Као што смо могли видети у прва два поглавља рада, концепт зодијака је примењиван у различитим научним дисциплинама, дивинаторним техникама, магијским праксама, али и у религијским системима, космолошким теоријама и есхатолошким веровањима. Сходно томе, и значења која је могао да има у визуелној култури Рима била су поливалентна. Од стриктно астрономских, какве је имао на појединим планисферама, или астролошких, на таблицама астролога, календарско-хронолошких, какве је могао да има на парапегмама и сличним инструментима за мерење и обележавање времена, или календарско-симболичких, када су знаци употребљавани да би означили значајне периоде или доба у години, као што је вероватно био случај на рељефу апотеозе Антонина Пија и на бисти Комода као Херула. Такође, као што смо најнепосредније видели на египатским примерима, зодијак је могао означавати небески простор и у том топографско-космографском смислу приказиван је на споменицима религијског и фунерарног карактера, изражавајући космолошке принципе и есхатолошка веровања различитих култова и религијских и филозофских система. Наравно, сва ова различита значења и конотације нису биле међусобно искључиве и врло је вероватно да је поглед на зодијак побуђивао различите асоцијације у посматрачима античког и позноантичког доба, као и да је та вишезначност узимана у обзир приликом конципирања одређеног дела.

На рељефу апотеозе Антонина Пија, као и на каснијој бисти Комода као Херкула, појас зодијака представља споредан мотив, сведен на детаљ у оквиру

⁹⁹⁹ V. supra 72-6.

¹⁰⁰⁰ L. C. Taub, *Ptolemy's Universe, The Natural Philosophical and Ethical Foundations of Ptolemy's Astronomy*, Chicago - LaSalle IL 1993, 129-131.

читаве композиције, а знаци који су видљиви селектовани су на основу своје календарске симболике. Много истакнутији положај и значење имао је зодијак на представи апотеозе Марка Аурелија која је некад красила полукалоту апсиде храма Херкула у Сабрати. Зодијак је био значајан део композиција апотеозе, што смо могли видети још на диску из Бриндизија (сл. 3), као и боци из Лугонеа (сл. 28), и на споменику Секундинијевих у Игелу (сл. 26), или слоновачи из Британског музеја (сл. 27). Док је зодијак често пратио представе различитих божанстава, сами цареви ретко су приказивани са кругом зодијака или унутар њега. Једини пример поред фреске из Сабрате представљају Константинови солиди ковани у Тицинуму 315. и 316. године. Док је Марко Аурелије приказан унутар круга зодијака након смрти, по жељи свог сина, Константин је одлучио да прикаже самог себе са руком на зодијаку, слично бројним представама Аиона. Од средине IV века, срећемо саркофаге на којима су покојници приказани унутар круга зодијака. Како су ранији истраживачи закључили, и како писани извори сугеришу, зодијак указује на жељено одредиште душа покојника након смрти.

За многа дела настала у периоду позне антике можемо да спекулишемо да су настала под покровитељством хришћанских наручилаца. За нека од њих имамо јаке индиције да су поседовале зодијачку декорацију, а за нека на којима су се представе овог мотива сачувале постоји вероватноћа да су били у власништву хришћана.¹⁰⁰¹ У прву групу можемо да сврстамо Хронограф из 354. Овај рукопис је представљао дело намењено приватној употреби, рађено за потребе једног појединца, припадника аристократског слоја, чије образовање је подразумевало разумевање различитих дискурса у којима се зодијак помињао у античкој и позноантичкој писаној култури. Слично можемо рећи и за представе зодијака на подним мозаицима које налазимо махом у триклинијумима позноантичких вила, које су такође могле припадати угледним хришћанима.

Ни присуство астролошких конотација у овим случајевима, није морало нужно да буде проблематично за ове хришћанске наручиоце. Иако је велики број хришћанских писаца прва три века оштро осуђивао практиковање астрологије, њихови континуирани напади на ову праксу сведочанство су по себи о

¹⁰⁰¹ V. supra 108-9.

распрострањености и присуству астролошких уверења међу њиховом паством.¹⁰⁰² Да нису постојали хришћани који су веровали или практиковали астрологију, не би била присутна ни потреба да се таква веровања и активности континуирано нападају и осуђују. О њиховом постојању сазнајемо и непосредно из писаних извора, као и материјалних трагова, које смо у ранијем поглављу навели. Велики део тих напада у патристичкој литератури био је усмерен против учења појединих јеретичких групација у оквиру хришћанства којима су се приписивала астролошка веровања.

Такође, постојали су примери високо образованих хришћана који су се бавили астрологијом, какви су били Фирмик Матерно и у мањој мери, Синесије из Кирене или Акила из Синопе. Како је Питер Браун истакао: „Све у свему, астрологија је била подразумевана религија виших класа у позној империји.”¹⁰⁰³ То није значило да су имућни хришћани тог доба били неискрени или недовољно предани вери, већ је, како Браун настоји да покаже, вера у астрологију била у складу са тадашњом вером у Бога који је далеко од материјалног света и који ступа у контакт са људима посредством утицаја планета на Земљу.¹⁰⁰⁴

Као што се у књижевности тог периода зодијак помиње у делима аутора који су по свој прилици били хришћани, тако је вероватно био присутан и у ликовним делима насталим за потребе хришћана. Они који су наручивали рукописе и мозаике, свакако су припадали вишем слоју, и за њих употреба зодијака није морала да представља ништа спорно. Осим што су били упознати са применом зодијака у различитим областима и што је он свакако био део њиховог образовања, ни астролошки контекст није морао за њих да буде проблематичан.

У својим домовима, они нису имали обавезу да заступају доминантне ставове своје религије по различитим питањима, па ни астрологије. Одабир иконографије зависио је од преференција наручиоца. Приликом украшавања простора као што је био триклинјум, који иако у приватном простору, био

¹⁰⁰² Klauck 2000, 249.

¹⁰⁰³ “Altogether, astrology was the default religion of the upper classes of the later empire.” Brown, P. 2012, 203.

¹⁰⁰⁴ Loc. cit.

намењен примању гостију, одабир декорације је имао функцију и да пренесе и истакне друштвени статус домаћина-власника.¹⁰⁰⁵ Представе зодијака, заједно са персонификацијама годишњих доба, Аиона, Телуса и другим мотивима, биле су честе на подним мозаицима вила, нарочито у позноантичком периоду. Сви ови мотиви припадали су ономе што Питер Браун назива „иконографија обиља” и изражавали су обиље плодова које земља нуди током читаве године, сваке године, и који су доступни власницима ових вила и у којима могу да уживају њихови гости у тим просторијама.¹⁰⁰⁶ Својим програмом, мозаици какви су се могли видети у Сентинуму, вили Силин, Тренкетају, Хипо Регијусу, Хаидри, као да прате савете Лукијана из Самосате у II веку н.е. како просторија за примање треба да изгледа: „Остатак декорације, фреске на зидовима, лепота њихових боја, и живост, прецизност и истинитост сваког детаља могле би се упоредити са лицем пролећа и цветним пољем, осим што те ствари бледе, вену и мењају се и губе своју лепоту, док је ово пролеће вечно, поља не бледе, цват не умире”.¹⁰⁰⁷ Фигура Аиона која држи круг зодијака пружа читавој идејној целини гарант вечности и цикличности смене годишњих доба која пружају обиље хране и плодова који се износе пред госте у триклинијуму који красе.

У том кључу се може тумачити и представа Константина на солидима из Тицинума, која врло директно евоцира представе Аиона на подним мозаицима. Као што Аион обезбеђује богатство и изобиље, тако и Константин као да поручује да ће својим победама донети благостање римском народу. Ова идеја изражена је и на другим примерима новца кованог између 315. и 317. поводом царевог деценијског јубилеја у ковницама Тицинума и Сисција.¹⁰⁰⁸ Победа коју у том тренутку Константин има у виду је она над својим савладаром и супарником

¹⁰⁰⁵ “These were built as opulent and grandiose stage sets, designed to heighten the status of the master of the house”, Ibid., 193.

¹⁰⁰⁶ Ibid., 197.

¹⁰⁰⁷ Lucian, *The Hall (De domo)*, 9, tr. A. M. Harmon, London - Cambridge MA 1913.

¹⁰⁰⁸ Б. Борић-Брешковић, М. Војвода, Иконографија на новцу Константина Великог, у: *Константин Велики и Милански едикт 313, рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, ур. И. Поповић, Б. Борић-Брешковић, Београд 2013, 214-230, 220.

Лицинијем.¹⁰⁰⁹ Убеђеност у своју победу, Константин демонстрира фигуром Викторије која га крунише венцем на примерку из Британског музеја на којем је означен као RECTOR TOTIUS ORBIS. Викторија која крунише Константина може се видети и на другим солидима исте ковнице, а у писаним изворима описује се у панегирику из 310. године, у којој је описана наводна визија Константина након посете храму Аполона Грануса.¹⁰¹⁰ У тој визији, или сну, будући да је овај храм био познат по инкубацијама, непознати оратор преноси да је Константин видео себе у виду Аполона, како га крунише Викторија.¹⁰¹¹ Барбара Сејлор Роџерс је истакла како оратор, правећи поређења са Аполоном заправо алудира на Августа, на кога се односи стих: “*cui totius mundi regna deberi vatium carmina divina cecinerunt*”.¹⁰¹² Позивање на Августа и поређења са њим алудира и на Златно доба, које ће Константин као нови Август донети.¹⁰¹³

¹⁰⁰⁹ О сагласју између програма на новцу Константина и реторике присутне у његовим панегирицима, S. MacCormack, *Latin Prose Panegyrics: Tradition and Discontinuity in the Later Roman Empire*, *Revue des études augustiniennes* 22 (1976) 29-77, 48; T. G. Elliott, *The Language of Constantine's Propaganda*, *Transactions of the American Philological Association* 120 (1990) 349-353.

¹⁰¹⁰ Bruun 1966, 368. *Panegyric of Constantine*, VI.21.4-7, in: *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini*, eds. C. E. V. Nixon, B. Saylor Rogers, Berkley - Los Angeles - Oxford 1994, 218-253, 247-51.

¹⁰¹¹ *Ibid.*, 248, n.91;

¹⁰¹² Своју претпоставку ауторка базира на паралелама са деловима Вергилијеве Енеиде који су оратору, као и Константину, морали бити познати. B. Saylor Rogers, *Constantine's Pagan Vision*, *Byzantion* 50 (1980) 258-278, 272 sqq.

¹⁰¹³ *Ibid.*, 271. Да је представа на ревересу солида из Лондона базирана на овој визији може да указује и присуство још једног мотива; док је на солиду из Београда, Константин приказан са скиптром, слично Аиону из Тренкетаја, описи лондонског реверса не помињу шта цар држи у левој руци. На опису који се може наћи на сајту Британског музеја, пише како Викторија држи палмову грану. Међутим, на ближи поглед може се уочити да око гране стоји рука која по положају никако не може припадати Викторији. Али је врло могуће да она припада Константину, како се може закључити из димензија и положаја његовог тела. Такође, грана не личи нужно на палму, већ може бити да представља клас пшенице, што би представљало врсту визуелне доскочице засноване на сличности речи *Grannus* и латинске речи за жито- *granum*. http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=1189342&partId=1&searchText=Constantine+zodiac&page=1 [29.4.2017]

Као о „нашем Августу” говори о њему и Јулије Фирмик Матерно у свом *Mathesis*-у, једном од најпотпунијих астролошких приручника позне антике.¹⁰¹⁴ На крају својих хвалоспева о „цару читавог света”, Фирмик напомиње како је Константин онај који „одржава римски свет у стално растућем благостању мудро умереношћу своје владавине”.¹⁰¹⁵ Након тога, упућује молитву Сунцу, Месецу и осталим планетама да обезбеде сигурну владавину Константину и свим његовим наследницима у будућности.¹⁰¹⁶ Иако у другој књизи пише о томе како не треба одговарати на питања која се тичу римског цара и републике, и како је цар чак изузет од деловања звезда, у својим хвалоспевима у првој књизи ипак наглашава астролошку утемељеност његове судбине. Напомињући повољна знамења која су пратила његово преузимање царске власти, употребљавајући епитет *felix* у опису цара, Матерно истиче наклоњеност звезда владару и потврду његове владавине као небеску и божанску вољу.¹⁰¹⁷ И код ранијих царева наилазили смо на употребу астрологије у пропагандне сврхе, још од Октавијана Августа који је објавио свој хороскоп да би потврдио своју будућу славу и успехе, а слично је касније урадио и Септимије Север, осликавајући своју наталну карту

¹⁰¹⁴ Firm. Mat, *Mathes*, I, 13. “Consider our own Augustus, emperor of the whole world, the pious, fortunate, far-seeing Princeps. I mean, of course, Constantine the Most Great, son of the Deified Constantine the Princeps, of august and revered memory. He was chosen to free the world from tyrannical government and to crush domestic evils by virtue of his own majesty, so that through him the stain of servitude might be washed away and the rewards of liberty returned to us. He in all his constant battles for our liberty was never deceived by the fortunes of war, a most uncertain thing in human experience. Born near Naissus, he held from his earliest childhood the imperial rule, which he had received under favorable auspices.” “dominus et Augustus noster ac totius orbis imperator pius felix providus princeps, Constantinus scilicet maximus divi Constantini filius augustae ac venerandae memoriae principis, qui ad liberandum orbem tyrannicis moderationibus et ad comprimenda domestica mala favore propriae maiestatis electus est, ut per ipsum servitutis squalore deterso securae nobis libertatis munera redderentur utque captivitatis iuga fatigatis iam et oppressis cervicibus poneremus, quem pro nostra semper libertate pugnans, res incertissima inter casus humanos, numquam belli fortuna decepit, apud Naisum genitus a primo aetatis gradu imperii gubernacula retinens, quae prosperis nactus fuerat auspiciis, Romanum orbem ad perennis felicitatis augmentum salubri gubernationis moderatione sustentat.”

¹⁰¹⁵ “He maintains the Roman world in continually increasing prosperity by the wholesome moderation of his rule.” Loc. cit.

¹⁰¹⁶ Ibid., I, 14.

¹⁰¹⁷ Ibid., I, 13.

на таваници просторије за аудијенцију.¹⁰¹⁸ Иако је Фирмиково дело настало након Константинових солида из Тицинума, оно рефлектује идеје изражене на њиховим реверсима, и ставља астрологију у службу империјалне пропаганде, у тада већ дугој римској традицији. Упркос великим променама које су наступиле, можемо видети да је и после 313. године, однос астрологије и царске власти остао суштински исти.

Матезис Фирмика Матерна стоји на крају историје астрологије античког света, и уједно је један од ретких приручника писаних на латинском језику.¹⁰¹⁹ Језик већине астролошких текстова био је грчки, што је био случај и са литературом других научних области. Грчки језик је био језик којим су се користили образовани Римљани, што је за последицу имало да немамо велики број превода на латински насталих у античко доба, јер за њима није било потребе. Са пропадањем западног дела Римског царства и падом нивоа образовања на његовим територијама, изгубило се познавање и разумевање текстова на грчком. Чак и та неколицина латинских текстова која су преносила астролошка знања била су непозната добар део средњег века; трагове о поновном откривању Матезиса налазимо тек од десетог века. Како Лестнер закључује у последњој реченици свог семиналног чланка Западна црква и астрологија у раном средњем веку: „Не прогони или осуде, већ недостатак адекватних приручника узроковали су нестанак научне астрологије на Западу четири или пет векова након што је Фирмик саставио приручник за астрологе.”¹⁰²⁰

Судбину астрологије на хришћанском Западу пратила је и судбина визуелних представа зодијака. Одсуство овог мотива у визуелним уметностима у распону од четири или пет векова, последица је не толико његове неподобности, колико недовољне упознатости са његовим изгледом и значењима. Будући део класичне традиције, са губитком класичних знања изгубило се и познавање идеја, митова, као и различитих концепата у којима су знаци зодијака налазили примену.

¹⁰¹⁸ Suetonius, II, 94., v. supra 54; Cassius Dio, 77, 11, 1; v. supra 47

¹⁰¹⁹ Rhys Bram 1975, 7.

¹⁰²⁰ “Not persecution or prosecution, but the lack of proper manuals caused the disappearance of 'scientific' astrology in the West for four or five centuries after Firmicus composed his astrologers' handbook.” Laistner 1941, 275.

Самим тим, њихове представе на делима античке уметности за посматраче раног средњег века нису имале нарочит значај.

Тек са реформама Карла Великог и каролиншком обновом, створиће се услови да представе зодијака поново постану део визуелне културе Запада Европе. Иако је класично образовање од VI века неговано у манастирима Ирске, ово острво није било под римском влашћу и остаци римске уметности нису се могли видети на његовом тлу.¹⁰²¹ Док се помен зодијака може наћи у ирским писаним изворима раног средњег века, његове представе не налазимо у визуелним уметностима острва.¹⁰²² На континенту и Британији, ситуација је у том погледу била другачија. Бројни антички споменици су се могли видети широм територија некадашњег царства, и као што се може видети на примерима које смо истакли, многи од њих су поседовали представе зодијака. Неки су се налазили и на веома истакнутим местима, попут славолука Дативија Виктора у Мајнцу, чији је горњи део са знацима зодијака био уграђен у градске зидине овог веома значајног центра франачке државе и истакнутог надбискупског седишта. Међутим, монументална скулптура није нужно најбољи уметничка форма за упознавање са изгледом и ситним иконографским детаљима знакова зодијака. Нарочито уколико је изложена спољним елементима и пропадању као камење славолука Дативија Виктора. Чак и у случајевима који су боље очувани и приступачнији погледу посматрача, врло је упитно да ли је неко од тих посматрача био у стању да уочи и препозна знаке зодијака као такве, будући да је огроман део знања из области у којима се зодијак примењивао у великој мери био заборављен.

¹⁰²¹ A. Hauser, *The Social History of Art*, Volume I, London - New York 1999 (first published 1951), 69.

¹⁰²² Одломци у којима се помиње зодијак у ирским писаним изворима могу се наћи у M. Stokes, *Christian Iconography in Ireland*, *Archaeological Journal* 57/1 (1900), 270-286, 271-4, 283-4. Маргарет Стоукс наводи рукопис из Фулде као ирски, иако немамо индиција да је настао ван континента. Такође, она истиче и постоље крста у Монастербоису, међу чијим уклесаним фигурама, она препознаје знаке зодијака. Након прегледања неколицине фотографија, нисам успела да уочим знакове које ова ауторка идентификује. У сваком случају, она тврди да је приказано шест знакова- знаци Овна, Бика, Близанаца, као и Стрелца, Јарца и Водолије. *Ibid.*, 275, 278-9.

Знања о зодијаку донекле су била сачувана у делима енциклопедиста раног средњег века- Веде и Исидора, али они у њима не разматрају детаљно појединачне знаке или њихове начине представљања. Такође, рукописе са њиховим текстовима у којима се могу видети илустрације знакова не налазимо пре IX века. Како можемо видети на најстаријем примеру зодијака у визуелној култури средњовековног Запада, рукопису *de Natura rerum* из Фулде, знаци су врло невешто нацртани, нимало налик класичним претходницима (сл. 67). Стилски гледано, они не одају никакве индиције подражавања и угледања на класичне узор, али када детаљно размотримо иконографске детаље, можемо да видимо да је постојала тежња да се прикажу у складу са стандардним начином приказивања знакова у античкој уметности.¹⁰²³ Уметнику заслужном за дијаграм из F 15а биле су доступне вербалне инструкције о изгледу знакова, било у писаној, било у оралној форми, али у случају појединих атрибута неких од знакова, попут Водолије, Стрелца, Ваге, те инструкције су биле нејасне или уметник није био прецизно упућен како да их прикаже.

За разлику од овог рукописа из Фулде, као и нешто каснијег Минхенског компутуса, најраније представе зодијака у уметности Византије показују стилску сигурност, иконографску прецизност и разноликост у приказивању знакова. Илустрације Ватиканског Птоломеја, као и најстарије копије Хришћанске топографије, одражавају континуитет са класичним традицијама. За разлику од Запада, изучавање и познавање слободних вештина готово да је било без прекида на подручју Источног Римског царства. Зодијачка декорација на античким и позноантичким споменицима могла се видети широм царства, тако да су и изглед и значење знакова остали познати све до периода иконоклазма.

Рукопис Ватиканског Птоломеја, осим због својих илустрација значајан нам је и као показатељ интересовања за астрологију у том тренутку, будући да представља најстарији сачувани примерак Приручних таблица, које су коришћене за вршење астролошких прорачуна. Већ смо поменули како је друга половина VIII века представљала значајан период у историји астрологије, не само на тлу Европе, већ и у арапском свету. У областима под арапском влашћу, у Сирији крајем VIII

¹⁰²³ V. supra 190-2.

века, настала су дела Теофила из Едесе, који је писао на грчком језику и који се базирао на грчким изворима, између осталих. Истакли смо већ како Теофан бележи деловање дворског астролога Панкратија крајем VIII века; у крај VIII и почетак IX века се генерално датује и дело извесног Стефана Филозофа, *О математичким вештинама*, написано као одбрана астрологије.¹⁰²⁴ Занимања Лава Математичара у IX веку за астрологију су такође осведочена, и у периоду када је рукоположен за архиепископа Солуна.¹⁰²⁵ Почетком X века, цар Лав VI је наручио израду хороскопа за свог новорођеног сина Константина VII.¹⁰²⁶ Исти цар је приликом појаве помрачења Месеца, позвао Панталеона, митрополита Синаде, да му протумачи шта ова појава најављује.¹⁰²⁷

Иако је присуство астрологије у византијској култури мање више константно, одређене фазе у њеној историји се могу уочити, које заправо представљају реакције на развоје и достигнућа у суседним културама, како истиче Пол Магдалино.¹⁰²⁸ Друга половина VIII века је и период јачања династије Абасида. Колику су важност њени припадници придавали астролошким предвиђањима, сведочи и то што су пре него што су пренели престоницу у Багдад 762. године, датум оснивања града одредили астролошким прорачунима. Овај град је постао један од најзначајнијих центара науке и филозофије, захваљујући калифима који су око себе привукли најученије људе различитих вероисповести и националности из области које су освајањима довели под своју власт.¹⁰²⁹ Таква

¹⁰²⁴ Такво датовање предлаже Дејвид Пингри, Pingree, Kazhdan 1991, 215; док Пол Магдалино наводи сумње Ан Тихон која у личној комуникацији са аутором предлаже XI век као време настанка овог дела. Magdalino 2002, 36, n. 24.

¹⁰²⁵ Ibid., 36; P. Magdalino, *Occult Science and Imperial Power in Byzantine History and Historiography (9th -12th Centuries)*, in: *The Occult Sciences in Byzantium*, ed. P. Magdalino, M. Mavroudi, Geneva 2006, 119-162, 125.

¹⁰²⁶ D. Pingree, *The Horoscope of Constantine VII Porphyrogenitus*, *DOP* 27 (1973) 217+219-231.

¹⁰²⁷ *Theophanis Continuati*, VI, 30, ed. I. Bekker, Bonn 1838.

¹⁰²⁸ Magdalino 2002, 40.

¹⁰²⁹ Велики део најстарије астролошке литературе на арапском заснован је на индијским, грчким и сасанидским изворима, док је већина астролога била из Ирана. D. Pingree, *From Astral Omens to Astrology: From Babylon to Bikaner*, Rome 1997, 41.

мултикултурална средина омогућила је прилив различитих сазнања, и што је још значајније, људи који су поседовали знања више језика, који су та сазнања могли да преведу на један заједнички језик, у овом случају, арапски. Процес превођења и ширења тих знања умногоме је олакшан и потпомогнут коришћењем папира, који је муслиманском свету постао доступан 704. године освајањем Самарканда у којем су Кинези две године раније успоставили производњу овог материјала који је био јефтин, практичан и погодан за суве климе.¹⁰³⁰ Крајем VIII века, производња ће бити покренута и у самом Багдаду, и од тог тренутка превођење грчких, индијских, персијских текстова на арапски добија посебан замах, додатно оснажен за време владавине калифа Ал-Мамуна (813-833), када је библиотека у Багдаду достигла врхунац свог утицаја и када су заузимањем самог калифа, бројни грчки рукописи допремљени директно из Византије у арапску престоницу.¹⁰³¹ Сакупљање и превођење многих класичних дела на арапски језик представља једну од великих тековина исламске културе у историји науке и филозофије. Међутим, активности арапских учењака нису биле сведене само на пуко превођење и преузимање старијих знања; они су их у многим областима знатно унапредили. Међу тим областима су биле и астрономија и астрологија.¹⁰³²

Значајан арапски допринос у овим областима огледа се у развоју два средства која су у многоме олакшала вршење астролошких калкулација: то су били астролаб, инструмент за мерење и рачунање времена на основу положаја небеских тела, као и одређивање подеока зодијака на коме се налази асцендент у сваком тренутку, што је била полазна тачка за израђивање хороскопа; други је био тзв. *zij*, таблице у којима су били записани подаци и формуле који су омогућавали рачунање планетарних положаја. Ове таблице у великој мери су биле засноване на

¹⁰³⁰ B. Stock, *Science, Technology, and Economic Progress in the Early Middle Ages*, in: *Science in the Middle Ages*, ed. D. Lindberg, Chicago 1978, 1-52, 13.

¹⁰³¹ von Stuckrad 2010, 117.

¹⁰³² Ове две дисциплине сматране су гранама једне исте науке- „науке о звездама”, и тек у XIII веку почиње да се прави јасна дистинкција између њих у арапским списима. *Astrology/Astronomy, Islamic*, in: *Dictionary of the Middle Ages*, Vol. 1, ed. in chief J. R. Strayer, New York 1982, 616-624, 616-7 (G. Saliba)

Птоломејевим теоријама и прорачунима, и његова дела, пре свих *Тетрабиблос*, представљала су најугицајнији извор за исламску астрологију.

Крај VIII и прва половина IX века, период су деловања најпознатијих арапских астролога. Кажемо „арапских” јер је њихов рад био везан за арапску културну средину и језик. Међу најстарије и најпознатије од њих спада Маша'Алах, јеврејин из Басре. Он је био један од астролога који су учествовали у прављењу прорачуна на основу којих је извршен одабир датума и места оснивања Багдада. У његовом делу значајно место заузима питање конјукција Сатурна и Јупитера које обележавају најзначајније догађаје у историји света, попут библијског потопа, рођења Христа, рођења Мухамеда и других. Тим питањем се бавио и Ал-Кинди, који је био учитељ и лекар калифа Ал-Мамуна, познат и као „први арапски филозоф”- хронолошки, као и по значају, заслужан за увођење термина и концепта из грчке филозофије у исламску мисао. Његов значај за историју астрологије огледа се у постављању филозофске основе ове дисциплине, као и других магијских и дивинаторних техника у његовом делу „О зрацима”, у ком објашњава принципе космичке симпатије и астралних утицаја.¹⁰³³ Према појединим изворима, управо је Ал-Кинди убедио Абу Ма'шара (на латинском познатом као Албумасар) да се окрене проучавању астрологије, након чега ће овај филозоф створити дело чији се утицај на касније генерације може упоредити само са Птоломејевим.¹⁰³⁴ И то нарочито у Западној Европи, где је три века касније његов утицај био вероватно већи него у арапским земљама IX века. Приписују му се бројна дела о астрологији, а нарочиту популарност стекла су *Flores astrologiae*, компилација кратких техничких савета и афоризама, и *Liber introductorius maior*, Велики увод у предвиђања према звездама, која је у XII веку доживела чак два независна превода на латински. Њен нарочит значај за хришћански Запад је био у томе што је поставила астрологију на природно-филозофску основу и представила је као једну од математичких наука. Захваљујући овој књизи, западна Европа је могла да се упозна са Аристотелом доста пре него што су јој његова дела постала доступна.¹⁰³⁵ Управо уклапање Аристотелових теорија у објашњење природних

¹⁰³³ P. Whitfield, *Astrology: A History*, London 2001, 87.

¹⁰³⁴ von Stuckrad 2010, 119.

¹⁰³⁵ Ibid., 120.

процеса и утицаја небеских кретања на сублунарна дешавања, којим је Албумасар употпунио оно што је Птоломеј започео, пружало је основ кредибилитета астрологији у средњем веку.¹⁰³⁶

Контакти између абасидских калифа и франачких владара су били нарочито интензивни и бројна посланства и поклони размењивани су у тим приликама. Из Краљевских франачких анала сазнајемо да је 807. године, међу бројним скупоченим поклонима, калиф Харун ал Рашид послао Карлу Великом и бронзани водени часовник.¹⁰³⁷ Улога поклона у дипломатским односима великих сила током средњег века често је била таква да нагласи преимућство и супериорност онога који поклон шаље.¹⁰³⁸ Намера калифа изражена слањем овог часовника свакако је била да задиви примаоце техничким достигнућима која су му била доступна, што је по свој прилици постигао, будући да франачки хроничар посвећује неколико реченица опису изгледа и начина рада воденог сата. Такву намеру јасно је изразио Касиодор када је 506. тражио Боетију да однесе водени часовник бургундском владару, да се „не би усудили да помисле да су једнаки нама, међу којима су, као што знају, живели мудраци који су осмислили овакве направе.“¹⁰³⁹

Будући да је астрологија коришћена у стратешке, као и пропагандне сврхе и да имамо довољно индиција да је постојало убеђење у њену поузданост у предвиђању будућих догађаја, можемо да претпоставимо да је осећај ривалства у погледу поседовања астролошких знања био присутан између ове три силе. С обзиром да су астролошке калкулације коришћене да би се прорачунали најбољи тренуци за предузимање војних или политичких подухвата, као и њихови исходи,

¹⁰³⁶ H. M. Carey, *Courting Disaster: Astrology at the English Court and University in the Later Middle Ages*, New York 1992, 7.

¹⁰³⁷ *Royal Frankish Annals*, sub anno 807, in *Carolingian Chronicles: Royal Frankish Annals and Nithard's Histories*, tr. B. W. Sholz, Ann Arbor MI 1970, 87. Случајно или не, почевши од ове године, астрономски подаци у Аналима се вишеструко увећавају. Dutton 2004, 97.

¹⁰³⁸ A. Cutler, Gifts and Gift Exchange as Aspects of the Byzantine, Arab, and Related Economies, *DOP* 55 (2001) 247-278; L. Brubaker, The Elephant and the Ark: Cultural and Material Interchange across the Mediterranean in the Eighth and Ninth Centuries, *DOP* 58 (2004), 175-195.

¹⁰³⁹ Cassiodorus, *Variarum*, I. 45, tr. S. J. B. Barnish, Liverpool 1992.

разумљиво је да ниједна страна није била вољна да их дели. С друге стране, показивањем степена развијености тих знања, постизао се ефекат парадирања ресурсима који у сваком тренутку могу бити употребљени.

У поглављу посвећеном зодијаку у раном средњем веку, могли смо да се уверимо колико интересовање у каролиншком периоду је постојало за дисциплине које се баве небеским кретањима. Различити мотиви су стајали иза потраге за астралним знањима: од тежње за утврђивањем дневног ритма молитви и регулисања живота унутар клауистра, тачног одређивања датума Ускрса, предвиђања метеоролошких промена, тумачења небеских феномена као знамења будућих догађаја, као и проматрање знакова која ће указати на крај света и Други Христов долазак. Пресудну улогу у процвату астрономских интересовања имала је иницијатива која је долазила од самог државног врха, почевши од Карла Великог. Екстензивна преписка коју је одржавао са Алкуином, и након Алкуинове смрти, са Дунгалом из Сен Денија, у којој се франачки владар обраћа овим ученим монасима са питањима везаним за астрономске феномене, сведочи о његовим занимањима, али о обимном знању које је поседовао из ових области.¹⁰⁴⁰ Карлово интересовање се пренело и на његове најближе сроднике: Алкуин у једном од писама, као и у једној дворској поеми описује занимање за небеса женске особе за коју Пол Датон спекулише да је била Карлова жена, Лиутгард.¹⁰⁴¹ О занимању за небеске појаве Карловог сина, Луја Побожног такође је већ било речи.

Упркос интензивним контактима које су одржавали са византијским царством, као и абасидским калифатом, иако су неретко рукописи размењивани у тим приликама, немамо никаквих доказа да је међу њима било рукописа астрономске или астролошке садржине.¹⁰⁴² Често се у литератури која се бави

¹⁰⁴⁰ Dutton 2004, 98-100.

¹⁰⁴¹ Alcuin, *Epist.*, 149; Dutton 2004, 100.

¹⁰⁴² Мајкл Мекормик избројао је укупно тридесет изасланстава послатих између франачког и византијског двора током периода владавине Пипина, Карла Великог и Луја Побожног. McCormick 1994, 25. Контакти између Абасидског калифата и Франачке државе постојали су практично од успостављања власти у Багдаду од стране владара династије Абасида. P. Riché, *The Carolingians: A Family who Forged Europe*, tr. M. I. Allen, Philadelphia 1993, 79; N.

историјом астрологије и историјом науке наводи непознавање грчког језика као главни разлог због којег се средњовековни запад упознао са најзначајнијим античким ауторима тек од XII века када је започео талас превођења њихових дела са арапског. Јован Скот Ериугена представља пример некога ко је познавао и преводио грчки, и као такав сигурно да није био усамљен пример. Навели смо такође примере неколико појединаца који су из Цариграда прешли да раде и живе на Западу Европе, а велики број дипломатских посланстава који је циркулисао између византијског и франачког двора гарантује присуство људи који су омогућавали њихову међусобну комуникацију.¹⁰⁴³ У сваком случају, колики год да је био ниво познавања грчког на Западу Европе, није могао бити мањи од степена познавања арапског северно од Пиринеја. Када су европски интелектуалци дошли у посед дела античких аутора, нашли су и начин да их преведу. О томе сведоче и примери ангажовања људи са знањима оба језика, као што је чинио Роберт Гростест, који је, као бискуп од Линколна, упошљавао људе који су знали грчки језик да му помажу при превођењу.¹⁰⁴⁴

7.2.1. Преношење и развој астролошких знања током зрелог и позног средњег века

Прве знаке познавања арапских извора у западним списима налазимо тек у X веку. Дуго је било устаљено мишљење да се западна Европа није сусрела са делима арапских писаца све до XII века, међутим, како је Лин Торндајк показао, трагови арапских утицаја који се уочавају у терминологији изведеној из арапских извора могу се наћи у рукописима који потичу најраније из X века.¹⁰⁴⁵

Drocourt, Christian-Muslim Diplomatic Relations: an Overview of the Main Sources and Themes of Encounter [600-1000], in: *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Volume 2 (900-1050)*, eds. D. Thomas, A. Mallett, Leiden 2010, 29-72, 30, n. 4, 52.

¹⁰⁴³ v. потпоглавље 5.2.2., 185- 190.

¹⁰⁴⁴ North 2005, 246.

¹⁰⁴⁵ Thorndike 1929, 697-8.

Тачку контакта за упознавање са овим изворима вероватно је представљао емират, касније калифат у Кордови. За време владавине Абд ал-Рахмана III (912-961), ова област на Иберијском полуострву почела је да надмашује Абасидски калифат по научним достигнућима. У Кордову су допремана сва доступна дела из Багдада, Дамаска, Каира, и у другој половини X века, основане су школе за математику, астрономију и друге вештине у којима су се та знања са Истока систематизовала, коментарисала, допуњавала и проширивала. Ускоро су се сличне активности појавиле и у другим центрима који припадају данашњој Шпанији, попут Севиље, Валенсије, Сарагосе и Толеда. С обзиром да је читава ова област била насељена људима различитих националности и конфесија, мултилингвалност која је била присутна стварала је идеално тло за превођење и ширење текстова из различитих области.

Личност и дело Герберта из Оријака (с. 940-1003), који је 999. године постао папа Силвестер II, пружа извесне назнаке и доказе о таквим активностима. Након стицања примарног образовања у опатији у Оријаку, Герберт одлази на трогодишње школовање у Шпанију, у град Виш у Каталонији. Ова регија је у том тренутку већ под хришћанском влашћу, и дуго се сматрало да је била изолована од образовног развоја и културних и научних утицаја исламских интелектуалних центара на полуострву. Међутим, како су скорија истраживања показала, Каталонија је од средине X века почела да доживљава политичко јачање, и захваљујући складним дипломатским односима који су успостављени са Кордовским калифатом, остварен је и прилив научних идеја из јужних области.¹⁰⁴⁶ Знања која је тамо стекао, Герберт је пренео и примењивао у катедралној школи у Ремсу, где је најпре био студент, а касније и управник. Његова каријера је након тога ишла узлазним током, будући да је био постављен најпре за опата манастира Бобио, касније за надбискупа Ремса, потом надбискупа Равене, да би последње четири године свог живота провео као наследник Светог Петра. Из његове богате преписке сазнајемо о живој интелектуалној размени која је била присутна у западној Европи у другој половини X века, о рукописима који су се позајмљивали и потраживали, као и о знањима и преводима који су у том тренутку били

¹⁰⁴⁶ Lindberg 2007, 201.

доступни. Тако из једног писма упућеног Лупиту из Барселоне, архиђакону катедрале, Герберт од њега тражи превод књиге о астрологији коју је он превео. Из писама Ремигију из Трира сазнајемо да је Герберт по свој прилици знао да направи армиларну, односно обручасту сферу, а сасвим извесно је знао да је користи.¹⁰⁴⁷ Врло је вероватно да је био упознат и са коришћењем астролаба, и чак се и један фрагментарни текст о астролабу приписује њему.¹⁰⁴⁸ Велико знање које је Герберт поседовао и које је користио да подучава чак и будуће владаре попут Роберта, краља Француске (987-1031), као и Отона III који је владао Светим Римским Царством од 996. до 1002. године, донело му је и оптужбе да се бави недозвољеним радњама, попут аугурије, некромантије, и других дивинаторних техника. Такве оптужбе први пут налазимо код Вилијама из Малмсберија у првој половини XII века, који такође преноси како је будући папа Силвестер II током свог боравка у Шпанији бежао ноћу из манастира у ком је боравио и одлазио код Сарацена да учи о астрологији и другим наукама, све док није прстигао и Јулија Фирмика у познавањима судбине.¹⁰⁴⁹ И каснији извори наводе како је Герберт користио помоћ демона користећи се различитим магијским ритуалима, и да је чак уз њихову помоћ научио да користи и да сâм направи астролаб, док неки чак тврде и да је постао надбискуп и папа захваљујући помоћи демона, као и да је имао злог духа заробљеног у скулптури главе од злата и којег је консултовао приликом састављања својих коментара из аритметике.¹⁰⁵⁰

Од краја X века па све до раног XIII века, можемо пратити континуирану традицију превођења са арапског и адаптирања арапских доктрина у латинским текстовима.¹⁰⁵¹ Врло је вероватно да је прилив сазнања из арапских извора подстакао поновно откривање астролошких дела на латинском, попут Манилијеве Астрономике и Фирмиковог Матезиса, који су сачувани у рукописима из X и XI века. Доказе о познавању Фирмиковог дела налазимо и код Вилијама из

¹⁰⁴⁷ Tester 1996, 117.

¹⁰⁴⁸ Више о томе v. Thorndike 1929, 698-701.

¹⁰⁴⁹ William of Malmesbury, *Chronicle of the Kings of England*, A. D. 1002, tr. J. A. Giles, London 1847.

¹⁰⁵⁰ Thorndike 1929, 705.

¹⁰⁵¹ Burnett 2006, 325.

Малмсберија; осим што пореди папу Силвестера са чувеним римским астрологом, он нам преноси причу везану за Церарда, надбискупа од Јорка, који је умро 1108. године. Наводећи гласине о његовим грешним склоностима, између осталог Вилијам истиче и како је надбискуп тајно читао Јулија Фирмика наместо својих поподневних молитви. Када му је након смрти под јастуком нађена књига о астрологији, каноници су одбили да га сахране на црквеном земљишту.¹⁰⁵²

У XII веку, заједно са делима из области математике, медицине, филозофије, преводе се и бројна дела класичне и арапске астрологије.¹⁰⁵³ Прилив ових дела обезбедио је западним учењацима практичне приручнике који су им недостајали, као и нове теоретске основе за оправдање бављења астрологијом.¹⁰⁵⁴ Једно од главних преводилачких средишта представљала је Шпанија, у којој су се осим богате литературе на арапском, која је ослобађањем прешла у руке хришћана, могли и наћи појединци који су говорили арапски и били у стању да преводе на латински, попут Јована из Севиље или Хуга из Сантале, који су превели велики број астролошких текстова.¹⁰⁵⁵ Многи преводиоци одлазили су у Шпанију из разних делова Европе без претходног знања арапског, попут Роберта из Честера, Хермана Далматинца или Платона из Тиволија.

Међу значајним личностима преводилачког покрета XII века је и Адералд из Бата. Осим уобичајених преводилачких дестинација у Шпанији и на Сицилији, овај Енглеz је у потрази за знањима путовао у области *Magna Grecia*-е, Мале

¹⁰⁵² William of Malmesbury, *The Deeds of the Bishops of England (Gesta Pontificum Anglorum)*, 118, tr. D. Preest, Woodbridge 2002.

¹⁰⁵³ Овај велики преводилачки покрет који је започет у првој половини XII века је можда био инициран потрагом за астролошким делима, како истиче Николас Кемпион, чему у прилог иде чињеница да велики део астролошке литературе и јесте преведен у најранијим таласима превођења са арапског на латински. *Campion* 2009, 30.

¹⁰⁵⁴ L. Ackerman Smoller, *History, Prophecy, and the Stars: The Christian Astrology of Pierre D'Ailly, 1350-1420*, Princeton NJ 1994, 29.

¹⁰⁵⁵ Јован је саставио и кратак преглед астролошких теорија- *Epitome totius astrologiae*. Holden 2006, 135.

Азије, чак и данашње Сирије.¹⁰⁵⁶ Врло је вероватно да је био у служби краљевског двора, а свој кратки трактат о астролобу посветио је принцу Хенрију Плантагенету, будућем Хенрију II.¹⁰⁵⁷ Највећи део Аделардових превода чине дела из области математике и астрономије. Превео је са арапског Еуклидове Елементе, као и астрономске таблице Ал-Коваризмија. Верује се и да је превео једно од астролошких дела Албумасара.¹⁰⁵⁸

Са превођењем дела арапских аутора, попут Албумасара, Аристотелове теорије пристижу у западну Европу и пре превода његових дела на латински. Те теорије ће имати нарочит значај у рецепцији астрологије током средњег века, будући да ће њене постулате ставити на основе природне филозофије. Иако у Аристотеловим делима не налазимо директан помен астрологије, његова учења су била од великог значаја за развој астролошких теорија, које су, почевши од Птолемеја у II веку, преко њих тражиле начин да пруже рационална објашњења астралних деловања. Укратко, она су се сводила на уверење да небеска тела, својим кретањима и различитим растојањима од сублунарних тела делују на четири квалитета која сва тела поседују: топло, хладно, суво и влажно. Сва материја је тако подложна сталном процесу трансформација ова четири квалитета и на тај начин доживљава раст, промену и пропадање. Кретање Сунца путањом еклиптике, Аристотел препознаје као формални узрок стварања и пропадања у сублунарној области.¹⁰⁵⁹ Албумасар је додатно развио ове идеје, тврдећи како истоветно кретање небеске сфере представља извор континуитета, док су променљива кретања узрок промена и различитости на Земљи.¹⁰⁶⁰ Иако су се разликовали у детаљима, сви средњовековни тумачи Аристотела су прихватили његову теорију кретања као главни постулат, како истиче Ведел. Како даље тврди овај историчар- астролошка теорија је, од Птолемејевог времена, постала

¹⁰⁵⁶ M. T. D'Alverny, *Translations and translators*, in: *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, eds. R. L. Benson, G. Constable, Cambridge MA 1982, 421-462, 440. repr. in *La transmission des textes philosophiques et scientifiques au Moyen Age*, ed. C. Burnett, Ashgate 1994.

¹⁰⁵⁷ L. Thorndike, *A History of Magic and Experimental Science*, Vol II, New York 1923, 21.

¹⁰⁵⁸ Ibid., 22.

¹⁰⁵⁹ Aristotle's *De Generatione et Corruptione*, II.10.336b, tr. C. J. F. Williams, Oxford 2002.

¹⁰⁶⁰ *Introductorium maius*, I.2, Augsburg 1489, cit. u Carey 1992, 8.

неодвојиви део аристотеловске космологије, тако да су хришћански теолози, прихватајући једну, били нужно приморани да понуде благонаклон пријем и другој.¹⁰⁶¹ Птоломејева капитална дела постала су доступна на латинском у XII веку- и то најпре Тетрабиблос, у преводу Платона из Тиволија 1138., а потом Алмагест, који је сачуван у неколико различитих превода урађених у другој половини XII века. Један од њих урадио је Герард из Кремоне, а петнаест година пре њега, анонимни преводилац са грчког у свом уводу Алмагеста из 1160. напомиње како је рукопис на Сицилију доспео као поклон византијског цара норманском краљу.¹⁰⁶²

Цар о којем је реч је највероватније Манојло I Комнин, који не само да није крио своје интересовање за астрологију, већ га је и јавно промовисао написавши одбрану астрологије као одговор на оптужбе за јерес. Сведочанства о практиковању астрологије у Цариграду налазимо у све већој мери од периода владавине Василија II, међутим, ни за једног од царева немамо толико недвосмислених потврда и доказа као за Манојла.¹⁰⁶³ Поред бројних пасуса у Историји Никите Хонијата, поседујемо и сачуване хороскопе израђене за датум Манојловог рођења и крунисања.¹⁰⁶⁴ По савету патријарха, на самртној постељи одрекао се своје вере у астрологију.¹⁰⁶⁵

Иако јединствена због свог царског ауторства, Манојлова одбрана астрологије није предсављала први трактат такве врсте настао у XII веку. У другој деценији века, Петрус Алфонси је саставио полемичку одбрану астрологије у свом Писму перипатетичарима Француске, а 1141. године, Рејмон из Марсеја је

¹⁰⁶¹ Wedel 1920, 64.

¹⁰⁶² D. C. Lindberg, *Transmission of Greek and Arabic Learning*, in: *Science in the Middle Ages*, ed. D. C. Lindberg, Chicago-London 1978, 52-90, 72.

¹⁰⁶³ За писане изворе које извештавају о практиковању астрологије у овом периоду, v. Magdalino 2006, 138-161.

¹⁰⁶⁴ *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, II, 96; V, 154; V, 169; VII, 220, tr. H. J. Magoulias, Detroit 1984. Хороскопи, као и превод Манојлове одбране, могу се видети у D. George, Manuel I Komnenos and Michael Glycas: A Twelfth Century Defence and Refutation of Astrology, *Culture and Cosmos* 5/1 (2001) 3-48.

¹⁰⁶⁵ Choniates VII, 221.

такође бранио астрологију од клерикалних напада у уводу своје књиге *Liber cursuum planetarum*.¹⁰⁶⁶

Њихови ставови ипак не представљају универзалан став католичке цркве и западних интелектуалаца. Као и Исидор Севилски раније, водећи мислиоци XII века праве дистинкцију између дозвољене и недозвољене астрологије. И Петар Абелар и Хуго од Св. Виктора на сличан начин износе став да астрологија може да предвиди *naturalia*- природне узроке, али не и *contingentia*- ствари које зависе од слободне воље човека, Божијег провиђења и случаја.¹⁰⁶⁷ Абелар такође признаје да звезде контролишу временске услове на земљи, прихвата астролошку поделу неба на куће у којима планете испољавају најјачи утицај и сматра посматрање звезда корисним за потребе медицине и пољопривреде.¹⁰⁶⁸

Како каже Ричард Лемеј, астрологија је била незаменљиви и најприснији део природне науке и космологије. Све до XVI века, ниједан научник није смео да дозволи да одбаци Аристотелове основне принципе физике.¹⁰⁶⁹ Аристотелова учења нарочито су утицала на велике теологе XIII века- Алберта Великог, Тому Аквинског и Роцера Бејкона. Најстарији од њих, Алберт, коме је додељен епитет Велики, у својим коментарима Аристотелових дела формулисао је природно-филозофске основе астрологије, будући да је астралне утицаје видео као централне у Аристотеловом поимању природе и њених процеса.¹⁰⁷⁰ Према „астрологизирајућој аристотеловској природној филозофији” Алберта, Бог је створио небо и земљу, и употребио небеса као инструмент за своје деловање на свет и унутар њега; „Небески утицаји интегрисали су небо са земљом, њену атмосферу са њеним становницима у микро и макрофизичкој димензији и на сваком нивоу постојања, укључујући настајање, развијање, и друге

¹⁰⁶⁶ J. Tolan, Reading God's Will in the Stars: Petrus Alfonsi and Raymond de Marseille Defend the New Arabic Astrology, *Revista Española de Filosofía Medieval* 7 (2000), 13-30.

¹⁰⁶⁷ Thorndike 1923, 6, 12.

¹⁰⁶⁸ Ibid., 5-6.

¹⁰⁶⁹ R. Lemay, The True Place of Astrology in Medieval Science and Philosophy: Towards a Definition, in: *Astrology, Science, and Society*, ed. P. Curry, Woodbridge 1987, 57-73, 58.

¹⁰⁷⁰ H. D. Rutkin, Astrology and Magic, in: *A Companion to Albert the Great: Theology, Philosophy, and the Sciences*, ed. I. M. Resnick, Leiden-Boston 2013, 451-506, 451.

фундаменталне животне процесе.”¹⁰⁷¹ Као његов други допринос астрологији у средњем веку сматра се трактат *Speculum astronomiae*, од стране научника који прихватају и заговарају Албертово ауторство овог анонимног текста.¹⁰⁷² У овом трактату пажња је посвећена конкретној астролошкој пракси, њеним типовима и одвајању легитимних од оних који то нису. Осим што брани дозвољене типове астролошких пракси, аутор текста подржава и употребу астролошких представа будући да је њихово деловање природно, а не последица призивања демона или паганских идола.¹⁰⁷³

Његов ученик, Тома Аквински, такође истиче утицај кретања небеских тела на промене у сублунарном свету, и види звезде као посреднике Божанске воље.¹⁰⁷⁴ Ипак он сматра да људска душа и слободна воља не подлежу њиховом деловању, већ само тело. Иако посредно, будући да преко чула човек доноси закључке, звезде могу да утичу на човеком ум, човек ипак својом вољом и разумом може да влада над њиховим утицајем.¹⁰⁷⁵

До које мере је астрологија могла бити интегрисана у теолошку мисао сведоче писања Родера Бејкона у којима он пише како се астрологија може практично применити за руковођење Црквом. Примењујући Албумасарове теорије о конјукцијама Сатурна, овај енглески фрањевац, научник и филозоф, доводи све религије у везу са једном од планета, и на основу тога истиче супериорност хришћанства над осталима.¹⁰⁷⁶

¹⁰⁷¹ “Celestial influences integrated the heavens with the earth, its atmosphere and inhabitants in both macro- and microphysical dimensions and on every level of existence, including in generation, gestation, and other fundamental life processes.” Ibid., 454.

¹⁰⁷² V. supra 29, n. 71.

¹⁰⁷³ Spec. Astr. XI, 105; v. supra 29-30.

¹⁰⁷⁴ Thorndike 1923, 609.

¹⁰⁷⁵ “...sapiens homo dominatur astris”. Sancti Thomae de Aquino *Summa Theologiae*, Ia, q. 115, a.4, ed. R. Busa, Rome 1888.

¹⁰⁷⁶ R. Bacon, *Opus Majus*, Vol. I, 253-258, ed. J. H. Bridges, Oxford 1897. О астролошким спекулацијама везаним за историју Цркве, видети J. D. North, *Astrology and the Fortunes of Churches*, *Centaurus* (1980), 181-211, repr. in J. D. North, *Stars, Minds, and Fate: Essays in Ancient and Medieval Cosmology*, London 1989, 59-90.

Паралелно са теолошком асимилацијом астрологије може се пратити и напредовање њених метода и техника на тлу Западне Европе. Значајан корак у том правцу представља и објављивање Алфонсинских таблица, табела које бележе периоде планетарних кретања, насталих под покровитељством шпанског краља Алфонса X Мудрог (1226-1284). Без оваквих табела, обављање прецизних калкулација, астрономске или астролошке природе, било је готово немогуће.

Велики број европских владара користио је услуге астролога. Фридрих II, на свом двору у Сицилији, под званичном титулом „филозофа” упошљавао је двојицу образованих људи, чија је главна преокупација била астрологија. То су били Мајкл Скот, који је посветио цару неколико дела о астрологији, и мајстор Теодор, који је израдио хороскоп за цара.¹⁰⁷⁷ У његовој служби је био и један од најпознатијих астролога позног средњег века- Гвидо Бонати, који је након што се повукао из дворске службе написао један од најисцрпнијих астролошких уџбеника.¹⁰⁷⁸

Из раздобља позног средњег века поседујемо велики број доказа у виду писаних сведочанстава, рукописа рађених специјално за владаре, као и инвентара њихових библиотека у којима значајан део чине астролошки текстови. Како Перл Кибр истиче за овај период: „готово свака библиотека је имала свој део радова о астрологији...” међу којима су се могла наћи дела Птолемеја, арапских и јеврејских астролога, као и европских астролога XIII и XIV века, попут Гвида Бонатија, Петра из Абана, Тека д' Асколија, и Џона од Ешендена.¹⁰⁷⁹ По броју ових дела истицале су се библиотеке Козима де'Медичија, за кога постоје тврдње да је и сам практиковао астрологију, као и библиотеке принчева Фераре, који су ангажовали велики број истакнутих астролога свог времена; библиотеке Федерига, војводе од Урбина, као и Гонзага у Мантови, и Висконти-Сфорца у Павији такође су се могле похвалити великим бројем текстова из ове области.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷⁷ Carey 1992, 31-2.

¹⁰⁷⁸ *Astrology III: Middle Ages*, in: *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, ed. W. J. Hanegraaf, Leiden-Boston 2006, 119-128, 127 (K. von Stuckrad)

¹⁰⁷⁹ P. Kibre, *The Intellectual Interests Reflected in Libraries of the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, *Journal of the History of Ideas* 7/3 (1946) 257-297, 286.

¹⁰⁸⁰ *Ibid.*, 286-7.

Осим на Апенинском, богате библиотеке су се могле наћи и на Иберијском полуострву; нарочито опремљена астролошким текстовима је била она у поседу краља Мартина.¹⁰⁸¹ Не само световне, већ и црквене библиотеке су се могле похвалити астролошком литературом у позном средњем веку. Чак четрдесет четири рукописа о астрологији је поседовала опатијска црква Светог Августина у Кантерберију.¹⁰⁸² На енглеском тлу се сачувала дугачка традиција астрологије, везана за рад интелектуалног клира, али и читав низ енглеских краљева.¹⁰⁸³ Осим међу краљевима, доказе о практиковању астрологије налазимо и међу племством. Велики број хороскопа израђен је у XV веку, током трајања стогодишњег рата са Француском. На обе стране могу се наћи хороскопи најзначајнијих фигура овог сукоба, мада је већи број оних израђених на тлу Француске где су се борбе и одвијале.¹⁰⁸⁴ Тамо је астрологија достигла још већу развијеност и праксу, с обзиром да је 1371. године, Шарл V основао колеџ астрологије и медицине при Париском универзитету, којем је обезбедио богату колекцију књига и инструмената, као и две школарине.¹⁰⁸⁵

Писани извори сведоче о присуству астрологије и на дворовима нових држава на византијском тлу, као и у царству Палеолога, од друге половине XIII века.¹⁰⁸⁶ Крајем XIV века, Јован Абрамијус и његов ученик Елеутерије Забеленос, ревидирали су бројна дела класичне и рановизантијске астрологије, на тај начин сачувавши фрагменте који би иначе били изгубљени.¹⁰⁸⁷

Уочи пада Цариграда 1453, велики део астролошке литературе на грчком прелази на тло Италије, заједно са ученим Византинцима који су тамо пребегли.

¹⁰⁸¹ Loc. cit.

¹⁰⁸² Loc. cit.

¹⁰⁸³ Постоје докази да су бројни енглески краљеви користили услуге астролога, попут Хенрија II, Едварда III, Ричарда II, Хенрија V, Хенрија VII. Н. М. Carey, *Astrology at the English Court in the Later Middle Ages*, in: *Astrology, Science, and Society*, ed. P. Curry, Woodbridge 1987, 41-56, passim.

¹⁰⁸⁴ Ibid., 48-9.

¹⁰⁸⁵ Ibid., 48.

¹⁰⁸⁶ A. Tihon, *Astrological Promenade in Byzantium in the Early Palaiologan Period*, in: *The Occult Sciences in Byzantium*, eds. P. Magdalino, M. Mavroudi, Geneva 2006, 265-290.

¹⁰⁸⁷ Pingree, Kazhdan 1991, 215-6.

Међу књигама кардинала Весариона које се сада чувају у Библиотеци Марџиани, могу се наћи бројни астролошки рукописи.¹⁰⁸⁸ Током периода ренесансе, астрологија је наставила да цвета, развијајући се на дворовима- световним, али и папским, као и на универзитетима. Поред прилива грчких рукописа, подстрек развоју и популаризовању астрологије дао је и изум штампарске машине.¹⁰⁸⁹ Поред алманаха и ефемерида, штампали су се и лични хороскопи, и велики број наталних карти различитих појединаца сачуван нам је из доба ренесансе.¹⁰⁹⁰

7.2.2. Астрологија као прерогатив централизоване власти

Све до појаве јефтиних штампаних књига, астрологија је представљала „краљевску вештину” како Хилари Кери истиче, будући да је била доступна само аристократији.¹⁰⁹¹ Како смо могли видети кроз историју астрологије, технолошки напретци, као помаци у развоју технике и метода, који су олакшавали производњу астролошких прорачуна доприносили су демократизацији астрологије. Ипак, кроз највећи део старог и средњег века, астрологија је остала прерогатив централизоване власти. Још од својих заметака, у Старом Вавилону, дивинација базирана на појавама на небу својим предвиђањима била је фокусирана на личност и судбину краља, као и његовог краљевства. Писменост, као и познавање небеских кретања и њихових значења, подразумевала је образовање које је захтевало доста времена и труда. Број ових прото-астролога никада није могао бити много велик и врло је вероватно да су њихове услуге биле доступне најбогатијима. Са изумом зодијака и хороскопске астрологије, предвиђање будућности на основу положаја звезда постаје лакше, и велики број папируса са исписаним генитурама појединаца сведочи о извесном степену демократизације астрологије. Астрологија ће заиста уживати велику популарност у хеленистичком

¹⁰⁸⁸ W. Hübner, *The Culture of Astrology from Ancient to Renaissance*, in: *A Companion to Astrology in the Renaissance*, ed. B. Dooley, Leiden-Boston 2014, 17-58, 19.

¹⁰⁸⁹ *Ibid.*, 24-27.

¹⁰⁹⁰ *Ibid.*, 24.

¹⁰⁹¹ Carey 1987, 41.

и римском свету, о чему сведоче бројни материјални трагови и различити наводи из писаних извора. Међу њима и они који извештавају о прогонима астролога из града Рима, почевши од 139. године п.н.е. и који ће бити готово редовна појава и у каснијим вековима. Ови прогони сведоче о утицају и политичком значају који је придаван њиховом раду и деловању унутар друштва. Потенцијал њихових предвиђања препознаће и искористиће Октавијан, и то не само њихов дивинаторни аспект, већ и пропагандни. Астролошка симболика биће коришћена на његовим споменицима и новцу, а биће у великој мери присутна и у књижевности насталој током његове владавине. Прво астролошко дело сачувано у целисти, посвећено је управо цару. У мору других техника чија је употреба цветала у нестабилном периоду грађанских ратова I века п.н.е., астрологија стиче примат у тренуцима римске историје када се утире пут промени државног уређења којом ће сва власт бити сконцентрисана у руке једног човека. Његова славна судбина биће обзнањена свим грађанима објављивањем његове наталне карте, обезбеђујући тако потврду звезда његовој власти, која је уједно требало да обесхрабри оне који су ток његове судбине, самим тим и римске историје, хтели да измене. Додатни легитимитет остварен је и дивинизовањем Цезара за чији доказ астралне бесмртности је узимана комета која се појавила седам дана након његове смрти; као усвојени син Цезара, Октавијан је тако постао *divi filius*. Апотеоза као средство додатног учвршћивања династичке сукцесије коришћена је и од стране каснијих римских царева који су ту идеју потенцирали у уметности насталој под њиховим покровитељством. Астрологија је такође настављена да се употребљава у пропагандне и стратешке сврхе. Видели смо бројне примере царева који су користили услуге астролога или сами били упућени у практиковање астрологије. Несумњиво је да је постојала искрена вера у делотворност предвиђања добијених тим путем, која је код неких царева одлазила и у крајност, али је код већине, у мањој или већој мери, утицала на доношење политичких одлука. Од одабира погодног тренутка за почетак одређене активности, до откривања завера, или потенцијалних претњи у виду људи чији хороскоп предвиђа царску будућност, астрологија је коришћена за елиминацију непријатеља и обезбеђивање сигурне власти. И на практичном и на симболичком нивоу, астрологија је пружала владарима прилику да искажу своју везу са

небесима- предвиђајући и испуњавајући будућност која она најављују, ти цареви су постајали део и одраз божанског устројства којим су кретања и промене на небу регулисани. Одатле потиче и тежња да се рад астролога у што већој мери ограничи, да би знања добијена овим путем постала ексклузивно право највише инстанце власти. Та тежња се огледа и у бројним забранама, прогонима и регулативама које су се односиле на њихов рад, у законима који су доносили различити римски цареви, почевши од Августа. Ова пракса наставиће се и у Источном римском царству, где се уједно задржао приступ астролошким, астрономским и филозофским текстовима неопходним за практиковање астрологије. Циркулисање ових текстова изван граница царства све до VIII века је било минимално, премда ни тада није ишло токовима званичних државних и дипломатских сусрета. Чињеница да су до посуда нових астролошких сазнања средњовековне силе долазиле махом на територијама које су војним освајањем потпале под њихову власт, сведочи у којој мери је опстајала невољност да се та знања деле, као и жеља да се очува монопол над њиховом применом. Примере за то пружају освајања исламских калифата над египатским, грчким, персијским, индијским областима на којима су астролошка учења развијана. Можемо их наћи и касније, у X веку у северним деловима Иберијског полуострва који су дошли под хришћанску власт, а потом и у другим централним деловима Ал-Андалуза, чијим освајањима је омогућен прилив рукописа из различитих научних области крајем XI и током XII века, који ће довести до појаве касније у историографији познатој као „ренесанса XII века”, али и до процвата научне астрологије на тлу Западне Европе. Југ Италије и Сицилија такође су представљали плодно тло за размену, превођење и развој астролошких теорија, тло које је током три века прешло из власти Византинца у руке Арапа, а потом Нормана, посредством чијих родбинских веза ће бити омогућено преношење сазнања све до Британских острва. Двор Фридриха II на Сицилији у XIII веку биће прави расадник астролога у којем су своје место нашли и најпознатији попут Мајкла Скота и Гвида Бонатија. Током периода позног средњег века, позиција дворског астролога је била успостављена широм Европе, пружајући финансијску сигурност и подстрек астролозима да се посвете практиковању и развијању своје науке. Са освајањем Византијског царства од стране Отомана, пристиже и последњи прилив грчких

рукописа и избеглица који ће подстаћи нови процват астролошке праксе на Западу Европе, чији даљи развој припада историји ренесансне астрологије.

7.2.3. Појаве зодијака у визуелним уметностима и њихова распрострањеност у најзначајнијим етапама историје астрологије

Из овог прегледа могли смо да видимо да је развој и ширење астрологије током читаве своје историје стајало у блиској вези са центрима највише власти и да је било условљено ставовима властодржаца, и подстакнуто њиховим међусобним борбама за моћ и превласт. Оно што смо такође могли да приметимо и што смо нагостили раније у раду, да појава већег броја представа зодијака у визуелним уметностима коинцидира са периодима значајним за развој и ширење астролошке теорије. Од I века н.е. када налазимо најстарије представе зодијака са дванаест знакова, нарочито током владавине Јулијевско-клаудијевске династије у којој је астролошка делатност нарочито изражена, у којем настаје прво астролошко дело сачувано у целости и када се зодијачки и астролошки симболи употребљавају на делима званичне царске уметности. У II н.е. круг зодијака се може видети на јавним споменицима и новцу владара Нерва-Антонина, током чије владавине су настала најзначајнија дела класичне астрологије, попут Птоломејевог Тетрабиблоса и Антологија Ветија Валенса, која су стандардизовала астролошку праксу и поставила је на основе тадашње науке и филозофије. Астролошка литература и зодијачка иконографија ће наставити да се производе током трајања Западног Римског царства, након чијег пада ће постепено нестајати на том подручју, док ће у Источном делу, у ком се астролошка теорија сачувала, преносила и развијала, зодијак наставити да се приказује, како поједини примери из раног периода указују. Већи део позноантичког и рановизантијског периода, зодијак се среће само спорадично на делима визуелне културе. У Источно Римском царству, представе зодијака могу се видети у провинцијским областима, у уметности нехришћанских култова. На делима која би могла да се доведу у везу

са хришћанским покровитељством, зодијак вероватно представља архаизирајући елемент, који има функцију да истакне финансијски и класни статус наручиоца, као и њихову идеолошку самоидентификацију са вредностима римске цивилизације. Међу њене тековине свакако спада и астрологија, чији елементи се могу наћи и у књижевности тог времена. Најраније средњовековне представе зодијака, и у источном и у западном делу некадашњег царства, налазимо у рукописима чији садржај налази астролошку примену. Док подаци исписани унутар дијаграма рукописа из Фулде, FIII 15a, садрже недвосмислене астролошке асоцијације и предвиђања, вредности дате у Птоломејевим Приручним таблицама могле су бити коришћене и у астрономске сврхе, али свакако су биле неопходне за вршење астролошких прорачуна. Период када су ова два рукописа настала је и период оживљених интересовања за астрономска, астролошка, космолошка питања, која су делом била подстакнута проблемима рачунања времена, одређивања датума Ускрса, усклађивања црквеног календара, као и апокалиптичким спекулацијама, а делом су настала као последица компетитивности између водећих културних и политичких сила тог времена и као узајамне реакције на домете које је свака од њих у тим областима постигла.

Од тренутка када у западну Европу почну да пристижу преводи дела из ових области са арапског, можемо да пратимо постепени пораст представа зодијака у визуелним уметностима од XI века. Број тих представа је већи у односу на оне које се са сигурношћу датују у X век, чија распрострањеност је опет знатно ређа ако је упоредимо са представама зодијака насталим током IX века. Праву експанзију представа зодијака уочавамо током XII века, када овај мотив добија истакнуто место на фасадама цркава, и када постаје присутан у различитим уметничким видовима широм западне Европе. Ово је период који се сматра периодом обнове научне астрологије на Западу, када практиковање прогностичке хороскопске астрологије оживљава захваљујући арапским и класичним делима која су постала доступна на латинском деловањем преводилаца активних током овог великог преводилачког подухвата XII века.

У Византији у XII веку такође настаје представа зодијака у оквиру декорације јавног сакралног простора, једина такве врсте која нам је сачувана са територије Царства. У питању је део пода католикона манастира Пантократор у

Цариграду, задужбини и маузолеју династије Комнина, током чије владавине налазимо сведочанства о раду неколицине астролога, од којих су неки били непосредно везани за двор.¹⁰⁹²

Током читавог даљег трајања средњег века, можемо пратити развој астролошких техника, као и интеграцију астролошких начела у филозофске и теолошке системе времена. Представе зодијака такође настављају да се приказују, често интегрисане у религиозне композиције. Нов прилив астролошке литературе који је пратио пад Источног римског царства, довео је до новог полета у астролошкој теорији и пракси периода ренесансе, током којег ће настати бројна дела визуелне културе комплексне астролошке симболике и значења.

Колико год наизглед супротна хришћанским постулатима, астрологија је пружала слику космоса у којем су небо и земља повезани и дала основ за објашњење деловања Божије воље преко звезда. Астрологија је била базирана на космолошким принципима који су били усклађени са идејом универзума уређеног према провиђењу у којем ништа није створено без сврхе и значења, и како Пол Магдалино закључује, управо зато је било тешко оповргнути је. Као пример даље наводи Григорија Ниског који исти аргумент – „Космос је кохерентан сам по себи” ставља у уста замишљеног астролога са којим води расправу у *Contra Fatum*, а други пут сâм га износи у свом Хексамерону.¹⁰⁹³

Астролошке идеје су стекле потпору различитих филозофских система још у античкој грчкој мисли. Како смо могли видети, учења Платона, Аристотела, каснијих нео-платоничких мислилаца и стоика, у великој мери обезбедила су теоријску основу деловања небеских тела на дешавања на Земљи. Преношење њихових учења током средњег века на Западу, омогућило је астролошким веровањима да постану стандардни део средњовековног погледа на свет. Како Хилари Кери тврди у свом разматрању статуса астрологије у оквиру средњовековне мисли, на питање „да ли звезде утичу на дешавања на Земљи?” ,

¹⁰⁹² P. Magdalino, *The Porphyrogenita and the Astrologers: A Commentary on Alexiad VI.7.1-7*, in: *Porphyrogenita: Essays in honour of Julian Chrysostomides*, eds. Ch. Dendrinos et al., Aldershot 2003, 15-31.

¹⁰⁹³ Magdalino 2002, 33-4.

средњовековни одговор је био универзално „да”. У наставку, ауторка напомиње како је потрага за оне који нису веровали у небеске утицаје у средњем веку продуктивна колико и потрага за средњовековним атеистима.¹⁰⁹⁴ Како смо могли видети, ни међу критичарима астрологије, утицај звезда није довођен под питање. Оно што је било извргавано сумњи, био је степен тих утицаја, као и способност астролога и оправданост њихових тежњи да предвиде ефекте тих утицаја.

Синхронизам етапа у развоју и ширењу астрологије и периода распрострањености представа зодијака донекле може да објасни популаризацију овог мотива, али не и чињеницу да је овај астролошки симбол *par excellence* нашао своју примену у сакралној уметности, врло брзо након што је почео да се приказује у визуелној култури средњовековног Запада. Услов за то је био да значење и изглед зодијака буду познати припадницима те културе, што по свој прилици није био случај у периоду од четири или пет векова који су претходили најстаријим представама зодијака средњег века. Са обновом слободних вештина и класичних знања, читаоци каролиншког доба могли су да се упознају са делима многих античких и позноантичких латинских аутора у којима је зодијак фигурирао. Њихов утицај је био пресудан за рецепцију овог мотива, али пре него што пажњу посветимо значењима и симболици зодијака у њиховим делима која су се пренела и на уметност средњег века, осврнућемо се на остале факторе који су омогућили и подстакли његову апропријацију.

7.3. Политички и идеолошки фактори у апропријацији мотива зодијака током средњег века

Као што смо истакли, кључни услов за увођење мотива зодијака је било познавање његовог изгледа и значења. Синтеза литерарних предлогака и визуелних узора остварена је са рукописима Аратее, који се у све већем броју копирају и илуструју током IX века. Са њиховом продукцијом расте и број представа зодијака које се могу видети у каролиншким рукописима. Осим

¹⁰⁹⁴ Carey 1992, 12.

представа појединачних сазвежђа, неки од рукописа Аратее садржали су и представе круга зодијака са персонификацијама Сунца и Месеца у средишту. Скупocenост и уметничка вредност многих илуминација рукописа ове групе остављају утисак као да су биле циљ саме по себи, нарочито када узмемо у обзир чињеницу да сама поема није могла имати велику практичну вредност за читаоце тог доба. Рукописи Аратее, иако поседују информације о сазвежђима, њиховом изгледу, положају, њиховим изласцима и заласцима, заправо су бескорисни у практичном смислу за рачунање времена, јер не садрже податке о променама током године које условљавају видљивост звезда услед различите дужине дана. Такође, подаци који су се могли наћи, било у оригиналној грчкој поеми, било у каснијим латинским преводима, били су од малог значаја за астрономске и астролошке калкулације.¹⁰⁹⁵ Главна едукативна вредност лежала је у митовима везаним за сазвежђа, који су могли да послуже као мнемоничко средство за лакше памћење њихових назива.¹⁰⁹⁶ Али и у том погледу је представљала оскудан извор сазнања, која су била доступна из копија других античких дела попут Хигинове Астрономије или Катастеризама Псеудо-Ератостена. С тога је врло вероватно да је поема поседовала посебну симболичку вредност, препознату од стране елите која је наручивала њена луксузна издања.

Оно што илустровани рукописи Аратове поеме поседују је визуелна и поетска слика уређеног космоса са једним Творцем, која је одговарала владарској идеологији новонасталог каролиншког царства. Идеја централизоване, наследне власти била је нова за средњовековни запад, и пружање аналогија са природним поретком и Божанским уређењем света могло је да јој пружи додатни легитимитет. Слика Зевса у оди на почетку Феномена блиска је концепцији хришћанског Бога, као што смо већ напоменули. Такође, Аратова поема представља епитом античке астрономске традиције, сликовит и јасно разумљив

¹⁰⁹⁵ V. поглавље Function of Aratea in History of Astronomy, Dolan 2007, 267-9.

¹⁰⁹⁶ Dolan, дисертација, 268-9, 274-6. "...a person who consulted an *Aratea* manuscript could learn the names and relative positions of the constellations from the text, and they could learn the general appearance of the mythological figures from the illustrations and the celestial map. But there is no way the text or pictures could teach you any practical astronomy or help you locate the constellations, if you didn't already know where they were, and what they looked like." Ibid., 274-5.

свима, о чему сведочи популарност коју је уживала током Римског доба. Римски карактер који је поема стекла добијајући чак четири различита латинка превода, вероватно је такође био фактор који је утицао на њену популарност у каролиншком периоду. Чињеница да је најстарији сачувани рукопис који садржи превод Германика, Тиберијевог несуденог наследника- Лајденска Аратеа, настала вероватно за неког с двора, може бити пука историјска коинциденција, а може бити илустративан пример и показатељ идеолошке вредности која је традицији превода Феномена придавана. Представе Сунца и Месеца унутар зодијачког круга које налазимо у појединим рукописима Аратеа, такође се могу тумачити у том контексту, као још експлицитнији израз исте идеолошке поруке. Нарочито што у каролиншкој књижевности налазимо метафоричке приказе у којима се уређење и функционисање земаљског двора пореди са небом, његовом структуром и кретањима небеских тела.¹⁰⁹⁷ У Византији, идеја царства и царске власти има непрекинут континуитет, и у томе можемо видети разлог што у тамошњој визуелној култури слике космоса немају толики значај и популарност какав су имале на Западу. Како каже Дејл Кини у уводу зборника радова посвећених сполијацији и апропријацији: „апропријација је честа политичка стратегија за истицање ‘фиктивних континуитета’, која може бити латерална- унутар или између култура- или вертикална, између садашње и култура или вредности прошлости.” Када говоримо о апропријацији мотива зодијака, јасно је да она потпада под вертикалну апропријацију. Даље Кини истиче: „Стратегија вертикалне апропријације подразумева да апроприрани предмет (или знак) преноси жељену историју или вредност ономе који апроприра.”¹⁰⁹⁸

Преузимањем слике космоса која је била прихваћена у класичној космологији и распрострањена у визуелној култури Римског царства, апропријатори средњег века су преузимали и вредности Царства и представљали себе као његове настављаче и баштинике римске културе и традиције. Будући да је „апропријација готово увек усмерена ка креирању и/или консолидовању

¹⁰⁹⁷ Disputatio Pippini; Ermold, Carmen in Nelson, J. L. 1994; v. supra 238, 249-50.

¹⁰⁹⁸ D. Kinney, Introduction, in: *Reuse Value: Spolia and Appropriation in Art and Architecture from Constantine to Sherrie Levine*, eds. R. Brilliant, D. Kinney, Surrey - Burlington VT 2011, 1-12, 8.

идентитета”,¹⁰⁹⁹ то свакако важи и када је у питању апропријација класичне слике космоса и мотива зодијака, као конституитивног елемента те концепције и њеног визуелног израза.

Осим франачких владара чија се тежња да опонашају римске форме манифестовала и на другим примерима, видели смо да су и црквени великодостојници IX века преузимали слику космоса као прототип уређености Цркве као институције и одраз утемељености и легитимитета њеног уређења и примата. Да црквени прелати употребљавају мотиве из римске уметности у делима за чији су настанак заслужни, не треба да чуди, јер су и они тежили да себе прикажу као главне носиоце идеје *romanitas*. У вековима након пада Западног Римског царства, управо је црква својим неговањем латинског и писмености, и будући дуго једини бастион образовања, представљала главног настављача римских традиција. Главни носиоци моћи у структури црквеног уређења, епископи, представљају једну врсту континуитета са политичким формама римске државе, како у законодавном погледу, тако и културном, преузимајући терминологију, али и своје инсигније и одежду из званичне симбологије Римског царства.¹¹⁰⁰ У периоду IX века, када се појављује потреба за бољим дефинисањем епископских ингеренција и њихове улоге у друштву, као и првенства епископа града Рима, потреба да се визуелно изрази тај континуитет је била још наглашенија.¹¹⁰¹ Повећану употребу мотива зодијака на делима сакралне уметности уочавамо и у периоду Грегоријанске реформе (с. 1049-1122) и током борби за инвеституру, када је Црква тежила да се избори за сувереност и независност у својој структуралној организацији, као и да истакне своју политичку и духовну надмоћ у западном хришћанском свету. У уметностима, као и реторици тог времена, може се приметити окретање славној римској прошлости, не само раздобља раног хришћанства, већ и паганског царског доба. Осврћући се на оду Алфана од Салерна посвећену папи Гргуру VII, у којој се римски понтиф пореди са Маријем, Цезаром, Сципионом, Ернст Кицингер истиче како Антички Рим овде има фигуративну улогу великог законодавца и творца универзалне моћи

¹⁰⁹⁹ Ashley, Plesch 2002, 6.

¹¹⁰⁰ Moore 2011, 9.

¹¹⁰¹ v. supra 213, 216-7, 226-7, n. 763, 250.

који је припремио пут хришћанској светској доминацији.¹¹⁰² Појачано занимање за античке споменике и остатке римског градитељства читава се како у пракси трговине материјала и елемената пронађених међу рушевинама која је нарочито интензивирана током XII века,¹¹⁰³ тако и у сликовитим описима паганских скулптура, који се могу наћи у писањима високих црквених чиновника тог времена.¹¹⁰⁴ Како је приметио Арнолд Еш, употреба сполија била је појачана када је Црква реформама учинила себе политичким ривалом царства, као и да су и папе и цареви користили сполије у политичке сврхе, да би изразили своје универзалистичке, „римске” претензије.¹¹⁰⁵ Будући да се апропријација мотива може посматрати као једна врста сполијација- метафоричка сполијација, или *spolia in re* како је Ричард Брилијант дефинисао преузимиње мотива, представе или стила и њихову примену у каснијем периоду, без буквалне, материјалне употребе, и апропријацију мотива зодијака као изразито римског мотива можемо посматрати као део тих тежњи.¹¹⁰⁶

Уопште, појачану појаву зодијака можемо приметити у периодима тзв. ренесанси- каролиншке, „ренесансе XII века” и „Ренесансе”, када се уочава обнова античких елемената, мотива, тема у уметностима, као и оживљено интересовање за различите аспекте и манифестације класичне културе. Образажујући кључне разлике између „Ренесансе” и ова два средњовековна периода обнове, Ервин Панофски истиче различите односе према класичној прошлости присутне у овим раздобљима, и недостатак „фиксираних дистанци” у

¹¹⁰² E. Kitzinger, *The Gregorian Reform and the Visual Arts: A Problem of Method: The Prothero Lecture*, *Transactions of the Royal Historical Society* 5/22 (1972) 87-102, 97.

¹¹⁰³ N. Nercessian, *Renaissance, Residues, and Other Remains: Some Comments on the Arts in the Twelfth Century*, *RES: Anthropology and Aesthetics* 5 (1983) 23-39, 28.

¹¹⁰⁴ E. Panofsky, *Renaissance and Resuscitations in Western Art*, New York 1960, 72-4.

¹¹⁰⁵ A. Esch, *On the Reuse of Antiquity: The Perspectives of the Archaeologist and of the Historian*, in: *Reuse Value: Spolia and Appropriation in Art and Architecture from Constantine to Sherrie Levine*, eds. R. Brilliant, D. Kinney, Surrey - Burlington VT 2011, 13-32, 22.

¹¹⁰⁶ R. Brilliant, *I piedistalli del giardino di Boboli: spolia in se, spolia in re*, *Prospettiva* 31 (1982) 2-17, 12. cit. u P. Liverani, *Reading Spolia in Late Antiquity and Contemporary Perception*, in: *Reuse Value: Spolia and Appropriation in Art and Architecture from Constantine to Sherrie Levine*, eds. R. Brilliant, D. Kinney, Surrey - Burlington VT 2011, 33-52, 46.

односу на доба антике у периоду раног и зрелог средњег века.¹¹⁰⁷ Идеја континуитета са тековинама класичне традиције присутна у средњем веку одржавала је класични свет живим и стога „у исто време потенцијално корисним и потенцијално опасним”.¹¹⁰⁸ Таква интерпозиција дистанце у односу на прошлост никада није остварена у Византији, како је Сирил Манго приметио.¹¹⁰⁹ Истичући почетке своје политичке историје од Енеје, своје институције и обичаје као римске, називајући себе Римљанима, Византинци су одржавали идеју континуитета са прошлошћу и класичним наслеђем као део културног идентитета.¹¹¹⁰ С обзиром да је ова идеја била нарочито изражена на тлу Византијског царства, и потенцијалне опасности које су са собом носиле одређене манифестације класичне културе тамо су биле још наглашеније.

Као што смо већ истицали, дела античке уметности била су видљива и јавно изложена становницима Византије, нарочито онима који су живели у њеној престоници. Да би украсио своју нову престоницу, Константин је у Цариград пренео велики број античких скулптура из великих градова. Те скулптуре дуго су биле видљиве на улицама, мада је велики део њих настрадао као последица пожара, земљотреса или вандализма, али већина њих је била доступна посматрачима до освајања 1204.¹¹¹¹ Са једне стране, Константинов подухват може се разумети као уобичајен вид империјалне пропаганде, жеља да се његов град представи као нови Рим, са друге, може бити посматран у склопу паганских обреда који су пратили оснивање града.¹¹¹² У позноантичком периоду, постојала су веровања да статуе поседују одређене моћи или да су настањене демонима.¹¹¹³ Ова веровања су се задржала и у каснијим периодима, како можемо видети из

¹¹⁰⁷ Panofsky 1960, 108-13.

¹¹⁰⁸ Ibid., 111.

¹¹⁰⁹ C. Mango, *Antique Statuary and the Byzantine Beholder*, *DOP* 17 (1963) 53+55-75, 69.

¹¹¹⁰ Ова чињеница је у науци често занемарена или минимизирана, из различитих побуда, како је објаснио Ентони Калделлис. А. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge 2007, 43 sqq.

¹¹¹¹ Mango 1963, 55.

¹¹¹² Ibid., 56; L. James, "Pray Not to Fall into Temptation and Be on Your Guard": Pagan Statues in Christian Constantinople, *Gesta* 35/1 (1996) 12-20, 16.

¹¹¹³ Saradi-Mendelovici 1990, 55-58.

писаних извора, попут *Parastaseis syntomoi chronikai* и *Patria Constantinoupoleos*, као и каснијих хроника.¹¹¹⁴ Не само да је међу становницима Цариграда постојало веровање у апотропејске и талисманске моћи античких скулптура, већ и да је тим моћима могло бити манипулисано- постављањем статуа на одређено место, у одређени положај, њиховим додатним украшавањем, или уништавањем.¹¹¹⁵ Неке од њих биле су праћене и зодијачким натписима, попут споменика који по свом опису у *Parastaseis*-у највише подсећа на Анемодулион, које аутор текста приписује Константину.¹¹¹⁶ Статуу жене која се налази на врху споменика, он назива *zodion*, како се називају скулптуре и на другим местима у тексту, нарочито када се претпоставља да поседују магисјка својства.¹¹¹⁷ Такође употребљава реч *stoicheia*, грчку реч за астролошке елементе.¹¹¹⁸ *Zodion* и *zodia*, среће се и у старијим писаним изворима где овај термин означава визуелну представу, било у виду цртежа, или тродимензионалне фигуре.¹¹¹⁹ Често се може видети и на магисјским папирусима, где претходи илустрацијама враџбина.¹¹²⁰

Семантичко поистовећивање зодијачких знакова, античких статуа и магисјских фигура сведочи колико је у византијској култури зодијак повезиван са магисјским праксама и паганским скулптурама. Док се за неке од скулптура недвосмислено наводи да представљају знаке, неке су могле представљањем паганских божанстава такође да реферирају на поједине знаке зодијака, попут статуа Диоскура, које је Константин поставио на Хиподрому, на месту њиховог некадашњег храма.¹¹²¹ Такве снажне паганске и магисјске асоцијације могле би послужити као објашњење за мали број представа зодијака у уметности Византије, иако у проценама присуства зодијака у византијској визуелној култури треба задржати резерву, будући да је јако велики број споменика заувек уништен.

¹¹¹⁴ James, L 1996, 17.

¹¹¹⁵ Ibid., 17-8.

¹¹¹⁶ Parastaseis, 64.

¹¹¹⁷ Parastaseis, Commentary, 204.

¹¹¹⁸ Ibid., 64; Mango 1963, 63.

¹¹¹⁹ A. T. Wilburn, *Materia Magica: The Archaeology of Magic in Roman Egypt, Cyprus, and Spain*, Ann Arbor MI 2012, 127.

¹¹²⁰ Ibid., 119.

¹¹²¹ Parastaseis, 11, v. supra 110; Mango 1963, 57.

Ни у византијским екфразисима не налазимо помен зодијачких представа. Налазимо га на Западу, у поеми Балдрика или Бодрија, опата Бургеја, посвећену Адели од Блоа, ћерки Виљема Освајача. У опису њене спаваће одаје, Бодри експлицитно наводи зодијак као део декорације таванице на којој је приказана слика ноћног неба.¹¹²² Како и сâм аутор у поеми признаје, исцрпан опис собе је измишљен.¹¹²³ Његова намера је вероватно била да пружи опис слике микрокосмоса као собе у којој је присутан и представљен сав тада познати свет, будући да је у његовој поеми соба украшена таписеријама са сценама из библијске и светске историје, *mapra mundi* на поду, статуама персонификација Филозофије, Медицине и Седам слободних вештина.¹¹²⁴ Бодријев екфразис Аделине собе као да антиципира енциклопедијске сликане програме XIII века, попут оних у крипти Светог Магнуса у Анађију и Готичке дворане у Санти Кватро Коронати у Риму, где су такође заједно са зодијаком приказане персонификације слободних вештина и различите старозаветне и историјске сцене.

Поседујемо и опис стварног дела које је садржало приказ зодијака. У питању је Мистичка Арка Хуго од Св. Виктора. Ова комплексна композиција је највероватније била насликана на зиду клауистра опатије Св. Виктора, једној од најзначајнијих школа у Паризу XII века.¹¹²⁵ Док сама представа није сачувана, сачуван нам је њен опис на четрдесетдве стране текста који је Хуго саставио. Док су ученици и каноници Св. Виктора могли да посматрају слику пратећи Хугова предавања, текст је омогућавао и онима изван опатије да се упознају са њеним изгледом и значењем, како се може закључити из великог броја рукописа у којима је текст сачуван.¹¹²⁶ Слика је служила као основ за предавања које је Хуго држао у опатији у периоду између 1125. и 1130. године, и кроз коју је желео да образложи и прикаже читав свет, видљив и невидљив, у свим просторним, временским и

¹¹²² Baudri of Bourgueil, "To Countess Adela", 591, tr. M. Otter, *The Journal of Medieval Latin* 11 (2001) 60-141.

¹¹²³ Ibid., 567-72, 1351-54.

¹¹²⁴ Otter 2001, 62.

¹¹²⁵ C. Rudolph, *The Mystic Ark, Hugh of Saint Victor, Art, and Thought in the Twelfth Century*, Cambridge 2014, 16-17.

¹¹²⁶ Ibid., xiii.

духовним димензијама. Ово изразито сложеном визуелном алегоријом доминирала је представа Христа високог преко три метра, окруженог серафимима и са девет хорова анђела распоређених око Његове главе.¹¹²⁷ У својим рукама Христ држи космос у облику круга чији је пречник толики да прекрива скоро читаво Његово тело. Унутар круга, приказани су различити шематски дијаграми, персонификације и симболи којима је изражена структура света као микро/макрокосмоса подељеног у три зоне: земље, ваздуха и етра.¹¹²⁸ У самом средишту приказана је Арка правоугаоног облика са симболима јеванђелиста на крајевима унутар елипсоидно представљене Земље на којој су обележени континенти, реке, планине, градови. Зона ваздуха представљена је квадратом који садржи доба човековог живота, четири елемента, годишња доба, кардиналне правце, четири квалитета, окружени са дванаест ветрова. Зона етра састоји се из два појаса: у унутрашњем су приказани месечни радови, а у спољном који садржи подеоке 360 степени представљени су знаци зодијака.¹¹²⁹ Персонификације месеци су постављене на средину између два знака, што одговара календарским почецима месеци у односу на период уласка Сунца у одређени знак.¹¹³⁰ Простор који заузимају знаци, Хуго назива *aplanes* –део Етра у којем се налазе фиксне звезде.¹¹³¹ Шест дана Стварања означено је медаљонима постављеним у оси са Христом, тако да први дан пада на крајњи појас- појас зодијака, други дан на дванаест месеци итд.

Мистичка арка пружа редак опис уметничког дела у средњем веку, и према мојим сазнањима, једини који је садржао представу зодијака, начина на који су знаци приказани и њиховог значења. Из овог сажетог приказа могли смо да видимо да је зодијак представљао део структуре света према виђењу Хуга од

¹¹²⁷ Ibid., 3. Конрад Рудолф направио је и дигиталну реконструкцију слике, чији изглед и настанак образлаже и упоређује са ранијим реконструкцијама других аутора у апендиксу своје студије. У овом раду пренећемо само сажети приказ изгледа слике, не наводећи све детаље и елементе које је садржала.

¹¹²⁸ Loc. cit.

¹¹²⁹ Ови подеоци вероватно евоцирају инструменте попут квадранта и астролаба, чијој је употреби Хуго подучавао, како сугерише Конрад Рудолф. Ibid., 265.

¹¹³⁰ Ibid., 491.

¹¹³¹ Hugh, *Mystic Arc*, II, p. 159, cit. u Rudolph 2014, 205.

Св. Виктора, које се није много разликовало од доминантних космолошких теорија античког и средњовековног доба. Иако су значења зодијака могла бити различита у зависности од контекста у којем се приказује, имамо довољно индиција да закључимо да су управо ова космичка значења најчешћа и да је апропријација мотива у средњем веку била условљена апропријацијом космолошких идеја преузетих од античких и позноантичких аутора.

7.4. Космолошка значења мотива зодијака у средњовековној уметности

Као што смо могли видети из описа Мистичке арке, зодијак је употребљен да означи сферу фиксних звезда која у концепцији света Хуга од Св. Виктора заузима простор крајње сфере. Хуго је назива *aplanes*, као и Макробије пре њега, и Бернард Силвестрис касније у XII веку, у својој *Космографији* где користи назив *aplanon*.¹¹³²

Идеја фиксних звезда као најудаљенијих од Земље присутна је још у VI веку п.н.е. код Анаксимена.¹¹³³ Анаксимен пак, није мислио да је Земља округла и идеје о сферичном универзуму развиће се код каснијих грчких мислилаца. Округла Земља и свемир чију крајњу границу чини зона фиксних звезда представљају део космологија питагорејских мислилаца, као и Платона. Еудокс из Книда, Платонов млађи савременик, први је који је развио теоријски модел свемира базиран на концентричним сферама, чији је укупан број двадесетседам и од којих је крајња сфера фиксних звезда.¹¹³⁴ Његова учења преноси Аристотел и додатно их развија стварајући свој систем у којем свака планета има сопствену сферу, раздвојену од других са неколико сфера између, тако да је њихов укупан

¹¹³² Macrobius, I, XI, 8. Bernardus Silvestris, *Cosmographia*, Microcosmos 3, tr. W. Wetherbee, New York 1973.

¹¹³³ v. supra 97-8.

¹¹³⁴ Wright, J. E. 2000, 101-2.

број достигао педесетпет.¹¹³⁵ Читав космос, Аристотел је поделио на две области: земаљску и небеску чија је граница била сфера Месеца. Према његовим замислима, сублунарна регија је била састављена од четири елемента, пропадљива и променљива, док је небеска била формирана од етра, петог елемента, који је непропадљив и вечан.¹¹³⁶ Сфера фиксних звезда не само да је била крајња у Аристотеловом систему, већ је и била извор свих кретања, чијим кретањем су се померале све остале сфере, које су на тај начин узроковале промене у сублунарној области.¹¹³⁷ Елементе Аристотелове космологије преузеће Птоломеј у II веку н.е. и створиће свој модел космоса који ће бити доминантан све до XVI века. Овај модел прихваћен је и у средњем веку, иако су Птоломејева дела била недоступна латинском Западу све до XII века. Посредством античких и позноантичких аутора чија су дела била сачувана на латинском пренети су главни елементи Птоломејеве шеме структуре космоса, али је за хришћанске мислиоце остао проблем како да усагласе те елементе са изгледом свемира који је нудила Књига Постања у опису Стварања света. Питање дистинкције између неба створеног првог дана- *caelum*-а и небеског свода- *firmamentum*-а створеног другог, које је Бог такође назвао небо (1Мој.:1:8), различито је решавано. Док су неки сматрали да небески свод обухвата све планете и звезде, већина је била склонија да поистовети овај појам са осмом сфером фиксних звезда.¹¹³⁸ Природа воде изнад небеског свода такође је била извор недоумица и неслагања и различита својства су јој приписивана. Доста рано, још код светог Јеронима, ова вода се назива кристалинском, и за неке хришћанске мислиоце она је чврста као кристал, док је за неке ипак течна.¹¹³⁹ Средином XIII века, Винсент од Бовеа повезује кристалински појас са деветом сфером у свом енциклопедијском делу *Speculum naturale*.¹¹⁴⁰ Изван свих сфера

¹¹³⁵ Ibid., 102.

¹¹³⁶ E. Grant, *Science and Religion, 400 B.C. to A.D. 1550, From Aristotle to Copernicus*, Baltimore MD 2004, 41-2.

¹¹³⁷ Ibid., 77-8.

¹¹³⁸ E. Grant, *The Medieval Cosmos: Its Structure and Operation*, *J Hist Astron* (1997), 147-167, 158.

¹¹³⁹ Loc. cit.

¹¹⁴⁰ Idem, *The Nature of Natural Philosophy in the Late Middle Ages*, Washington DC 2010, 143.

постављен је Емпиреј, непомичан и непроменљив, замишљен као седиште Бога, анђела и светитеља. Издвојен је као засебна сфера у XII веку најпре у списима Анселма из Лаона, о његовој природи и квалитетима се доста расправљало током позног средњег века.¹¹⁴¹

Различита мишљења о бројним космолошким питањима су постојала скоро током читавог средњег века, и није постојало јединствено виђење космоса које је било идентично и општеприхваћено од свих западних интелектуалаца. Једну врсту стандардизоване верзије представљао је текст који се користио као уџбеник на универзитетима све до XVII века. У питању је *Сфера* Јоханеса де Сакробоска (Јована од Холивуда), написана средином XIII века.¹¹⁴² У њој он износи поделу на девет сфера, у којој је девета *primum mobile* или први покретач. Следећа је сфера фиксних звезда, коју назива *firmamentum*, испод које су постављене сфере седам планета.¹¹⁴³ Зодијак представља један од кругова који секу осму сферу.¹¹⁴⁴ Сачувани су нам бројни примерци овог текста, било као рукописи или као штампана издања. Многи од њих садржали су илустрације које су приказивале Сакробосков модел космоса, у којима су знаци зодијака јасно истакнути, као што можемо видети на примеру са почетка XVI века насталом у Паризу (сл. 179). Како је Лоринда Диксон показала, слика света приказана на Изгону из раја Ђованија ди Паола (сл. 177) базирана је управо на Сакробосковој шеми.¹¹⁴⁵

Фигуре зодијака насликане су и на бројним космографским сликама света које смо могли видети на примерима италијанског сликарства трећента. Као крајњи појас, нацртани су или обележени на дијаграмима у ранијим рукописима: као на планетарном дијаграму Лајденске Аратее (сл. 73), сферама пагана у рукописима Хришћанске топографије (сл. 61, 62, 63), у неколицини рукописа XII

¹¹⁴¹ Idem, *Cosmology*, in: *Science in the Middle Ages*, ed. D. C. Lindberg, Chicago 1978, 265-302, 275-6; idem, *Planets, Stars, and Orbs: The Medieval Cosmos, 1200-1687*, Cambridge 1994, 372-382.

¹¹⁴² Lindberg 2007, 266.

¹¹⁴³ Sacrobosco, I.

¹¹⁴⁴ Sacrobosco, II.

¹¹⁴⁵ Dixon 1985, *passim*.

века, попут рукописа Аратеа који се чува у Библиотеци Марџиани у Венецији, MS. 2760, fol. 4r, или илустрацији „микросмичког човека” из XIII века у медицинском рукопису Paris, Bibliothèque nationale de France, MS. lat. 11229, fol. 45r (сл. 180).¹¹⁴⁶

Још чешће се знаци могу видети исписани словима у крајњем појасу дијаграма, као у рукописима из прве половине IX века: Laon BM MS 422, fol. 43v; Vienna, Österreichische Nationalbibliothek Cod. 387, fol. 137; Madrid, Bibl. Nac. 3307, fol. 65v; Munich Clm 210. fol. 136. У последње наведеном рукопису можемо видети и приказ сфера на fol. 123 у којем је осма-крајња обележена као *signifer*, што је била честа реч у латинском којом је означавао зодијак (сл. 181).¹¹⁴⁷ На исти начин је обележен на дијаграму рукописа Vat. Lat. Ms. 645, fol. 66v.

Како смо могли видети у поглављу посвећеном зодијаку у старом веку, на делима фунерарне уметности, зодијак као симбол зоне фиксних звезда могао је да означава одредиште душа након смрти.¹¹⁴⁸ Мотив зодијака био је готово неизоставан на сценама апотеозе- било да су у питању личности из митологије или деификовани цареви, док га на позноантичким споменицима можемо видети како уоквирује портрете обичних грађана. *Consecratio* царева имао је нарочиту политичку функцију и идеја бесмртног цара настањеног на небу након смрти није прекинута ни после Константина.¹¹⁴⁹ Клаудијан описује у стиховима пролазак цара Теодосија I кроз планетарне сфере.¹¹⁵⁰

Душе праведних хришћана после смрти чекало је место поред Бога, чији је престо смештен на небу, као што се веровало за многа паганска божанства.¹¹⁵¹

¹¹⁴⁶ Vober 1948, 15.

¹¹⁴⁷ v. supra 55. Бројни други дијаграми из Каролиншких рукописа у којима су знаци зодијака исписани у крајњем појасу, могу се видети у Eastwood 2007, passim.

¹¹⁴⁸ v. supra 96-102.

¹¹⁴⁹ Euseb, VC, I,2. О обради теме Константиновог узласка на небо након смрти у савременим писаним изворима и визуелној култури, v. MacCormack 1981, 118-124, 127-

¹¹⁵⁰ Claudian, *Panegyricus de tertio consulatu Honorii Augusti*, 164-174, ed. M. Platnaeur, New York 1922.

¹¹⁵¹ У Миланском едикту, како га преноси Лактанције, даје се слобода хришћанима и свима осталима да поштују религију коју желе, „тако да би које год божанство које председава на

У библијским текстовима и престо и праведници се изједначавају или пореде са небом и звездама; у књизи пророка Исаије Господ вели: „небо је пријесто мој и земља подножје ногама мојим” (Иса.:66:1), док у књизи пророка Данила говори: „И разумни ће се сјати као свјетлост небеска, и који многе приведоше к правди, као звијезде вазда и довијека.” (Дан.:12:3). Псалмопојац слично изражава: „Бог је наш на небесима, твори све што хоће.” и „Небо је небо Господње, а земљу је дао синовима човјечијим.” (Псал.:115:3;115:16).

У јеврејској традицији присутне су различите космографске концепције према којима је небо подељено на неколико зона или сфера. Док је у неким текстовима присутна подела на три неба, неколицина њих изражава идеју о седам небеса.¹¹⁵² Синтезу традиционалних јеврејских космографија и грчко-римских модела света створио је Филон Александријски. Он прихвата поделу на седам небеских сфера, од којих крајњу, осму, чини сфера фиксних звезда. Алегоријским тумачењем, он ову сферу доводи у везу са херувимом постављеним да чува врата Еденског врта, како је описано у 1Мој.:3:24., чији се пламени мач окреће као и сфере.¹¹⁵³ Дела других платоничких мислилаца позне антике такође су утицала на асимилације библијских наратива о изгледу космоса и месту душа након смрти са класичним космолошким концептима. То се може уочити и на натпису мозаика апсиде цркве Светих Козме и Дамјана у Риму у којем папа Феликс IV изражава своју наду да ће својим покровитељством се удостојити да VT AETHERIA VIVAT IN ARCE POLI.¹¹⁵⁴

небеском престолу -*quo quicquid est divinitatis in sede caelesti*- било наклоњено нама и свима који живе под нашом влашћу“. Lactantius, *De mort. pers.* 48.2, cit. u MacCormack 1981, 128, n. 183.

¹¹⁵² M. Himmelfarb, *Ascent to Heaven in Jewish and Christian Apocalypses*, New York - Oxford 1993, 32-3.

¹¹⁵³ Philo, *On the Cherubim*, VII, 23, tr. F. H. Colson, G. H. Whitaker, Cambridge MA - London 1929.

¹¹⁵⁴ „AVLA D[E]I CLARIS RADIAT SPECIOSA METALLIS IN QVA PLVS FIDEI LVX PRETIOSA MICAT. MARTYRIBVS MEDICIS POPVLO SPES CERTA SALVTIS VENIT ET EX SACRO CREVIT HONORE LOCVS. OPTVLIT HOC D[OMI]NO FELIX ANTISTITE DIGNVM MVNVS VT AETHERIA VIVAT IN ARCE POLI.” E. Thunø, *Inscription and divine presence: golden letters in the early medieval apse mosaic*, *Word & Image: A Journal of Verbal/Visual Enquiry* 27/3 (2011) 279-291, 289.

Идеја астралне бесмртности и одласка душе у области изнад неба задржала се и у каснијим периодима и била је веома истакнута код каролинских аутора; изрази попут *penetravit sidera caeli* и *aetheris ad fabricam*, употребљавани су да искажу где одлазе душе преминулих владара, али слична уверења изражавана су и за душе других заслужних и часних појединаца.¹¹⁵⁵

Иако немамо назнака да су у овом периоду стваране визуелне представе апотеозе по узору на оне из римске уметности, врло је вероватно да је значење зодијака као синегдохе за крајњу сферу фиксних звезда и границе између области бесмртности и вечности и пропадљивог света земаљског живота било познато и задржано на појединим делима визуелних уметности. То се може наслутити на декорацији Кведлинбуршког ковчежића, а јасније се може препознати на каснијим примерима, попут илустрације за Песму над песмама у Сен Вааст Библији, где је унутар круга зодијака приказан Христ са Црквом окружен градским бедемима који највероватније алудирају на простор Небеског Јерусалима (сл. 87).

У каснијим раздобљима, када зодијак почиње да се приказује у оквиру монументалне декорације цркава, можемо приметити да су знаци најчешће постављени на лиминалним местима у оквиру храма, на местима на којима се прелази у просторе различитог нивоа сакралности. Као што смо видели на великом броју примера, зодијак је био чест украс портала, као и других површина фасаде прочеља; могао се видети на потрбушјима тријумфалних лукова испред олтарског простора, као и на луковима који одвајају наос од бочних бродова; на сводовима нартекса или сводовима изнад улаза у просторију посебне литургијске намене; деловима пода најближим уласку у наос или олтарском простору; на подовима, као и на унутрашњим и спољашњим површинама зидова канцела; зодијак се могао наћи и на местима која означавају прелаз између клауистра и простора храма у манастирским комплексима. Осим за одређене делове у топографији храма, зодијак се употребљава и у декорацији простора или предмета везаних за обреде преласка, какве су биле крстионице и крипте. Крштење, као и смрт, било је неопходан услов за спасење и улазак у Царство небеско. Зодијак, на

¹¹⁵⁵ Dutton 2004, 116-9.

овим предметима, просторима, површинама на којима је приказан, указује на границу изван које се налази одредиште душа праведних након смрти и жељени циљ свих хришћана.

Грађевина храма или њени поједини делови довођени су у везу са Небеским Јерусалимом. На Западу, ова паралела је истицана у литургијским текстовима још од X века, као и у текстовима XII и XIII века који су нудили алегоријска тумачења цркве, попут оних које су написали опат Сиже и Дурандус.¹¹⁵⁶ Свети Максим Исповедник у Мистагогији простор олтара пореди са небом, који према микро/макрокосмичкој аналогiji види као слику горњег света, посвећеног вишњим силама.¹¹⁵⁷ Поједина дела светог Максима била су доступна и на Западу Европе захваљујући преводима Јована Скота Ериугене, а одељци и резиме Мистагогије преведени су на латински и послати Карлу Ђелавом од стране Анастасија Библиотекара.¹¹⁵⁸ Са троделном поделом простора и њеним алегоријским тумачењем западни читаоци су се могли сусрести у *Јеврејским старинама*, где Јосиф Флавије најсветији део табернакла пореди са небом.¹¹⁵⁹ Такве аналогije свој одраз су могле наћи у одлукама да се знаци зодијака прикажу на тријумфалним луковима, што је био чест случај у декорацији цркава с почетка XII века, вероватно чешћи него што сачувани примери указују, будући да нам је велики део романичког монументалног сликарства заувек изгубљен. На сличан начин можемо посматрати и одабир полукалите апсиде цркве Сен Жермије у Уржуу као места на коме ће знаци бити насликани, или спољног зида апсиде (сл. 97), као у цркви Сен Остроан у Исоару, где су медаљони са знацима у рељефу постављени испод кровног венца (сл. 116). Знаци који су приказани у мозаику деамбулаторијума Сен Филибера у Турнуу, вероватно су имали исту функцију (сл. 128).

¹¹⁵⁶ L. Hull Stookey, *The Gothic Cathedral as the Heavenly Jerusalem: Liturgical and Theological Sources*, *Gesta* 8/1 (1969) 35-41.

¹¹⁵⁷ Свети Максим Исповедник, *Мистагогија*, Б, 3; В, у: *Изабрана дела*, прев. А. Радосављевић, Призрен 1997.

¹¹⁵⁸ Две копије овог текста су се сачувале, једна из IX, друга из X века. O. von Simson, *The Gothic Cathedral, Origins of Gothic Architecture and the Medieval Concept of Order*, Princeton NJ 1962, 127.

¹¹⁵⁹ Josephus, *Ant.*, III, VII, 7.

Теорије према којима је програм декорације простора хора у унутрашњости цркве пренет на декорацију западних pročеља, пре свега портала,¹¹⁶⁰ донекле би могле да објасне појаву зодијака на архиволтима изнад улаза у цркве, али такво објашњење не би исцрпilo сав значењски потенцијал који су знаци добили постављањем на место толиког симболичког значаја и визуелне истакнутости. Као што смо могли видети, осим на архиволтама, знаци су могли бити исклесани и на другим деловима западне фасаде, било у виду хоризонталних фризова или у виду профилисаних венаца, као у црквама Оверње где знаци прате крајње ивице зидних површина. Док оваква решења налазимо махом у провинцијалним областима Француске, знатно чешћи су примери зодијака који се појављују око улаза у храм, размештени праволинијски на довратницима или полукружно на архиволтама.¹¹⁶¹

Црквена врата представљала пролаз из сфере профаног у сферу сакралног,¹¹⁶² у простор у којем је појединцу светим тајнама омогућен улаз у Царство небеско. Тај приступ је могао бити схваћен у есхатолошком смислу, да је појединац кроз разрешење грехова и приступање светим тајнама Евхаристије могао да се удостоји тог Царства након смрти. Са друге стране, учествовањем на литургији и певањем *Sanctum*-а верник се прикључује хоровима анђела, арханђела, престола, господства и целој небеској војсци у слављењу Бога. Такође, како је изражено у тексту Римског канона мисе, о чијој употреби налазимо сведочанства још од IV века, приликом молитве *Supplices te*, од Бога се моли да прими дарове које ће анђеоски олтар узети на небо ради освећења.¹¹⁶³ Тиме је изражено веровање у постојање директне комуникације и контакта са небеским сферама и силама током обреда Евхаристије. На тај начин, простор цркве постаје

¹¹⁶⁰ É. Vergnolle, 'Maiestas Domini' Portals of the Twelfth Century, in: *Romanesque Art and Thought in the Twelfth Century, Essays in Honor of Walter Cahn*, ed. C. Hourihane, Princeton NJ - University Park PA 2008, 179-199, 190.

¹¹⁶¹ И на примерима где је зодијак приказан на фризу или архитектонском венцу, знаци су махом сконцентрисани изнад главног улаза, као у црквама у Мелу, Иду, Моријаку и Серандону.

¹¹⁶² Елијаде 2003, 78-9.

¹¹⁶³ *The Roman Canon Missae*, cit. u *Sacraments and Worship: The Sources of Christian Theology*, ed. M. E. Johnson, Louisville KY 2012, 212-220, 214.

место приступа небеским висинама, а сама црква небеска капија- *porta coeli*, како се и назива у појединим средњовековним изворима.¹¹⁶⁴

Лиминални карактер положаја мотива зодијака уочила је и Маргарет Стоукс у свом чланку из 1900. године.¹¹⁶⁵ Док су и каснији аутори истицали лоцираност зодијака на површинама око улаза, већина се задржала само на констатацији.¹¹⁶⁶ За разлику од њих, Симона Коен је развила интерпретацију представа зодијака на романичким порталима која узима у обзир овај положај знакова у оквиру скулптуралних програма, како романичких, тако и готичких цркава.¹¹⁶⁷ Будући да се овим проблемом бави у оквиру своје студије посвећеној времену и темпоралности у средњовековној и ренесансној уметности, ауторка већи нагласак ставља на темпорални карактер зодијака и у тим оквирима тумачи и његово значење на порталима. Своје закључке базира на писаним изворима XII века кроз које покушава да покаже другачије поимање времена у интелектуалној мисли тог периода, као и на томе да се знаци приказују заједно са месечним радовима на великом броју романичких архиволти.¹¹⁶⁸ Та чињеница коришћена је често у литератури као аргумент да знаци у тим случајевима фигурирају као временски симболи.¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁴ Текст мисе за годишње посвећење цркве започиње Јаковљевим ускликом након сна и визије небеске лествице: „Како је страшно место ово! Овде је доиста кућа Божја, и ово су врата небеска.” (1Мој.:28:17); “*Terribilis est locus iste! hic Domus Dei est, et porta coeli : et vocabitur aula Dei.*” *The Roman Missal*, tr. Rev. Dr. England, Philadelphia 1843, 504, v. supra 252, n. 815. Ова формула се може наћи поновљена и у текстовима неколицине церемонија освећења катедрала у Италији XII века, В. Møller Jensen, *Medieval Liturgical Texts in Italian Manuscripts*, Lewiston – Queenston – Lampeter 2006, 217-221.

¹¹⁶⁵ Stokes 1900, 286.

¹¹⁶⁶ Calder Nye 1911, *passim*; Smith 1965, 13.

¹¹⁶⁷ Cohen 2014, 87-111.

¹¹⁶⁸ Ауторка такође истиче да црквени портал „симболизује духовни прелазак из темпоралног стања на Земљи у вечно на Небу”, као и да зодијак на спољним архиволтама представља „осму стеларну сферу као границу темпоралног космоса“, међутим и даље наглашава искључиво временско значење мотива. *Ibid.*, 108.

¹¹⁶⁹ Hourihane 2007, *passim*. Mâle 1972, *passim*. Panadero, дисертација, *passim*.

Међутим, уколико месечни радови већ изражавају темпоралност, зашто би постојала потреба да се такво значење дуплира? На реконструкцији Мистичке арке Хуга из Св. Виктора и у његовим описима, могли смо да видимо знаке и радове у два одвојена, концентрична појаса. Месечни радови постављени су у појасу испод, на средину између два знака, и заједно ова два појаса означавају зону Етра. Знаци и радови су приказани наизменично на романичким порталима у оквиру исте архиволте, што може бити оправдано потребом да се испуни простор лука најширег опсега, будући да су углавном приказани на крајњој архиволти. Тежња да се прикажу управо на крајњој архиволти одражава њихову намену као симбола за зону Етра после које лежи обитавалиште Бога. Спајање знакова и месечних радова у једном низу као да налази оправдање у речима Хонорија из Отена: „Простор се не може разумети без времена нити време без простора. Повезани су заједно међу оним стварима које постоје вечно и без којих ништа не може бити створено и ништа не може бити познато. Суштина свих створених ствари је просторна и временска. Универзум је омеђен простором јер простор је граница и област која садржи све што је садржано; и универзум је такође садржан у времену, јер је све, осим Бога, има почетак, и оно што има почетак зависи од времена.”¹¹⁷⁰ Повезаност неба и времена и њихов однос сумирао је и Хуго из Св. Виктора у својој проповеди на Књигу проповедникову (3:1): „‘Свему има вријеме, и сваком послу под небом има вријеме.’ Јер само небо мери трајања времена, и све што је под небом пролази са временом, а само небо, из којег време произилази, није пролазно. Као да је време из неба, а унутар неба нема времена: и премда све ствари које су испод неба примају време из неба, у самом небу вечност

¹¹⁷⁰ „Non enim potest locus, sublato tempore, intelligi sicut nec tempus sine loci cointelligentia potest diffiniri. Haec enim inter ea quae simul et semper sunt inseparabiliter ponuntur, ac sine his nulla essentia facta valet consistere vel cognosci. Omnium itaque existentium essentia localis atque temporalis est ideo non in loco tempore et sub loco et sub tempore nullo modo cognoscitur. Universitatis itaque loco concluditur quia locus est ipse extra universitatem ambitus vel finis comprehendens in quo comprehenditur comprehensum; sub tempore quoque universitas comprobetur, qua omne quod est preter deum cepit esse et quo cepit sub tempore.” Honorius Augustodunensis, *Clavis Physicae*, 482-483, ed. P. Lucentini, Rome 1974, cit. u Bagnoli 2009, 324, n. 33.

опстаје.”¹¹⁷¹ Правећи разлику између онога што је пролазно и онога што је вечно, Хуго лоцира прво *sub coelo*, а друго *in ipso coelo*, на тај начин их просторно одређујући унутар космоса.

Са овим одломком у виду можемо разумети и представе месечних радова и знакова зодијака на архиволтама портала. Док је временски аспект изражен месечним радовима, спацијални је оличен знацима зодијака кроз које Сунце док пролази својом годишњом путањом на еклиптици обележава различите сегменте времена. „Време је издељено Сунцем” како пише Хуго из Св. Виктора.¹¹⁷² Наизменично приказивање знакова и радова у оквиру једне архиволте, како се најчешће среће, оличава ту условљеност протока времена од небеских кретања, али се такође може посматрати као компресована слика појаса фиксних звезда и појаса месечних радова Хугове Мистичке арке, где су радови постављени између знакова, будући да у једном календарском месецу Сунце увек пролази кроз два знака.

Иако представе месечних радова и знакова зодијака на романичким порталима можемо посматрати као „аутономни иконографски елемент”, другачији од ранијих представа зодијака у уметности средњег века, како Симона Коен истиче, не бих се сложила са њом да је значење знакова фундаментално другачије у односу на ранија, нити да знаци примарно изражавају време које је човеку дато за спасење, као ни да његово значење варира од иконографског контекста у којем је приказан.¹¹⁷³ Напротив, на основу до сада изнетих закључака

¹¹⁷¹ „Omnia tempus habent et suis spatiis transeunt universa sub coelo. Nam et ipsum coelum omnium temporum spatia metitur, et omnia quae sub coelo sunt tempore transeunt, et non transit ipsum coelum a quo est tempus. Quasi enim ex ipso coelo tempus est; et in ipso coelo tempus non est; et cum omnia quae sub coelo sunt tempus accipiant de coelo, in ipso tamen coelo aeternitas constant.” Hugo de Santo Victore, *In Salomonis Ecclesiasten homiliae* XIX, col. 207, PL CLXXV, ed. J.-P. Migne, Paris 1879.

¹¹⁷² “Tempus distinguitur per solem”. Idem, *Adnotationes elucidatoriae in Pentateuchon*, 36, in: *op.cit.*

¹¹⁷³ “On the romanesque portal, however, the zodiac combined with months functions as an autonomous iconographic element. The spatial and material components are lacking and the god-figure in the center is not related to the image of the universe but only to that of time.” Cohen 2014, 101. “The portal zodiac represented the time allotted to man and the time to which he was subjected in the divine plan for salvation.” Ibid., 111. “The specific iconographic context of the romanesque zodiac is different in

овог истраживања можемо да закључимо да значења зодијака на романичким делима стоје у континуитету са раносредњовековним, као и да на свим представама на порталима овај мотив представља пролаз у другу сферу постојања, схваћен анагошки, што ћемо у наставку додатно образложити. У оквиру програма, зодијак се може схватити као означитељ простора у којем се остали део композиција одвија. Заједно са месечним радовима, знаци представљају границу између два света и два начина постојања, квалитативно другачија, чије су разлике изражене у временским и просторним категоријама, оличеним у фигурама зодијака и месеци. То се може препознати како на ступњевитим порталима без тимпанона цркава на простору некадашње Аквитаније, најзаступљенијим у регијама Сентонж и Поату, као и на порталима са тимпанонима великих катедрала области Бургундије. Како на порталима обе скупине цркава фигуре зодијака махом испуњавају лук крајње архиволте, односно последње архиволте која носи фигуралну декорацију, њихова функција на тим порталима је да означе границу између сакралног и профаног, темпоралног и вечног, овезамаљског света који је изван зидова храма и света изнад небеса коме је омогућен приступ уласком кроз портал.

Та идеја је нарочито уочљива на првој групи портала, где је сав фигурални украс распоређен на површинама архиволти. Док је у ранијој литератури одсуство тимпанона и централне композиције портала Аквитаније третирано као аномалија, Мики Ејбел је у својој студији понудила другачији начин посматрања и ишчитавања програма скулптуралне декорације портала ове области, као и северне Шпаније на чијим порталима романичких цркава су примењена слична архитектонска решења.¹¹⁷⁴

Наглашавањем дубине која је постигнута ступњевитошћу архиволти и доворотника, као и степеника који су водили до уласка у појединим примерима,

each case, and its meaning may be interpreted on several levels in much the same way that contemporary theologians speculated on the different meanings of time.” Loc. cit. У овоме, она прати Марџори Панадеро која је у својој дисертацији анализирала значења знакова зодијака и месечних радова у односу на централне композиције и остале делове програма фасада француских цркава прве половине XII века. Panadero, дисертација, *passim*.

¹¹⁷⁴ Abel 2012. За преглед историографије, v. L. Seidel, *Songs of Glory: The Romanesque Façades of Aquitaine*, Chicago-London 1981, 10-12.

истакнут је значај портала ових цркава као простора транзиције.¹¹⁷⁵ Наглашена тродимензионалност ових фасада, као и одсуство тимпанона сугеришу центрифугално читање декорације, насупротив центрипеталном и дводимензионалном које претпоставља централна композиција тимпанона. На порталима у којима оваква композиција визуелно доминира, како својим димензијама, тако и комплексношћу и значајем онога што је на њој приказано, постоји тенденција да се представе које је уоквирују посматрају као пратеће, и у формалном и у значењском погледу. На ступњевитим порталима пак, све фигуре су сличних димензија, радијално постављене у односу на средиште и визуелна хијератичност није непосредно уочљива као на порталима са тимпанонима. Како је Мики Ејбел закључила, ови портали позивају на кинетичко читање. Они претпостављају појединца који се креће кроз њих и посматра их у тренутку проласка.¹¹⁷⁶ На то упућује и наглашена тродимензионалност фигура исклесаних на луковима, као и примери на којима су и потрбушја лукова украшена.¹¹⁷⁷

Налик телескопској дршци, архиволте и степеници који окружују портал намећу читање декорације од спољног лука ка средишту при уласку у храм и од унутрашњег ка споља при изласку.¹¹⁷⁸ Уместо на простор тимпанона, поглед је усмерен ка отвореном простору врата, што је постигнуто и радијалним распоредом фигура на луковима. „Телескопска шема визуелног програма одражавала је прогресивно кретање степеника, на тај начин се удружујући да прошире метафоричке и физичке димензије преласка преко прага, чија је кулминација била означена негативним простором у средишту.”¹¹⁷⁹ Пролазак кроз портал, Ејбел пореди са врстом микро-ходочашћа: „Гледано и схватано као мини путовање, континуирано, али благо сегментирано кретање уз степенике портала и кроз отворени улаз, архитектонска јединица је функционисала на тај начин да

¹¹⁷⁵ Abel 2012, 104-5.

¹¹⁷⁶ Ibid., 18, 49.

¹¹⁷⁷ Ibid., 54.

¹¹⁷⁸ Ibid., 23-4.

¹¹⁷⁹ “The telescoping pattern of the program’s imagery mirrored the progressive action of the steps, thereby joining forces to extend the metaphorical and physical dimensions of the transition at the threshold, its culmination of which was marked by the negative space at the center.” Ibid., 77.

ствара лимиално искуство које је посматрано као изван нормалног домена времена и простора.”¹¹⁸⁰ Пролазак кроз портал представљао је иницијални, физички, корак на путу метафизичке трансформације. Уколико замислимо себе испред једног од ових ступњевитих портала, архиволте са знацима зодијака и месечним радовима су оне које су нам најближе. Оне стоје на међи света нашег свакодневног бивствовања условљеног променама и кретањима на небу и вечног и непроменљивог света изван времена чије границе представљају зидови храма.¹¹⁸¹

Чин освећења има за циљ да успостави границе које одвајају сакрални простор од секуларног света и да омеђи духовну реалност светог места унутар материјалне форме физичке грађевине.¹¹⁸² Истакли смо како се у служби за освећење понављају Јаковљеве речи након сна о лествици, чиме се храм изједначава са местом које је Јаков назвао Ветил, односно Бет-Ел, дом Божији. Као место комуникације неба и Земље, преко којег анђели улазе и силазе, то место је и небеска капија. Простор портала на тај начин постаје фокус и физичке грађевине, како симболички, будући да омогућава приступ и улазак, тако и програмски, будући да му се архитектонским рашчлањивањем површина које га окружују и концентрацијом скулптуралног украса даје наглашен значај. Те идеје су изражене и натписима који су пратили бројне portale романичких цркава. На порталу клауистра манастира Сан Хуан де ла Пења, као и на порталу цркве Светог Пруденција у Арментији стоји натпис: „Кроз ова врата постају доступна врата неба сваком вернику.”¹¹⁸³ У цркви Светог Петра у Сен-Пе-д-Бигор (Saint-Pé-de-

¹¹⁸⁰ “Viewed and understood as a mini-journey, the continuous, but subtly segmented, movement up the portal steps and through the open entry, the architectural unit functioned in such a way as to generate a liminal experience that was perceived to be outside the normal realm of time and space.” Ibid., 95.

¹¹⁸¹ То је уочљиво и на примерима из области Оверње, попут цркава у Иду и Серандону, где се након проласка испод знакова зодијака који чине једини украс спољних зидова приступа уласку у храм кроз дугачки засведени вестибил који као да евоцира свод фирмаментума.

¹¹⁸² Abel 2012, 116.

¹¹⁸³ Kendall 1998, 88.

Bigorre), на ивици тимпанона је записано: *Est domus hic Domini, via caeli, spes peregrini.*¹¹⁸⁴

Сличне концепције постојале су и ранијим временима, за шта налазимо потврде у писаним изворима. Паулин из Ноле, наводи натпис који је стајао на улазу у цркву Светих Апостола у Нолу из клаустра: „Уђите на небеске стазе преко пријатних травњака, хришћани; такође је прикладно да је улазак на ово место из плодних башти. Одавде је излаз у свети рај дат онима који га заслужују.”¹¹⁸⁵ Алкуин у својој поеми посвећеној опатијској цркви Светог Амана у Елнону бележи стихове: *Haec porta est caeli, aeterna haec est ianua vitae, / Ista viatorem ducit ad astra suum. / Ingrediens istam portam penetrabit Olympi, / si comitetur cum spesque fidesque simul.*¹¹⁸⁶

Пролазак кроз портал верника доводи до самих небеса.¹¹⁸⁷ Према анагошком тумачењу цркве као Небеског града, портал представља врата неба. „Хришћанство је апроприрало форме (стубове, апсиду, лук, кулу, свод) везане за специфична значења- премда значења која су већ бледела из свести- и онда, комбинујући их у новој структури, дало им ново значење, као Новог Јерусалима, Државе Божије, што представља модификацију древног концепта куће Божије”¹¹⁸⁸ Како Гинтер Бандман даље истиче у свом разматрању алегоријског значења раносредњовековне црквене архитектуре, црквена грађевина је постала тип и симбол Небеског града, краљевства Божијег, у којем верни учествују током

¹¹⁸⁴ Ibid., 146, a, 274.

¹¹⁸⁵ “Caelestes intrate vias per amoena virecta, / Christicolae; et laetis decet huc ingressus ab hortis, / Unde sacrum meritis datur exitus in paradisum, S. Paulini Nolani episcopi, *Epistula XXXII*, 12, ed. G. de Hartel, Prague-Vienna-Leipzig 1894.

¹¹⁸⁶ Alcuini carmina, LXXXVI, VII, 1-4, *Poetae Latini Aevi Carolini*, tomus I, ed. E. Duemmler, Berlin 1881.

¹¹⁸⁷ Kendall 1998, 109.

¹¹⁸⁸ “Christendom appropriated forms (columns, apse, arch, tower, vault) associated with specific meanings- albeit meanings that were already fading from consciousness- and then, in their combination in a new structure, gave them a new significance as the New Jerusalem, the City of God, which is modification of the age-old concept of the house of god.” G. Bandmann, *Early Medieval Architecture as a Bearer of Meaning*, tr. K. Wallis, New York 2005, 61.

богослужења.¹¹⁸⁹ Иако говори о архитектонским елементима, Бандманова тврдња да је „заједнички фактор свих интерпретација појединачних ... елемената да су подређени концепту цркве као краљевства Божијег”¹¹⁹⁰ може се применити и на фигуралну декорацију храма, као и на значење мотива зодијака на фасадама средњовековних цркава.

Зодијак на представи на којој се може видети заједно са ликом Христа, на илустрацији Песме над песмама Ст. Вааст библије (сл. 87), упућује управо на простор Небеског Јерусалима у којем су приказани Христ и *Ecclesia*. Марцори Панадеро у својој дисертацији оставља могућност таквог значења и на француским црквама XII века, али само у случајевима где су знаци приказани самостално, без месечних радова, као на црквама у Моријаку и Иду.¹¹⁹¹ Када су у питању примери са месецима, она, као и већина других аутора, сматра да је њихово значење календарско, чак и за њихове представе на архиволтама употребљава назив „романички календари”. У даљем делу рада, настојаћу да додатно покажем да је примарно просторни аспект ових мотива, чак и кад су приказани заједно, изражен на порталима средњовековних цркава.

7.4.1. „Небеска врата” на црквама средњег века

Портал цркве метафорички је представљао врата неба, како смо могли видети из писаних извора и натписа. Мотив зодијака доприносио је визуелно таквој идентификацији на порталима на којима је приказан. Символика врата очитовала се и у другим елементима присутним у декорацији портала. Чињеница да већина циклуса месечних радова почиње представом јануара, узимана је здраво за готово, будући да је то први месец грађанске године. Као што смо видели, као почетак зодијака узиман је знак Овна. Док би неки други месеци или знаци можда

¹¹⁸⁹ Loc. cit.

¹¹⁹⁰ “One common factor in all interpretations of individual architectural elements is that they are subordinated to the concept of the church as kingdom of God,” loc. cit.

¹¹⁹¹ Panadero, дисертација, 147.

били адекватнији због своје хришћанске симболике или празника који се током њих прослављају, јануар је задржао своје првенство на архиволтама. Један од разлога може бити тај што је његов назив изведен из латинске речи *ianua*- која означава врата.

Врата се наравно поистовећују са самим Христом који у Јеванђељу по Јовану за себе каже: „Ја сам врата; ко уђе кроза ме спашће се, и ући ће и изићи ће, и пашу ће наћи.” (Јн.:10:9). На бројним порталима европских цркава могу се наћи натписи који парафразирају ове Христове речи.¹¹⁹² На цркви Сан Ђорџо ал Палацо у Милану из прве половине XII века у леонинском хексаметру стоји записано: „Ја сам врата живота. Сви уђите, молим. Они који траже небеске радости проћи ће кроз мене.”¹¹⁹³

Само кроз Христа се може ући у Рај.¹¹⁹⁴ То и сам Христ говори у Јеванђељу по Јовану (14:6): „ја сам пут и истина и живот; нико неће доћи к оцу до кроза ме.”

Улазак у царство небеско условљен је. У разговору са Никодимом у трећој глави истог јеванђеља, Христ одговара: „заиста, заиста ти кажем: ако се ко не роди водом и Духом, не може ући у царство Божије.” (Јн.:3:5) на Никодимово неразумевање Исусових речи: „ако се ко наново не роди, не може видјети царства Божијега.” (Јн.:3:3).

Главни предуслов тога је пак било отелотворење Христово. У наставку ове главе, Христ објашњава како је Бог послао свог сина да би се свет спасао: „Да ниједан који га вјерује не погине, него да има живот вјечни” (Јн.:3:15, 16). До

¹¹⁹² Kendall 1998, 115-121.

¹¹⁹³ “*Ianua sum vitae, precor, omnes intro venite. / Per me transibunt qui celi gaudia querunt.*” Kendall 1998, 117.

¹¹⁹⁴ M. English Frazer, *Church Doors and the Gates of Paradise: Byzantine Bronze Doors in Italy*, *DOP* 27 (1973) 145-162, 162.

Христовог доласка на свет, „нико се не попе на небо осим који сиђе с неба, син човјечиј који је на небу.” (Јн.:3:13)¹¹⁹⁵

Рођење Христово, као предуслов уласка људи у Царство небеско, изражено је на натпису из XII века на Нонберг опатији у Салцбурга: “*Ianua, lux, portus salvandis creditor ortus.*”¹¹⁹⁶ У антифону који се пева уочи Божића, 20. децембра, Христ се назива кључем Давида и скиптаром дома Израела, који отвара, да ниједан човек не може затворити, који затвара, да ниједан човек не може отворити.¹¹⁹⁷

На врата реферирају и знаци зодијака, који се, готово по правилу приказују при врху архиволти портала, или на другим истакнутим местима у оквиру декорације улаза. Знаци Рака и Лава који заузимају истакнут положај на великом броју средњовековних споменика представљају једну од небеских капија, односно портала Сунца, како их назива Макробије и о којима је било речи у поглављу о зодијаку у старом веку.

Ова два знака махом окружују вертикалну осу портала, као што се може видети на примерима у Олнеу, Фенијуу, Сивреу, Бордоу, Коњаку, Везлеу. Понекад одређене фигуре могу бити постављене између ова два знака, као у Сивреу, где је исклесана маска, или у Везлеу, где су између Рака и Лава стављена четири медаљона са животињама. Рак и Лав су приказани при врху довратника левог портала западног pročеља катедрале Нотр Дам у Паризу. Будући да управо ова два знака недостају на довратницима левог портала Сен Денија, Пола Герсон је изнела претпоставку по којој су они били представљени на конзолама изнад надвратника.¹¹⁹⁸ Понекад је знак Рака постављен тачно на саму осовину, као у Отену. Понегде се зодијачки низ прекида, па започиње знаком Рака, као у Бург

¹¹⁹⁵ За анализу ове главе Јеванђеља по Јовану и њено разматрање у оквиру дотадашње литературе о небеским путовањима, v. W. C. Grese, "Unless One Is Born Again": The Use of a Heavenly Journey in John 3, *J Biblical Lit* 107/4 (1988) 677-693.

¹¹⁹⁶ Kendall 1998, 150a, 118, 275.

¹¹⁹⁷ “qui aperis, et nemo claudit; claudis, et nemo aperit...” *Diurnale Romanum*, Antiphone Maiores, Die 20 Decembris, Stanbrook Abby 2009.

¹¹⁹⁸ P. Gerson, *The West Façade of St. Denis: An Iconographic Study*, PhD Dissertation, Columbia University 1970, 48-9, cit. u Panadero, дисертација, 64.

Аржанталу. Рак је први знак са леве стране спољне архиволте левог портала западног pročелја катедрале у Шартру. Знаком Рака почиње циклус медаљона са знацима зодијака у зони сокла левог портала западног pročелја катедрале у Амијену.¹¹⁹⁹

Централно место Рака у оквиру скулптуралних програма уочено је у досадашњој литератури, у којој је махом разлог за истакнуто место овог знака виђен у томе што период трајања овог знака обухвата датум летњег солстиција, дана када Сунце достиже највишу тачку у односу на небески екватор.¹²⁰⁰ Символика тог дана кореспондирала би соларним аспектима христолошке симболике, али то не објашњава зашто у појединим случајевима Рак и Лав стоје заједно око вертикалне осе.¹²⁰¹ Датум солстиција ближи је датуму преласка Сунца из Близанаца у Рака, него из Рака у Лава. Знак Лава довођен је у везу са Христом, према неким истраживачима овај знак представља самог Христа, који је најчешће приказан испод, али како смо могли видети у литерарним христијанизацијама зодијака, готово сваки знак се могао на неки начин идентификовати или поредити са Њим.¹²⁰² Као разлог централности Рака и Лава истицано је и то што су они једина два знака у зодијаку којима владају Месец и Сунце, два главна светила, док су остали знаци стављени под власт планета.¹²⁰³

Док све ове асоцијације знакова можда јесу имале утицај на одабир ова два знака и истакнут положај који су заузимали, мотив небеске капије у оквиру остатка декоративног програма би свакако више кореспондирао целокупној симболици портала. Како бележи Макробије у свом Коментару Сципионовог сна, Млечни пут сече зодијак на месту два тропска знака, Рака и Јарца. На тим

¹¹⁹⁹ Осим у скулптури, знак Рака имао је истакнуто место и у другим уметничким формама, као што се може видети на фреско сликарству цркве светог Михајла у Копфорду где је знак насликан при врху тријумфалног лука (сл. 99), или на поду цркве Сан Миниато у Фиренци, где је знак Рака уоквирен и постављен у осовину читаве грађевине (сл. 155).

¹²⁰⁰ Kendall 1998, 143-4.

¹²⁰¹ "Cancer is the high point of the solar year, the moment of perfection when time brushes eternity, the temporal analogue of Christ" Ibid., 144.

¹²⁰² V. supra 155-6, 232-3, 235-7.

¹²⁰³ Beck 2006, 219.

местима су солстицији који Сунцу онемогућавају даљи прогрес и који га терају да мења свој курс преко појаса чије границе никада не прелази.¹²⁰⁴ Такође преноси веровање према којем душе људи пролазе кроз ове портале када силазе са неба на земљу и када се са земље враћају на небо. Због тога се један портал назива порталом људи, а други порталом богова.¹²⁰⁵ Рак представља портал људи, и док год се душе још налазе у њему, сматра се да су у друштву богова, будући да још нису напустиле Млечни пут. Али када при силаску стигну у Лава, улазе у прве етапе свог будућег стања.¹²⁰⁶

Како смо већ истакли, Макробијев Коментар уживао је нарочиту популарност на средњовековном Западу. Број сачуваних рукописа креће се око 230, међу којима су најстарији они из IX века, али најбројнији они настали током XI и почетком XII.¹²⁰⁷ Рак као седиште душа које чекају да се роде, присутан је и код Бернарда Силвестриса у његовој Космографији.¹²⁰⁸ Из тога видимо да је идеја капија на небу кроз које пролазе душе људи на свом путу ка Земљи и са Земље била позната и распрострањена међу интелектуалцима Запада зрелог средњег века. С тога се чини врло вероватним да је у оку образованог посматрача XII века поглед на знак Рака и Лава на истакнутим местима будио асоцијације управо на тај простор као капију људи. Сачувана нам је само једна представа за коју се верује да непосредно визуелно изражава ову тему: у питању су две готово идентичне илустрације Линел псалтира, које налазимо на страницама календара за месец јун и децембар (сл. 182, 183).¹²⁰⁹ На њима је изнад фигура знака Рака, односно Јарца на страници месеца децембра, приказано Сунце у виду концентричних кружница унутар десетокраке звезде из чијих врхова излазе зраци,

¹²⁰⁴ Macrob, XII, 1.

¹²⁰⁵ Ibid, XII, 2.

¹²⁰⁶ Ibid, XII, 4.

¹²⁰⁷ Tolán 2000, 19. В. С. Barker-Benfield, *The Manuscript's of Macrobius' Commentary on the Somnium Scipionis*, докторска дисертација одбрањена на Корпус Кристи колеџу Универзитета у Оксфорду 1975, i.

¹²⁰⁸ Bern. Silv., *Cosmographia*, Microcosmos, 3.

¹²⁰⁹ Псалтир је највероватније настао на истоку Енглеске у првој половини XII века. С. Heck, *Iconographie médiévale et héritage antique: la représentation des « Portes du Soleil » dans le calendrier du psautier de Lunel*, *Scriptorium* 35/2 (1981) 241-261.

док је поред њих приказан полунаг мушкарац црне пути како отвара или затвара шарку на вратима. Кристијан Хек препознао је у овим сликама представу Сунчевих капија описаних у Макробијевом Коментару. Присуство црнца који стоји поред врата, који се у Коментару не помиње, аутор доводи у везу са теоријама различитих античких астролога који под знак Рака смештају области Етиопије или читаве Африке.¹²¹⁰ Међутим, то не објашњава зашто би иста фигура била присутна и поред знака Јарца. Вероватније је да његова појава повезана са етром; корен ове речи- *αἴθω*, горети, спалити је исти као и у називу Етиопљанин- *Αἰθιοπεύς*.¹²¹¹ Ова реч се употребљавала генерално за људе црне расе, а Исидор Севилски у Етимологијама даје објашњење да се становници Етиопије тако називају због боје своје коже која је спржена услед близине Сунца.¹²¹² Глава која је постављена на теменом камену спољне архиволте портала цркве Светог Николе у Сивреу, између знакова Рака и Лава, могла би такође да представља лик Етиопљанина, чија брада и коса се увијају на такав начин да евоцирају пламенове (сл. 184).¹²¹³

Уметање фигура између знакова зодијака нема узоре у уметности старог века и вероватно представља средњовековну инвенцију. Како смо могли видети на неколицини античких примера, простор за који се веровало да представља капију душа обично је назначен положајем и усмереношћу фигура у централној композицији. На диску из Бриндизија, квадрига се креће ка знаку Шкорпије (сл. 3), као и на споменику Секундинијевих у Игелу (сл. 26); на геми из Гети музеја у Малибуу, оријентисана је пак ка простору између Стрелца и Јарца (сл. 4). На слоновачи са сценом апотеозе из Британског музеја, крило генија сече зодијачки низ такође између ова два знака (сл. 27). Према различитим ауторима, капије кроз

¹²¹⁰ Ibid., 251.

¹²¹¹ J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Tübingen–Berne–Munich 1959, 11-2. H. G. Liddel, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1940, a47.

¹²¹² Isidore, *Etym.*, XIV.v.13.

¹²¹³ На средишњем порталу цркве Светог Крста у Бордоу, између ова два знака исклесан је облик који изгледом подсећа на пламичак или палмету. Будући да је овај портал у великој мери рестауриран и измењен у XIX веку, питање је шта се на архиволти из XII века заправо налазило између ова два знака (сл. 185).

које душе пролазе на свом путу према небу након смрти лоциране су на овим местима у зодијаку.¹²¹⁴

Идеја миграције душа кроз просторе на небу била би неприхватљива за средњовековне хришћане, како сматра Кристијан Хек у свом чланку посвећеном представама капија Рака и Јарца у Линел псалтиру. Ове капије поседовале су искључиво солстицијалну симболику и стриктно астрономско значење, лишено било каквих неопитагорејских и платоничких спекулација о путу душа након смрти.¹²¹⁵ Свој став заснива на писаним изворима из средњег века који користе искључиво назив капије Сунца, а не капије неба, као што то чине Хелперик из Отзера и Алберт Велики, у чему он види искључиво астрономско значење овог концепта у средњем веку. Занемарује пак пример Бернарда Силвестриса који о капији Рака говори као о капији душа.

Асоцијације на одређене појмове не престају да постоје само зато што су неприхватљиве или некомпатибилне са хришћанским учењем. Читаоцу Макробија помисао на солстициј при погледу на знак Рака није искључивала друге податке везане за простор овог знака о којима аутор пише. То не мора да значи да је средњовековни читалац веровао и прихватао учење према којем душе пролазе кроз небеске сфере при рођењу. Али знао је шта одређени простор на кругу зодијака означава у паганским филозофским системима и могао га је трансформисати и асимиловати својим назорима.

Идеја капија на небу није страна хришћанским концепцијама; у Откривењу 4:1 стоји: „Потом видјех: и гле, врата отворена на небу”. У Старом Завету се капија неба помиње при Јаковљевом сну о лествици (1Мој.:28:17). Правоугаони облик поља која заузимају знаци зодијака на порталима Сен Денија и Нотр Дама, као и њихов вертикални распоред могу да подсећају на изглед лествица, нарочито на доворотницима Сен Денија, где су поља са знацима шира и где су остали декоративни елементи кружне основе (сл. 139, 141).¹²¹⁶ Идеја

¹²¹⁴ Macrobius, I. XII. 1-2; Porphyrus, 11; Servius, 1.34; Reiche 1993; v. supra 98-101.

¹²¹⁵ Heck 1981, 253-4.

¹²¹⁶ Идеја о степенима зодијака као степеницама појављује се и код Витрувија: “Per ea signa contrario cursu luna, stella Mercuri, Veneris, ipse sol itemque Martis et Iouis et Saturni ut per

Сунчевих капија врло је вероватно била присутна и на овим порталима. Истакли смо како су Рак и Лав заузимали места при врху довратника Богородичиног портала катедрале Нотр Дам у Паризу, а исто је вероватно био и случај са левим порталом Сен Денија. На Приоровим вратима Илај катедрале, врхове спољних довратника на којима се могу видети и знаци испуњавају рељефи који приказују капије утврђења (сл. 104).

Морамо напоменути како на италијанским порталима знаци Рака и Лава немају никакав истакнут положај. На катедралама у Пјаћенци и Фолињу, зодијачки низ се прекида између знакова Девике и Ваге (сл. 137, а, b, 147). Тежња да се знаци који се везују за Капију људи прикажу при врху портала везана је преваходно за цркве на територији Француске, што може да буде одраз замисли која је циркулисала у локалним круговима, каква би употреба паганског космолошког концепта на сакралној архитектури морала да буде. Наравно, одабир ова два знака није увек морао да представља израз свесне тежње, нити је идеја о Сунчевим капијама морала увек бити присутна или централна у оквиру програма. Али је врло вероватно да је у појединим случајевима учествовала у стварању специфичног значења које је тежило да се искаже на одређеним порталима.

На свим порталима Аквитаније са зодијаком, Лав и Рак су исклесани на теменима лукова. Иако су фигуре приказане на њиховим архиволтама углавном истих величина, оне које су приказане у теменима су визуелно истакнуте. Као парадигматичан пример често се узима западни портал цркве Светог Петра у Олнеу, која је била и значајна станица на *via Tournonensis* на путу за Сантјаго (сл. 108). Венац од декоративног лишћа уоквирује архиволте, од којих је спољна испуњена знацима зодијака и месечним радовима. Велики број фигура на овој архиволти је настрадао и поједини вусоари су измештени са свог првобитног места, што можемо да закључимо према неправилном распореду зодијачких фигура и делимично сачуваним остацима натписа. Сам врх заузимају две фигуре

graduum ascensionem percurrentes... ab occidenti ad orientem in mundo peruagantur.” Vitruvius, *De Architectura*, 9.1.5. cit. u K. Volk, “HeavenlySteps”: Manilius 4.119–121 and Its Background, in: *Heavenly Realms and Earthly Realities in Late Antique Religions*, eds. R. S. Bustan, A. Yoshiko Reed, Cambridge 2004, 34-46, 44. *Gradus*, као реч за подеок зодијака, али и степеник користи и Манилије у Астрономици. Loc. cit.

од којих једна није у потпуности очувана, али која својим изгледом највише подсећа на Лава, и фигура до ње која се јасно препознаје као Рак.¹²¹⁷ Рак је постављен тачно изнад Христа на архиволти испод, који стоји поред врата Раја у који треба да уђу мудре девице из параболе о Мудрим и лудим девицама, док су иза врата, у другој половини лука, оне које нису припремљене дочекале женика. Док фигура Христа стоји на осовини портала, девице су распоређене тангентијално у односу на кружницу лука. На исти начин су постављене и персонификације врлина у виду женских фигура које газе персонификације порока, на архиволти испод која представља вид илустрације Пруденције Психомахије.¹²¹⁸ Све фигуре ове архиволте су обележене натписима који су се махом очували. На темену лука, две персонификације врлина придржавају круну која је исклесана у дубоком рељефу тако да готово да стоји изнад главе онога који пролази кроз портал. На унутрашњој архиволти приказано је Јагње у медаљону који придржавају анђели, распоређени дуж лука.

Посебан визуелни акценат је стављен на фигуре које стоје на теменима лукова архиволти, тако да се вертикално може пратити један низ који ствара „оптички 'алегоријски ланац'”¹²¹⁹ Једно изнад друго постављени су Лав и Рак, Христ са капијом Раја, Врлине са круном и Јагње.

Како је Линда Сајдел истакла, на архиволти са Девицама, отворено се поистовећује небески портал са материјалним, пружајући видљиву аналогију анагошком размишљању које преовлађује у религиозној литератури тог времена.¹²²⁰ Ова архиволта представља визуелну метафору за Капију Раја пред којом Христ дочекује припремљене душе. У Шаденаку, као и Корм-Ројалу, Христ је приказан на теменом камену како стоји под луком врата.

Разматрајући програм средишњег портала цркве Светог Петра у Олнеу, Линда Сајдел је изнела закључак према којем архиволте овог портала пружају

¹²¹⁷ Марџори Панадеро такође претпоставља да фигура која претходи Раку представља знак Лава. Panadero, дисертација, 56.

¹²¹⁸ Ruprecht 1979, cat. no. 77, 89.

¹²¹⁹ Seidel 1981, 52.

¹²²⁰ Ibid., 51.

„прецизну, материјалну визуелизацију пријема тријумфујућег хришћанина у небески град”.¹²²¹ Иако примењује кинетичко посматрање према којем унутрашња архиволта садржи кључни елемент „ове тријумфујуће, небеске хијерархије” – Јагње Божије, са којим се посетилац сусреће након што је прошао кроз остале архиволте, њено проматрање спољне архиволте са знацима и радовима остаје статичко. Она је посматра као оквир за остале фигуралне представе које су приказане испод ње: „На овом месту и у овом облику, као кружни појас на крајњем нивоу архиволти, ова космолошка шема може се разумети да представља универзум који обухвата и савршене душе које су Христова црква и небески портал.”¹²²² Ауторка спекулише да знаци зодијака и месечни радови спољне архиволте, како у Олнеу, тако и на другим црквама Аквитаније на којима су приказани, илуструју „географску локализацију Јерусалима”.¹²²³ Свој закључак она базира на сличности кружних мапа које приказују изглед света са космографским мапама које садрже представе зодијака и месечних радова.

Међутим, уколико посматрамо знаке зодијака са месечним радовима у спољној архиволти као оно што претходи представама у осталим архиволтама, у физичком смислу, као и значењском, у њима можемо видети приказ крајње зоне након које се одвијају догађаји који се одигравају у зони божанског. Будући да и параболо о мудрим и лудим девицама, као и Психомахија, истичу које врлине душа треба да негује да би заслужила улазак у Небески град, слике у теменима њихових архиволти можемо посматрати као слику онога шта чека душу која је била спремна за час своје смрти и која је победила своје пороке. Таквој души Христ отвара врата Раја и она прима награду за свој труд оличену у круни и ступа лицем у лице пред Јагње Божије праћено анђелима у Небеском Јерусалиму. На тај начин фигуре у првој и последњој архиволти функционишу као топографске одреднице за анагошко читање програма: знаци и месечни радови представљају

¹²²¹ Ibid., 54.

¹²²² “In this location and form, as a circular band at the outermost level of the archivolt, the cosmological scheme can be understood to represent the universe enclosing both the perfect souls who are Christ’s church and the celestial portal.” Ibid., 53.

¹²²³ Loc. cit.

означитеље зоне Етра у коју душа ступа након смрти, док Јагње са анђелима указује на Небески Јерусалим као одредиште душе.

Овакво тумачење налази паралеле и у литургијској пракси, односно у литургијским обредима везаним за последње обреде. Најстарији сачувани текст обреда који су пратили смрт и сахрањивање потиче из XI века, али се верује да његово порекло води још из периода позне антике.¹²²⁴ Поредићи пут душе након смрти и њен улазак у Небески Јерусалим, како се помиње у молитвама и певањима Службе за умрле, са краљевским *adventus*-ом, Ернст Канторовиц истиче како су покојници који су примили последње обреде помазаници као и краљеви.¹²²⁵ Присуство круне на трећој архиволти портала у Олнеу може се тумачити као слика помазања, и то последњег, које од VIII века постаје део *sacramenta exeuntio*- светих тајни које се обављају на самртној постели.¹²²⁶ Помазању је могла претходити покора у којој је самртник исповедао и кајао своје грехове, а следила је најзначајнија тајна- последња причест. Њој се приступало и у случајевима када претходне нису могле бити извршене због критичног стања болесника, и без изговарања пратећих молитви уколико је постојала опасност да ће тренутак смрти наступити раније. Ова причест која се даје самртнику назива се *viaticum*, на хрватском се зове и попутбина, односно храна која се даје за пут.¹²²⁷

¹²²⁴ MS. Vat. Ottob. lat. 312, fol. 151v; F. S. Paxton, *Christianizing Death: The Creation of a Ritual Process in Early Medieval Europe*, Ithaca-London 1990, 37.

¹²²⁵ E. H. Kantorowicz, The "King's Advent": And The Enigmatic Panels in the Doors of Santa Sabina, *Art Bull* 26/4 (1944) 207-231, 207-8. Аутор наводи и део молитве *Delicta inventutis* која се чита у оквиру *Ordo commendationis animae*, службе за самртник: „In paradisum deducant te Angeli: in tuo adventu suscipiant te Martyres et perducant te in civitatem sanctam Ierusalem”, *ibid*, 207, n. 3.

¹²²⁶ P. Murray, The Liturgical History of Extreme Unction, *The Furrow* 11/9, The Sick (1960), 572-593, 573. Док је пре VIII века, помазање болесних спровођено независно од тога да ли је болесник био у смртној опасности, од тог времена се све више везује за сакраменте умирућих, док се у писањима сколастичких теолога XII и XIII века може видети да се помазање прописује само онима који су “*in periculo mortis*”. V. Zagorac, Liturgijsko - pastoralni vid sakramenta bolesničkog pomazanja, *Ephemerides theologicae Zagrabienenses* 53/4 (1983) 222-231, 225.

¹²²⁷ Овај латински назив, изведен из грчког појма *epodion*, односио се на праксу стављања новчића у уста умрлог као надокнада за Харона који је превозио душе преко реке Стикс. G. Grabka, Christian Viaticum: a Study of its Cultural Background, *Traditio* 9 (1953) 1-43, 18-20; Paxton 1990, 33.

Евхаристијско значење средишње фигуре на унутрашњој архиволти портала у Олнеу наглашено је тиме што је Јагње постављено у кружни медаљон налик хостији. Према катехизису католичке цркве, последње помазање назива се припремом за последње путовање.¹²²⁸ Сви ови обреди заједно називају се „сакраментима који нас припремају за нашу небеску домовину” и светим тајнама које употпуњују наше земаљско ходочашће.¹²²⁹ Приликом литургије вијатикума, свештеник подижући причесни хлеб изговара ове молитве: „Исус Христос је храна за наш пут, он нас зове за небеску трпезу”. Затим: „Ово је Јагње Божије које прима на себе грехе света. Срећни су они који су позвани на његову вечеру... Нека те Господ Исус Христ штити и води у живот вечни.” Обављање последњих обреда гарантовало је покојнику улазак у рај.¹²³⁰ Поимање смрти хришћанина у себи је обухватала идеју путовања у вечност као путовања ка Богу, ка Христу.¹²³¹

Идеја путовања ка Христу изражена је и у метафори Цркве као брода-*Ecclesia-navis*. Ова фигура честа је у ранохришћанској литератури, нарочито када је реч о црквеној управи, али се употребљава у контексту црквеног градитељства, као у Апостолским установама, где се делови храма и оријентација повезују са изгледом брода и његовим одредиштем на Истоку.¹²³²

У доба великих ходочашћа, као и крсташких ратова, повезивање смрти са путовањем морало се чинити нарочито блиско у свести тадашњих верника. Опасности, духовне, како и телесне, које су претиле на тако дугачким и ризичним путевима, чиниле су помисао на смрт увек блиским сапутником. Обезбеђивање средстава неопходних за пут у материјалном смислу изједначавало се са

¹²²⁸ “This last anointing fortifies the end of our earthly life like a solid rampart for the final struggles before entering the Father’s house.” *Catechism of the Catholic Church*, 2.2.5.IV.1523, promulgated by Pope John Paul II, Washington DC 2000.

¹²²⁹ *Ibid.*, 2.2.5.V.1525.

¹²³⁰ Paxton 1990, 37.

¹²³¹ Grabka 1953, 2.

¹²³² *Ibid.*, 23; *Apostolic constitutions*, II. 7. LVII.

обезбеђивањем врлина и добрих дела као гаранта преласка у Царство небеско на путовању душе.¹²³³

Фигура крунисаног коњаника каква се јавља на порталу цркве у Партенеу и на бројним другим аквитанским црквама XII века, могуће је да такође алудира на путовање душе након смрти, како Линда Сајдел спекулише.¹²³⁴ Не само да се посматрала као путовање, прелазак, у небеску домовину, већ је смрт хришћанина представљала његов *dies natalis* вечног живота.¹²³⁵ У том погледу, астролошке конотације знакова зодијака могле су асоцирати управо на ситуираност датума смрти у времену и простору, и чак пародирати са идејом астралних утицаја на тај догађај. Како год, чини се да знаци зодијака и месечни радови на порталима аквитанских црква функционишу као означитељи зоне Етра, зоне кроз коју душа пролази на свом путу након смрти.

Сви мотиви који се појављују на порталу цркве Светог Петра, али и других црква ове области на којима се употребљавају у сличном распореду, могу се тумачити христолошки и сотериолошки. Таква значења нису међусобно искључива, будући да је најконстантнија одлика симбола у средњовековној мисли и уметности била његова полисемичност.¹²³⁶ Уколико за почетну тачку и основу осе изнад које се нижу фигуре у теменима лукова архиволти портала у Олнеу узмемо врата као симбол Христа, онда и фигуре које су изнад њих исклесане можемо да видимо као симболе који се односе на Христа. Јагње на унутрашњој архиволти је конвенционалан и препознатљив симбол Христа као Јагњета Божијег. Круна приказана изнад може да реферира на Христа као помазаника, Месију. Сâм Христос приказан је у архиволти изнад како стоји испред врата, чиме

¹²³³ У ранохришћанској литератури се термин *viaticum* или *epodion* користи у пренесеном смислу и за веру, добра дела, поштовање заповести, монашки живот, крштење, укратко, све оно што обезбеђује вечни живот и улазак у Царство небеско. Grabka 1953, 28-9.

¹²³⁴ Seidel 1981, 65.

¹²³⁵ О употреби овог израза у контексту смрти, махом мученичке, v. Grabka 1953, 2, n. 124.

¹²³⁶ M.-D. Chenu, *The Symbolist Mentality*, in: *Nature, Man and Society in the Twelfth Century: Essays in New Theological Perspectives in the Latin West*, tr. J. Taylor, L. K. Little, Toronto-Buffalo-London 1997, 99-145, 136.

је истакнута Његова улога као спаситеља који отвара врата Раја достојнима, оличеним мудрим девицама. Фигуре Рака и Лава у спољној архиволти упућују на капију људи, на Христову инкарнацију и долазак на овај свет који је омогућио људима спасење, улазак на врата Раја и у Царство Небеско.

Како Ремигије из Огзера говори у свом коментару 33. Псалма: „...Бог је постао човек, да би човек постао Бог. Бесмртно је преузело смртан облик да би смртници добили бесмртност: Он је сишао, да би се ми узнели.”¹²³⁷ У коментару овог каролиншког монаха видимо изражену идеју хришћанске апотеозе, присутне у књижевности тог времена, али и мотив силаска и узласка. Христов силазак на Земљу и рођење у људском телу био је главни предуслов узласка душа људи у небеске висине. Кретање душа између те две сфере за образоване људе IX, каогод и XII века, морало је изазивати асоцијације на Макробијев Коментар и идеју о небеским капијама. Иако овај одељак није био у складу са хришћанским схватањима, одређени његови аспекти су могли бити искоришћени да изразе поједине догмате. Будући да је идеја о преегзистенцији душа била оштро осуђивана у хришћанству, још од Оригена, капија људи између Рака и Лава као место инкарнације могла је да се односи само на Христа, који је савечан Оцу и који је пре доласка на Земљу постојао. Одакле је дошао, визуелно је назначено представама знакова зодијака и месечних радова на архиволтама портала, али је изражавано у литургијској поезији тог времена; антифон интроитуса који се певао на празник Богојављања почетком XII века, сачуван међу рукописима катедрале у Шартру, започиње речима: „*Descendit ab etherei stellato sui solio regni*”- Сишао је са звезданих небеса на престо свог краљевства.¹²³⁸

У литургијској поезији у употреби на Западу XII века налазимо експлицитан помен израза „небеска капија”. Ова синтагма се односи на Богородицу, која је родивши Бога, отворила врата раја, како се помиње у

¹²³⁷ “..., factus est Deus homo, ut homo fieret Deus. Immortalis formam mortalem induit, ut mortalis assumeret immortalem: descendit ille, ut nos ascenderemus.” Remigii Antissiodorensis Opp pars. I- Execetica, *Ennarationes in Psalmos*, Psalmus XXXIII, PL Vol. 131, 312, ed. J. –P. Migne, Paris 1884.

¹²³⁸ Fassler 1993, 506.

Акатисту.¹²³⁹ У овој рановизантијској химни у којој се Богородица слави са дванест кондака и дванаест икоса, и тринаестим, завршним кондаком, нагласак је стављен на Њену улогу у Божијем оваплоћењу.¹²⁴⁰ Међу бројним метафорама и епитетима, у Акатисту се Богородица назива и „лествицом небеском којом сиђе Бог” (Икос 2) и „отварање рајских врата” (Икос 4). Слични изрази којима се Богородица обележава као спона између неба и земље употребљавају се и у другим химнама и текстовима грчких аутора.¹²⁴¹

На латинском Западу, *porta coeli* се употребљава у различитим мариолошким текстовима и химнама такође још од раног средњег века. Присутан је у химни *Ave Maris Stella* коју је крајем VI века написао Венантије Фортунатус, епископ Поатјеа, химни *Alma Redemptoris Mater* која се приписује Херману од Рајхенауа, као и у процесionalном антифону *Adorna thalamum* за празник Сретења, односно Свијећнице.¹²⁴² Амброзије Аутперт у својој проповеди на Успење Богородичино из VIII века, најстаријој у западној хомилетици која се бави овом темом, Богородицу назива *porta Paradisi* и *scala caelestis*.¹²⁴³

Тренутак зачећа Исуса Христа, који се подудара са Благовестима, оличава и тренутак у којем Девица Марија постаје „лимен” између неба и Земље.¹²⁴⁴ Како је Франческа Дел'Аква показала на примеру сцене Благовести приказане на зиду

¹²³⁹ Акатист пресветој Богородици, Икос 8, у: *Молитвеник, Каноник*, прев. о. Ј. Поповић, Ваљево 2008.

¹²⁴⁰ L. M. Peltomaa, *The Image of the Virgin Mary in the Akathistos Hymn*, Leiden 2001, 21.

¹²⁴¹ F. Dell'Aqua, *Porta coeli: the Annunciation as Threshold of Salvation*, *Convivium* 2/1 (2015) 102-125, 121.

¹²⁴² L. Arad, *Liturgical Aspects in the Iconography of Santa Maria de Barberà del Vallès*, *Miscellània Litúrgica Catalana* 10 (2001), 127-138, 129; H. Musurillo, *The Mediaeval Hymn, "Alma Redemptoris": A Linguistic Analysis*, *Class J* 52/4 (1957) 171-174; Fassler 1993, 512. Херберт Мусурило у свом чланку посвећеном лингвистичкој анализи *Alma Redemptoris* спекулише о присуству астрономске симболике у химни, као и о могућности да реч *porta* поседује зодијачке конотације и да се заправо односи на *porta solis*, како је описана код Макробија. Будући да се верује да је аутор химне Херман од Рајхенауа, коме се приписује и трактат о астралабу из XI века, такву могућност Мусурило сматра врло вероватном. Musurillo 1957, 172-3.

¹²⁴³ Dell'Aqua 2015, 121-2.

¹²⁴⁴ *Ibid.*, 102.

Епифанијеве крипте манастира Сан Винћенцо ал Волтурно из IX века, прозор око којег су насликани са једне стране арханђео Гаврило и Богородица са друге упућује на две сфере којима припадају протагонисти, као и на улогу Мајке Божије као отвора преко којег је омогућен прелазак из једне у другу сферу.¹²⁴⁵ Сличан положај сцене Благовести, као и употреба других архитектонских детаља у самој композицији уочена је и на другим примерима, како у византијској, тако и позноантичкој и раносредњовековној уметности Запада Европе.¹²⁴⁶ Постављање стубова, аркада, врата између фигура уочљиво је и на бројним примерима из уметности позног средњег века и ренесансе.¹²⁴⁷

Сцене Благовести почињу да се приказују и у црквеном ентеријеру у уметности позног средњег века, чиме је наглашена идентификација Богородице са Црквом.¹²⁴⁸ Како је Панофски истакао, први пример представљају Благовести Ван Ајка из Националне Галерије у Вашингтону (сл. 176).¹²⁴⁹ На овој слици такође први пут срећемо и знаке зодијака у оквиру ове сцене. У оквиру декорације пода приказана су само четири знака зодијака: Рак, Лав, Стрелац и Јарац. Док су се Панофски и Ворд бавили могућим распоредом осталих знакова зодијака у оквиру низа медаљона на насликаном поду цркве, никада у историографији није постављено питање зашто су само ова четири знака видљива. Такође, немогуће је уочити правилности у распореду знакова у оквиру декорације, будући да су изнад Рака, као и Стрелца, у медаљонима приказана фантастична бића, као и да редослед којим су знаци приказани не прати зодијачки низ. Врло је дискутабилно да је ван Ајк при конципирању декорације насликаног пода уопште имао на уму остатакак зодијака и евентуалног положаја осталих знакова. Напротив, велика је вероватноћа да остали знаци никада нису ни замишљани као део декорације пода. Чињеница да је декорација пода добила тако истакнуто место у оквиру

¹²⁴⁵ Ibid., passim.

¹²⁴⁶ Неки од примера набројани су у Dell'Aqua 2015, 118.

¹²⁴⁷ J. Manca, *Mary Versus the Open Door: Moral Antithesis in Images of the Annunciation*, *Notes in the History of Art* 10/3 (1991) 1-8.

¹²⁴⁸ J. Neuchterlein, *The Domesticity of Sacred Space in the Fifteenth-Century Netherlands*, in: *Defining the Holy: Sacred Space in Medieval and Early Modern Europe*, eds. S. Hamilton, A. Spicer, Aldershot 2005, 49-80, 55.

¹²⁴⁹ Panofsky 1953, 137-8. V. supra 298.

композиције овог панела, иде у прилог њеном нарочитом симболичком значају. Одабир знакова такође вероватно да није случајан, будући да су издвојени и да не прате зодијачки низ. Врло је вероватно да су одабрани због посебне симболике и значења које носе. Будући да су у питању знаци који се везују за силазак душа на Земљу и њихово узлажење на небо на местима на којима се Млечни пут и зодијак укрштају према неоплатоничким идејама које преноси Макробије, могуће је да ова четири знака означавају управо небеске капије. Док знак Лава стоји испод Рака, пратећи смер од арханђела ка посматрачу, што може да асоцира на силазак душе у тело, знак Стрелца стоји у равни са Лавом, а знак Јарца је постављен дијагонално од њега, тик испод Богородице. Промена смера који прате ови парови знакова такође може да асоцира на пут душе која се успиње ка небу на проласку кроз капију богова. „Бог је постао човек, да би човек постао Бог.”¹²⁵⁰ Календарски, датум празника Христовог рођења пада у оквире знака Јарца, што је можда такође утицало да се знак прикаже тик до Богородице.

С обзиром да Стрелац и Јарац нису у истој линији, између њих остаје правоугани простор у који су постављене, такође накнадно, ваза са цветовима белих љиљана и подножна клупица. Присуство столице за ноге повлачи асоцијације на почетне стихове 66. главе књиге пророка Исаије: „Овако вели Господ: небо је пријесто мој и земља подножје ногама мојим.”¹²⁵¹ На овај стих највероватније реферира и представа у витражу, насликана изнад Богородице у зони клеристорија, и на којој је највероватније приказан Господ Саваот, како је тврдио Панофски. Он је своју тврдњу аргументовао присуством херувима и престола изнад њега, томе што му ноге почивају на кугли и што нема крстасти нимб, те није Христ, како је Толнеј тврдио.¹²⁵²

У истом стиху последње главе књиге пророка Исаије, Господ наставља са обраћањем питањем: „гдје је дом који бисте ми сазидали, и гдје је мјесто за моје почивање?” Мотив дома и храма понавља се у иконографији остале декорације овог ентеријера, како је показала Керол Пуртл, као и да Богородица на овој слици

¹²⁵⁰ Remigius, Psalmus XXXIII, v. supra 381, n. 1237.

¹²⁵¹ “Heaven is my throne, and earth is my footstool” *The Holy Bible, King James Version*, Peabody MA 2011.

¹²⁵² Ward 1975, 206.

изображава нови храм и нови Божији дом.¹²⁵³ Ваза са љиљанима такође изображава Богородицу према устаљеној симболици; постављањем вазе на дијагоналну линију између књиге у Маријиним рукама, која представљ Реч-Логос, и клупе за ноге која оличава Земљу, наглашава се улога Богородице у оваплоћењу Христовом и њено посредништво између неба и земље.

¹²⁵³ Purtle 1999, *passim*. И други стихови 66. главе пророка Исаије садрже маријанске асоцијације. Већ у другом стиху Господ каже: „Јер је све то рука моја створила, то је постало све, вели Господ; али на кога ћу погледати? на невољнога и на онога ко је скрушена духа и ко дркће од моје ријечи.” Ове последње речи као да описују Богородицу у тренутку Благовести- „А она видјевши га поплаши се од ријечи његове и помисли: какав би ово био поздрав?” (Лк.:1:29). Затим, „Она се породи прије него осјети болове, прије него јој дођоше муке, роди дјетића. Ко је игда чуо то? ко је видио тако што? Може ли земља родити у један дан? може ли се народ родити уједанпут? а Сион роди синове своје чим осјети болове. Еда ли ја, који отварам материцу, не могу родити? вели Господ: еда ли ћу ја, који дајем да се рађа, бити без порода? вели Бог твој.” (Ис.66:7-9).

8. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

На примеру Благовести из Вашингтона могли смо видети у којој мери је зодијак постао интегрисан у хришћанску иконографију, учествујући у комплексној симболици панела израженој кроз мноштво насликаних детаља са којима је заједно требало да пренесе неке од најзначајнијих хришћанских догмата. Ван Ајкова примена знакова базирана је на тада већ дугој и устаљеној употреби зодијака у декорацији цркава широм Европе. Као што смо могли видети из прегледа представа зодијака у уметности средњег века и каснијег њиховог разматрања, овај мотив се појављује на различитим деловима храмова, врло често на местима која међусобно одвајају просторе различитих нивоа сакралности. Осим у сакралној топографији, зодијак је и у оквиру једне сцене или иконографске целине означавао пролазак из једне сфере у другу, из сфере пропадљивог и овоземаљског у сферу небеског и вечног. Зодијак је такође често украшавао предмете или просторе намењене обредима преласка, будући да је често представљао део декорације крстионица и крипти, као и нартекса у којима су се неки од тих обреда обављали, обележавајући прелазак из једног вида егзистенције у други, напуштање старог живота и улазак у нови. Као што је крштење представљало рођење новог човека и смрт старог, греховног, тако је и физичка смрт хришћанина представљала његов *dies natalis* вечног живота.¹²⁵⁴ Ни астролошке конотације овог појма, као ни целокупног мотива зодијака нису морале бити проблематичне за посматрача средњег века, нарочито у позном периоду, с обзиром да смо у претходном поглављу стекли увид у којој мери је астрологија била инкорпорирана у хришћанску мисао и друштво уопште. Међутим, оно што је било од већег значаја за апропријацију овог мотива у хришћанску уметност је било његово космолошко значење и то што је појам зодијака уведен у доминантне средњовековне концепције космоса. Према њима, зодијак је представљао део структуре света, изображавајући сферу фиксних

¹²⁵⁴ О употреби овог израза у контексту смрти, махом мученичке, v. Grabka 1953, 21. п. 124.

звезда, која је чинила крајњи појас још код античких мислилаца и која се поистовећивала са небеским сводом или *firmentum*-ом створеним другог дана, према јудео-хришћанској слици стварања света описаној у првој књизи Постања. Као такав, зодијак се јасно може видети на бројним илустрацијама ове сцене у италијанском сликарству трећента и ренесансе, као и на различитим дијаграмима који се могу наћи у рукописима научног и псеудо-научног карактера који су асимиловали или преносили идеје класичних аутора. Срећемо их од почетка IX века, када се дела античких и позноантичких писаца интензивно копирају са тежњом обнове класичних знања на простору Франачке државе, са ког потичу најстарије сачуване представе зодијака у уметности средњовековног Запада.

Разматрајући представе које су настале у приближно исто време на подручју Византијског царства, могли смо да уочимо знатне разлике у њиховом изгледу и да закључимо да су вештина у приказивању знакова и њихова верност класичним моделима производ не веће сликарске умешности источних уметника, већ њихове упознатости са мотивом зодијака, његовим елементима и иконографским детаљима, као и значењем. Различите области које су примењивале концепт зодијака, у Византији су биле познате и практиковане готово без прекида, док је велики број античких и позноантичких споменика са зодијачком декорацијом био сачуван како у престоници, тако и широм царства.

Развој и популаризација изгледа знакова зодијака може се пратити на Западу са ширењем великог броја рукописа Аратее, преко којих су се читаоци могли упознати са класичним обрасцима у приказивању зодијачких сазвежђа и читавог зодијака, као и са знањима и теоријама везаним за појаве и дешавања на небу, за којима је владало нарочито интересовање у овом периоду. Док је познавање изгледа и значења знакова био услов *sine qua non* за приказивање овог мотива, и други фактори су утицали на његову даљу популаризацију и заступљеност. Различити аспекти примене зодијака током старог века, као и његових репрезентација у визуелним уметностима овог периода, поседовали су различите импликације за апропријацију овог мотива у уметностима средњег века, позитивне или негативне у зависности од историјског тренутка и друштвених и политичких околности које су га обликовале. Неке од конотација мотива зодијака за хришћанске посматраче упознате са његовим значењем и

применом могле су да представљају препреку и подстицај за приказивањем знакова.

У прегледу примера зодијака у периоду раног хришћанства, видели смо да не поседујемо сачуване примере представа мотива на делима јавне сакралне уметности. Тај недостатак по свој прилици није само последица историјског случаја, већ свесне намере, што смо показали примерима на којима су приказани мотиви и теме из паганске уметности, у оквиру којих се зодијак често сусретао, док на хришћанским делима изостаје. Такође, на примерима новоконципираних композиција које су поседовале космички карактер или детаљан приказ неба, зодијак, нити представе зодијачких сазвежђа, не могу се видети на њима. Када су у питању пак дела настала за потребе приватних наручилаца, било за декорацију њихових простора или предмета за личну употребу, зодијак је могао представљати део украса тих целина, као у примеру Хронографа из 354. који је поред података о важним датумима у црквеној години садржао и податке о утицају дванаест знакова. Зодијак је чинио део „иконографије обиља” која је преовлађивала у изгледу триклинијума најбогатијих и утицајнијих грађана, од којих су неки од њих морали бити и хришћани, за које ни астролошки аспекти мотива нису морали бити проблем с обзиром да је астрологија била део њиховог образовања и погледа на свет. Ставовe према астрологији хришћана првих векова које налазимо у патристичкој књижевности или о којима можемо закључити из материјалних трагова, такође смо изложили и анализирали. Ти ставови нису били истоветни ни монолитни, као што ни веровања првих хришћана у том периоду нису била. Међутим, чак и у писањима која су у каснијим периодима прихваћена као правоверна, ти ставови су разнолики, и остављају простор за веру у прогностички потенцијал ове дивинаторне технике. Захваљујући ауторитету који су аутори ових текстова имали у средњем веку, њихови ставови ће битно утицати и на рецепцију астрологије у каснијим периодима и посредно, на апропријацију мотива зодијака у визуелним уметностима.

Осим у астрологији, зодијак је примењиван у многим другим научним и техничким областима, као и у књижевности и филозофији античког и позноантичког периода, као што смо могли видети у поглављима посвећеним

историји зодијака, као и зодијаку у писаним изворима старог и средњег века. Зодијак је био део класичног наслеђа, и став према његовим представама био је условљен и ставом према том наслеђу која је једна култура или група људи могла да има. То се може видети и на примеру слоноваче са представом апотеозе из Британског музеја. Уколико њени наручиоци јесу били хришћани, како Бенте Килерих спекулише, представе паганских обреда, персонификација, и зодијака као места проласка душе покојника, нису за њих имале негативан предзнак, јер су били део славне традиције којој су наручиоци припадали, за разлику од њихових политичких непријатеља варварског порекла.

Приказивање најзначајнијих личности хришћанског култа заједно са зодијаком већ јесте могло да буде проблематично за хришћане првих векова. Док су у старом веку бројна божанства приказивана са знацима зодијака, као што смо могли видети у поглављу посвећеном визуелним представама зодијака ове епохе, фигуре знакова нису сматране прикладним избором за украс најранијих представа Христа, Богородице, светитеља. Да су хришћански уметници употребљавали мотив који је био чест атрибут паганских божанстава којим су изражаване универзалистичке и хенотеистичке тенденције тог култа, омогућили би стварање аналогија са тим божанствима и признавање постојања компетитивности са њима, што строги монотеизам хришћанства никако није дозвољавао. Такође, на тај начин успоставила би се и поређења са космократорима, што смо кроз писане изворе показали да није могао бити прикладан епитет за Христа, упркос појединим мишљењима израженим у историографији. Паганским култним представама приписивана су магијска и демонска својства, и све праксе и обреди везани за њих строго су осуђивани и забрањивани хришћанима, а врло често су биле физички уништаване. Будући да су многе од њих биле уоквирене или украшене знацима, блиске асоцијације зодијака са овим статуама онемогућавале су њихову примену на предметима и представама којима су хришћани одавали поштовање. Колико су блиске те асоцијације биле сведочи и то што се у грчким изворима реч *zodion* употребљава за скулптуре, као и за визуелне представе уопште. Античке скулптуре красиле су византијску престоницу, и различита сујеверна веровања везана за њих опстајала су међу њеним образованим и

угледним становницима.¹²⁵⁵ Сећање на сва та веровања је морало да избледи на једном простору да би зодијак могао да буде употребљен у делима хришћанских стваралаца и наручилаца. У томе можда лежи један од разлога што на малом броју сачуваних примера зодијака на подручју Византијског царства, не налазимо ниједан који краси лик Христа или неког од светитеља.

На Западу пак, већ у IX веку можемо видети зодијак како окружује сцену на којој је приказан Христ, на минијатури која илуструје псалм 65. у Утрехтском псалтиру. Знаци красе и странице ковчежића из Кведлинбурга, на ком представљају једину фигуралну декорације поред Христа и једанаест апостола изнад којих су постављени. Оваква употреба зодијака није била могућа на тлу Европе све док хришћанство није постало доминантна религија и док сва опасност од паганских идеја није нестала са тог подручја.

Многи сегменти римске културе били су заборављени на подручју некадашњег западног дела римског царства, све до периода каролиншке обнове. Ова ренесанса, као и оне из XII и XV века, подразумевале су појачано интересовање за класичну традицију и оживљавање класичних форми у писаној и визуелној култури. Управо у тим периодима учили смо и повећану употребу представа зодијака у уметностима.

У тим периодима налазимо и сведочанства о појачаном интересовању за астрологију. Како смо у раду истакли, најзначајније етапе у развоју ове технике поклапају се са периодима највеће заступљености мотива зодијака у уметностима, што се може пратити од I века н.е. од када потичу најстарије представе зодијака са дванаест знакова. Од тог тренутка, зодијак и астрологија играју значајну улогу у царској идеологији и често ће се употребљавати у пропагандне сврхе да изразе доминацију и непоколебљивост царске власти, њен легитимитет и династички

¹²⁵⁵ Бенцамин Андерсон заговара идеју да интересовање за античке скулптуре изражено у *Parastaseis Syntomoi Chronikai*, као и пророчанства везана за њих представљају скуп знања доступан припадницима најстаријих и најугледнијих цариградских породица, који тим знањима теже да изразе супериорност у односу на придошлице у државном врху. В. Anderson, *Classified knowledge: the epistemology of statuary in the Parastaseis Syntomoi Chronikai*, *Byzantine and Modern Greek Studies* 35/1 (2011) 1–19.

континуитет. Те идеје изражене су на рељефу из Равене и рељефу апотеозе Антонина Пија и Фаустине, као и на другим примерима царских споменика и новца са знацима зодијака које смо навели.

Империјалне конотације задржале су се и на средњовековним представама зодијака на делима која су тежила да истакну примат и универзални карактер једне власти и њене аналогије са природним небеским устројством. У том светлу може се разумети чињеница да се зодијак појављује у уметности средњег века западне Европе у тренутку када је успостављена централизована власт, први пут након пада Западног римског царства. Традиција наследне, краљевске а потом и царске власти прекинута је на овом тлу и тај хијатус трајао је упоредо са одсуством зодијака у визуелним уметностима ових области.

Видели смо како је перипатетички карактер каролиншког двора нашао своје поређење са знацима зодијака кроз које се Сунце креће у поезији тог времена. Сунце је представљало краља, а знаци зодијака управитеље палата у којима краљ борави. Сунце се пак могло поредити и са Христом, Црква са Месецом, док се симболика зодијака преносила на епископе као главне извршитеље Њихове власти. Средина IX века је период у којем се дефинише политичка теологија епископске власти, истицањем њеног ауторитета и аутономије, и легитимитета који своје порекло вуче још од апостола. Из тог времена потичу и сведочанства о увођењу праксе помазања главе епископа приликом рукополагања. Из средине IX века потичу и најстарије представе зодијака у делима сакралне и литургијске уметности, а у каснијим периодима ћемо моћи да видимо знаке зодијака на делима насталим наменски за епископе, какво је било жезло чији се фрагмент чува у Викторија и Алберт музеју у Лондону. Тензије између световне и црквене власти кулминираће борбама за инвеституру у XI и XII веку, када се црква борила за независност од лаичке контроле, као и за политички и духовни примат. Употреба зодијака на црквеним грађевинама уочава се од овог периода, као и примена античких римских форми у реторици и уметности тог времена. Епископи су тежили да представе себе као носиоце идеје *romanitas*, што су у вековима након пада западног дела царства и били, будући да се њиховим познавањем латинског језика одржала писменост на овом језику и његово разумевање, а преузимањем терминологије и инсигнија из званичне

симболије Царства сачувале су се и одређене форме римског наслеђа. Епископи у периоду раног хришћанства често су потицали из највиших слојева римског друштва, што је имало велики утицај на историју Цркве. Тада, као и у каснијим периодима, међу њима је било људи обимног образовања и велике интелектуалне радозналости, попут Теодора из Тарса, бискупа Кантерберија или Герберта из Оријака, касније папе Силвестра II. Интересовање за астрологију осведечено је код неколицине високих црквених великодостојника, што можемо сазнати из писаних извора, али и из инвентара многих црквених библиотека позног средњег века које су се могле похвалити знатним бројем астролошких текстова. До тог доба, астролошке идеје су у великој мери биле интегрисане у западну теолошку мисао, захваљујући и делима наставника католичке цркве, Алберта Великог и Томе Аквинског. Док су у ранијим периодима присуства астролошких елемената у једном раду могла да изазову нелагоде и потребу стваралаца да те елементе християнизују, како креирањем хришћанских интерпретација зодијака у писаним делима, тако и визуелним адаптацијама знакова, у периоду ренесансе знаци са својим астролошким владарима ће моћи да се виде у простору унутрашњости храмова, као на примеру Темпија Малатестиана.

Док доказе о практиковању и проучавању астрологије налазимо током готово читавог трајања Источног римског царства, трагови астрологије не могу се наћи у теолошкој мисли. Напротив, астролошки принципи и методе доследно су осуђивани и одбацивани у делима најзначајнијих грчких богослова, као што ни идеја астралних утицаја није нашла своје место у хексамералној традицији кападокијских отаца.¹²⁵⁶ Такође, у Византији није био присутан утицај неоплатоничких космолошких спекулација латинских коментатора, које су у великој мери допринеле популаризацији астрологије на Западу Европе, као и апропријацији мотива зодијака у визуелним уметностима на том подручју. Тиме можемо објаснити и чињеницу да овај мотив није доживео толику заступљеност у византијској уметности.

¹²⁵⁶ J. Pelikan, *Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism, Gifford Lectures at Aberdeen 1993-1994*, New Haven CT-London 1993, 155-7; E. Nicolaidis, *Science and Eastern Orthodoxy: From the Greek Fathers to the Age of Globalization*, tr. S. Emanuel, Baltimore MD 2011, 49-50.

Распрострањеност мотива зодијака и његова појава у појединим уметничким формама била је условљена и технолошким достигнућима времена и етапама у развоју тих форми кроз историји уметности. То што из периода раног средњег века највећи број сачуваних представа знакова налазимо међу рукописима није изненађујуће с обзиром да је током периода каролиншке обнове продукција књига била део подухвата промовисаног од стране државног врха. Појава зодијака у романичкој скулптури подудара се са порастом фигуралне декорације омогућене архитектонском револуцијом употребе тесаног камена при градњи. Сличне паралеле можемо повући и са појавама зодијака на витражима готичких цркава, као и честим представама знакова на страницама штампаних алманаха након открића штампарске пресе.

Док су те историјске и техничке околности донекле потпомогле популаризацији и распрострањености мотива, оне не могу да у потпуности оправдају истакнуто место које је зодијак добио у оквиру различитих ликовних композиција и иконографских програма. Иако због тога што је најчешће приказан у бордурама, медаљонима, на ободима наративних сцена зодијак карактерисан као чисто декоративан елемент, он то свакако није. Чак и у случајевима када су једва видљиви, као на примерима илуминација Утрехтског псалтира и Сакраментара из Мармутијеа, знаци су учествовали у значењу слике или преношењу једне идеје, што смо анализом ових примера, као и других, показали.

Док су током IX века ове представе зодијака биле доступне само неколицини људи који би дошли у додир са овим рукописима, у XII веку знаци ће бити изложени погледима хиљада посетилаца који ће обилазити велике ходочасничке цркве на путу за Компостелу. Иако смо највећу пажњу посветили разматрању аквитанских цркава као илустративних за идеју „небеске капије” и функције зодијака и његових знакова у изражавању те идеје, то не значи да је значење зодијака на порталима других значајних цркава овог периода фундаментално другачије. Иако поједини аутори попут Симоне Коен сматрају да значење зодијака варира у зависности од целине у оквиру које је приказан,¹²⁵⁷ наш став ће бити обликован у великој мери и тумачењима тих целина које одлучимо

¹²⁵⁷ Cohen 2014, 111.

да прихватимо. Када у обзир узмемо портале на којима знаци окружују наративне сцене у тимпанонима, као у Везлеу, Отену и Шартру, прихватајући конвенционална тумачења према којима су на њима приказани Мисија апостола/Педесетница, Страшни суд и Успење, тешко ћемо наћи заједничко значење које би могло да се пронађе знацима у сва три случаја. Сви ови догађаји описани су у Светом Писму, и осим Страшног суда, сви су се већ одиграли овде на Земљи. Међутим, постоје интерпретације које нуде другачије виђење сцена приказаних на овим порталима. Док већина истраживача на тимпанону средишњег портала нартекса цркве Свете Магдалене у Везлеу види сцену Силаска Светог Духа на апостоле или Мисије апостола, или пак комбинацију ове две сцене и других догађаја описаних у јеванђељима, Марсел Ангебен је понудио тумачење према ком комплексни програм овог портала представља илустрацију последње две главе Откровења.¹²⁵⁸

Већ смо поменули чланак Марго Фаслер, у којем је ова ауторка изнела своју хипотезу према којој је на тимпанону левог портала западног pročеља катедрале у Шартру приказан Христ који ће доћи, заклоњен од погледа пророка који су га најављивали, али нису дочекали дан Његовог отелотворења, који су распоређени у доњем регистру.¹²⁵⁹ У том случају, фигура Христа припада простору изван земаљском и времену које претходи Његовом рођењу на Земљи, приказаном на десном порталу.

Уколико би прихватили интерпретације Фаслер и Ангебена, то би значило да као и представа Страшног суда у Отену, сцене на левом порталу Шартра, као и на средишњем порталу нартекса Везлеа, одвијају се изван темпоралног и историјског. На тај начин, знаци зодијака у њиховим архиволтама имају функцију одвајања различитих сфера, као и на другим примерима њихове употребе у сакралној уметности средњег века.

Чињеница да су знаци на катедрали у Шартру, као и на многим другим примерима из готичке уметности, приказани на левом порталу такође има посебан

¹²⁵⁸ M. Angheben, *Apocalypse XXI-XXII et l'iconographie du portail central de la nef de Vézelay*, *Cah civilis médiéval* 41/163 (1998) 209-240.

¹²⁵⁹ Fassler 1993, 508-9. V. supra 279, n. 905.

значај. Док Марџори Панадеро у пребацавању знакова на бочне портале на готичким катедралама види промену односа према овом мотиву и његов губитак значаја у односу на претходну епоху, вероватније је да је иза те одлуке стајала намера да фигуре зодијака прикажу на улазима одређеним за паству, што су махом били леви портали.¹²⁶⁰ Како Ото фон Симсон каже: „Изнад свега, црквена уметност одражава променљиве погледе које су различита доба имала према могућности приказивања транседентне истине у уметничком делу;...Оно што разликује катедралу ове епохе од архитектуре која јој је претходила није есхатолошка тема већ другачији начин њеног призивања.”¹²⁶¹ На готичкој катедрали, као и на њеним романичким претходницама, знаци зодијака означавају приступ Небеском Јерусалиму који постаје доступан свима који прођу испод њих на проласку кроз портал.

¹²⁶⁰ Panadero, дисертација, 255.

¹²⁶¹ “Above all, ecclesiastical art reflects the changing views that different ages have held regarding the possibility of representing transcendental truth in a work of art;... What distinguishes the cathedral of this epoch from preceding architecture is not the eschatological theme but the different mode of its evocation.” von Simson 1962, 13.

9. БИБЛИОГРАФИЈА

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

Am J Archaeol	American Journal of Archaeology
Archaeol Cantiana	Archaeologia Cantiana
Art Bull	The Art Bulletin
B Monumental	Bulletin Monumental
Byzantinische Z	Byzantinische Zeitschrift
Cah civilis medieval	Cahiers de civilisation médiévale
Class J	The Classical Journal
DOP	Dumbarton Oaks Papers
Harv Theol Rev	The Harvard Theological Review
J Biblical Lit	Journal of Biblical Literature
J Br Archaeol Assoc	Journal of the British Archaeological Association
J Hell Stud	The Journal of Hellenic Studies
J Hist Astron	Journal for the History of Astronomy
J Near East Stud	Journal of Near Eastern Studies

J Roman Stud	The Journal of Roman Studies
J Warburg Courtauld	Journal of the Warburg and Courtauld Institutes
MGH	Monumenta Germaniae Historica
PL	Patrologia Latina
Revue Archeol	Revue Archéologique
RIC	Roman Imperial Coinage
Z Alttestament Wiss	Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft

ИЗВОРИ

Акатист пресветој Богородици, у: *Молитвеник, Каноник*, прев. о. Ј. Поповић, Ваљево 2008.

The *Alexiad* of Anna Comnena, tr. E. R. A. Sewter, London 1960.

Alcuini carmina, *Poetae Latini Aevi Carolini*, tomus I, ed. E. Duemmler, Monumenta Germaniae Historica, Berlin 1881.

Alcuin, *Epist.*= Alcuini *Epistolae, Epistolae Karolini Aevi*, tomus II, ed. E. Duemmler, Monumenta Germaniae Historica, Berlin 1895.

Aldhelmi Opera, Epistolae, ed. R. Ehwald, Monumenta Germaniae Historica, Berlin 1919.

Ambrose, *Comment.* = *Commentary of Saint Ambrose on the Gospel according to Luke*, tr. I.M. Ni Riain, Dublin 2001.

Ambrose, *Hexameron*= St. Ambrose, *Hexameron*, tr. J. J. Savage, Washington D.C. 1961.

Ammianus Marcellinus, *The Roman History*, tr. J. C. Rolfe, Cambridge MA 1939.

Apostolic Constitutions, tr. J. Donaldson, Buffalo NY 1886.

Aratus= Aratus, *Phaenomena*, tr. G. R. Mair, London 1921.

Aristotle's *De Generatione et Corruptione*, tr. C. J. F. Williams, Oxford 2002.

Aristotle, *Metaphysics*, tr. H. Tredennick, Cambridge MA - London 1933.

The Astronomer, *The Life of Emperor Louis*, tr. T. F. X. Noble, in: *Charlemagne and Louis the Pious, The Lives by Einhard, Notker, Ermoldus, Thegan, and the Astronomer*, University Park PA 2009, 226-303.

Athenaeus, *The Learned Banqueters*, tr. S. D. Olson, Cambridge MA - London 2010.

Augustine, *Against the Academicians*, tr. P. King, Indianapolis IN - Cambridge 1995.

Augustine, *Against Lying*, tr. H. Browne, Buffalo NY 1887.

- Augustin, *De Civ. Dei*= Aurelije Augustin, *O Državi Božijoj*, prev. T. Ladan, Zagreb 1982.
- S. Aurelii Augustini, *De Haeresibus*, PL 42, ed. J.-P. Migne, Paris 1849.
- Augustine, *Eighty-Three Different Questions*, tr. D. L. Mosher, Washington D.C. 1982.
- Avgustin, *Ispovijesti*= Sv. Aurelije Avgustin, *Ispovijesti*, prev. S. Hosu, Zagreb 1973.
- St. Augustine, *The Literal Meaning of Genesis*, tr. J. Hammond Taylor, Mahwah NJ 1982.
- St. Augustine, *Select Letters*, tr. J. H. Baxter, London - New York 1930.
- St. Augustine, *Sermons on the Liturgical Season*, tr. M. S. Muldowney, New York 1959.
- Ausonius, *Eclogues*, tr. H. G. E. White, London - New York 1919.
- Basil, *Hexaemeron*= Basil, *Hexaemeron*, tr. B. Jackson, Buffalo NY 1895.
- Baudri of Bourgueil, "To Countess Adela", tr. M. Otter, *The Journal of Medieval Latin* 11 (2001) 60-141.
- Bede, *De Nat. Rer.* = Bede, *On the Nature of Things*, tr. C. B. Kendall, F. Wallis, Liverpool 2010.
- Bede, *De temporum ratione*, PL XC, ed. J.-P. Migne, Paris 1904.
- Bede's Ecclesiastical History of England*, tr. A. M. Sellar, London 1907.
- Bede, *Reckoning.* = Bede, *The Reckoning of Time*, tr. F. Wallis, Liverpool 1999.
- Bernardus Silvestris, *Cosmographia*, tr. W. Wetherbee, New York 1973.
- Библија*, Бакотић= *Библија*, прев. Л. Бакотић, Нови Сад 1989.
- Biblija*, prev. I. Šarić, Sarajevo 1942.
- La Bible*, tr. L. Segond, Firenze 2012.
- The Book of the Law of the Countries, Dialogue on Fate of Bardaisan of Edessa*, tr. H. J. W. Drijvers, Piscataway NJ 2007.
- St. Caesarius, *Sermons*, tr. M. M. Mueller, Washington D. C. 1956.

- Cassiodorus, *Variae*, tr. S. J. B. Barnish, Liverpool 1992.
- Cassius Dio= Cassius Dio, *Roman History*, tr. E. Cary, Cambridge MA 1914-1927.
- Catechism of the Catholic Church*, promulgated by Pope John Paul II, Washington DC 2000.
- Choniates= *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, tr. H. J. Magoulias, Detroit 1984.
- The Christian Topography of Cosmas*, tr. J. W. McCrindle, Edinburgh 1897.
- Cicero, De Div.= Cicero, *De Divinatione*, tr. W. A. Falconer, Cambridge MA, 1923.
- Cicero, De Re Pub.= M. Tullius Cicero, *Librorum de Re Publica Sex*, ed. C. F. W. Mueller, Leipzig 1889.
- Cicero, Laws= Cicero, *On the Commonwealth and on the Laws*, ed. J. E. G. Zetzel, Cambridge 1999.
- Cicero, Phaenomena= Marcus Tullius Cicero, *Phaenomena Aratea*, in: *Poetae Latini minores, Vol.6.*, ed. N.E. Lemaire, Paris 1826.
- Claudian, *Panegyricus de tertio consulatu Honorii Augusti*, ed. M. Platnaeur, New York 1922.
- Clement, *Ex. Theod.* = Clement of Alexandria, *Excerpta ex Theodoto*, tr. R. P. Casey, London 1934.
- Clement, *Stromata*= Clement of Alexandria, *Stromata*, tr. W. Wilson, Buffalo NY 1885.
- Concilium Meldense-Parisiense (June 845-Feb. 846), *Concilia Aevi Karolini DCCCXLII- DCCCLIX*, Tomus III, ed. W. Hartmann, MGH, Hannover 1984, 61-133.
- Conc. Paris (829.) = Concilium Parisiense a. 829. m. Iunio, Cap. XXVII, 630, *Concilia Aevi Karolini II*, ed. A. Werminghoff, MGH, Hanover - Leipzig 1898, 605-680.
- The Corpus Hermeticum*, tr. C. Salaman, D. van Oyen, W. D. Wharton, in: *The way of Hermes: translations of The Corpus Hermeticum and The definitions of Hermes Trismegistus to Asclepius*, Rochester VT 2000.
- Cyril= *The Catechetical Lectures of S. Cyril, Archbishop of Jerusalem*, tr. E. Hamilton Gifford, Edinburgh 1893.
- De Astronomia= H. Le Bourdellès, *De Astronomia more christiano, Studi Medievali* 32/1 (1991), 385-444.

Дидахи-учење дванаесторице апостола, прев. еп. Атанасије Јефтић-
http://www.spc.rs/sr/didahi_ucenje_dvanaestorice_apostola [17.11.2014]

Diodorus= Diodorus Siculus, *Library of History*, tr. C. H. Oldfather, Cambridge, MA 1933.

Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, tr. R. D. Hicks, Cambridge MA 1925.

Св. Дионисије Ареопагит, *О божанским именима*, пр. А. М. Петровић, *Култура полица*, посебно издање-Огњишта православне духовности (2010), 573-645.

Disputatio Pippini= Disputatio Pippini cum Albino, in: *Altercatio Hadriani Augusti et Epicteti Philosophi*, eds. L. W. Daly, W. Suchier, Urbana 1939, 137-143.

Diurnale Romanum, Antiphone Miores, Die 20 Decembris, Stanbrook Abby 2009.

Dungali Scotti *Epistolae*, in: *Epistolae Karolini Aevi*, tomus II, ed. E. Duemmler, Monumenta Germaniae Historica, Berlin 1895.

Einhard, *The Life of Charles the Emperor*, in: *Charlemagne and Louis the Pious: The Lives by Einhard, Notker, Ermoldus, Thegan, and the Astronomer*, tr. T. F. X. Noble, University Park PA 2009.

Elig. = *Vita Eligii episcopi Noviomagensis*, ed. B. Krusch, Hanover 1902.

Enuma eliš= *Enuma eliš, sumersko-akadski ep o stvaranju*, прев. М. Вишић, Podgorica 2008.

Epiphanius, *Panarion*=The *Panarion* of Epiphanius of Salamis, tr. F. Williams, Leiden 2009.

Epiphanius of Salamis, *Treatise on Weights and Measures*, tr. J. E. Dean, Chicago 1935.

Eriugena, *Aulae*= *Verses of John the Irishman to King Charles*, in: J. J. O' Meara, *Eriugena*, Oxford 1988, 184-187.

Versus Iohannis Scotti ad Karolum regem, in: *Iohannis Scotti Carmina*, ed. L. Traube, Berlin 1896, MGH Poetae Latini aevi Carolini 3, 550-52.

Eriugena, *Periphys.*= Iohannis Scotti Eriugena, *Periphyseon (De Divisione Naturae)*, ed. E. A. Jeuneau, tr. J. J. O' Meara, I. P. Sheldon- Williams, Dublin 1995.

Euripides, *Ion*, ed. G. Murray, Oxford 1913.

Euripides, *Ion*, tr. R. Potter, New York 1938.

Eusebius of Caesarea, *Historia Ecclesiastica*, eds. Kirsopp Lake, J. E. L. Oulton, H. J. Lawlor, Cambridge MA 1926-1932.

Eusebius, *Praep.* = Eusebius of Caesarea, *Praeparatio Evangelica*, tr. E.H. Gifford, London 1903.

Euseb, VC= Eusebius, *Vita Constantini*, ed. F. Winkelmann, Berlin 1975.

Firm. Mat, *Mathes.*= Firmicus Maternus, *Ancient Astrology, Theory and Practice, Matheseos Libri*, tr. J. Rhys Bram, Park Ridge NJ 1975.

Matheseos Firmici Materni, ed. W. Kroll & F. Skutsch, Stuttgart, 1897.

Firmicus Maternus, *The Error of the Pagan Religions*, tr. C. A. Forbes, New York 1970.

Greek Inscriptions= B. F. Cook, *Greek Inscriptions*, Berkley - Los Angeles 1987.

Gregor. Magn.=Sancti Gregorii Magni, *Homiliarum in Evangelia, Libri Duo, Opera Omnia*, PL 76, ed. J.-P. Migne, Paris 1849.

Gregory Nazianzus, *Poemata Arc.* = St. Gregory of Nazianzus, *Poemata Arcana*, tr. D. A. Sykes, Oxford 1997.

Свети Григорије Богослов, *Сабране беседе*, прев. М. Р. Мијатов, Београд 2004.

Gregory of Nyssa, *Ag. Fat.* = Gregory of Nyssa, *Against Fate*, in: *Gregorii Nysseni Opera*, tr. J. A. McDonough, Leiden 1987.

Gregorii Turonensis Episcopi, *De cursu stellarum*, ed. F. Haase, Wroclaw 1853.

HCSB= *Holman Christian Standard Bible*, Nashville TN 2003.

Херодот= Херодот, *Историја*, прев. М. Арсенић, Београд 2009.

Hesiod= Hesiod, *Homeric Hymns, Epic Cycle, Homerica*, tr. H. G. Evelyn-White, Cambridge MA 1914.

Hippolytus, *Apostolic Tradition*= *The Apostolic Tradition of Hippolytus*, tr. B. Scott Easton, Cambridge 1934.

Hippolytus, *Refut.* = Hippolytus, *Refutation of All Heresies*, tr. J. H. MacMahon, Buffalo NY 1886.

Hippolytus, *Refutatio Omnium Haeresio*, ed. M. Marcovich, Berlin 1986.

Hist. Aug. = *The Scriptorum Historiae Augustae*, tr. D. Magie, Cambridge MA - London, 1924.

The Holy Bible, King James Version, Peabody MA 2011.

Hugh St. Victor= Hugh of St. Victor, *A Little Book About Constructing Noah's Ark*, tr. J. Weiss, in: *The Medieval Craft of Memory: an Anthology of Texts and Pictures*, eds. M. Carruthers, J. M. Ziolkowski, Philadelphia 2002, 41-70.

Hugo de Santo Victore, *Adnotationes elucidatoriae in Pentateuchon*, PL CLXXV, ed. J.-P. Migne, Paris 1879.

Hugo de Santo Victore, *In Salomonis Ecclesiasten homiliae XIX*, PL CLXXV, ed. J.-P. Migne, Paris 1879.

Hyginus= Hyginus, *Astronomica*, in: *The Myths of Hyginus*, tr. M. Grant, Lawrence KS 1960.

Ignatius= *The Epistle of Ignatius to the Ephesians*, tr. A. Roberts, J. Donaldson, Buffalo NY 1885.

Irenaeus, *Against Heresies*, tr. A. Roberts, W. Rambaut, Buffalo NY 1885.

Isidore, *Etym.*=*The Etymologies of Isidore of Seville*, tr. S. A. Barney, W. J. Lewis, J. A. Beach, O. Berghof, Cambridge 2006.

Jerome, *Letters*, tr. W.H. Fremantle, G. Lewis, W.G. Martley, Buffalo NY 1893.

The Chronicle of John, Bishop of Nikiu, tr. R. H. Charles, London 1913.

John Chrysostom= *The Homilies of St. John Chrysostom, Archbishop of Constantinople, on the Gospel of St. Matthew*, tr. G. Prevost, Oxford 1851.

Josephus, *Ant.* = Josephus, *Jewish Antiquities*, tr. H. ST. J. Thackeray, London - Cambridge MA 1961.

Josephus, *Ap.*= Josephus, *Against Apion*, I, 19, tr. H. St. J. Thackeray, London 1926.

Josephus, *The Jewish War*, tr. H. St. J. Thackeray, Cambridge MA 1961.

Justin Martyr, *Dialogue with Trypho*, tr. M. Dods, G. Reith, Buffalo NY 1885.

Juvenal= Juvenal, *The Sixteen Satires*, tr. S. H. Jeyes, Oxford 1885.

Kephalaia of the Teacher, The Edited Coptic Manichaean Texts in Translation with Commentary, tr. I. Gardner, Leiden 1995.

Lactantius, *Divine Institutes*, tr. W. Fletcher, Buffalo NY 1886.

Leo Magn. = *Sanctis Leoni Magni Opera Omnia*, Epistola XV, PL 54, ed. J. -P. Migne, Paris 1846.

Leonis Imperatoris Tactica, tr. J. Lamius, Patrologia Graeca, ed. J.-P. Migne, Paris 1863.

Leo of Ostia, *The Chronicle of Monte Cassino*, III, 18, 26-32, tr. H. Bloch, in: *Literary Sources of Art History*, ed. E. G. Holt, Princeton NJ 1947, 4-10, reprint u *Early Medieval Art, 300- 1150: Sources and Documents*, ed. C. Davis-Weyer, Toronto - Buffalo - London 1986, 135-141.

Livy, *History of Rome*, tr. C. Roberts, New York 1912.

Lucian, *The Hall (De domo)*, tr. A. M. Harmon, London - Cambridge MA 1913.

Lucretius= Lucretius, *On The Nature of Things*, tr. M. Ferguson Smith, Indianapolis - Cambridge 1969.

Ludovici II. imperatoris epistola, ed. W. Henze, *Epistolae Karolini Aevi*, vol. 5, MGH, Berlin 1928, 385-394.

Macrob.= Macrobius, *Commentary on the Dream of Scipio*, tr. W. Harris Stahl, New York 1952.

Свети Максим Исповедник, *Мистагогија*, у: *Изабрана дела*, прев. А. Радосављевић, Призрен 1997.

Manilius= Manilius, *Astronomica*, tr. G. P. Goold, Cambridge MA - London 1977.

Martianus Capella, *De Nuptiis Philologiae et Mercurii et de Septem Artibus Liberalibus*, ed. H. Grotius, Frankfurt am Main 1836.

Methodius, *The Banquet of the Ten Virgins; or, concerning Chastity*, tr. W. R. Clark, Edinburgh 1869.

Minucius Felix, *Octavius*, tr. R. E. Wallis, Buffalo NY 1885.

NASB= *Holy Bible, New American Standard Bible*, La Habra CA 1977.

Nemesius of Emesa, *On the Nature of Man*, tr. W. Telfer, Louisville KY 1955.

Нови Завет, прев. Д. Стефановић, Београд 2003.

Origen, *Cont. Cels.*=Origen, *Contra Celsum*, tr. H. Chadwick, Cambridge 1953.

- Origen, *Homilies on Joshua*, tr. B. J. Bruce, Washington DC 2002.
- Origen, *Phil.* = Origen, *The Philocalia*, tr. G. Lewis, Edinburgh 1911.
- Ovid, *Fasti*, tr. J. G. Frazer, Cambridge MA 1959.
- Ovid, *Met.* = Ovid, *Metamorphoses*, ed. H. Magnus, Gotha 1892.
- Ovid, *Metamorphoses*, tr. F. J. Miller, London - Cambridge MA 1958.
- Panegyric of Constantine*, in: *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini*, eds. C. E. V. Nixon, B. Saylor Rogers, Berkley - Los Angeles - Oxford 1994, 218-253.
- Parastaseis= *Constantinople in the Early Eighth Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikae*, eds. A. Cameron, J. Herrin, Leiden 1984.
- S. Paulini Nolani episcopi, *Epistulae*, ed. G. de Hartel, Prague-Vienna-Leipzig 1894.
- Petronius, *Satyr.*= Petronius, *Satyricon*, tr. M. Haseltine, London 1913.
- Petronii Arbitri, *Cena Trimalchionis*, ed. M. S. Smith, Oxford 1975.
- Philip de Thau= *Li Cumpoz Philipe de Thaiin*, ed. E. Mall, Strassburg 1873.
- Philo, *On the Cherubim*, tr. F. H. Colson, G. H. Whitaker, Cambridge MA - London 1929.
- Philo, *On Creation*= Philo of Alexandria, *On the Creation of the Cosmos according to Moses*, tr. D. T. Runia, Leiden 2001.
- Philo, *On Dreams*, tr. F. H. Colson, G. H. Whitaker, Cambridge MA 1934.
- Philo, *On Flight and Finding*, tr. F. H. Colson, G. H. Whitaker, Cambridge MA - London 1934.
- Philo, *Laws*= Philo, *On the Special Laws*, tr. F. H. Colson, Cambridge MA 1937.
- Philo, *Moses*= Philo, *Moses*, tr. F. H. Colson, *Philo VI*, Cambridge MA & London 1984.
- Philo, *Questions and Answers on Genesis*, tr. R. Marcus, Cambridge MA - London 1951.
- Philo, *Quest. Exod.*= Philo, *Questions on Exodus*, tr. R. Marcus, Cambridge MA - London 1953.

- Photius= *The Library of Photius*, tr. J. H. Freese, New York 1920.
- Physiologus*, tr. M. J. Curley, Chicago-London 2009.
- Pistis Sophia*, tr. G. R. S. Mead, London 1921.
- Platon, *Država*, prev. A. Vilhar, B. Pavlović, Beograd 2002.
- Платон, *Федар*= Платон, *Федар или о лепоти*, прев. М. Н. Ђурић, Београд 2002.
- Plato, *Phaedr.*= Plato, *Phaedrus, Plato in Twelve Volumes*, Vol. 9, tr. H. N. Fowler, Cambridge MA, 1925.
- Plato's Phaedrus*, tr. R. Heckforth, Cambridge 1952.
- Платон, *Федон*, прев. М. Н. Ђурић, Београд 1982.
- Plato, *Tim.* = Plato, *Timaeus*, tr. R. G. Bury, Cambridge MA 1929. reprint 1999.
- Платон, *Тимај*, прев. М. Пакиж, Врњачка Бања 1995.
- Платон, *Закони*= Платон, *Закони*, прев. А. Вилхар, Београд 2004.
- Pliny, *Nat. Hist.* = Pliny, *Natural History*, tr. H. Rackham, Cambridge MA 1949.
- Плотин, *Енеаде I-VI*, прев. С. Благојевић, Београд 1984.
- Plutarch, *Plutarch's Lives*, tr. B. Perrin, London - Cambridge MA 1920.
- Polybius, *Histories*, tr. E. S. Shuckburgh, London - New York 1889.
- Porphyrus= Porphyry, *On the Cave of the Nymphs in the Thirteenth Book of the Odyssey*, tr. T. Taylor, London 1917.
- Премудрости Соломонове, прев. митр. А. Радовић, у idem., *Историјски пресјек тумачења Старог Завета*, Никшић 1996, 193-259.
- Proclus Diadochus, *In Platonis Rem Publicam Commentarii*, ed. W. Kroll, Amsterdam 1965.
- Прокопије из Цезареје, *Тајна историја*, прев. А. Вилхар, Београд 2004.
- Protoev. Jam.* = *The Protoevangelium of James*, tr. A. Walker, Buffalo NY 1886.
- Prudentius, *Apoth.*=Prudentius, *Volume I, Apotheosis* 617-626, tr. H. J. Thomson, London - Cambridge MA 1949.

Psell. = Michael Psellus, *Fourteen Byzantine Rulers, The Chronographia*, tr. E. R. A. Sewter, London 1966.

Ps. Clem. = *The Recognitions of Clement*, tr. T. Smith, Edinburgh 1868.

Pseudo-Dionysius, *Complete Works*, Letter Seven 1081B-1081C, tr. C. Luibheid, Mahwah NJ 1987.

Ptolemy, *Almagest*, tr. G. J. Toomer, London 1984.

Ptolemy, *Tetrabibl.* = Ptolemy, *Tetrabiblos*, tr. J. M. Ashmand, London 1822.

Quintilian= Quintilian, *Institutes of the Orator in Twelve Books*, tr. J. Patsall, London 1774.

Rab. Maur.=Rabanus Maurus, *De Universo*, PL 111, ed. J.-P Migne.

Remigii Antissiodorensis Opp pars. I- Execetica, *Ennarationes in Psalmos*, PL Vol. 131, 312, ed. J. -P. Migne, Paris 1884.

The Revised Standard Version Catholic Bible, Oxford 2005.

R. Bacon, *Opus Majus*, Vol. I, ed. J. H. Bridges, Oxford 1897.

The Roman *Canon Missae*, in: *Sacraments and Worship: The Sources of Christian Theology*, ed. M. E. Johnson, Luisville KY 2012, 212-220.

The *Roman Missal*, tr. Rev. Dr. England, Philadelphia 1843.

Royal Frankish Annals, in *Carolingian Chronicles: Royal Frankish Annals and Nithard's Histories*, tr. B. W. Sholz, Ann Arbor MI 1970.

Sacrobosco= The *Sphere* of Sacrobosco and Its Commentators, tr. L. Thorndyke, Chicago 1949.

The Second Mythographer, in: *The Vatican Mythographers*, tr. R. E. Pepin, New York 2008.

Seneca, *Hercules Oetaeus*, tr. F. J. Miller, London - New York 1929.

Seneca, *Quest. Nat.* = Seneca, *Natural Questions*, tr. H. M. Hine, Chicago & London 2010.

Seneca, *Thyestes*, tr. F. J. Miller, London - New York 1929.

Serv. =Maurus Servius Honoratus, *In Vergilii carmina comentarii*, ed. G. Thilo, Leipzig 1881.

The Seven Tablets of Creation, V, 2, tr. L. W. King, London 1902.

Sophocles, *Ajax*, ed. F. Storr, New York - London 1913.

Spec. Astr. = *Speculum Astronomiae*, tr. C.F.S. Burnett, K. Lippincott, D. Pingree, P. Zambelli, in: P. Zambelli, *The Speculum Astronomiae and Its Enigma: Astrology, Theology and Science in Albertus Magnus and his Contemporaries*, Dodrecht 1992, 204-274.

Strabo, *The Geography*, tr. H. L. Jones, London - Cambridge MA 1960.

Suda= Suda On Line. Tr. C. Roth. -<http://www.stoa.org> [20. 7. 2015]

Suetonius= Suetonius, *Lives of the Caesars*, tr. C. Edwards, Oxford 2000.

Tacitus= Tacitus, *Annals*, tr. A. J. Church, W. J. Brodribb, London 1864- 1877.

Tatian, *Address to the Greeks*, tr. J. E. Ryland, Buffalo NY 1885.

Teon= Théon de Smyrne, *Exposition des connaissances mathématiques utiles pour la lecture de Platon*, tr. J. Dupuis, Paris 1892.

Tertullian, *Adversus Marcionem*, tr. E. Evans, Oxford 1972.

Tertullian, *Apology*, tr. T. R. Glover, Cambridge MA - London 1976.

Tertullian, *Idol.* = Tertullian, *On Idolatry*, tr. S. Thelwall, Buffalo NY 1885.

Theoph.=*The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, A.D. 284- 813*, tr. C. Mango & R. Scott, Oxford 1997.

Theophanis Continuati, ed. I. Bekker, Bonn 1838.

Third Mythographer= Third Mythographer, *On the Gods of the Pagan Nations and Their Allegories*, tr. R. E. Pepin, in: *The Vatican Mythographers*, New York 2008.

Thomas Aquinas, *De operationibus occultis naturae ad quemdam militem ultramontanum*, tr. J. B. McAllister, Washington D.C. 1939.

Sancti Thomae de Aquino *Summa Theologiae*, ed. R. Busa, Rome 1888.

Vettius Valens= Vettius Valens, *Anthologies*, VI, tr. M. Riley-<http://www.csus.edu/indiv/r/rileymt/Vettius%20Valens%20entire.pdf> [14.5.2016]

Virgil, *Aeneid*, tr. F. Ahl, Oxford 2007.

Vergil, *Georg.* = Vergil, *Georgics*, tr. J. B. Greenough, Boston 1900.

Vita Eutychie patriarchae CP, tr. P. Karlin-Hayter, Bruxelles 1970.

Витрувије= Витрувије, *Десет књига о архитектури*, прев. Р. Јадрешин Милић, Београд 2006.

Wandalbertus Prumiensis, De mensium duodecim nominibus signis culturis aerisque qualitatibus, *Poetarum Latinorum Medii Aevi Tomus II, Poetae Latini Aevi Carolini Tomus II*, ed. E. Duemmler, MGH, Berlin 1884.

William of Malmesbury, *Chronicle of the Kings of England*, tr. J. A. Giles, London 1847.

William of Malmesbury, *The Deeds of the Bishops of England (Gesta Pontificum Anglorum)*, tr. D. Preest, Woodbridge 2002.

Zeno Veronensis tractatus, ed. B. Löfstedt, Turnhout 1971.

ЛІТЕРАТУРА

Abel 2012= M. Abel, *Open Access: Contextualizing the Archivolted Portals of Northern Spain and Western France within the Theology and Politics of Entry*, Newcastle upon Tyne 2012.

Ackerman Smoller 1994= L. Ackerman Smoller, *History, Prophecy, and the Stars: The Christian Astrology of Pierre D'Ailly, 1350-1420*, Princeton NJ 1994.

Adler 2014= W. Adler, Abraham's Refutation of Astrology: An Excerpt from Pseudo-Clement in the *Chronicon* of George the Monk, in: *Things Revealed, Studies in Early Jewish and Christian Literature in Honor of Michael E. Stone*, eds. E. G. Chazon, D. Satran, R. A. Clements, Leiden 2004, 227-243.

Akrivopoulou, Arvanitidou 2012= S. Akrivopoulou, I. P. Arvanitidou, Figural floor mosaics of Thessaloniki. A new discovery, in: *Niš & Byzantium X, Collection of Scientific Works*, ed. M. Rakocija, Niš 2012, 119-134.

Alföldi 1932= A. Alföldi, The Helmet of Constantine with the Christian Monogram, *The Journal of Roman Studies* 22 (1932) 9-23.

Altvater 2013= F. Altvater, Chores, Computation and the Second Coming: Calendar Images and Romanesque Baptismal Fonts, in: *The Visual Culture of Baptism in the Middle Ages, Essays on Medieval Fonts, Settings and Beliefs*, eds. H. M. Sonne, M. A. Torrens, Surrey - Burlington VT 2013, 149-170.

Alvar 2008= J. Alvar, *Romanising Oriental Gods: Myth, Salvation, and Ethics in the Cults of Cybele, Isis, and Mithras*, tr. R. Gordon, Leiden 2008.

Anderson, B. 2011= B. Anderson, Classified knowledge: the epistemology of statuary in the Parastaseis Syntomoi Chronikai, *Byzantine and Modern Greek Studies* 35/1 (2011) 1-19.

Anderson, дисертација= B. W. Anderson, *World image after world empire: the Ptolemaic cosmos in the early middle ages, ca. 700-900*, докторска дисертација одбрањена 2012. године на Брин Мор Колеџу.

Anderson, J. C, 1979a= J. C. Anderson, Engraved finger ring with signs of the zodiac, No. 191, *Age of Spirituality, Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century, Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977, through February 12, 1978*, ed. K. Weitzmann, New York 1979, 215.

Anderson, J. C, 1979b= J. C. Anderson, A Polygonal Ring with Signs of the Zodiac, *Gesta* 18/1, Papers Related to Objects in the Exhibition "Age of Spirituality", The Metropolitan Museum of Art (November 1977-February 1978) (1979) 39-44.

Angelova 2004= D. Angelova, The Ivories of Ariadne and Ideas about Female Imperial Authority in Rome and Early Byzantium, *Gesta* 43/1 (2004) 1-15.

Angheben 1998= M. Angheben, Apocalypse XXI-XXII et l'iconographie du portail central de la nef de Vézelay, *Cahiers de civilisation médiévale* 41/163 (1998) 209-240.

Arad 2001= L. Arad, Liturgical Aspects in the Iconography of Santa Maria de Barberà del Vallès, *Miscellània Litúrgica Catalana* 10 (2001), 127-138.

Arad 2004= L. Arad, From Creation to Salvation in the Embroidery of Girona, *Miscellània Litúrgica Catalana* 12 (2004), 59-88.

Arad, Pagès, 2006= L. Arad, M. Pagès, Sobre les pintures de Sant Pere de Sorpe, noves interpretacions, *Miscellània Litúrgica Catalana* xiv (2006) 21-60.

Ashley, Plesch 2002 = K. Ashley, V. Plesch, The Cultural Processes of "Appropriation", *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 32/1 (2002) 1-15.

Baert 1999= B. Baert, New Observations on the Genesis of Girona (1050-1100). The Iconography of the Legend of the True Cross, *Gesta* 38/2 (1999) 115-127.

Bagnall 1993= R. S. Bagnall, *Egypt in the Late Antiquity*, Princeton NJ 1993.

Bagnoli 2009= M. Bagnoli, The Syzygy at Anagni. Measuring the Gap between Concept and Execution in Medieval Wall Painting, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 72/3 (2009) 313-328.

Bailey 2012= L. Bailey, The Strange Case of the Portable Altar: Liturgy and the Limits of Episcopal Authority in Early Medieval Gaul, *Journal of the Australian early medieval association* 8 (2012) 31-51.

Bakalova 2003= E. Bakalova, The Wheel of Life in 17th century painting- iconographic sources, *Zbornik Matice Srpske za likovne umetnosti* (2003), 9-19.

Baldini 2001= U. Baldini, The Roman Inquisition's Condemnation of Astrology: Antecedents, Reasons and Consequences, in: *Church, Censorship and Culture in Early Modern Italy*, ed. G. Fragnito, Cambridge 2001, 79-110.

Bandmann 2005= G. Bandmann, *Early Medieval Architecture as a Bearer of Meaning*, tr. K. Wallis, New York 2005.

Bara 2006= *Astrology II: Antiquity*, in: *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, ed. W. J. Hanegraaff, Leiden 2006, 110-119 (J. –F. Bara)

Baratta 2014= G. Baratta, Ripetizioni e varianti epigrafiche ed iconografiche nelle serie ceramiche di Gaius Valerius Verdullus: il così detto «vaso dello zodiaco», in: *L'iscrizione e il suo doppio*, ed. A. Donati, Faenza 2014, 109-156.

Barker-Benfield, дисертација= B. C. Barker-Benfield, *The Manuscript's of Macrobius' Commentary on the Somnium Scipionis*, докторска дисертација одбрањена на Корпусу Кристи колеџу Универзитета у Оксфорду 1975.

Barral i Altet 2010= X. Barral i Altet, *Le décor du pavement au Moyen Âge : les mosaïques de France et d'Italie*, Rome 2010.

Barral i Altet 2015= X. Barral i Altet, Un programme iconographique occidental pour le pavement médiéval de l'église du Christ Pantocrator de Constantinople, *Convivium* 2 (2015), 218-233.

Bartolini, Pierozzi 2016= S. Bartolini, M. Pierozzi, Astronomy and Solar Symbology in the Basilica of San Miniato al Monte and in the Baptistery of San Giovanni in Florence, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 16/4 (2016) 473-480.

Barton 1994= T. Barton, *Ancient Astrology*, New York - London 1994.

Barton 1995= T. Barton, Augustus and Capricorn: Astrological Polyvalency and Imperial Rhetoric, *The Journal of Roman Studies* 85 (1995) 33-51.

Battisti et al., 1960= *Astronomy and Astrology*, in: *Encyclopedia of World Art*, Vol. II, ed. B. S. Myers, London 1960, 39-88, (E. Battisti et al.).

Bauer 1971= W. Bauer, *Orthodoxy and Heresy in Earliest Christianity*, tr. R. A. Kraft, Philadelphia 1971.

Beck 2006= R. Beck, *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire, Mysteries of the Unconquered Sun*, Oxford 2006.

Beck 2007= R. Beck, *A Brief History of Ancient Astrology*, Oxford 2007.

Belamarić 1990= J. Belamarić, Ciklus mjeseci Radovanova portala na katedrali u Trogiru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 30 (1990) 95-143.

Bijovsky 2007= G. Bijovsky, *AION: A Cosmic Allegory on a Coin from Tyre?*, *Israel Numismatic Research* 2 (2007), 143-156.

Bijovsky 2010= G. Bijovsky, The Coins from Iqrit, *'Atiqot* (2010) 97-106.

Blum 1986= P. Z. Blum, The Lateral Portals of the West Façade of the Abbey Church of Saint-Denis, Archaeological and Iconographical Considerations, in: *Abbot Suger and Saint-Denis, A Symposium*, ed. P. Lieber Gerson, New York 1986, 199-229.

Blume 2000= D. Blume, *Regenten des Himmels. Astrologische Bilder in Mittelalter und Renaissance*, Berlin 2000.

Blume 2014= D. Blume, Picturing the Stars: Astrological Imagery in the Latin West, 1100-1550, in: *A Companion to Astrology in the Renaissance*, ed. B. Dooley, Leiden - Boston 2014, 333-398.

Bober 1948= H. Bober, The Zodiacal Miniature of the Très Riches Heures of the Duke of Berry: Its Sources and Meaning, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 11, (1948) 1-34.

Bodnár 2007= S. Bodnár, Two Fragments of a Renaissance Bronze Zodiac Frieze, *Metropolitan Museum Journal* 42 (2007) 95-105.

Bolgar 1981= R. Bolgar, The Classical Tradition: Legend and Reality, in: *Byzantium and the Classical Tradition, University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979*, eds. M. Mullett, R. Scott, Birmingham 1981, 7-20.

Boll, Bezold 1926= F. Boll, C. Bezold, *Stern Glaube und Sterne Deutung, Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*, Weisbaden 1926.

Boone Porter 1982= E. Boone Porter, Church and Ministry From Hippolytus to the Conciliarists: The Ordained Christian Ministry from the Patristic Era to the Late Middle Ages, *Institute of Liturgical Studies Occasional Papers* 23 (1982) 47-61.

Борић-Брешковић, Војвода 2013= Б. Борић-Брешковић, М. Војвода, Иконографија на новцу Константина Великог, у: *Константин Велики и Милански едикт 313, рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, ур. И. Поповић, Б. Борић-Брешковић, Београд 2013.

Bouché-Leclercq 1899= A. Bouché-Leclercq, *L'Astrologie Grecque*, Paris 1899.

Boyancé 1942= P. Boyancé, Le disque de Brindisi et l'apothéose de Sémélé, *Revue des Études Anciennes* 44/3-4 (1942) 191-216.

Bradshaw, A. 2002= A. Bradshaw, Horace's Birthday and Deathday, in: *Traditions and contexts in the poetry of Horace*, eds. T. Woodman, D. Feeney, Cambridge 2002, 1-17.

Bradshaw, P. F. 2013= P. F. Bradshaw, *Rites of Ordination: Their History and Theology*, Collegeville MN 2013.

Brashear 1990= W. Brashear, A Further Note on an Argive Votive Relief of Selene, *The Harvard Theological Review* 83/3 (1990) 333-339.

Bregman 1982= J. Bregman, *Synesius of Cyrene, Philosopher-Bishop*, Berkley - Los Angeles 1982.

Brenk 1980= B. Brenk, The Imperial Heritage of Early Christian Art, in: *Age of Spirituality: A Symposium*, ed. K. Weitzmann, New York 1980, 39-53.

Brown, D. 2000= D. Brown, *Mesopotamian Planetary Astronomy-Astrology*, Groningen 2000.

Brown, P. 2012= P. Brown, *Through the Eye of the Needle: Wealth, The Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350-550 AD*, Princeton - Oxford 2012.

Brubaker, Haldon 2001= L. Brubaker, J. Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era (ca 680-850): The Sources, an Annotated Survey*, Aldershot 2001.

Brubaker 2004= L. Brubaker, The Elephant and the Ark: Cultural and Material Interchange across the Mediterranean in the Eighth and Ninth Centuries, *Dumbarton Oaks Papers* 58 (2004) 175-195.

Brubaker 2006= L. Brubaker, The *Christian Topography* (Vat. gr. 699) revisited: image, text, and conflict in ninth century Byzantium, in: *Byzantine Style, Religion and Civilization: In Honour of Sir Steven Runciman*, ed. E. Jeffreys, Cambridge 2006, 1-24.

Bruun 1966= P. M. Bruun, *The Roman Imperial Coinage*, Volume VII, Constantine and Licinius, AD. 313-337, London 1966.

Buchwald, Greco Josefowicz 2010= J. Z. Buchwald, D. Greco Josefowicz, *The Zodiac of Paris: how an improbable controversy over an ancient Egyptian artifact provoked a modern debate between religion and science*, Princeton 2010.

Bullinger 1976= *Münster-Sarmsheim, Rhineland Palatinate, Germany*, in: *The Princeton encyclopedia of classical sites*, eds. R. Stillwell, W. L. M. MacDonald, M. Holland, Princeton NJ 1976. (H. Bullinger)

Burgess 2013= R. W. Burgess, *The Chronograph of 354: Its Manuscripts, Contents, and History*, *Journal of Late Antiquity* 5/2 (2013) 345-396.

Burnett 1996= *Astrology*, in: *Medieval Latin, An Introduction and Bibliographical Guide*, eds. F. A. C. Mantello, A. G. Rigg, Washington DC 1996, 369-382 (C. Burnett)

Burnett 2006= C. Burnett, *Late Antique and Medieval Latin Translations of Greek Texts on Astrology and Magic*, in: *The Occult Sciences in Byzantium*, eds. P. Magdalino, M. Mavroudi, Geneva 2006, 325- 361.

Burrus 1995= V. Burrus, *The Making of a Heretic: Gender, Authority, and the Priscillianist Controversy*, Berkley - Los Angeles - London 1995.

Bužančić 2011= R. Bužančić, *Majstor Radovan*, Zagreb 2011.

Calder Nye 1923= P. Calder Nye, *The Romanesque Signs of the Zodiac*, *The Art Bulletin* 5/ 3 (1923) 55-57.

Cameron 2011= A. Cameron, *The Last Pagans of Rome*, Oxford 2011.

Cameron, Averil 1990= A. Cameron, *Disputations, Polemical Literature and the Formation of Opinion in the Early Byzantine Period*, in: *Dispute Poems and Dialogues in the Ancient and Medieval Near East*, eds. G. J. Reinink, H. L. J. Vanstiphout, Louvain 1990, 91-109.

Campion, C. H. 1864= C. H. Campion, *Mural Paintings in Westmeston Church*, *Sussex Archaeological Collections* 16 (1864), 1-20.

Campion 2008= N. Campion, *A History of Western Astrology, Volume I: The Ancient and Classical Worlds*, London 2008.

Campion 2009= N. Campion, *A History of Western Astrology, Volume II, The Medieval and Modern Worlds*, London - New York 2009.

Campion 2012= N. Campion, *Astrology and Cosmology in the World's Religions*, New York 2012.

Camus 1989= M.-T. Camus, A propos de trois découvertes récentes. Images de l'Apocalypse à Saint-Hilaire-le-Grand de Poitiers, *Cahiers de civilisation médiévale* 32/126 (1989) 125-134.

Caputo, Ghedini 1984= G. Caputo, F. Ghedini, *Il Tempio d'Ercole di Sabratha*, Roma 1984.

Carey 1987= H. M. Carey, Astrology at the English Court in the Later Middle Ages, in: *Astrology, Science, and Society*, ed. P. Curry, Woodbridge 1987, 41-56.

Carey 1992= H. M. Carey, *Courting Disaster: Astrology at the English Court and University in the Later Middle Ages*, New York 1992.

Carruthers 1990= M. Carruthers, *The Book of Memory: a Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge 1990.

Cassibry 2008= K. Cassibry, Provincial Patrons and Commemorative Rivalries: Rethinking the Roman Arch Monument, *Mouseion: Journal of the Classical Association of Canada* 8/3 (2008) 417-450.

Chadwick 1976= H. Chadwick, *Priscillian of Avila, The Occult and the Charismatic in the Early Church*, Oxford 1976.

Chapman-Rietschi 1997= P. A. L. Chapman-Rietschi, Astronomical Conceptions in Mithraic Iconography, *Journal of the Royal Astronomical Society of Canada* 91 (1997) 133-4.

Charbonneaux 1960= J. Charbonneaux, Aiôn et Philippe l'Arabe, *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 72/1 (1960) 253-272.

Charlesworth 1977= J. H. Charlesworth, Jewish Astrology in the Talmud, Pseudepigrapha, the Dead Sea Scrolls, and Early Palestinian Synagogues, *The Harvard Theological Review* 70, 3/4 (1977) 183-200.

Chazelle 1997= C. Chazelle, Archbishops Ebo and Hincmar of Reims and the Utrecht Psalter, *Speculum* 72/4 (1997) 1055-1077.

Chazelle 2012= C. Chazelle, The Eucharist in Early Medieval Europe, in: *A Companion to the Eucharist in the Middle Ages*, eds. I. C. Levy, G. Macy, K. Van Ausdall, Leiden 2012, 205-251.

Chenu 1997= M.-D. Chenu, The Symbolist Mentality, in: *Nature, Man and Society in the Twelfth Century: Essays in New Theological Perspectives in the Latin West*, tr. J. Taylor, L. K. Little, Toronto-Buffalo-London 1997, 99-145.

Chesley Baity 1973=E. Chesley Baity, Archaeoastronomy and Ethnoastronomy So Far [and Comments and Reply], *Current Anthropology* 14/ 4 (1973), 389-449.

Chevalier 1997= J. Chevalier, *A Postmodern Revelation: Signs of Astrology and the Apocalypse*, Toronto 1997.

Chwojko, Thurlby, 1997= E. Chwojko, M. Thurlby, Gloucester and the Herefordshire School, *Journal of the British Archaeological Association* 150/1 (1997) 17-26.

CIMRM= M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, Hague 1956.

Clagett 1995= M. Clagett, *Ancient Egyptian Science: a Sourcebook, Volume Two, Calendars, Clocks, and Astronomy*, Philadelphia 1995.

Clark 1986= W. W. Clark, Suger's Church at Saint-Denis: The State of Research, in: *Abbot Suger and Saint-Denis, A Symposium*, ed. P. Lieber Gerson, New York 1986, 105-131.

Clauss 2001= M. Clauss, *The Roman Cult of Mithras, The God and his Mysteries*, tr. R. Gordon, New York 2001.

Clerke 1911= *Zodiac*, in: *The Encyclopaedia Britannica*, XXVIII, New York 1911, 993-998 (A. M. Clerke)

Coatsworth 2001= E. Coatsworth, Embroideries from the tomb of St. Cuthbert, in: *Edward the Elder, 899- 924*, eds. N. J. Higham, D. H. Hill, London - New York 2001, 292-307.

Coatsworth 2007= E. Coatsworth, Text and Textile, in: *Text, Image, Interpretation: Studies in Anglo-Saxon Literature and its Insular Context in Honour of Éamonn Ó Carragáin*, eds. A Minnis, J. Roberts, Turnhout 2007, 187-207.

Coden 2011= F. Coden, Sguardo d'insieme all'architettura umbra del Duecento, in: *L'Umbria nel XIII secolo*, ed. E. Menestò, Spoleto 2011, 333-420.

Cohen 2014= S. Cohen, *Transformations of Time and Temporality in Medieval and Renaissance Art*, Leiden 2014.

Cole Ahl 2003= D. Cole Ahl, Camposanto, *Terra Santa: Picturing the Holy Land in Pisa*, *Artibus et Historiae* XXIV/48 (2003) 95-122.

Collins-Clinton 1977= J. Collins-Clinton, *A Late Antique Shrine of Liber Pater at Cosa*, Leiden 1977.

Corban 2014= A. Corban, Representations of the Zodiacal Signs in the Western and Romanian Iconography, in: *The Proceedings of the International Conference Globalization, Intercultural Dialogue and National Identity*. Section: Language and Discourse, 1, ed. I. Boldea, Tîrgu-Mureş 2014.

Corbelli 2006= J. A. Corbelli, *The Art of Death in Graeco-Roman Egypt*, Princes Risborough 2006.

Cornford 1935= F. M. Cornford, *Plato's Cosmology, The Timaeus of Plato*, Indianapolis - Cambridge 1935, reprint 1997.

Cramer 1954= F. H. Cramer, *Astrology in Roman Law and Politics*, Philadelphia 1954.

Crawford 1925= H. S. Crawford, Notes on the Irish Zodiac Preserved in the Library at Basel, *The Journal of the Royal Society of Antiquaries of Ireland* 15/2 (1925) 130-135.

Crosby 1970= S. McK. Crosby, The West Portals of Saint-Denis and the Saint-Denis Style, *Gesta* 9/2, Papers on the Renaissance of the Twelfth Century Read at the Symposium Held in the Museum of Art, Rhode Island School of Design, May 14 and 15, 1969 (1970) 1-11.

Cumont 1892= *Zodiacus*, in: *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, d'après les textes et les monuments*, eds. M. C. Daremberg, E. Saglio, V, Paris 1892, 1046-1062, (F. Cumont).

Cumont 1912= F. Cumont, *Astrology and Religion among the Greeks and Romans*, New York 1912.

Cumont, Canet 1919= F. Cumont, L. Canet, Mithra ou Sarapis ΚΟΣΜΟΚΡΑΤΩΡ, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 63/4 (1919) 313-328.

Cumont 1922= F. Cumont, *After Life in Roman Paganism, Lectures Delivered at Yale University on the Silliman Foundation*, New Haven CT 1922.

Cumont 1935= F. Cumont, Les noms des planètes et l'astrolatrie chez les Grecs, *L'antiquité classique* 4 (1935) 5- 43.

Cutler 2001= A. Cutler, Gifts and Gift Exchange as Aspects of the Byzantine, Arab, and Related Economies, *Dumbarton Oaks Papers* 55 (2001) 247-278.

D'Alverny 1982= M. T. D'Alverny, Translations and translators, in: *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, eds. R. L. Benson, G. Constable, Cambridge MA 1982, 421-462, 440. repr. in *La transmission des textes philosophiques et scientifiques au Moyen Age*, ed. C. Burnett, Ashgate 1994.

Daniélou 1959= J. Daniélou, Les douze Apôtres et le zodiaque, *Vigiliae Christianae* 13,/1 (1959) 14-21.

Daniélou 1961= J. Daniélou, *Les symboles chrétiens primitifs*, Paris 1961.

Davies 2004= P. J. E. Davies, *Death and the Emperor, Roman Imperial Funerary Monuments from Augustus to Marcus Aurelius*, Austin TX - Cambridge 2004.

de Callataÿ 1993= G. de Callataÿ, Le zodiaque de l'Énéide, *Latomus* 52/ 2 (1993) 318-349.

de Callataÿ 1996= G. de Callataÿ, The Knot of the Heavens, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 59 (1996) 1-13.

DeConick 2012= A. DeConick, From the Bowels of Hell to Draco: The Mysteries of the Peratics, in: *Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature: Ideas and Practices. Studies for Einar Thomassen at Sixty*, eds. C. H. Bull, L.I. Lied, J. D. Turner, Leiden - Boston 2012, 3-39.

DeConick 2013= A. DeConick, The Road for the Souls Is through the Planets: The Mysteries of the Ophians Mapped, in: *Practicing Gnosis: Ritual, Magic, Theurgy and Liturgy in Nag Hammadi, Manichaean and Other Ancient Literature, Essays in Honor of Birger A. Pearson*, eds. A. DeConick, G. Shaw, J. D. Turner, Leiden - Boston 2013, 37-75.

Décréaux 1970= J. Décréaux, *Le Sacramentaire de Marmoutier*, Paris 1970.

Dectot 2005= X. Dectot, *Sculptures des xie-xiie siècles. Roman et premier art gothique*, Musée national du Moyen Âge – Thermes de Cluny, Catalogue, Paris 2005.

Dekker 2008= E. Dekker, Carolingian Planetary Observations: The Case of the Leiden Planetary Configuration, *Journal for the History of Astronomy* xxxviii (2008) 1-14.

Dekker 2010= E. Dekker, The Provenance of the Stars in the Leiden 'Aratea' Picture Book, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 73 (2010) 1-37.

Dell'Aqua 2015= F. Dell'Aqua, Porta coeli: the Annunciation as Threshold of Salvation, *Convivium* 2/1 (2015) 102-125.

della Valle 2006= M. della Valle, Osservazioni sui cicli pittorici di San Pellegrino a Bominaco e di Santa Maria ad Cryptas di Fossa in Abruzzo, *ACME- Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università degli Studi di Milano* LIX/III (2006) 101-158.

Demus 1970= O. Demus, *Byzantine Art and the West*, London 1970.

De Nolhac 1887= P. De Nolhac, *La Bibliothèque de Fulvio Orsini*, Paris 1887.

Denzey 2003= N. Denzey, A New Star on the Horizon, Astral Christologies and Stellar Debates in Early Christian Discourse, in: *Prayer, Magic, and the Stars in the Ancient and Late Antique World*, eds. S. Noegel, J. Walker, B. Wheeler, University Park PA 2003, 207-221.

Denzey Lewis 2013= N. Denzey Lewis, *Cosmology and Fate in Gnosticism and Graeco-Roman Late Antiquity: Under Pitiless Skies*, Leiden 2013.

de Meis 2004= S. de Meis, Astronomical Reflexes in Ancient Coins, in: *Commerce and Monetary System in the Ancient World: Means of Transmission and Cultural Interaction*, eds. R. Rollinger, C. Ulf, Munchen 2004, 470-499.

de Ocariz Alzola 2012= J. J. L. de Ocariz Alzola, Los trabajos y los meses en el mosaico románico de Pantaleón en la catedral de Otranto, *BROCAR* 36 (2012), 209-246.

Derbes 2016= A. Derbes, Washed in the Blood of the Lamb: Apocalyptic Visions in the Baptistry of Padua, *Speculum* 91/4 (2016) 945-997.

Dieleman 2003= J. Dieleman, Stars and the Egyptian Priesthood in the Graeco-Roman Period, in: *Prayer, magic, and the stars in the ancient and late antique world*, eds. S. Noegel, J. Walker, B. Wheeler, University Park PA, 137-155.

di Sciacca 2008= C. di Sciacca, *Finding the Right Words: Isidore's Synonyma in Anglo-Saxon England*, Toronto 2008.

Dixon 1985= L. S. Dixon, Giovanni di Paolo's Cosmology, *The Art Bulletin* 67/4 (1985) 604-613.

Dodwell 1993= C. R. Dodwell, *The Pictorial Arts of the West 800-1200*, New Haven CT 1993.

Dolan, дисертација= M. Dolan, *The Role of Illustrated Aratea Manuscripts in the Transmission of Astronomical Knowledge of the Middle Ages*, докторска дисертација одбрањена 2007. године на Универзитету у Питсбургу.

Dowden 2000= K. Dowden, *European Paganism, The Realities of Cult from Antiquity to the Middle Ages*, London - New York 2000.

Drake 2003= C. S. Drake, Romanesque Fonts in Kent: The French Connections, *Archaeologia Cantiana* 123 (2003) 333- 352.

Drocourt 2010= N. Drocourt, Christian-Muslim Diplomatic Relations: an Overview of the Main Sources and Themes of Encounter [600-1000], in: *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Volume 2 (900-1050)*, eds. D. Thomas, A. Mallett, Leiden 2010, 29-72.

Duits 2005= R. Duits, Celestial Transmissions. An Iconographical Classification of Constellation Cycles in Manuscripts (8th-15th Centuries), *Scriptorium* 59 (2005) 147-202.

Duke 2006= D. W. Duke, Analysis of the Farnese Globe, *Journal for the History of Astronomy* 37 (2006) 87-100.

Dunbabin 1999= K. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge 1999.

Dunlop 2009= A. Dunlop, *Painted Palaces: The Rise of Secular Art in Early Renaissance Italy*, University Park PA 2009.

Dupuis 1795= Dupuis, *Origine de tous les cultes : ou Religion universelle*, Paris 1795.

Dutton, Kessler 1997= P. E. Dutton, H. L. Kessler, *The Poetry and Paintings of the First Bible of Charles the Bald*, Ann Arbor MI 1997.

Dutton 2004= P. E. Dutton, *Charlemagne's Mustache, and Other Cultural Clusters of a Dark Age*, New York 2004.

Ebeling 2007= F. Ebeling, *The Secret History of Hermes Trismegistus, Hermeticism from Ancient to Modern Times*, tr. D. Lorton, Ithaca NY 2007.

Eastwood 2007= B. S. Eastwood, *Ordering the Heavens, Roman Astronomy and Cosmology in the Carolingian Renaissance*, Leiden 2007.

Ehrlich, мастер теза= S. D. Ehrlich, *'Horae' in Roman Funerary Inscriptions*, мастер теза одбраћена на Универзитету Западног Онтарија у Лондону, Онтарију, Канада 2012. године.

Елијаде 2003= М. Елијаде, *Свето и профано*, прев. З. Стојановић, Сремски Карловци - Нови Сад 2003.

Elliott 1990= T. G. Elliott, The Language of Constantine's Propaganda, *Transactions of the American Philological Association* 120 (1990) 349-353.

Elsner 1998= J. Elsner, *Imperial Rome and Christian Triumph, The Art of the Roman Empire AD 100-450*, Oxford 1998.

English Frazer 1973= M. English Frazer, Church Doors and the Gates of Paradise: Byzantine Bronze Doors in Italy, *Dumbarton Oaks Papers* 27 (1973) 145-162.

Epping, Strassmaier 1889 = J. Epping, J. Strassmaier, *Astronomisches aus Babylon*, Freiburg im Bresgau 1889.

Esch 2011= A. Esch, On the Reuse of Antiquity: The Perspectives of the Archaeologist and of the Historian, in: *Reuse Value: Spolia and Appropriation in Art and Architecture from Constantine to Sherrie Levine*, eds. R. Brilliant, D. Kinney, Surrey - Burlington VT 2011, 13-33.

Estey 1943= F. S. Estey, Charlemagne's Silver Celestial Table, *Speculum* 18/1 (1943) 112-117.

Evans 2004= J. Evans, The Astrologer's Apparatus: A Picture of Professional Practice in Greco-Roman Egypt, *Journal of History of Astronomy* xxxv (2004) 1-44.

Fagan 1951= C. Fagan, *Zodiacs Old and New*, London 1951.

Fassler 1993= M. Fassler, Liturgy and Sacred History in the Twelfth-Century Tympana at Chartres, *The Art Bulletin* 75/3 (1993) 499-520.

Fear 1996= A. T. Fear, Cybele and Christ, in: *Cybelle, Attis and related cults: essays in memory of M. J. Vermaseren*, ed. E. N. Lane, Leiden - New York - Köln 1996, 37-50.

Ferrand 2015= A. Ferrand, Le zodiaque dans la décoration ecclésiastique médiévale : une autre manière de penser le temps et l'espace, *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre | BUCEMA* 19 /1 (2015) 1-27.

Fine 2005= S. Fine, *Art & Judaism in the Greco-Roman World, Toward a New Jewish Archaeology*, Cambridge 2005.

Fishof 2001= *Written in the Stars, Art and Symbolism of the Zodiac*, ed. I. Fishof, Jerusalem 2001.

Flint 1987= V. I. J. Flint, The Transmission of Astrology in the Early Middle Ages, *Viator* (1987) 1-27.

Flint 1991= V. I. J. Flint, *The Rise of Magic in Early Medieval Europe*, Princeton NJ 1991.

Fögen 1995= M. T. Fögen, Balsamon on Magic: From Roman Secular Law to Byzantine Canon Law, in: *Byzantine Magic*, ed. H. Maguire, Washington D.C. 1995, 99-117.

Fontaine 1954= J. Fontaine, Isidore de Séville et l'astrologie, *Revue des études latines* XXXI, Paris 1954, reprint u *Tradition et actualité chez Isidore de Séville*, Variorum reprints, London 1988, 271-300.

Forenbaher, Jones 2013= S. Forenbaher, A. Jones, Zodijak iz Nakovane, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XLVI (2013) 7-28. Чланак претходно објављен као S. Forenbaher, A. Jones, The Nakovana Zodiac: Fragments of an Astrologer's Board from and Illyrian-Hellenistic Cave Sanctuary, *Journal for the History of Astronomy* xlii (2011) 425-438.

Fowler 1873= J. Fowler, On Mediæval Representations of the Months and Seasons, *Archæologia* 44/1 (1873) 137-224.

Frandon 1998= V. Frandon, Du multiple à l'Un. Approche iconographique du calendrier et des saisons du portail de l'église abbatiale de Vézelay, *Gesta* 37/1 (1998) 74-87.

Freeland 2000= G. Freeland, The Lamp in the Temple: Copernicus and the Demise of Medieval Ecclesiastical Cosmology, in: *1453 and All That: Image and Word, Change and Continuity in the Proto-Scientific Revolution*, eds. G. Freeland, A. Coronas, Dordrecht 2000, 189-270.

Fried 2007= J. Fried, *Donation of Constantine and Constitutum Constantini: The Misinterpretation of a Fiction and Its Original Meaning*, Berlin 2007.

Friedman 2000= J. B. Friedman, *Orpheus in the Middle Ages*, Cambridge MA 1970, repr. Syracuse NY 2000.

Габелић 1998= С. Габелић, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998.

Ganz 2014= D. Ganz, Pictorial Textiles and their Performance: the Star Mantle of Henry II, in: *Dressing the Part: Textiles as Propaganda in the Middle Ages*, eds. K. Dimitrova, M. Goehring, Turnhout 2014, 13-29, 167-170.

Gardelles 1975= J. Gardelles, Les portails occidentaux de la cathédrale de Bazas, *Bulletin Monumental* 133/4 (1975) 285-310.

Garipzanov 2008= I. Garipzanov, *The Symbolic Language of Authority in the Carolingian World (c. 751–877)*, Leiden - Boston 2008.

Garrison 2010= E. Garrison, A Curious Commission: The Reliquary of St. Servatius in Quedlinburg, *Gesta* 49/1 (2010) 17-29.

Gatti 2000= E. A. Gatti, Reviving the Relic: An Investigation of the Form and Function of the Reliquary of St. Servatius, Quedlinburg, *Athanasior* 18 (2000) 7-15.

Gaul 2010= N. Gaul, The Manuscript Tradition, in: *A Companion to the Ancient Greek Language*, ed. E. J. Bakker, Chichester 2010, 69-83.

Gee 2013= E. Gee, *Aratus and the Astronomical Tradition*, Oxford 2013.

Geese 1997= U. Geese, Romanesque Sculpture, in: *Romanesque Architecture, Sculpture, Painting*, ed. R. Toman, Köln 1997, 256-324.

Geissen 2005= A. Geissen, The Nome Coins of Roman Egypt, in: *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, eds. C. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett, Oxford 2005, 167-170.

George 2001= D. George, Manuel I Komnenos and Michael Glykas: A Twelfth Century Defence and Refutation of Astrology, *Culture and Cosmos* 5/1 (2001) 3-48.

Getty 1951= R. J. Getty, "Liber et Alma Ceres" in Vergil "Georgics" 1. 7, *Phoenix* 5, 3/4 (1951) 96-107.

Gifford 1999= E. M. Gifford, Van Eyck's Washington Annunciation: Technical Evidence for Iconographic Development, *The Art Bulletin* 81/1 (1999) 108-116.

Glass 2007= D. F. Glass, The Bishops of Piacenza, Their Cathedral, and the Reform of the Church, in: *The Bishop Reformed: Studies of Episcopal Power and Culture in the Central Middle Ages*, eds. J. S. Ott, A. Trumbore Jones, Aldershot 2007, 219-236.

Gleadow 1968= R. Gleadow, *The Origin of the Zodiac*, London 1968.

Godwin 1981= J. Godwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, New York 1981.

Goldberg 2006= E. J. Goldberg, *Struggle for Empire: Kingship and Conflict Under Louis the German, 817-876*, Ithaca 2006.

Gordon 1997= R. Gordon, *Quedam Veritas Umbrae: Hellenistic Magic and Astrology*, in: *Conventional Values of the Hellenistic Greeks*, eds. P. Bilde, T. Engeberg-Pedersen, L. Hannestad, J. Zahle, Aarhus 1997, 128-158.

Grabka 1953= G. Grabka, *Christian Viaticum: a Study of its Cultural Background*, *Traditio* 9 (1953) 1-43.

Gradel 2002= I. Gradel, *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford 2002.

Graff 2005= E. Graff, *The thirteenth figure in the Munich computus zodiac*, *Journal for the History of Astronomy* 36/124 (2005) 321 – 334.

Grafton 2000= A. Grafton, *Starry Messengers: Recent Work in the History of Western Astrology*, *Perspectives on Science* 8/1 (2000) 70-83.

Grant, E 1978= E. Grant, *Cosmology*, *Science in the Middle Ages*, ed. D. C. Lindberg, Chicago 1978, 265-302.

Grant, E 1994= E. Grant, *Planets, Stars, and Orbs: The Medieval Cosmos, 1200-1687*, Cambridge 1994.

Grant, E 1996= *Astronomy, Cosmology, and Cosmography*, in: *Medieval Latin, An Introduction and Bibliographical Guide*, eds. F. A. C. Mantello, A. G. Rigg, Washington DC 1996, 363-368. (E. Grant)

Grant, E 1997= E. Grant, *The Medieval Cosmos: Its Structure and Operation*, *Journal for the History of Astronomy* (1997), 147-167.

Grant, E 2004= E. Grant, *Science and Religion, 400 B.C. to A.D. 1550, From Aristotle to Copernicus*, Baltimore MD 2004.

Grant, E 2010= E. Grant, *The Nature of Natural Philosophy in the Late Middle Ages*, Washington DC 2010.

Grant, L 1998= L. Grant, *Abbot Suger of St-Denis: Church and State in Early Twelfth-Century France*, London - New York 1998.

Green 2014= S. J. Green, *Disclosure and Discretion in Roman Astrology, Manilius and his Augustan Contemporaries*, Oxford 2014.

Greenstein 1988= J. M. Greenstein, The Vision of Peace: Meaning and Representation in Ambrogio Lorenzetti's *Sala della Pace* Cityscapes, *Art History* 11/4 (1988) 492-510.

Grese 1988= W. C. Grese, "Unless One Is Born Again": The Use of a Heavenly Journey in John 3, *Journal of Biblical Literature* 107/4 (1988) 677-693.

Grevs 1995= R. Grevs, *Grčki mitovi*, prev. G. Mitrinović- Omčikus, Beograd 1995.

Grimley Kuntz 1998= *Zodiac*, in: *Encyclopedia of Comparative Iconography: Themes Depicted in Works of Art*, ed. H. E. Roberts, London 1998, 959-968, (P. Grimley Kuntz).

Guardia, Mancho, Palau 2014= M. Guardia, C. Mancho, J. M. Palau, Borders as a Meeting Place: The Muralists' Workshops in the Pyrenees, *Hortus Artium Medievalium* 20/1 (2014) 318-331.

Gundel 1966= *Zodiaco*, in: *Enciclopedia dell' Arte Antica* VII, ed. R. Bianchi Bandinelli, Roma 1966, 1274-1286, (H. G. Gundel)

Gundel 1972= *Zodiakos*, in: *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* XA, ed. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, K. Ziegler, Munich 1972, 462-710 (H. G. Gundel)

Gunzburg 2013= D. Gunzburg, The Perugia Fountain: An Encyclopaedia of Sky, in: *Culture and Society, Sky and Symbol, Proceedings of the Ninth Annual Sophia Centre Conference, 2011*, eds. N. Champion, L. Greene, Lampeter 2013, 103-118.

Gurshtein 1993= A. A. Gurshtein, On the Origin of the Zodiacal Constellations, *Vistas in Astronomy* 36 (1993) 171-190.

Gury 1984= F. Gury, Aiôn juvénile et l'anneau zodiacal: l'apparition du motif, *Mélanges de l'Ecole française de Rome* 96/1 (1984) 7-28.

Đurić 1982= С. Ђурић, Христ Космократор у Леснову, *Зограф* 13 (1982) 65-71.

Hachlili 1977= R. Hachlili, The Zodiac in Ancient Jewish Art: Representation and Significance, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 228 (1977) 61-77.

Hachlili 2009= R. Hachlili, *Ancient Mosaic Pavements: Themes, Issues, and Trends, Selected Studies*, Leiden 2009.

Hachlili 2013=R. Hachlili, *Ancient Synagogues - Archaeology and Art: New Discoveries and Current Research*, Leiden 2013.

Hackett 2013= J. Hackett, Albert the Great and the Speculum astronomiae: The State of the Research at the Beginning of the 21st Century, in: *A Companion to Albert the Great: Theology, Philosophy, and the Sciences*, ed. I. M. Resnick, Leiden - Boston 2013, 437-450.

Hagan 2013= S. Hagan, Time, Memory, and Mosaics at the Monastery of Lady Mary, *Expedition* 55/1 (2013) 37-42.

Hahn 2012= C. Hahn, *Strange Beauty: Issues in the Making and Meaning of Reliquaries, 400-circa 1204*, University Park PA 2012.

Hand 1986= J. O. Hand, The Annunciation, in: *Early Netherlandish Painting, Collections of the National Gallery of Art Systematic Catalogue*, eds. J. O. Hand, M. Wolff, Washington - Cambridge MA 1986, 76-86.

Hannah 1986= R. Hannah, The Emperor's Stars: The Conservatori Portrait of Commodus, *American Journal of Archaeology*. 90/ 3 (1986) 337-342.

Hannah 2009= R. Hannah, *Time in Antiquity*, London - New York 2009.

Hardie 1985= P. R. Hardie, Imago Mundi: Cosmological and Ideological Aspects of the Shield of Achilles, *The Journal of Hellenic Studies* 105 (1985) 11-31.

Harisijadis 1965= M. Harisijadis, Psaltir R. 29 sa ilustrovanim mesecoslovom patrijaršijske biblioteke u Beogradu, *Zbornik likovnih umetnosti* 1 (1965), 175–195.

Hartner 1965= W. Hartner, The Earliest History of the Constellations in the near East and the Motif of the Lion-Bull Combat, *Journal of Near Eastern Studies* 24, 1/2 (1965) 1-16.

Hauknes 2016= M. B. Hauknes, The Painting of Knowledge in Thirteenth-Century Rome, *Gesta* 55/1 (2016) 19-47.

Hauser 1951= A. Hauser, *The Social History of Art*, Volume I, London - New York 1999 (first published 1951).

Hearn 1981= M. F. Hearn, *Romanesque Sculpture. The Revival of Monumental Stone Sculpture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Ithaca NY 1981.

Heck 1981= C. Heck, Iconographie médiévale et héritage antique: la représentation des « Portes du Soleil » dans le calendrier du psautier de Lunel, *Scriptorium* 35/2 (1981) 241-261.

Hegedus 2003=T. Hegedus, The Magi and the Star in the Gospel of Matthew and Early Christian Tradition, *Laval théologique et philosophique* 59/1 (2003) 81-95.

Hegedus 2007= T. Hegedus, *Early Christianity and Ancient Astrology*, New York 2007.

Heimann 1938= A. Heimann, Trinitas Creator Mundi, *Journal of the Warburg Institute*, 2/1 (1938) 42-52.

Hendrix 2010= S. E. Hendrix, *How Albert the Great's Speculum Astronomiae Was Interpreted and Used by Four Centuries of Readers: A Study in Late Medieval Medicine, Astronomy and Astrology*, Lewiston NY 2010.

Herbert-Brown 2002= G. Herbert-Brown, Ovid and the Stellar Calendar, in: *Ovid's Fasti, Historical Readings at Its Bimillennium*, ed. G. Herbert-Brown, Oxford 2002, 101-129.

Hijmans, дисертација= S. E. Hijmans, *Sol, The Sun in the Art and Religions of Rome*, докторска дисертација одбрањена 2009. године на Универзитету у Гронингену.

Himmelfarb 1993= M. Himmelfarb, *Ascent to Heaven in Jewish and Christian Apocalypses*, New York - Oxford 1993.

Hinkle 1967= W. M. Hinkle, The Cosmic and Terrestrial Cycles on the Virgin Portal of Notre-Dame, *The Art Bulletin* 49/4 (1967) 287-296.

Holden 2006= J. H. Holden, *A History of Horoscopic Astrology, From the Babylonian Period to the Modern Age*, Tempe AZ 2006.

Honigmann 1944= E. Honigmann, A Trial for Sorcery on August 22, A.D. 449, *Isis* 35/4 (1944) 281-284.

Hourihane 2007= *Time in the Medieval World: Occupations of the Months & Signs of the Zodiac in the Index of Christian Art*, ed. C. Hourihane, University Park PA 2007.

Hübner 1984= W. Hübner, Manilius als Astrologe und Dichter, in: *Aufstieg Und Niedergang Der Römischen Welt, Part 1: Geschichte Und Kultur Roms in Spiegel Der Neueren Forschung*, ed. W. Haase, Berlin - New York 1984, 126-320.

Hübner 2014= W. Hübner, The Culture of Astrology from Ancient to Renaissance, in: *A Companion to Astrology in the Renaissance*, ed. B. Dooley, Leiden-Boston 2014, 17-58.

Hull Stookey 1969= L. Hull Stookey, The Gothic Cathedral as the Heavenly Jerusalem: Liturgical and Theological Sources, *Gesta* 8/1 (1969) 35-41.

Humphries 2006= M. Humphries, *Early Christianity*, London - New York 2006.

Hunger 2011= H. Hunger, The relation of Babylonian astronomy to its culture and society, in: *The Role of Astronomy in Society and Culture, Proceedings IAU Symposium No. 260, 2009*, eds. D. Valls-Gabaud, A. Boksenberg, Cambridge 2011, 62- 73.

Hunger, Pingree 1999= H. Hunger, D. Pingree, *Astral Sciences in Mesopotamia*, Leiden 1999.

Hyman 2003= T. Hyman, *Sienese Painting: The Art of a City-Republic (1278-1477)*, London 2003.

Idel 2001= M. Idel, The Zodiac in Jewish Thought, in: *Written in the Stars, Art and Symbolism of the Zodiac*, ed. I. Fishof, Jerusalem 2001, 21-27.

Incerti 2013= M. Incerti, Astronomical Knowledge in the Sacred Architecture of the Middle Ages in Italy, *Nexus Network Journal* 15/3 (2013) 503-536.

Incerti 2015= M. Incerti, Light-Shadow Interactions in Italian Medieval Churches, in: *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*, ed. C. L. N. Ruggles, New York 2015, 1743-1754.

Iwaniszewski 2003= S. Iwaniszewski, Archaeoastronomical analysis of Assyrian and Babylonian monuments: methodological issues, *Journal for the History of Astronomy* 34/ 1, 114 (2003) 79 – 93.

Jacobus 2015= H. R. Jacobus, *Zodiac Calendars in the Dead Sea Scrolls and Their Reception, Ancient Astronomy and Astrology in Early Judaism*, Leiden - Boston 2015.

Jacoby 2001= R. Jacoby, The Four Seasons in Zodiac Mosaics: The Tallaras Baths in Astypalaea, Greece, *Israel Exploration Journal* 51/2 (2001) 225-230.

James, J 1986= J. James, An Examination of Some Anomalies in the Ascension and Incarnation Portals of Chartres Cathedral, *Gesta* 25/1, Essays in Honor of Whitney Snow Stoddard (1986), 101-108.

James, L 1996= L. James, "Pray Not to Fall into Temptation and Be on Your Guard": Pagan Statues in Christian Constantinople, *Gesta* 35/1 (1996) 12-20.

Jevtić 2007= I. Jevtić, Le nouvel ordre du monde ou l'image du cosmos à Lesnovo, in: *The Material and the Ideal, Essays in Medieval Art and Archaeology in Honour of Jean-Michel Spieser*, eds. A. Cutler, A. Papaconstantinou, Leiden - Boston, 2007, 129-149.

- Jones, A. 1999= A. Jones, *Astronomical Papyri from Oxyrhynchus (P. Oxy. 4133-4300a)*, Philadelphia 1999.
- Jones, A. 2016= A. Jones, Introduction, in *Time and Cosmos in Greco-Roman Antiquity, catalogue of the exhibition at the Institute for the Study of the Ancient World, New York University, October 19, 2016–April 23, 2017*, ed. A. Jones, Princeton NJ 2016.
- Jones, F. S. 1995= F. S. Jones, *An Ancient Jewish Christian Source on the History of Christianity, Pseudo- Clementine Recognitions I. 27-71*, Atlanta 1995.
- Jones, F. S. 2005= F. S. Jones, Jewish Christianity of the *Pseudo-Clementines*, in: *A Companion to Second- Century Christian 'Heretics'*, eds. A. Marjanen, P. Luomanen, Leiden 2005, 315-335.
- Jónsdóttir 1950= S. Jónsdóttir, The Portal of Kilpeck Church: Its Place in English Romanesque Sculpture, *The Art Bulletin* 32/3 (1950) 171-180.
- Kalavrezou-Maxeiner 1985= I. Kalavrezou-Maxeiner, The Byzantine Knotted Column, in: *Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos*, ed. S. Vryonis, jr, Malibu CA 1985, 95-103.
- Kaldellis 2007= A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge 2007.
- Kantorowicz 1944= E. H. Kantorowicz, The "King's Advent": And The Enigmatic Panels in the Doors of Santa Sabina, *The Art Bulletin* 26/4 (1944) 207-231.
- Kantorowicz 1958= E. H. Kantorowicz, *Laudes Regiae, A Study in Liturgical Acclamations and Mediaeval Ruler Worship*, Berkeley - Los Angeles 1958.
- Katzenellenbogen 1959= A. Katzenellenbogen, *The Scriptural Programs of Chartres Cathedral: Christ-Mary-Ecclesia*, New York 1959.
- Katzenstein, Savage-Smith 1988= R. Katzenstein, E. Savage-Smith, *The Leiden Aratea, Ancient Constellations in a Medieval Manuscript*, Malibu CA 1988.

Keizer 2010= H. M. Keizer, *Life Time Entirety, A Study of AIΩN in Greek Literature and Philosophy, the Septagint and Philo*, Amsterdam 2010.

Keler 1970= H. Keler, *Rimsko Carstvo*, prev. M. Garašanin, Novi Sad 1970.

Kelley, Milone 2011= D. H. Kelley, E. F. Milone, *Exploring the Ancient Skies: A Survey of Ancient and Cultural Astronomy*, London 2011.

Kendall 1998= C. B. Kendall, *The Allegory of the Church. Romanesque Portals and Their Verse Inscriptions*, Toronto - Buffalo - London 1998.

Kerenyi 1976= C. Kerenyi, *Dionysos, Archetypal Image of Indestructible Life*, tr. R. Manheim, Princeton NJ 1976.

Kibre 1946= P. Kibre, The Intellectual Interests Reflected in Libraries of the Fourteenth and Fifteenth Centuries, *Journal of the History of Ideas* 7/3 (1946) 257-297.

Kiilerich 2005= B. Kiilerich, Making Sense of the Spolia in the Little Metropolis in Athens, *Arte Medievale* IV/2 (2005) 95-114.

Kiilerich 2012= B. Kiilerich, Symmachus, Boethius and the Consecratio Ivory Diptych, *Antiquité Tardive* 20 (2012) 205-215.

King 1912= L. W. King, *Babylonian Boundary-Stones and Memorial-Tablets in the British Museum*, London 1912.

Kingsley Porter 1915= A. Kingsley Porter, *Lombard Architecture*, Volume III, New Haven CT - London - Oxford 1915.

Kingsley Porter 1920= A. Kingsley Porter, Two Romanesque Sculptures in France by Italian Masters, *American Journal of Archaeology* 24/2 (1920) 121-135.

Kinney 2011= D. Kinney, Introduction, in: *Reuse Value: Spolia and Appropriation in Art and Architecture from Constantine to Sherrie Levine*, eds. R. Brilliant, D. Kinney, Surrey - Burlington VT 2011, 1-12.

Kitzinger 1966= E. Kitzinger, The Byzantine Contribution to Western Art of the Twelfth and Thirteenth Centuries, *Dumbarton Oaks Papers* 20 (1966) 25-47.

Kitzinger 1972= E. Kitzinger, The Gregorian Reform and the Visual Arts: A Problem of Method: The Prothero Lecture, *Transactions of the Royal Historical Society* 5/22 (1972) 87-102.

Klauck 2000= H. J. Klauck, *The Religious Context of Early Christianity: A Guide to Graeco-Roman Religions*, Edinburgh 2000.

Kleiner 1992= D. E. E. Kleiner, *Roman Sculpture*, New Haven CT 1992.

Knapp Fongler 1981= C. Knapp Fongler, Bartolo di Fredi's Old Testament Frescoes in S. Gimignano, *The Art Bulletin* 63/3 (1981) 374-384.

Koch-Westenholz 1995= U. Koch-Westenholz, *Mesopotamian Astrology: An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination*, Copenhagen 1995.

Koehler 1941= W. Koehler, Byzantine Art in the West, *Dumbarton Oaks Papers* (1941), 61+63-87.

Koester 1995= H. Koester, *Introduction to the New Testament, Volume I: History, Culture, and Religion of the Hellenistic Age, second edition*, New York-Berlin 1995.

Kominko 2013= M. Kominko, *The World of Kosmas, Illustrated Byzantine Codices of the Christian Topography*, Cambridge 2013.

Konstan 1997= D. Konstan, Conventional Values of the Hellenistic Greeks: The Evidence from Astrology, in: *Conventional Values of the Hellenistic Greeks*, eds. P. Bilde, T. Engeberg-Pedersen, L. Hannestad, J. Zahle, Aarhus 1997, 159-176.

Koortbojian 2013= M. Koortbojian, *The Divinization of Caesar and Augustus: Precedents, Consequences, Implications*, Cambridge 2013.

Koseleff 1942= O. Koseleff, Representations of the Months and Zodiacal Signs in Queen Mary's Psalter, *Gazette des Beaux-arts* 6/22 (1942) 77-88.

Krupp 2000= E. C. Krupp, Night Gallery: The Function, Origin, and Evolution of Constellations, *Archaeoastronomy* 15 (2000) 43-63.

Kubah, Elbern 1973= E. Kubah, V. H. Elbern, *Karolinška i otonska umetnost*, prev. V. J. Đurić, Novi Sad 1973.

Kühnel 2003= B. Kühnel, *The End of Time in the Order of Things*, Regensburg 2003.

Kupreeva 2009= I. Kupreeva, Heraclides' *On Soul* (?) and Its Ancient Readers, in: *Heraclides of Pontus: Discussion*, eds. W. W. Fortenbaugh, E. Pender, New Brunswick NJ - London 2009, 93- 139.

Laderman 2013= S. Laderman, *Images of Cosmology in Jewish and Byzantine Art: God's Blueprint of Creation*, Leiden 2013.

Ladero Quesada 2007= M. A. Ladero Quesada, Mundo real y mundos imaginarios. John Mandeville, in: *Viajes y viajeros en la Europa medieval*, eds. F. Novoa Portela, F. J. Villalba Ruiz de Toledo, Barcelona 2007, 55-76.

Laistner 1941= M. L. W. Laistner, The Western Church and Astrology during the Early Middle Ages, *The Harvard Theological Review* 34/4 (1941) 251-275.

Lampe 1961= *κοσμοκρατορικως*, in: *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961, 770 (G. W. H. Lampe)

Landes 1988= R. Landes, Lest the Millennium be fulfilled: Apocalyptic Expectations and the Pattern of Western Chronography, 100–800 CE, in: *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages*, eds. W. Verbeke, D. Verhelst, A. Welkenhuysen, Leuven 1988, 137–211.

Lapidge 1993= M. Lapidge, A Tenth- Century Metrical Calendar from Ramsey, in: *Anglo-Latin Literature, 900-1066*, Cambridge 1993, 343-387.

La Rocca 2000= C. La Rocca, A man for all seasons: Pacificus of Verona and the creation of a local Carolingian past, in: *The Uses of the Past in the Early Middle Ages*, eds. Y. Hehn, M. Innes, Cambridge 2000, 250-280.

Leader-Newby 2004= R. E. Leader-Newby, *Silver and Society in Late Antiquity, Functions and Meanings of Silver Plate in the Fourth to Seventh Centuries*, Aldershot 2004.

Lebrun 1888= L'Abbé Lebrun, *L'Abbaye et l'église de S.-Savin*, Poitiers 1888.

Lefèvre 1927= L.-E. Lefèvre, Le Calendrier-Zodiaque du Portail Royal de Chartres et les Influences Mythriaques, *Revue Archéologique* 5/26 (1927) 207-232.

Lehmann 1945= K. Lehmann, The Dome of Heaven, *The Art Bulletin* 27/ 1 (1945) 1-27.

Lehoux 2007= D. Lehoux, *Astronomy, Weather, and Calendars in the Ancient World: Parapegmata and Related Texts in Classical and Near-Eastern Societies*, Cambridge 2007.

Leick 1991= *Gilgamesh and the Bull of Heaven*, in: *A Dictionary of Ancient and Near Eastern Mythology*, London 1991 (G. Leick)

Lemay 1976= R. Lemay, The Teaching of Astronomy in Medieval Universities, Principally at Paris in the Fourteenth Century, *Manuscripta* 20/3 (1976) 197-217.

Lemay 1987= R. Lemay, The True Place of Astrology in Medieval Science and Philosophy: Towards a Definition, in: *Astrology, Science, and Society*, ed. P. Curry, Woodbridge 1987, 57-73.

Levi 1944= D. Levi, Aion, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 13/4 (1944) 269-314.

Liddel, Scott 1940= H. G. Liddel, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1940.

LiDonnici 1992= L. R. LiDonnici, The Images of Artemis Ephesia and Greco-Roman Worship: A Reconsideration, *The Harvard Theological Review* 85/4 (1992) 389-415.

Lindberg 1978= D. C. Lindberg, Transmission of Greek and Arabic Learning, in: *Science in the Middle Ages*, ed. D. C. Lindberg, Chicago-London 1978, 52-90.

Lindberg 2007= D. C. Lindberg, *The Beginnings of Western Science, The European Scientific Tradition in Philosophical, Religious, and Institutional Context, Prehistory to A.D. 1450*, Chicago - London 2007.

Lippincott 1990= K. Lippincott, Giovanni di Paolo's 'Creation of the World' and the tradition of the 'Thema Mundi' in late medieval and Renaissance art, *Burlington magazine* 132/1048 (1990), 460-8.

Liverani 2011= P. Liverani, Reading *Spolia* in Late Antiquity and Contemporary Perception, in: *Reuse Value: Spolia and Appropriation in Art and Architecture from Constantine to Sherrie Levine*, eds. R. Brilliant, D. Kinney, Surrey - Burlington VT 2011, 33-52.

Long 1987= C. R. Long, *The Twelve Gods of Greece and Rome*, Leiden 1987.

Long 1989= C. R. Long, The Gods of the Months in Ancient Art, *American Journal of Archaeology* 93/4 (1989) 589-595.

L'Orange 1953= H. P. L'Orange, *Studies on the Iconography of Cosmic Kingship in the Ancient World*, Oslo 1953, repr. New Rochelle NY 1982.

Low 2003= P. Low, "You Who Once Were Far Off": Enlivening Scripture in the Main Portal at Vézelay, *The Art Bulletin* 85/3 (2003) 469-489.

Lowe CLA VII= E. A. Lowe, *Codices latini antiquiores, a palaeographical guide to Latin manuscripts prior to the ninth century. Part VII (Switzerland)*. Oxford 1956.

MacCormack 1976= S. MacCormack, Latin Prose Panegyrics: Tradition and Discontinuity in the Later Roman Empire, *Revue des études augustiniennes* 22 (1976) 29-77.

MacCormack 1981= S. MacCormack, *Art and Ceremony in Late Antiquity*, Berkley - Los Angeles - London 1981.

Magdalino 2002= P. Magdalino, The Byzantine Reception of Classical Astrology, in: *Literacy, Education, and Manuscript Transmission in Byzantium and Beyond*, eds. C. Holmes, J. Waring, Leiden 2002, 33-59.

Magdalino 2003= P. Magdalino, The Porphyrogenita and the Astrologers: A Commentary on Alexiad VI.7.1-7, in: *Porphyrogenita: Essays in honour of Julian Chrysostomides*, eds. Ch. Dendrinos et al., Aldershot 2003, 15-31.

Magdalino 2004= P. Magdalino, The history of the future and its uses: prophecy, policy and propaganda, in: *The Making of Byzantine History. Studies Dedicated to Donald M. Nicol on his Seventieth Birthday*, eds. R. Beaton, C. Roueché, Aldershot, 1993, 3-34; reprinted with postscript in *The Expansion of the Orthodox Europe*, ed. J. Shepard, Aldershot 2004, 29-63.

Magdalino 2006= P. Magdalino, Occult Science and Imperial Power in Byzantine History and Historiography (9th -12th Centuries), in: *The Occult Sciences in Byzantium*, ed. P. Magdalino, M. Mavroudi, Geneva 2006, 119-162.

Magdalino 2006b= P. Magdalino, *L'Orthodoxie des astrologue, La science entre le dogme et la divination à Byzance (VIIe-XIVe siècle)*, Paris 2006.

Mâle 1972= E. Mâle, *The Gothic Image, Religious Art in France of the Thirteenth Century*, tr. D. Nusssey, New York 1972.

Malina 1995= B. J. Malina, *On the Genre and Message of Revelation*, Peabody MA 1995.

Manca 1991= J. Manca, Mary Versus the Open Door: Moral Antithesis in Images of the Annunciation, *Notes in the History of Art* 10/3 (1991) 1-8.

Manders 2012= E. Manders, *Coining Images of Power, Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193–284*, Leiden 2012.

Mango 1963= C. Mango, Antique Statuary and the Byzantine Beholder, *Dumbarton Oaks Papers* 17 (1963) 53+55-75.

Mariani Canova 2011= G. Mariani Canova, Padua and the Stars: Medieval Painting and Illuminated Manuscripts, in: *The Inspiration of Astronomical Phenomena VI. Proceedings of a conference held October 18-23, 2009 in Venezia, Italy*, ed. Enrico Maria Corsini. ASP Conference Series, Vol. 441, San Francisco 2011, 111-129.

Martínez Gázquez 1990= J. Martínez Gázquez, La Glosa a los signos del zodíaco en la Massa Compoti del ms. 91 del A.C. de Girona, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 31 (1990) 31-40.

Matthews 1993= T. F. Matthews, *The Clash of Gods, A Reinterpretation of Early Christian Art*, Princeton NJ 1993.

Mattingly, Sydenham 1968= *The Roman Imperial Coinage V, 1*, eds. H. Mattingly, E. A. Sydenham, London 1968.

Mavroudi 2006= M. Mavroudi, Occult Sciences and Society in Byzantium: Considerations for Future Research, in: *The Occult Sciences in Byzantium*, eds. P. Magdalino, M. Mavroudi, Geneva 2006, 39-97.

McCaul 1869= J. McCaul, *Christian Epitaphs of the First Six Centuries*, Toronto 1869.

McCluskey 1990= S. McCluskey, Gregory of Tours, Monastic Timekeeping, and Early Christian Attitudes to Astronomy, *Isis* 1/1 (1990) 8-22.

McCluskey 1998= S. McCluskey, *Astronomies and Cultures in Early Medieval Europe*, Cambridge 1998.

McCormick 1994= M. McCormick, Diplomacy and the Carolingian Encounter with Byzantium down to the accession of Charles the Bald, in: *Eriugena: East and West. Papers of the Eighth International Symposium of the Society for the Promotion of Eriugenean Studies*, eds. B. McGinn, W. Otten, Notre Dame IN, 1994, 15-48.

McKitterick 2008= R. McKitterick, *Charlemagne, The Fomation of a European Idenity*, Cambridge 2008.

McVey, мастер теза= M. E. McVey, *Beyond the Walls: The Easter Processional on the Exterior Frescos of Moldavian Monastery Churches*, мастер теза одбрањена на Бригам Јанг универзитету, 2009.

Megaw 1963= A. H. S. Megaw, Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul, *Dumbarton Oaks Papers* 17 (1963) 333-371.

Meyer 1884= H. A. W. Meyer, *Critical and Exegetical Hand-Book to the Epistle to the Ephesians*, tr. M. J. Evans, W. P. Dickson, H. E. Jacobs, New York 1884.

Miles 1980= G. B. Miles, *Virgil's Georgics: A New Interpretation*, Berkeley - Los Angeles - London 1980.

Møller Jensen 2006= B. Møller Jensen, *Medieval Liturgical Texts in Italian Manuscripts*, Lewiston – Queenston – Lampeter 2006.

Momigliano 1975a= A. Momigliano, *Alien Wisdom: The Limits of Hellenization*, Cambridge 1975.

Momigliano 1975b= A. Momigliano, The Fault of the Greeks, *Daedalus* 104/2 (1975) 9-19.

Monciatti 2016= A. Monciatti, Ars at in auctore. Novità sullo Zodiaco del pavimento del battistero di San Giovanni di Firenze, in: *Il pane di segale: Diciannove esercizi di Storia dell'Arte presentati ad Adriano Peroni*, ed. S. Lomartire, Varzi 2016, 155- 170.

Moore 2011= M. E. Moore, *A Sacred Kingdom: Bishops and the Rise of Frankish Kingship, 300-850*, Washington D. C. 2011.

Moormann 2011= E. M. Moormann, *Divine Interiors, Mural Paintings in Greek and Roman Sanctuaries*, Amsterdam 2011.

Morel 2013= D. Morel, Le temps dans la conception et la structuration de l'abbatiale d'Issoire, in: *Temps et célébrations à l'époque romane*, ed. D. Morel, Aurillac 2013, 289- 303.

Moulier 2006= P. Moulier, *La Basilique Notre-Dame des Miracles de Mauriac: une visite, une histoire*, Nonette 2006.

Murray, M. C. 1992= M. C. Murray, The Christian Zodiac on a Font at Hook Norton: Theology, Church, and Art, in: *The Church and The Arts: Papers read at the 1990 Summer Meeting and the 1991 Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society*, ed. D. Wood, Oxford 1992, 87- 99.

Murray, P. 1960= P. Murray, The Liturgical History of Extreme Unction, *The Furrow* 11/9, The Sick (1960), 572-593.

Musurillo 1957= H. Musurillo, The Mediaeval Hymn, "Alma Redemptoris": A Linguistic Analysis, *The Classical Journal* 52/4 (1957) 171-174.

Nasrallah 2010= L. Nasrallah, *Christian Responses to Roman Art and Architecture: The Second Century Church Amid the Spaces of Empire*, Cambridge 2010.

Nelson, J. L. 1994= J. L. Nelson, Kingship and empire in the Carolingian world, in: *Carolingian culture: emulation and innovation*, ed. R. McKitterick, Cambridge 1994, 52-87.

Нелсон, Р. С. 2004= Р. С. Нелсон, Апропријација, у: *Критички термини историје уметности*, прир. Р. С. Нелсон и Р. Шиф, прев. Љ. Петровић, Нови Сад 2004, 208-224.

Nercessian 1983= N. Nercessian, Renaissance, Residues, and Other Remains: Some Comments on the Arts in the Twelfth Century, *RES: Anthropology and Aesthetics* 5 (1983) 23-39.

Ness, дисертација= L. Ness, *Astrology and Judaism in Late Antiquity*, докторска дисертације одбрањена 1990. године на Универзитету у Мајамију.

Neuchterlein 2005= J. Neuchterlein, The Domesticity of Sacred Space in the Fifteenth-Century Netherlands, in: *Defining the Holy: Sacred Space in Medieval and Early Modern Europe*, eds. S. Hamilton, A. Spicer, Aldershot 2005, 49-80.

Neugebauer 1951= O. Neugebauer, The Study of Wretched Subjects, *Isis* 42/ 2 (1951), 111.

Neugebauer 1957= O. Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity*, New York 1957.

Neugebauer, van Hoesen 1959= O. Neugebauer, H. B. van Hoesen, *Greek Horoscopes*, Philadelphia 1959.

Nicklies 1995= C. E. Nicklies, Cosmology and the Labors of the Months at Piacenza: The Crypt Mosaic at San Savino, *Gesta* 34/2 (1995) 108-125.

Nicolaidis 2011= E. Nicolaidis, *Science and Eastern Orthodoxy: From the Greek Fathers to the Age of Globalization*, tr. S. Emanuel, Baltimore MD 2011.

North 1980= J. D. North, Astrology and the Fortunes of Churches, *Centaurus* (1980), 181-211, repr. in J. D. North, *Stars, Minds, and Fate: Essays in Ancient and Medieval Cosmology*, London 1989, 59-90.

North 2005= J. North, *God's Clockmaker, Richard of Wallingford and the Invention of Time*, New York - London 2005.

Obrist 2001= B. Obrist, La représentation carolingienne du zodiaque. A propos du manuscrit de Bâle, Universitätsbibliothek, F III 15a, *Cahiers de civilisation médiévale* 44/173 (2001) 3-33.

Odom 2003= R. L. Odom, *Sunday in Roman Paganism*, Brushton NY 2003.

Olson 1984= R. J. M. Olson, ...And They Saw Stars: Renaissance Representations of Comets and Pretelescopic Astronomy, *Art Journal* 44/3 (1984) 216-224.

O' Meara 1988= J. J. O' Meara, *Eriugena*, Oxford 1988.

Ousterhout 2001= R. Ousterhout, Architecture, Art and Komnenian Ideology at the Pantokrator Monastery, in: *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, ed. N. Necipoğlu, Leiden – Boston - Köln 2001, 133-153.

Pachoumi 2015= E. Pachoumi, The Religious and Philosophical Assimilations of Helios in the Greek Magical Papyri, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 55 (2015) 391–413.

Page 2002= S. Page, *Astrology in Medieval Manuscripts*, London 2002.

Palagia 2008= O. Palagia, The date and iconography of the calendar frieze on the little metropolis, Athens, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, Berlin - Boston 2008, 215-237.

Palazzo 2007= E. Palazzo, The Image of the Bishop in the Middle Ages, in: *The Bishop Reformed, Studies of Episcopal Power and Culture in the Central Middle Ages*, eds. J. S. Ott, A. Trumbore Jones, Aldershot 2007, 86-92.

Panadero 1984= M. J. Hall Panadero, *The Labors of the months and the signs of the zodiac in twelfth-century French facades*, докторска дисертација одбрањена 1984. године на Универзитету у Мичигену.

Panofsky 1953= E. Panofsky, *Early Netherlandish Painting, Volume I*, Cambridge MA 1953.

Panofsky 1960= E. Panofsky, *Renaissance and Renascences in Western Art*, New York 1960.

Papathanassiou 2006= M. Papathanassiou, Stephanos of Alexandria: A Famous Byzantine Scholar, Alchemist and Astrologer, in: *The Occult Sciences in Byzantium*, ed. P. Magdalino, M. Mavroudi, Geneva 2006, 163-204.

Parodo 2015= C. Parodo, Il cammino degli immortali. Il sarcofago con ritratto di defunta entro cerchio astrologico del Museo Nazionale “G.A. Sanna” di Sassari e lo zodiaco come porta di ingresso nell’eternità, *Quaderni della Soprintendenza Archeologia della Sardegna* 26 (2015) 407-431.

Parpola 1993= S. Parpola, Mesopotamian Astrology and Astronomy as Domains of the Mesopotamian “Wisdom”, in: *Die Rolle der Astronomie in den Kulturen*

Mesopotamiens, Beiträge zum 3. Grazer Morgenländischen Symposium (23. -27. September 1991), ed. H. D. Galter, Graz 1993, 47-59.

Parrish 1995= D. Parrish, The Mosaic of Aion and the seasons from Haïdra (Tunisia): an interpretation of its meaning and importance, *Antiquité Tardive* 3 (1995) 167-190.

Patterson 1985= S. J. Patterson, A Note on an Argive Votive Relief of Selene, *The Harvard Theological Review* 78, 3/4 (1985) 439-445.

Patterson 1990= S. J. Patterson, Stephen J. Patterson's Response to William Brashear's Note, *The Harvard Theological Review* 83/ 3 (1990) 339-340.

Pattie 1980= T. S. Pattie, *Astrology, as illustrated in the collections of the British Library and the British Museum*, London 1980.

Paxton 1990= F. S. Paxton, *Christianizing Death: The Creation of a Ritual Process in Early Medieval Europe*, Ithaca-London 1990.

Pelikan 1993= J. Pelikan, *Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism, Glifford Lectures at Aberdeen 1993-1994*, New Haven CT-London 1993.

Peltomaa 2001= L. M. Peltomaa, *The Image of the Virgin Mary in the Akathistos Hymn*, Leiden 2001.

Pérez Higuera 1998= T. Pérez Higuera, *Medieval Calendars*, London 1998.

Petrain 2014= D. Petrain, *Homer in Stone: The Tabulae Iliacae in their Roman Context*, Cambridge 2014.

Pettazzoni 1954a= R. Pettazzoni, Aion- (Kronos) Chronos in Egypt, in: *Essays in the History of Religions*, tr. H. J. Rose, Leiden 1954, 171-179.

Pettazzoni 1954b= R. Pettazzoni, The Monstrous Figure of Time in Mithraism, in: *Essays on the History of Religion*, tr. H. J. Rose, Leiden 1954, 180-193.

Pfundstein 1997= J. M. Pfundstein, Per Aspera ad Astra: Aeneid 6. 725, *Vergilius* 43 (1997) 22-30.

Pfundstein 2003= J. M. Pfundstein, Λαμπροὺς Δυνάστας: Aeschylus, Astronomy and the Agamemnon, *The Classical Journal* 98/ 4 (2003) 397-410.

Pilipović 2009= S. Pilipović, The Triad Zeus, Herakles and Dionysos A Contribution to the Study of Ancient Cults in Upper Moesia, *Balkanica* XXXIX/2008, Belgrade 2009, 59–68.

Pinatsi 2010= C. Pinatsi, Regional Trends and International Exchange in the Art of Marble Pavements, in: *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th centuries, Materials of the International seminar November 17–21, 2009*, St. Petersburg 2010, 101-117.

Pines 1964= S. Pines, The Semantic Distinction between the Terms Astronomy and Astrology according to al-Biruni, *Isis* 55/ 3 (1964) 343-349.

Pingree 1973, a = *Astrology*, in: *Dictionary of the History of Ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas*, ed. P. P. Wiener, New York 1973, 118-126 (D. Pingree)

Pingree 1973, b= D. Pingree, The Horoscope of Constantine VII Porphyrogenitus, *Dumbarton Oaks Papers* 27 (1973) 217+219-231.

Pingree 1976= D. Pingree, Political Horoscopes from the Reign of Zeno, *Dumbarton Oaks Papers* 30 (1976), 133+135-150.

Pingree, Kazhdan 1991= *Astrology*, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. in Chief A. P. Kazhdan, Volume I, New York - Oxford 1991, 214-216. (D. Pingree, A. Kazhdan)

Pingree 1997= D. Pingree, *From Astral Omens to Astrology: From Babylon to Bikaner*, Rome 1997.

Pokorny 1959= J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Tübingen–Berne–Munich 1959.

Pollini 1981= J. Pollini, Gnaeus Domitius Ahenobarbus and the Ravenna Relief, *Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts Roemische Abteilung* 88 (1981) 117- 140.

Pollini 2012= J. Pollini, *From Republic to Empire: Rhetoric, Religion, and Power in the Visual Culture of Ancient Rome*, Norman OK 2012.

Pond Rothman 1977= M. S. Pond Rothman, The Thematic Organization of the Panel Reliefs on the Arch of Galerius, *American Journal of Archaeology* 81/ 4 (1977) 427-454.

Powell 2007= R. Powell, *History of the Zodiac*, San Rafael CA 2007.

Purtle 1999= C. J. Purtle, Van Eyck's Washington Annunciation: Narrative Time and Metaphoric Tradition, *The Art Bulletin* 81/1 (1999) 117-125.

Quintavalle 1973= A. C. Quintavalle, Piacenza Cathedral, Lanfranco, and the School of Wiligelmo, *The Art Bulletin* 55/1 (1973) 40-57.

Raaijmakers 2012= J. Raaijmakers, *The Making of the Monastic Community of Fulda, c.744-c.900*, Cambridge 2012.

Ramírez-Weaver, дисертација= E. Ramírez-Weaver, *Carolingian Innovation and Observation in the Paintings and Star Catalogs of Madrid, Biblioteca Nacional, Ms. 3307*, докторска дисертација одбрањена 2008. године на Институту за лепе уметности Универзитета у Њујорку.

Reader 1981= W. W. Reader, The Twelve Jewels of Revelation 21:19-20: Tradition History and Modern Interpretations, *Journal of Biblical Literature* 100/3 (1981) 433-457.

Rees 1993= R. Rees, Images and Image: A Re-Examination of Tetrarchic Iconography, *Greece & Rome* 40/2 (1993) 181-200.

Reiche 1993= H. A. T. Reiche, Heraclides' Three Soul-Gates: Plato Revised, *Transactions of the American Philological Association* 123 (1993) 161-180.

Reilly, дисертација= D. J. Reilly, *The Saint-Vaast Bible: Politics and Theology in Eleventh-Century Capetian France*, докторска дисертација одбрањена 1999. на Универзитету у Торонту.

Reilly 2001= D. J. Reilly, Picturing the monastic drama: Romanesque Bible illustrations of the Song of Song, *Word & Image: A Journal of Verbal/Visual Enquiry* 17/4 (2001) 389-400.

Reiner 1999= E. Reiner, Babylonian Celestial Divination, in: *Ancient Astronomy and Celestial Divination*, ed. N. M. Swedlow, Boston 1999, 21-39.

Reynolds 1971= R. E. Reynolds, The Portrait of the Ecclesiastical Officers in the Raganaldus Sacramentary and Its Liturgico- Canonical Significance, *Speculum* 46/3 (1971) 432-442.

Reynolds 2008= R. E. Reynolds, The organisation, law and liturgy of the western church, 700—900, in: *The New Cambridge Medieval History*, Vol. II c. 700-c.900, ed. R. McKitterick, Cambridge 2008, 587-622.

Rhys Bram 1975= *Ancient Astrology, Theory and Practice-Matheseos Libri VII by Firmicus Maternus*, tr. J. Rhys Bram, Park Ridge NJ 1975.

Riché 1993= P. Riché, *The Carolingians: A Family who Forged Europe*, tr. M. I. Allen, Philadelphia 1993.

Richter 1956= G. M. A. Richter, *Catalogue of Greek and Roman Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, Cambridge MA 1956.

Robert 1981= L. Robert, Amulettes grecques, *Journal des savants* (1981) 3-44.

Roblot-Delondre 1913= L. Roblot-Delondre, Saint-Loup-de-Naud, *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot* 21/1 (1913) 111-144.

Rochberg-Halton 1984= F. Rochberg-Halton, New Evidence for the History of Astrology, *Journal of Near Eastern Studies* 43/ 2 (1984) 115-140.

- Rochberg 1998= F. Rochberg, *Babylonian Horoscopes*, Philadelphia 1998.
- Rochberg 2004= F. Rochberg, *The Heavenly Writing: Divination, Horoscopy, and Astronomy in Mesopotamian Culture*, Cambridge 2004.
- Rochberg 2010= F. Rochberg, *In the Path of the Moon: Babylonian Celestial Divination and Its Legacy*, Leiden 2010.
- Rosen 2008= M. Rosen, The Republic at Work: S. Marco's Reliefs of the Venetian Trades, *The Art Bulletin* XC/1 (2008) 54-75.
- Rosewell 2008= R. Rosewell, *Medieval Wall Paintings in English and Welsh Churches*, Woodbridge 2008.
- Ross 2016= M. Ross, Eclipses and the Precipitation of Conflict: Deciphering the Signal to Attack, in: *The Religious Aspects of War in the Ancient Near East, Greece, and Rome*, ed. K. Ulanowski, Leiden 2016, 99-120.
- Roux 2004= C. Roux, *La pierre et le seuil: portails romans en Haute-Auvergne*, Clermont-Ferrand 2004.
- Rudolph 2014= C. Rudolph, *The Mystic Ark, Hugh of Saint Victor, Art, and Thought in the Twelfth Century*, Cambridge 2014.
- Ruggles 2015= *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*, ed. C. L. N. Ruggles, New York 2015.
- Runia 1993= D. T. Runia, *Philo in Early Christian Literature, A Survey*, Assen - Minneapolis 1993.
- Runia 2014= D. T. Runia, Philo in the Patristic Tradition: A List of Direct References, in: *Reading Philo, A Handbook to Philo of Alexandria*, ed. T. Seland, Grand Rapids MI - Cambridge 2014, 268-287.
- Ruprecht 1979= B. Ruprecht, *Romanička skulptura u Francuskoj*, prev. S. Toma, Beograd 1979.

Ruskin 1867= J. Ruskin, *The Stones of Venice*, London 1867.

Rutkin 2013= H. D. Rutkin, Astrology and Magic, in: *A Companion to Albert the Great: Theology, Philosophy, and the Sciences*, ed. I. M. Resnick, Leiden - Boston 2013, 451-506.

Ryholt 2011= K. Ryholt, New Light on the Legendary King Nechepsos of Egypt, *The Journal of Egyptian Archeology* 97 (2011) 61-72.

Sachs 1952= A. Sachs, Babylonian Horoscopes, *Journal of Cuneiform Studies* 6/ 2 (1952) 49-75.

Sachs, Hunger= A. J. Sachs, H. Hunger, *Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia*, 5 vols, Vienna 1988- 2001.

Saint-Jean-Vitus 2002= B. Saint-Jean-Vitus, Saône-et-Loire. Découverte d'une mosaïque romane à Saint-Philibert de Tournus, *Bulletin Monumental* 166/4 (2002) 399-400.

Saliba 1982= *Astrology/Astronomy, Islamic*, in: *Dictionary of the Middle Ages*, Vol. 1, ed. in chief J. R. Strayer, New York 1982, 616-624 (G. Saliba)

Salter 1988= E. Salter, Cultural patterns in twelfth-century England: Norman and Angevin, in: *English and International: Studies in the Literature, Art and Patronage of Medieval England*, eds. D. Pearsall, N. Zeeman, Cambridge 1988, 4-29.

Salzman 1990= M. R. Salzman, *On Roman Time: The Codex-Calendar of 354 and the Rhythms of Urban Life in Late Antiquity*, Berkley CA 1990.

Saradi-Mendelovici 1990= H. Saradi-Mendelovici, Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and Their Legacy in Later Byzantine Centuries, *Dumbarton Oaks Papers* 44 (1990) 47-61.

Sarton, Siegel 1950= G. Sarton, F. Siegel, Seventy-Sixth Critical Bibliography of the History and Philosophy of Science and of the History of Civilization (To May 1950), 3.

Babylonia and Assyria; Drowser, Mrs. Ethel Stefana (E.S. Stevens), “The Book of the Zodiac (Sfar Malwasia)”, *Isis* 41, 3/4 (1950) 328-424.

Sayles 1998= W. G. Sayles, *Ancient Coin Collecting IV: Roman Provincial Coins*, Iola WI 1998.

Saylor Rogers 1980= B. Saylor Rogers, Constantine’s Pagan Vision, *Byzantion* 50 (1980), 258-278.

Schaefer 2005= B. E. Schaefer, The epoch of the constellations on the Farnese atlas and their origin in Hipparchus’ lost catalogue, *Journal for the History of Astronomy* xxxvi (2005) 167– 196.

Schapiro 1940= M. Schapiro, The Carolingian Copy of the Calendar of 354, *The Art Bulletin* 22 (1940) 270-72.

Schapiro 2006= M. Schapiro, *Romanesque Architectural Sculpture: The Charles Eliot Norton Lectures*, ed. L. Seidel, Chicago - London 2006.

Schmidt-Biggemann 2004= W. Schmidt-Biggemann, *Philosophia perennis, Historical Outlines of Western Spirituality in Ancient, Medieval and Early Modern Thought*, Dordrecht 2004.

Schwartz 2005= D. Schwartz, *Studies on Astral Magic in Medieval Jewish Thought*, tr. D. Louvish, B. Stein, Leiden 2005.

Seidel 1981= L. Seidel, *Songs of Glory: The Romanesque Façades of Aquitaine*, Chicago-London 1981.

Seidel 1999= L. Seidel, *Legends in Limestone: Lazarus, Gislebertus, and the Cathedral of Autun*, Chicago 1999.

Seznec 1953= J. Seznec, *The Survival of the Pagan Gods: The Mythological Tradition and Its Place in Renaissance Humanism and Art*, New York 1953.

Simon, D. L. 1993= D. L. Simon, Late Romanesque Art in Spain, in: *The Art of Medieval Spain AD. 500- 1200, catalogue of the exhibition held at the Metropolitan Museum of Art, New York, from November 18, 1993, to March 13, 1994*, ed. J. P. O'Neil, New York 1993, 199-330.

Simon, E. 1983= E. Simon, *Festivals of Attica: an Archeological Commentary*, Madison WI 1983.

Skemer 2006= D. C. Skemer, *Binding Words: Textual Amulets in the Middle Ages*, University Park, PA 2006.

Smith 1965= M. Q. Smith, Anagni: An Example of Medieval Typological Decoration, *Papers of the British School at Rome* 33 (1965), 1-47.

Snoek 1995= G. J. C. Snoek, *Medieval Piety from Relics to the Eucharist: A Process of Mutual Interaction*, Leiden - New York - Köln 1995.

Soltysiak 2001= A. Soltysiak, The Bull of Heaven in Mesopotamian Sources, *Culture and Cosmos* 5/2 (2001) 3-21.

Southmayd, мастер теза= D. E. Southmayd, *The Boko of Astronomy and of Philosophy, Edited from Wellcome Historical Medical Museum Ms. 411*, мастер теза одбрањена на Sir George Williams University у Монтреалу 1970 године.

Spatharakis 1978= I. Spatharakis, Some Observations on the Ptolemy Ms. Vat. gr. 1291: Its Date and the Two Initial Miniatures, *Byzantinische Zeitschrift* 71 (1978) 41-49.

Spence 1917= L. Spence, *Myths and Legends of Babylonia and Assyria*, New York 1917.

Spier 1992= J. Spier, *Ancient Gems and Finger Rings: Catalogue of the Collections*, The J. Paul Getty Museum, Malibu 1992.

Squire 2010= M. Squire, Texts on the Tables: The "Tabulae Iliacae" in their Hellenistic Literary Context, *The Journal of Hellenic Studies* 130 (2010) 67-96.

Steele 2007= J. M. Steele, Celestial Measurement in Babylonian Astronomy, *Annals of Science* 64/ 3 (2007) 293-325.

Stock 1978= B. Stock, Science, Technology, and Economic Progress in the Early Middle Ages, in: *Science in the Middle Ages*, ed. D. Lindberg, Chicago 1978, 1-52.

Stokes 1900= M. Stokes, Christian Iconography in Ireland, *Archaeological Journal* 57/1 (1900), 270-286.

Struthers Malbon 1990= E. Struthers Malbon, *The Iconography of the Sarcophagus of Junius Bassus*, Princeton NJ 1990.

Sutherland 1984= C. H. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage*, Volume I, London 1984.

Ševčenko 1992= I. Ševčenko, The Search for the Past in Byzantium around the Year 800, *Dumbarton Oaks Papers* 46, Homo Byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan (1992) 279-293.

Taub 1993= L. C. Taub, *Ptolemy's Universe, The Natural Philosophical and Ethical Foundations of Ptolemy's Astronomy*, Chicago - LaSalle IL 1993.

Taub 1997= L. Taub, The Rehabilitation of Wretched Subjects. Ancient Astrology by Tamsyn Barton; Power and Knowledge: Astrology, Physiognomics, and Medicine in the Roman Empire by Tamsyn Barton, *Early Science and Medicine* 2/1 (1997) 74-87.

Tavard 1973= G. H. Tavard, Episcopacy and Apostolic Succession according to Hincmar of Reims, *Theological Studies* 34/4 (1973) 594-623.

Taxidis 2013= I. Taxidis, The Monastery of Pantokrator in the Narratives of Western Travellers, in: *The Pantokrator Monastery in Constantinople*, ed. S. Kotzabassi, Boston - Berlin 2013, 97-106.

Tester 1996= S. Dž. Tester, Istorija zapadne astrologije, prev. M. Savić, V. Petrović, Beograd 1996.

Thiele 1898= G. Thiele, *Antike Himmelsbilder mit Forschungen zu Hipparchos, Aratos und seinen Fortsetzern und Beiträgen zur Kunstgeschichte*, Berlin 1898.

Thompson 1983= C. Thompson, Cosmic Allegory and Cosmic Error in the Frame of "The Canterbury Tales", *Pacific Coast Philology* 18, 1/2 (1983) 77-83.

Thorndike 1923= L. Thorndike, *A History of Magic and Experimental Science*, Vol II, New York 1923.

Thorndike 1929= L. Thorndike, *A History of Magic and Experimental Science*, Vol I, second printing with corrections, New York 1929.

Thorndike 1955= L. Thorndike, The True Place of Astrology in the History of Science, *Isis* 46/ 3 (1955) 273-278.

Thunø 2011= E. Thunø, Inscription and divine presence: golden letters in the early medieval apse mosaic, *Word & Image: A Journal of Verbal/Visual Enquiry* 27/3 (2011) 279-291.

Tihon 2006= A. Tihon, Astrological Promenade in Byzantium in the Early Palaiologan Period, in: *The Occult Sciences in Byzantium*, eds. P. Magdalino, M. Mavroudi, Geneva 2006, 265-290.

Tolan 2000= J. Tolan, Reading God's Will in the Stars: Petrus Alfonsi and Raymond de Marseille Defend the New Arabic Astrology, *Revista Española de Filosofía Medieval* 7 (2000) 13-30.

Tosco 2015= C. Tosco, Il portale dello Zodiaco alla Sacra di San Michele, in: *La Trama nascosta della cattedrale di Piacenza, Atti del seminario di studi, Piacenza, Palazzo Farnese 25 ottobre 2013*, ed. T. Fermi, Piacenza 2015, 103-125.

Toke 1930= N. E. Toke, The Opus Alexandrinum and Sculptured Stone Roundels in the Retro-Choir of Canterbury Cathedral, *Archaeologia Cantiana* 1930, Vol. 42, 189- 221.

Traquair 1908/1909= R. Traquair, Laconia: III. Medieval Churches. The Churches of Western Mani, *The Annual of the British School at Athens* 15 (1908/1909) 177-213.

Turcan 1980= R. Turcan, M. J. Vermaseren avec la collaboration de Piero Simoni, *Liber in Deum. L'apoteosi di un iniziato dionisiaco*, 1976. *EPRO*, t. 53 [compte rendu], *Revue des Études Anciennes* 82/1 (1980) 135-136.

Тутковски 2010= М. Тутковски, Представите на зодијакот во византиското и пост-византиското сликарство од Р. Македонија, *Патримониум. МК- Списание за културното наследство-споменици, реставрација, музеи* 3/7-8 (2010), 277-288.

Tyack 1998= G. Tyack, *Oxford: An Architectural Guide*, Oxford 1998.

Vallery-Radot 1952= J. Vallery-Radot, *L'ancienne cathédrale Saint-Maurice de Vienne: Des origines à la consécration de 1251. Chronologie et décor des parties romanes*, *Bulletin Monumental* 110/4 (1952) 297-362.

Van Dam 1985= R. Van Dam, *Leadership and Community in Late Antique Gaul*, Berkley- Los Angeles - Oxford 1985.

van der Heever 2005= G. van der Heever, *Redescribing Graeco-Roman Antiquity: On Religion and History of Religion*, *Religion & Theology* 12/3-4 (2005) 211- 237.

van der Waerden 1952/53= B. L. van der Waerden, *History of the Zodiac*, *Archiv für Orientforschung* 16 (1952-53) 216-230.

van Marle 1925= R. van Marle, *The Development of Italian Schools of Painting*, Volume V, Berlin 1925.

Varner 2004= E. R. Varner, *Transformation and Mutilation, Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture*, Leiden 2004.

Васић 2008= М. Васић, *Златни и сребрни новац касне антике (284-450. године) из Збирке Народног музеја у Београду*, Београд 2008.

Vergnolle 2008= É. Vergnolle, 'Maiestas Domini' Portals of the Twelfth Century, in: *Romanesque Art and Thought in the Twelfth Century, Essays in Honor of Walter Cahn*, ed. C. Hourihane, Princeton NJ - University Park PA 2008, 179-199.

Vermaseren 1974= M. J. Vermaseren, *Mithraica II, The Mithraeum at Ponza*, Leiden 1974.

Vermaseren 1976= M. J. Vermaseren, *Liber in Deum, L'Apoteosi di un Iniziato Dionisiaco*, Leiden 1976.

Vermeule 1982= C. Vermeule, Alexander the Great, the Emperor Severus Alexander and the Aboukir medallions, *Schweizerische numismatische Rundschau = Revue suisse de numismatique = Rivista svizzera di numismatica* 61 (1982) 61-72.

Versnel 1990= H. S. Versnel, *Inconstistencies in Greek and Roman Religion I, Ter Unus, Isis, Dionysos, Hermes, Three Studies in Henotheism*, Leiden 1990.

Viellard-Troïekoureff 1971= M. Viellard-Troïekoureff, La chapelle du palais de Charles le Chauve a Compiègne, *Cahiers Archéologiques* 21 (1971) 89-108

Voegelin 2001= E. Voegelin, *Order and History, Volume I, Israel and Revelation*, ed. M. P. Hogan, Columbia - London 2001.

Volk 2004= K. Volk, "HeavenlySteps": Manilius 4.119–121 and Its Background, in: *Heavenly Realms and Earthly Realities in Late Antique Religions*, eds. R. S. Bustan, A. Yoshiko Reed, Cambridge 2004, 34-46.

von Simson 1962= O. von Simson, *The Gothic Cathedral, Origins of Gothic Architecture and the Medieval Concept of Order*, Princeton NJ 1962.

von Stuckrad 2000= K. von Stuckrad, Jewish and Christian Astrology in Late Antiquity – A New Approach, *Numen* 47/1 (2000) 1-40.

von Stuckrad 2006= *Astrology III: Middle Ages*, in: *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, ed. W. J. Hanegraaf, Leiden-Boston 2006, 119-128 (K. von Stuckrad)

von Stuckrad 2009= K. von Stuckrad, Astrologia Hermetica: Astrology, Western Culture, and the Academy, in: *Hermes in the Academy: Ten Years' Study of Western Esotericism at the University of Amsterdam*, eds. W. J. Hanegraaff, J. Pijnenburg, Amsterdam 2009, 51-59.

von Stuckrad 2010= K. von Stuckrad, *Locations of Knowledge in Medieval and Early Modern Europe: Esoteric Discourse and Western Identities*, Leiden - Boston 2010.

Voyer 2015= C. Voyer, Le sacramentaire de Marmoutier (Autun, BM. 19bis) et l'abbé Rainaud, in: *La culture des commanditaires. L'oeuvre et l'empreinte*, actes de la journée d'étude organisée à Paris le 15 novembre 2013, Paris, eds. S. Brodbeck, A-O. Poilpré, Paris 2015, 158-173.

Wallenfels 1993= R. Wallenfels, Zodiacal Signs among the Seal Impressions from Hellenistic Uruk, in: *The Tablet and the Scroll: Near Eastern studies in honor of William W. Hallo*, eds. M. Cohen, D. C. Snell, D. B. Weisberg, Bethesda MD 1993, 281- 289.

Ward 1975= J. L. Ward, Hidden Symbolism in Jan van Eyck's Annunciations, *The Art Bulletin* 57/2 (1975) 196-220.

Wallis Budge 1904= E. A. Wallis Budge, *The Gods of the Egyptians, or Studies in Egyptian Mythology*, Vol. 1, London 1904.

Webster 1938= J. C. Webster, *Labours of the Months in Antique and Medieval Art to the End of the Twelfth Century*, Evanston - Chicago 1938.

Wedel 1920= T. O. Wedel, *Astrology in the Middle Ages*, Mineola, NY 2005, репринт издања објављеног као *The Medioeval Attitude toward Astrology Particularly in England*, New Haven CT 1920.

Whitfield 2001= P. Whitfield, *Astrology: A History*, London 2001.

Wilburn 2012= A. T. Wilburn, *Materia Magica: The Archaeology of Magic in Roman Egypt, Cyprus, and Spain*, Ann Arbor MI 2012.

Williams 1973= J. Williams, San Isidoro in León: Evidence for a New History, *The Art Bulletin* 55/2 (1973) 170-184.

Williams 1993= J. W. Williams, Orientations: Christian Spain and the Art of its Neighbours, in: *The Art of Medieval Spain, a.d. 500-1200*, catalogue of the exhibition

held at the Metropolitan Museum of Art, New York, from November 18, 1993, to March 13, 1994, ed. J. P. O'Neil, New York 1993, 13-26.

Williamson 1995= P. Williamson, *Gothic Sculpture, 1140-1300*, New Haven CT - London 1995.

Wills 2001= G. Wills, *Venice: Lion City, The Religion of Empire*, New York 2001.

Wood 1753= R. Wood, *The Ruins of Palmyra, otherwise Tedmore, in the Desert*, London 1753.

Wright, D. H, 1985= D. H. Wright, The Date of the Vatican Illuminated Handy Tables of Ptolemy and of Its Early Editions, *Byzantinische Zeitschrift* 78 (1985) 355-62.

Wright, G. R. H 2009= G. R. H. Wright, The Mother-Maid at Bethlehem, *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 98/1 (2009) 56–72.

Wright, J. E. 2000= J. E. Wright, *The Early History of Heaven*, Oxford 2000.

Wuilleumier 1932= P. Wuilleumier, Les Disques de Tarente, *Revue Archéologique*, 5/35 (1932) 26-64.

Yarbro Collins 1996= A. Yarbro Collins, *Cosmology and Eschatology in Jewish and Christian Apocalypticism*, Leiden 1996.

Yates 1964= F. A. Yates, *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*, London 1964.

Yates 1966= F. A. Yates, *The Art of Memory*, London 1966.

Yingling 2011= E. O. Yingling, Give Me Back My Idol: Investigating the Dating of Enuma Elish, *Studia Antiqua* 9/1 (2011) 33-38.

Zagorac 1983= V. Zagorac, Liturgijsko - pastoralni vid sakramenta bolesničkog pomazanja, *Ephemerides theologicae Zagradienses* 53/4 (1983) 222-231.

Zambelli 1992= P. Zambelli, *The Speculum Astronomiae and Its Enigma: Astrology, Theology and Science in Albertus Magnus and his Contemporaries*, Dodrecht 1992.

Zarnecki 1993= G. Zarnecki, The Future of the Shobdon Arches, *Journal of the British Archaeological Association* 146/1 (1993) 87-92.

Zatelli 1991= I. Zatelli, Astrology and the Worship of the Stars in the Bible, *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 103/1 (1991) 86-99.

Ziegler 1998= J. Ziegler, *Medicine and Religion c. 1300, The Case of Arnau de Vilanova*, Oxford 1998.

ИНТЕРНЕТ СТРАНИЦЕ

- <http://www.abelard.org/france/lausanne-cathedral-rose.php> [20.3.2017]
- http://architectureppf.com/ppf/chapter_6/Poitiers_St_Hilaire-Le-Grand.aspx [16.3.2017]
- Bible Darby en français (FRDBY) -
<https://www.bible.com/bible/64/2KI.23.frdby> [29.12.2017].
- http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=1189342&partId=1&searchText=Constantine+zodiac&page=1, [29.4.2017]
- B. Sheeran, *An Irish Zodiac Preserved in a Library at Basle-*
<http://www.radical-astrology.com/irish/miscellany/irishzodiac.html> [21.8.2015]
- N. Campion, *Astrology: a Critical, Historical and Philosophical Review*,
Lecture presented at The seventh international conference on The Inspiration of
Astronomical Phenomena held at Bath, UK, 2010 -
www.insapvii.org/ConferencePresentations/Campion.ppt [28.2.2014]
- <http://collections.vam.ac.uk/item/O92681/head-of-a-tau-cross-tau-cross-head-unknown/> [30. 1. 2017]
- [https://commons.wikimedia.org/wiki/File: Bordeaux_\(33\)Abbatiale_Sainte-Croix_Fa%C3%A7ade_occidentale_31.jpg#metadata](https://commons.wikimedia.org/wiki/File: Bordeaux_(33)Abbatiale_Sainte-Croix_Fa%C3%A7ade_occidentale_31.jpg#metadata) [30.11.2017]
- http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00047183/image_249 [30.11.2017]
- *Дидахи-учење дванаесторице апостола*, III, 4, прев. еп. Атанасије Јефтић-
http://www.spc.rs/sr/didahi_ucenje_dvanaestorice_apostola [17.11.2014]
- Elberfelder 1905 (German)- <https://www.biblestudytools.com/elb/2-konige/23.html> [29.12.2017]
- Ferrand 2014= A. Ferrand, *Le signe du Vent de Mars? Le cycle des signes du zodiaque et des Apôtres dans les peintures murales découvertes à Ourjout-*
http://laetusdiaconus.hypotheses.org/1353#_ftn2, [16.3.2017]

- http://iconographic.warburg.sas.ac.uk/vpc/VPC_search/pdf_frame.php?image=0002068 [10.3.2017]
- http://iconographic.warburg.sas.ac.uk/vpc/VPC_search/pdf_frame.php?image=0002159 [10.3.2017]
- http://iconographic.warburg.sas.ac.uk/vpc/VPC_search/pdf_frame.php?image=0015100 [10.3.2017]
- *International Standard Version-*
<https://www.biblegateway.com/passage/?search=2+Kings+23&version=ISV>
[29.12.2017]
- <http://www.kristenlippincott.com/assets/Uploads/MSS-DESCRIPTIONS-Revised-Aratus-latinus-St-Gallen-902-3-October-2011.pdf> [10.3.2017]
- <http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/1977.421/> [10.3.2017]
- <http://numismatics.org/collection/1999.80.1> [8.3.2017]
- http://www.paradoxplace.com/Photo%20Pages/France/West/Poitiers_Poitou_Charentes/Civray/St-Nicholas.htm [16.3.2017]
- <http://www.paradoxplace.com/Photo%20Pages/France/Burgundy%20Champagne/Avallon/Images/900/West-Doors-Sept07-DE5485sAR900.jpg> [17.3.2017]
- http://www.paradoxplace.com/Photo%20Pages/France/North_&_Centre/Paris/Saint_Denis/Basilique_St-Denis_Doors.htm [20.3. 2017]
- http://www.paradoxplace.com/Photo%20Pages/France/Chartres/Zodiac_Window/Chartres_Zodiacs.htm [20.3.2017]
- <http://www.paradoxplace.com/Perspectives/Italian%20Images/Montages/Other%20Tuscan%20Towns/Lucca.htm> [20.3.2017]
- http://www.paradoxplace.com/Photo%20Pages/UK/Britain_South_and_West/Canterbury_Cathedral/Canterbury_Roundels/Roundels.htm [21.3.2017]
- <http://www.procremona.it/wp-content/uploads/2015/04/Schermata-2015-02-28-alle-11.39.37-1024x564.png> [21.3.2017]
- <http://psalter.library.uu.nl/page?p=78&res=2&x=0&y=74> [10.3.2017]
- *Reina-Valera 1960 (RVR 1960)-*
<https://www.biblegateway.com/passage/?search=2+Reyes+23&version=RVR1960>
[29.12.2017]
- <http://www.ric.mom.fr/en/coin/3455> [4.5.2017.]

- <http://www.ric.mom.fr/en/coin/3456> [4.5.2017]
- 'Shobdon', *An Inventory of the Historical Monuments in Herefordshire, Volume 3: North West*, London 1934, *British History Online* <http://www.british-history.ac.uk/rchme/heref/vol3> [12. 12. 2017]
- “Σοφία.”, Suda On Line, tr. C. Roth- <http://www.stoa.org/sol-entries/sigma/809> [20. 7. 2015]
- <https://www.superstock.com/stock-photos-images/4435-10126> [15.3.2017]
- <http://www.therosewindow.com/pilot/Soissons/w103.htm> [20.3.2017]
- <http://www.travelingintuscany.com/art/bartolodifredi.htm> [21.3.2017]
- Vettius Valens, *Anthologies*, VI, tr. M. Riley- <http://www.csus.edu/indiv/r/rileymt/Vettius%20Valens%20entire.pdf> [14.5.2016]

10. ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ

Сл. 1. Астролог и лекар консултују краља о најбољем тренутку за извођење флеботомije. *British Library, London Add 47680, f. 53v. c. 1327.* Према Page 2002, 54.

Сл. 2. Таблице од слоноваче из Грана, II век н.е., *Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye, no. inv. 83675, Le musée départemental d'art ancien et contemporain d'Épinal,* према Evans 2004, fig. 1.

Сл. 3. Диск од теракоте, *Museo Provinciale, Brindisi (inv. no. 656).* IV-I век п.н.е. Према Kerényi 1976, fig. 146.

Сл. 4. Гема од сардоникса, *The J. Paul Getty Museum, Malibu,* I век, према Spier 1992, no.184.

Сл. 5. Фриз на западном прочељу цркве Светог Елеутерија („Мала Митрополија”), Атина, I век п.н.е., према Simon, E 1983, pl. 1.

Сл. 5а. Фриз на западном прочељу цркве Светог Елеутерија („Мала Митрополија”), детаљи, Атина, I век п.н.е., према Simon, E. 1983, pl. 2 и 3.

Сл. 6. а-б. „Зодијак из Наковане”, плочице од слоноваче и други фрагменти, цртеж, I век п.н.е, према Forenbaher, Jones 2013, fig. 5, fig. 6.

Сл. 7. „Табула Бјанкини”, детаљ, *Musée du Louvre, Paris,* MA 540, II век н.е, према Evans 2004, fig. 2.

Сл. 8. „Зодијак из Дендере”, *Musée du Louvre, Paris,* D38, I век, © 2008 Musée de Louvre/ Christian Décamps.

Сл. 9. Богиња Нут окружена знацима зодијака, поклопац ковчега породице Сотер из тебанске некрополе, *British Museum, London,* EA6705, I или II век н.е., ©Trustees of the British Museum.

Сл. 10. Тетида у Хефестовој ковачници, *Domus Ubóni,* Помпеја, средина I века, према Hardie 1985, I, а.

Сл. 11. Тетида у Хефестовој ковачници, *Casa Di Sirico,* 2. половина I века, према Hardie 1985, I, б.

Сл. 12. *Tabula Iliaca*, Сарти фрагмент, цртеж према уништеном оригиналу, према Hardie 1985, fig. 1.

Сл. 13. „Зодијачка ваза”, детаљи, *Logroño, Museo de La Rioja & Calahorra, Museo de la Romanización*, I век, према Baratta 2014, nr. 1.

Сл. 14. Таваница јужног адитума храма Бела у Палмири, Сирија. I век, сада уништен. Према R. Wood, *The Ruins of Palmyra, otherwise Tedmore, in the Desert*, London 1753, tab. XIX, 14.6, a.

Сл. 15. *Cippus Colotianus, Museo Archeologico Nazionale di Napoli*, inv. no. 2632, I век н.е., © Institute for the Study of the Ancient World / Guido Petruccioli

Сл. 16. Нептун који јаше знак Рака, основа мермерног канделабрума са летњим знацима и тутеларним божанствима, I век, *Musée du Louvre, Paris*, inv. no. 610, према Long 1987, fig. 100.

Сл. 17а-б. Мозаички под из Елина, Шпанија, сада у *Museo Arqueológico Nacional, Madrid*, прва половина III века, према Long 1987, fig. 50; Детаљи са персонификацијама месеца априла и знака Бика, као и месеца маја са Близанцима. *Ibid*, fig. 51, 52.

Сл. 18. „Олтар из Габија”, *Musée du Louvre, Paris*, inv. no. MA 666., 117-138. г.н.е., према Long 1987, fig. 46, 47, 48.

Сл. 19. Парапегма из Трајанових терми, копија према изгубљеном оригиналу, IV век, према Lehoux 2007, fig. 1.4.

Сл. 20. Зодијачки глобус, II век, *Sala dei Busti, Musei Vaticani, Roma*, према Bodnár 2007, fig. 8.

Сл. 21. „Рељеф из Равене”, *Museo Nazionale di Ravenna*, inv. no. 229, средина I века, према Pollini 2012, fig. IX. 8.

Сл. 22. Драхма Антонина Пија са попрсјима Сераписа и Изиде унутар двоструког круга зодијака, ископан у Александрији 144-145, *Münzkabinett, Staatliche Museen zu Berlin*, 1906 Löbbecke 18212846 © 2007 - 2017 Münzkabinett - Staatliche Museen zu Berlin.

Сл. 23. Рељеф са апотеозом Антонина Пија и Фаустине на постаменту стуба Антонина Пија, Рим, 161. г.н.е, према Davies 2004, fig. 33.

Сл. 24а-б. Портрет Комода као Херкула, биста и детаљ сфере, *Palazzo dei Conservatori, Roma*, inv. 1120, друга половина II века, према Hannah 1986, fig. 1 & fig. 2.

- Сл. 25. Апотеоза Марка Аурелија, фреска западне апсиде храма Херкула у Сабрати, 3/4 II века, према Caputo, Ghedini 1984, tb. 23, fig. 1.
- Сл. 26. Споменик породице Секундини, Игел, с. 250., према Parodo 2015, fig. 10.
- Сл. 27. Рељеф са апотеозом, део диптиха, *British Museum, London*, inv. no. 1857,1013.1, с. 400. према Elsner 1998, fig. 11.
- Сл. 28. Посуда са сценом Дионисијевог тријумфа из некрополе Лугоне, страна Б, I-II век, *Museo Civico Archeologico della Valle Sabbia, Gavardo*, према Parodo 2015, fig. 12.
- Сл. 29. „Лепа Артемида Ефеска”, *Efes Müzesi, Selçuk*, no. 718, II век, према LiDonnici 1992, fig. 6.
- Сл. 30. Селена са Аргоса, II век, *British Museum, London*, 1818,0214.1, према Godwin 1981, 54, стр. 88.
- Сл. 31. Бронзани медаљон Александра Севера из Перинта, *Museum of Fine Arts, Boston*, 62.629, с. 222-235, © Museum of Fine Arts, Boston/Maria Daniels
- Сл. 32. Јупитер у кругу зодијака који држи Атлас, *Villa Albani, Roma*, inv. no. 684, према Godwin 1981, no. 2, стр. 41.
- Сл. 33. Славоук Дативија Виктора, реплика, Мајнц, средина III века, према Cassibry 2008, fig. 1.
- Сл. 34. Подни мозаик из римске виле у Минстер-Зармсахјму, средина III века, *Rheinisches Landesmuseum, Bonn*, 31.184-185, према Nachlili 2009, fig. III.12.a.
- Сл. 35. Подни мозаик из римске виле у Спарти, IV век, према Nachlili 2009, fig. III-15.
- Сл. 36. Мозаички под из Бир-Чане, *Musée national du Bardo, Tunis*, II, III век, према Nachlili 2009, fig. III-13.
- Сл. 37. Галерије и Диоклецијан приносе жртву, источна страна јужног стубца Галеријевог славоука, Солун, с. 300, према Pond Rothman 1977, fig. 20.
- Сл. 38. Аион са персонификацијама годишњих доба и Земље, мозаик из Сентинума, *Glyptothek, Munich*, III век, према Godwin 1981, 8, стр. 45.
- Сл. 39. Аион и годишња доба, мозаик, Вила Силин, друга половина II века, према Dunbabin 1999, fig. 126.

Сл. 40. Аион на престолу са зодијаком, мозаик из триклиноријума куће у Тренкетају, Арл, крај II века, према Parrish 1995, fig. 22.

Сл. 41. Мозаик из Филипополиса, друга половина III века, Национални музеј у Дамаску, према Charbonneau 1960, Pl. 1.

Сл. 42. Аион са зодијаком и рогом изобиља, детаљ мозаика из Хипо Регијуса, IV век, према Parrish 1995, fig. 10.

Сл. 43. Аион и годишња доба, мозаик из Хаидре, Тунис, зграда Уједињених Нација у Њујорку, прва половина IV века, према Parrish 1995, fig. 1.

Сл. 44. Плоча из Парабјађа, *Castello Sforzesco, Milan*, II-IV век, према Godwin 1981, 83, стр. 119.

Сл. 45. Константинов солид, 315. година, Народни музеј у Београду, Инв. бр. RCW/156/35, према Васић 2008, фиг. 91.

Сл. 46. Константинов солид, 316. година, *British Museum, London*, 1861,1113.2 ©Trustees of the British Museum.

Сл. 47. Новац Александра Севера и Јулије Мамее, према MacCormack 1981, PL. 41.

Сл. 48. Митра као дечак окреће зодијак, рељеф, *Trier, Rheinisches Landesmuseum*, према Godwin 1981, fig. 65.

Сл. 49. Митра се рађа из јајета, рељеф из Хаустедса, *Newcastle-on-Tyne, Museum of Antiquities*, II век, према Godwin 1981, 63.

Сл. 50. Фанес, *Galleria Estense, Modena*, inv. 2676, према Godwin 1981, 142..

Сл. 51. Аион- леонтокефалос, *Museo Gregoriano Profano, Musei Vaticani, Roma*, према CIMRM, fig. 153, mon. 545.

Сл. 52. Тауроктонија, рељеф у мермеру, *London Museum*, Inv. No. A 16933, према CIMRM, fig. 218, mon. 810.

Сл. 53. Тауроктонија, фреска из култне нише Барберини митреума у Риму, према CIMRM, fig. 112, mon. 390.

Сл. 54. "Seasons sarcophagus", *Dumbarton Oaks Collection, Washington DC*, прва половина IV века, према Godwin 1981, 9.

Сл. 55. Саркофаг са представом покојнице у зодијачком кругу, *Museo nazionale "G. A. Sanna", Sassari*, прва половина IV века, према Parodo 2015, fig. 1.

- Сл. 56. Саркофаг са паром покојника унутар зодијака, *Campo Santo Monumentale, Pisa*, прва половина IV века, према Parodo 2015, fig. 2.
- Сл. 57. Подни мозаик дворане А манастира Госпе Марије у Бет Шеану, VI век, према Nachlili 2009, fig. XII-6.
- Сл. 58. Хелије унутар зодијачког појаса са персонификацијама годишњих доба, подни мозаик Таларас купатила на острву Астипалеја, V век, према Jacoby 2001, fig. 2.
- Сл. 59. Подни мозаик виле у Солуну, *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη*, ВУ 67V век, детаљ, према Nachlili 2013, fig. VII-30.
- Сл. 60. Златни прстен са дванаест знакова зодијака, IV- VI век, анонимни власник, према Anderson, J. C, 1979a, cat. no. 191
- Сл. 61. „Сфера пагана”, Vat. gr. 699, fol. 43v, IX век, према Kominko 2013, СТ 11a.
- Сл. 62. „Сфера пагана”, Laur. Plut. IX. 28, fol. 96r, XI век, према Kominko 2013, СТ 11b.
- Сл. 63. „Сфера пагана”, Sin. Gr. 1186, fol. 69v, XI век, према Kominko 2013, СТ 11c.
- Сл. 64. Сазвезђа северне хемисфере, Vat. gr. 1291, fol. 2v, према Vrubaker, Haldon 2001, fig. 19.
- Сл. 65. Астрономска таблица са Раком, Лавом и Девицом, Vat. gr. 1291, f. 23r, према Vrubaker, Haldon 2001, fig. 18.
- Сл. 66. Сунчева табела, Vat. Gr. 1291, fol 9r, с. 741-842, према Cohen 2014, fig. 11.
- Сл. 67. Дијаграм са зодијаком, *Basel, Universitätsbibliothek*, F III 15a, fol. 23r. с. 800, према Obrist 2001, fig.1.
- Сл. 68. Дијаграм са зодијаком, „Минхенски компутус”, Munich Clm 14456, fol. 73r. према Graff 2005, fig.1.
- Сл. 69. Paris, Bibliothèque Nationale Lat 12957, fol.72r, прва половина IX века, према http://iconographic.warburg.sas.ac.uk/vpc/VPC_search/pdf_frame.php?image=00002068 [10.3.2017]
- Сл. 70. Dresden, Sächsische Landesbibliothek Staats und Universitätsbibliothek Ms D.C. 183, fol.28v, према

http://iconographic.warburg.sas.ac.uk/vpc/VPC_search/pdf_frame.php?image=00002159 [10.3.2017]

Сл. 71. St Gallen, Stiftsbibliothek Ms 902, p. 100, према <http://www.kristenlippincott.com/assets/Uploads/MSS-DESCRIPTIONS-Revised-Aratus-latinus-St-Gallen-902-3-October-2011.pdf> [10.3.2017]

Сл. 72. St Gallen, Stiftsbibliothek Ms 250, p. 515., према http://iconographic.warburg.sas.ac.uk/vpc/VPC_search/pdf_frame.php?image=00015100 [10.3.2017]

Сл. 73. Планетарни дијаграм, Leiden MS Voss. lat. Q. 79, fol. 93v, према Dekker 2008, fig. 1.

Сл. 74. Илустрација Псалма 64 (65), Утрехтски псалтир, MS Bibl. Rhenotraiectinae I Nr. 32, fol. 36r, према <http://psalter.library.uu.nl/page?p=78&res=2&x=0&y=74> [10.3.2017]

Сл. 75. Иницијал Д, Прва Библија Карла Телавог, Bibliothèque Nationale de France, MS lat 1., fol. 8r, © Gallica BnF

Сл. 76. Autun, Bibl. Mun., MS. 19 bis, fol. 173v, 844-845 © Institut de recherche et d'histoire des textes – CNRS

Сл. 77. Autun, Bibl. Mun., MS. 19 bis, fol. 12, 844-845 © Institut de recherche et d'histoire des textes – CNRS

Сл. 78. Autun, Bibl. Mun., MS. 19 bis, fol.96v, 844-845 © Institut de recherche et d'histoire des textes – CNRS

Сл. 79. Autun, Bibl. Mun., MS. 19 bis, fol.97, 844-845 © Institut de recherche et d'histoire des textes – CNRS

Сл. 80. Autun, Bibl. Mun., MS. 19 bis, fol.1v, 844-845 © Institut de recherche et d'histoire des textes – CNRS

Сл. 81. Ковчежић из Кведлинбурга, Ризница цркве Светог Серватија у Кведлинбургу, с. 870 и с. 1200, према Garrison 2010, PL. 1.

Сл. 81а. Ковчежић из Кведлинбурга, Ризница цркве Светог Серватија у Кведлинбургу, с. 870 и с. 1200, према Garrison 2010, PL. 1.

Сл. 81b-с. Ковчежић из Кведлинбурга, бочне странице, Ризница цркве Светог Серватија у Кведлинбургу, с. 870 и с. 1200, према Garrison 2010, PL.2 и PL. 3.

- Сл. 81d. Ковчежић из Кведлинбурга, задња страница, Ризница цркве Светог Серватија у Кведлинбургу, с. 870 и с. 1200, према Garrison 2010, PL.4.
- Сл. 81e. Сребрна плочица на дну ковчежића из Кведлинбурга, Ризница цркве Светог Серватија у Кведлинбургу, с. 870 и с. 1200, према Garrison 2010, fig.2.
- Сл. 82. Фрагмент ковчежића од слоноваче са апостолима и знацима зодијака, ц. 870, *Bayarisches Nationalmuseum, Munich*, према Gatti 2000, fig. 6.
- Сл. 83a-b. Византијска царица, рељеф од слоноваче, с. 500, *Museo Nazionale dell Bargelo, Firenze; Kunstistorisches Museum, Vienna*, према Angelova 2004, fig. 1 & 2.
- Сл. 84. Јеванђелиста Јован, рељеф у слоновачи, Cloisters Collection, New York, inv. no. 1977.421, с. 800, према <http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/1977.421/> [10.3.2017]
- Сл. 85. *San Julian de los Prados, Oviedo*, прва половина IX века, према Williams 1993, p. 18.
- Сл. 86. Paris, Bibl. Nat. Ms.lat. 7028., fol. 154v, према Calder Nye 1923, fig.5.
- Сл. 87. Илустрација Песме над песмама, Сен Вааст Библија, Arras VM MS 559, 144v, прва половина XI века, према Reilly 2001, fig. 3.
- Сл. 88. Сол и Луна унутар зодијака, Cod. Cas. 132, fol. 118, XI век, према <https://www.superstock.com/stock-photos-images/4435-10126> [15.3.2017]
- Сл. 89. *Annus* окружен знацима зодијака, Cod. Cas. 132, 135v, XI век, према Calder Nye 1923, fig. 4.
- Сл. 90. Тканина Св. Евалда, црква Св. Куниберта, Келн, IX-XII век, према Vaert 1999, fig. 6.
- Сл. 90 а. Тканина Св. Евалда, црква Св. Куниберта, Келн, детаљ, IX-XII век. Према Coatsworth 2007, fig. 18.
- Сл. 91. Звездани плашт Хајнриха II, ризница катедрале у Бамбергу, с. 1019-20 и 1453-55, према Ganz 2014, fig. 1.
- Сл. 92. Водолија, рељефни панел из опатије Браувајлер, *Rheinisches Landesmuseum, Bonn*, с. 1160-70, према Hearn 1981, fig. 36.
- Сл. 93. Портал Јагњета, јужна фасада цркве Сан Исидоро у Леону, с. 1100., према Hearn 1981, fig. 112.

Сл. 94. Знаци зодијака насликани на архиволти изнад олтара Пантеон де лос Рејес, Леон, трећа четвртина XI века, према Williams 1973, fig. 21.

Сл. 95. Знак Ваге, лук изнад западних врата нартекса цркве Сен Савен сур Гартам, с. 1100 © Région Poitou-Charentes, Inventaire général du patrimoine culturel / G. Beauvarlet, 2010.

Сл. 96. Хор цркве Сен Илер л Гран, Поатје, друга половина XI века, према http://architectureppf.com/ppf/chapter_6/Poitiers_St_Hilaire-Le-Grand.aspx [16.3.2017]

Сл. 97. Апостоли са знацима зодијака, апсида цркве Сен Жермије у Уржуу, Аријеж, XII век, према Ferrand 2014.

Сл. 98а. Свети Пастор и знак Рака, северни лук, *San Pedro de Sorpe, Museu d'Art Catalunya, Barcelona*, према Arad, Pagès 2006, fig. 8.

Сл. 98б. Арханђео и знак Стрелца, јужни лук, *San Pedro de Sorpe, Museu d'Art Catalunya, Barcelona*, према Arad, Pagès 2006, fig. 9.

Сл. 99. Знаци зодијака на потрбушју тријумфалног лука цркве Св. Михајла у Копфорду, Есекс, с. 1130- с. 1870, према Freeland 2000, fig.2.

Сл. 100. Знаци на потрбушју лука цркве Сен Луп, *St. Loup –de- Naud*, XII век, Roblot-Delondre 1913, PL XIII.

Сл. 101. Фрагмент епископског жезла, кљова моржа, *Victoria and Albert Museum, London*, inv. no. 215-1865, XII век © Victoria and Albert Museum, London.

Сл. 102. Крстионица са знацима зодијака и месечним радовима из цркве Светог Августина у Брукленду, Кент, XII век, према Drake 2003, pl. VIII.

Сл. 103. Крстионица из цркве у Сент Евру д Монфор, Нормандија, XII век, према Drake 2003, plate IX.

Сл. 104. Пријорова врата, Илај катедрала, прва половина XII века, према Calder Nye 1923, PL XXII, fig. 2.

Сл. 105. Јужни портал цркве у Килпеку, Хирфордшајр, с. 1140, према Jónsdóttir 1950 fig.1.

Сл. 106. Тимпанон северног портала цркве у Бринсопу, према Jónsdóttir 1950, fig.2.

Сл. 107. Shobdon Arches, "Plate 166: Shobdon Church, Re-Erected Arches." *An Inventory of the Historical Monuments in Herefordshire, Volume 3, North West*.

London 1934. 166. *British History Online*. <http://www.british-history.ac.uk/rchme/heref/vol3/plate-166> [16.3.2017]

Сл. 108. Западни портал цркве Сен Пјер де ла Тур, Олне, XII век, према Abel 2012, fig. 23

Сл. 109. Нотр Дам, Фенију, архиволте западног портала, XII век, према Abel 2012, fig. 2-9.

Сл. 110. Средишњи западни портал цркве Светог Николе у Сивреу, према http://www.paradoxplace.com/Photo%20Pages/France/West/Poitiers_Poitou_Charentes/Civray/St-Nicholas.htm [16.3.2017]

Сл. 111. Архиволте средишњег портала цркве Сен Жил у Аржантон Шатоу, према Seidel 1981, fig. 40.

Сл. 112. Црква *Sainte-Croix*, Бордо, архиволте западног портала, XII век, према Abel 2012, fig.1-4.

Сл. 113. Црква *St. Leger, Cognac*, западни портал, XII век, према Abel 2012, fig.1-2.

Сл. 114. Фриз са знацима зодијака и месечним радовима, црква Сен Жака у Обтепу, © Région Poitou-Charentes, Inventaire général du patrimoine culturel / C. Rome, 2009.

Сл. 115. Западно прочеље цркве Сен Пјер у Мелу © Région Poitou-Charentes, Inventaire du patrimoine culturel / R. Jean, 2010.

Сл. 116. Медаљони са источне фасаде опатијске цркве Сен Острмоан у Исоару, прва половина XII, према Morel 2013, fig. 3.

Сл. 117. Зодијак на западној фасади цркве Светог Ђорђа у Иду, средина XII века, према Roux 2004, fig. 78.

Сл. 118. Западно прочеље цркве Нотр Дам де Миракл у Моријаку, према Moulier 2006, fig.1.

Сл. 119. Западно прочеље цркве у Серандону, Оверња, XII век, према Roux 2004, fig. 51.

Сл. 120. Средишњи портал нартекса цркве Сен Мадлен у Везлеу, према Low 2003, fig.3.

Сл. 121. Западни портал цркве Светог Лазара у Отену, према Seidel 1999, fig.3.

Сл. 122. Западна фасада цркве Светог Лазара у Авалону, трећа четвртина XII века, према

<http://www.paradoxplace.com/Photo%20Pages/France/Burgundy%20Champagne/Avallon/Images/900/West-Doors-Sept07-DE5485sAR900.jpg> [17.3.2017]

Сл. 123. *Chronicon Zwifaltense*, Stuttgart, Württembergische landesbibliothek, Cod. hist. 415, 2°, fol. 17v, с. 1140-62, према Cohen 2014, fig. 16.

Сл. 124. Део Крста са словима алфа и омега, знак Ваге, Лава, Рака и Близанаца, фриз на северном зиду наоса катедрале у Вијену, друга четвртина XII века, према Vallery-Radot 1952, p.332.

Сл. 125. Знак Водолије, капител из цркве Сент Женевијев у Паризу, *Musée de Cluny, Paris*, ЕВА 148-200, WB 115, с.1100-1110, © RMN-GP/cliché Jean-Gilles Berizzi.

Сл. 126 а. Знак Близанаца, капител из цркве Сент Женевијев у Паризу, *Musée de Cluny, Paris*, ЕВА WB 117, WB 119, с.1100-1110, © RMN-GP/cliché Gérard Blot.

Сл. 126 б. Знаци Овна и Бика, капител из цркве Сент Женевијев у Паризу, *Musée de Cluny, Paris*, ЕВА WB 117, WB 119, с.1100-1110, © RMN-GP/cliché Hervé Lewandowski

Сл. 127. Знаци Стрелца и Шкорпије, календарски стубац из Сувињија, *Musée de Souvigny*, према Ferrand 2015, fig.3.

Сл. 128. Знак Близанаца и месец Јун, део мозаичког пода деамбулаторијума цркве Светог Филиберта у Турнуу, прва половина XII века, према Saint-Jean-Vitus 2002, fig.1.

Сл. 129. Знак Шкорпије, део мозаика из цркве Сен Бертен у Сен Омержу, прва половина XII века, према Barral i Altet 2010, fig. 5.

Сл. 130. Знак Рака, део мозаика из цркве Светог Гереона у Келну, средина XII века, према Hourihane 2007, fig. 525.

Сл. 131а. Под католикона манастира Пантократор, с. 1118-1136, према Barral i Altet 2015, fig.1.

Сл. 131 б. Западни део пода католикона манастира Пантократор, с. 1118-1136, према Barral i Altet 2015, fig. 14.

Сл. 132. Део подног мозаика наоса катедрале у Отранту, према Barral i Altet 2010, fig. 302.

- Сл. 133. Знак Девице, фрагмент мозаика из цркве Сан Томазо, *Museo Civico, Reggio d'Emilia*, према Barral i Altet 2010, fig.170.
- Сл. 134. Месец Децембар и знак Водолије, мозаик на поду цркве Сан Коломбано, Бобио, према Barral i Altet 2010, fig.175.
- Сл. 135. Под крипте цркве Сан Савино, Пјаћенца, средина XII века, према Nicklies 1995, fig.3.
- Сл. 136. *Portale dello Zodiaco, Sacra di San Michele*, прва половина XII века, према Cohen 2014, fig. 31.
- Сл. 137. Средишњи портал западне фасаде катедрале у Пјаћенци, друга четвртина XII века, према Quintavalle 1973, fig. 23.
- Сл. 137а-б. Средишњи портик западне фасаде катедрале у Пјаћенци, детаљ, рељефи са Богородицом и Светом Јустином и знаци зодијака, друга четвртина XII века, према Quintavalle 1973, fig. 24 и 25.
- Сл. 137с. Божија рука, Сунце, Месец, звезда и комета, врх архиволте средишњег портика западне фасаде катедрале у Пјаћенци, друга четвртина XII века, према Olson 1984, fig.1.
- Сл. 138. Тимпанон са архиволтама источног (првобитно западног) портала цркве у Бург Аржанталу, друга четвртина XII века, према Kingsley Porter 1920, fig.2.
- Сл. 139. Леви портал западног pročеља опатије Сен Дени, Париз, с. 1140, према http://www.paradoxplace.com/Photo%20Pages/France/North_&_Centre/Paris/Saint_Denis/Basilique_St-Denis_Doors.htm [20.3. 2017]
- Сл. 140 а. Делови архиволти левог портала западног pročеља катедрале у Шартру, 1145-1155, према James, J. 1986, fig. 11 и fig. 12.
- Сл. 140б. Знак Близанаца на десном порталу западног pročеља катедрале у Шартру, 1145-1155, према James 1986, fig.4.
- Сл. 141. Богородичин портал, Нотр Дам, Париз, према Hinkle 1967, fig. 1.
- Сл. 142. Знаци зодијака и месечни радови, сокл десног довратника северног портала западног pročеља катедрале у Амијену, с. 1225-30, према Williamson 1995, fig. 215.
- Сл. 143. Архиволте десног портала западног pročеља катедрале у Базасу, с. 1233, према Gardelles 1975, 294.

Сл. 144. Деталъ розете јужног зида другог травеја хора катедрале у Шартру, према http://www.paradoxplace.com/Photo%20Pages/France/Chartres/Zodiac_Window/Chartres_Zodiacs.htm [20.3.2017]

Сл. 145. Витраж другог травеја северног клеристорјума катедрале у Соасону, према <http://www.therosewindow.com/pilot/Soissons/w103.htm> [20.3.2017]

Сл. 146. Деталъ розете катедрале у Лозани, према <http://www.abelard.org/france/lausanne-cathedral-rose.php> [20.3.2017]

Сл. 147. Портал северне фасаде катедрале у Фолињу, 1201, према Calder Nye 1923, fig. 1.

Сл. 148. Фриз са месечним радовима и знацима зодијака, западна фасада катедрале у Луки, према <http://www.paradoxplace.com/Perspectives/Italian%20Images/Montages/Other%20Tuscan%20Towns/Lucca.htm> [20.3.2017]

Сл. 149. Западно прочеље катедрале у Кремони, према <http://www.procremona.it/wp-content/uploads/2015/04/Schermata-2015-02-28-alle-11.39.37-1024x564.png> [21.3.2017]

Сл. 150. Септембар са знаком Ваге, детаљ, друга архиволта средишњег западног портала (*Portale Maggiore*) базилике Светог Марка у Венецији, средина XIII века, према Rosen 2008, fig. 1.

Сл. 151. Стварање Адама и Месец са знаком Рака, осми капител Дуждеве палате, према Wills 2001, fig. 11 и fig. 12.

Сл. 152. Мајстор Радован и следбеник, непотпуни циклус месечних радова са знацима зодијака на унутрашњим пиластрима Радовановог портала, катедрала светог Ловре у Трогиру, 1240. према Belamarić 1990, 123.

Сл. 153. Бенедето Антелами, Септембар са знаком Ваге, рељеф у мермеру на првој галерији крстионице у Парми, 1196-1230, према Rosen 2008, fig. 18.

Сл. 154. Мермерни под са зодијаком, Крстионица Светог Јована у Фиренци, почетак XIII века, према Monciatti 2016, fig.1.

Сл. 155. Под са зодијаком, црква Сан Миниато ал Монте, Фиренца, 1207, према Barral i Altet 2015, fig. 12a.

Сл. 156. Под ретро хора Тринити капеле катедрале у Кантерберију, прва четвртина XIII века, према

http://www.paradoxplace.com/Photo%20Pages/UK/Britain_South_and_West/Canterbury_Cathedral/Canterbury_Roundels/Roundels.htm [21.3.2017]

Сл. 157. Зодијак на своду крипте Светог Магнуса катедрале у Анањију, средина XIII века, према Vagnoli 2009, fig. 13.

Сл. 158. Свод јужног травеја Готичке дворане, *Sancti Quattro Coronati*, Рим, средина XIII века, према Nauknes 2016, fig.5.

Сл. 159. Литургијски календар са знацима зодијака, ораторијум Сан Пелегрино, Боминако, трећа четвртина XIII века © 2011–2017 Florida Center for Instructional Technology.

Сл. 160. Никола и Ђовани Пизано, знаци зодијака и месечни радови, Фонтана Мађоре, Перуђа, 1278, према Gunzburg 2013, fig. 5.3.

Сл. 161. Сатурн са знаком Водолије и Јарца, фреска у Сала ди Ђустиција, Рока ди Ангера, крај XIII века © BAMS photo Rodella/ Јаса Book.

Сл. 162. Амброђо Лоренцети, Медаљон са Венером и знаком Бика, *Sala della Pace, Palazzo Pubblico*, Сијена, трећа деценија XIV века, према Greenstein 1988, fig. 15.

Сл. 163. Сатурн у својим анти-кућама, Paris, bibl. nat. ms. lat. 7330, Fol. 43r, c. 1230, према Blume 2014, fig. 10.7.

Сл. 164. Март, Ован, Марс, и *proprietates*, *Palazzo della Ragione*, Падова, према Mariani Canova 2011, fig.7.

Сл. 165. Бартоло ди Фреди, Стварање света, црква у Сан Ђимињану, 1367. према <http://www.travelingintuscany.com/art/bartolodifredi.htm> [21.3.2017]

Сл. 166. Ђусто де Менабуои, Калота, тамбур и део источног зида крстионице у Падови, средина 1370-их, према Derbes 2016, fig.1.

Сл. 166а. Ђусто де Менабуои, Стварање света, крстионица у Падови, средине 1370-их, према Mariani Canova 2011, fig. 5.

Сл. 167. Пјеро ди Пуђо, „Теолошка космографија”, Кампосанто, Пиза, према Cole Ahl 2003, fig. 15.

Сл. 168. Стварање свода, Vat. lat. 681, 96r, средина XIV века, © Biblioteca Apostolica Vaticana.

Сл. 169. Циклус Стварања света, „Хамилтон Библија”, Berlin, Kupferstichkabinett 78 E 3, fol. 48, c. 1350-65, © Staatliche Museen zu Berlin, Kupferstichkabinett / Jörg P. Anders

Сл. 170. Илустрација псалма 148, свод нартекса јужног травеја цркве Светих Архангела у Леснову, средина XIV века, према М. А. Ladero Quesada, *Mundo real y mundos imaginarios. John Mandeville*, in: *Viajes y viajeros en la Europa medieval*, ed. F. Novoa Portela, F. J. Villalba Ruiz de Toledo, Barcelona 2007, 55-76, 75.

Сл. 171. Представа месеца Маја и знак Бика, Типик манастира Ватопед, Vatopedi cod. fol. 150b., 1346. година, © Holy Community of Mount Athos

Сл. 172а-б. Илустрације зодијачких знакова, Свјатославов зборник, према Тутковски 2010, сл. 7, а, б.

Сл. 173. Страшни суд, детаљ савијања небеског свода, западна фасада католикона манастира Воронет, средина XVI века, према Corban 2014, 41.

Сл. 174. Страшни суд, детаљ савијања небеског свода, западна фасада католикона манастира Пробота, XVI века, према Corban 2014, 42.

Сл. 175. Страшни суд, детаљ, егзонартекс католикона манастира Молдовита, 1537. година, према Corban 2014, 42.

Сл. 176. Јан ван Ајк, Благовести, уље на платну према панелу, 1434/6, *National Gallery of Art, Washington, Andrew W. Mellon Collection*, 1937.1.39, према Gifford 1999, fig.1.

Сл. 177. Ђовани ди Паоло, Изгон из раја, средина XV века, *Metropolitan Museum of Art, Robert Lehman Collection*, 1975.1.31, према Dixon 1985, fig.1.

Сл. 178. Близанци, Лајденска Апатеа, Leiden, Universiteitsbibliotheek, Voss. lat. Q. 79, fol. 16v, према Katzenstein, Savage-Smith 1988, p. 18.

Сл. 179. Johannes Sacrobosco, *Textus de sphaera*, ed. Jacques Le Fevre d'Etaples, Paris, 1500, fol. CI. Santa Barbara, Huntington Library, према Dixon 1985, fig.5.

Сл. 180. Микрокосмички човек, Paris, Bibliothèque nationale de France, MS. lat. 11229, fol. 45r., према Bober 1948, PL. 3a.

Сл. 181. Munich Clm 210. fol. 123, прва половина IX века, према http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00047183/image_249 [30.11.2017]

Сл. 182. Lunel, В.м. 1, fol. 3, XII век, према Heck 1981, Pl. 13.

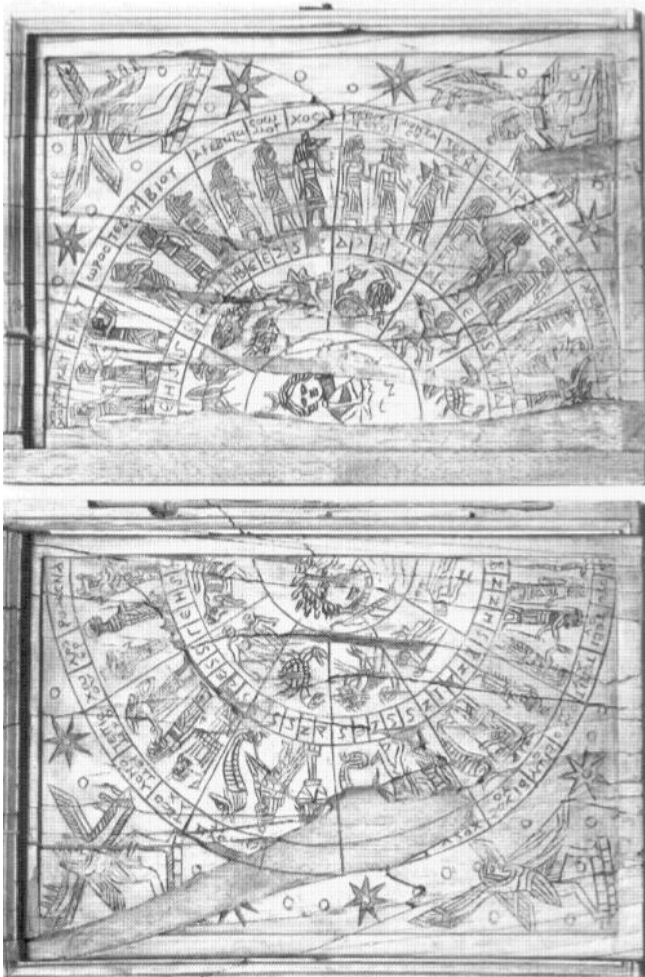
Сл. 183. Lunel, ВМ 1, fol. 5, детаљ, XII век, према Heck 1981, Pl. 14.

Сл. 184. Портал црве у Сивреу, детаљ © Région Poitou-Charentes, Inventaire général du patrimoine culturel / C. Rome, 2009.

Сл. 185. Портал цркве Сент Кроа, Бордо, детаљ, према
[https://commons.wikimedia.org/wiki/File: Bordeaux_\(33\)Abbatiale_Sainte-Croix_Fa%C3%A7ade_occidentale_31.jpg#metadata](https://commons.wikimedia.org/wiki/File: Bordeaux_(33)Abbatiale_Sainte-Croix_Fa%C3%A7ade_occidentale_31.jpg#metadata) [30.11.2017]

Сл. 1. Астролог и лекар консултују краља о најбољем тренутку за извођење флеботомије. *British Library, London Add 47680, f. 53v. c. 1327.* Према Page 2002, 54.

Сл. 2. Таблице од слоноваче из Грана, II век н.е., *Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye, no. inv. 83675, Le musée départemental d'art ancien et contemporain d'Épinal,* према Evans 2004, fig. 1.

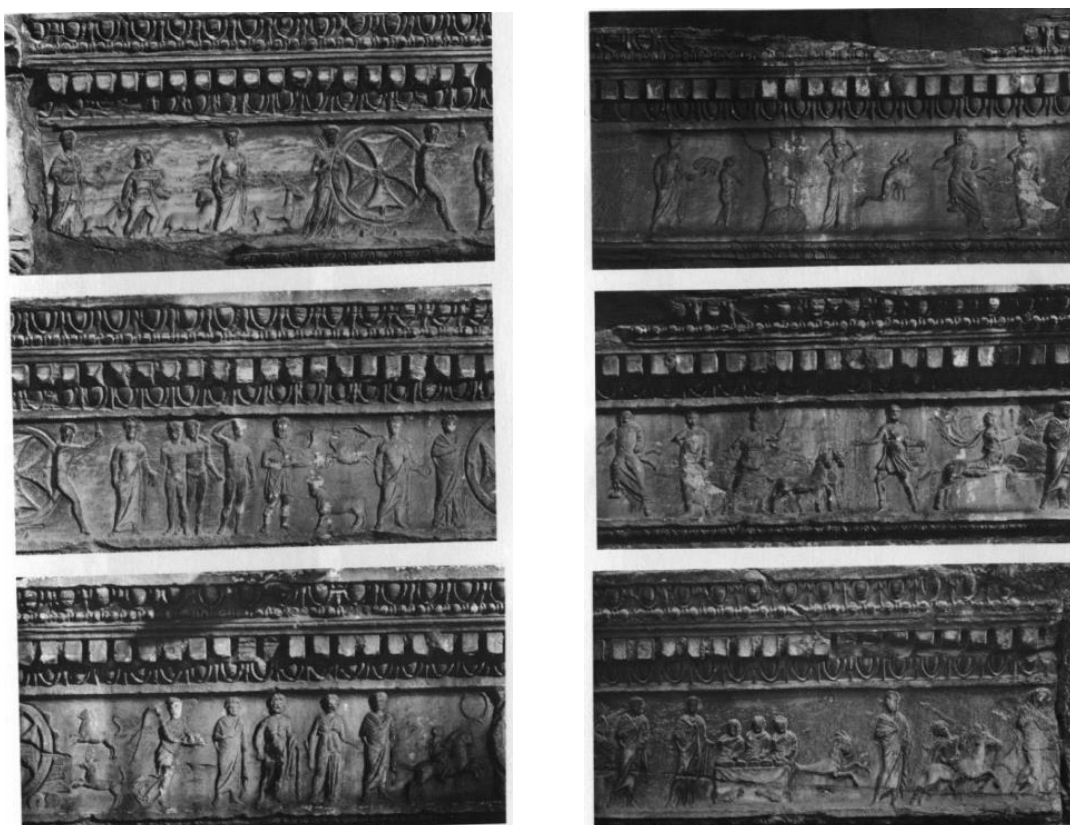
Сл. 3. Диск од теракоте, *Museo Provinciale, Brindisi* (inv. no. 656). IV-I век п.н.е.
Према Керенуи 1976, fig. 146.

Сл. 4. Гема од сардоникса, *The J. Paul Getty Museum, Malibu*, I век, према Spier
1992, no.184.

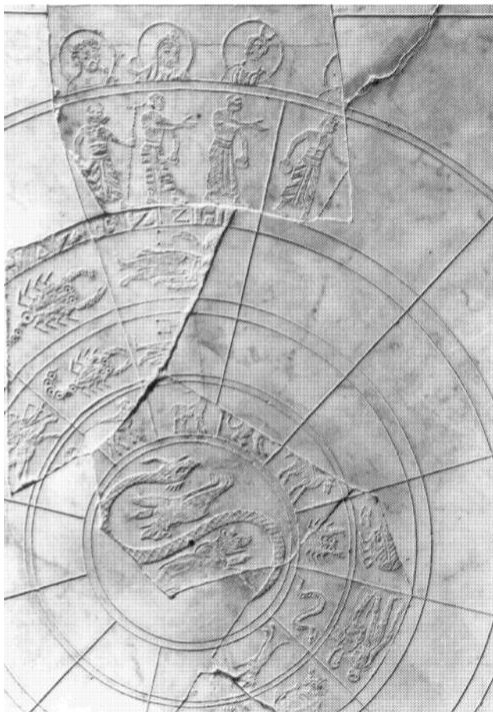
Сл. 5. Фриз на западном pročелју цркве Светог Елеутерија („Мала Митрополија”), Атина, I век п.н.е., према Simon, E 1983, pl. 1.

Сл. 5а. Фриз на западном pročелју цркве Светог Елеутерија („Мала Митрополија”), детаљи, Атина, I век п.н.е., према Simon, E. 1983, pl. 2 и 3.

Сл. 6. а-в. „Зодијак из Наковане”, плочице од слоноваче и други фрагменти, цртеж, I век п.н.е, према Forenbaher & Jones 2013, fig. 5, fig. 6.

Сл. 7. „Табула Бјанкини”, детаљ, *Musée du Louvre, Paris*, MA 540, II век н.е, према Evans 2004, fig. 2.

Сл. 8. „Зодијак из Дендере”, *Musée du Louvre, Paris*, D38, I век, © 2008 Musée de Louvre/ Christian Décamps.

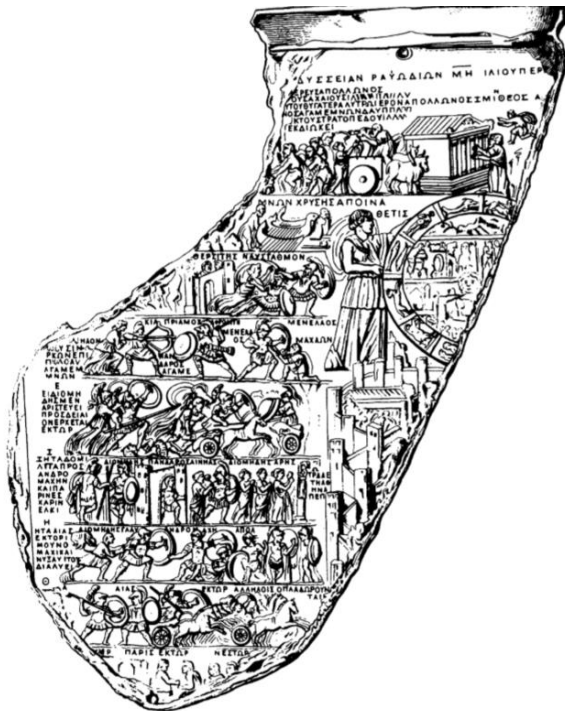
Сл. 9. Богиња Нут окружена знацима зодијака, поклопац ковчега породице Сотер из тебанске некрополе, *British Museum, London*, EA6705, I или II век н.е., ©Trustees of the British Museum.

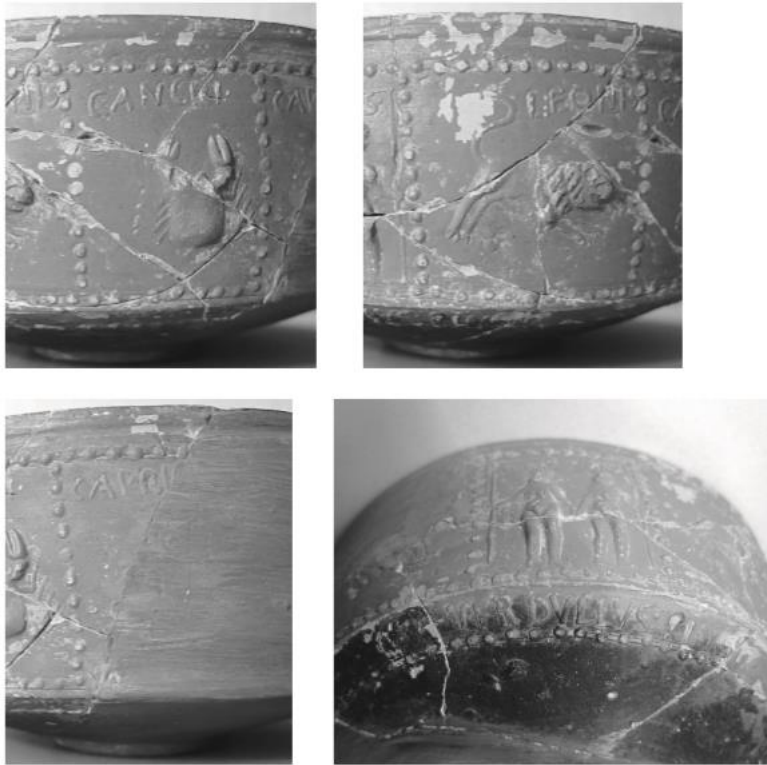
Сл. 10. Тетида у Хефестовој ковачници, *Domus Uboni*, Помпеја, средина I века, према Hardie 1985, I, a.

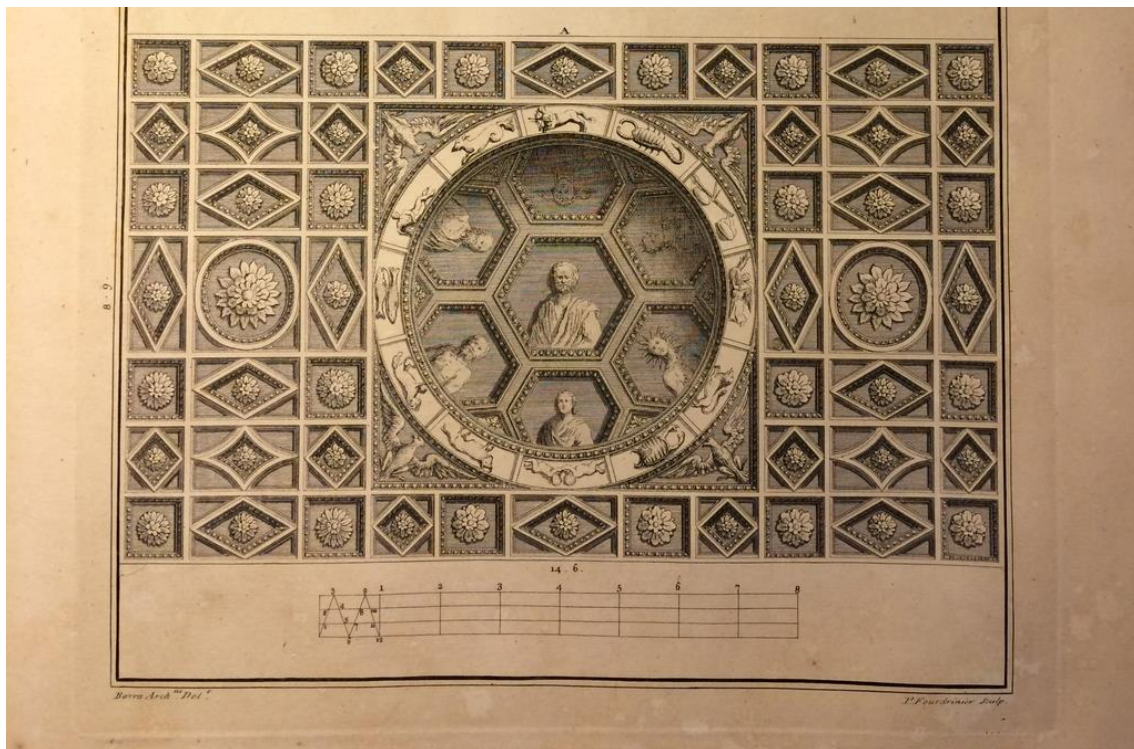
Сл. 11. Тетида у Хефестовој ковачници, *Casa Di Sirico*, Помпеја, 2. половина I века према Hardie 1985, I, b.

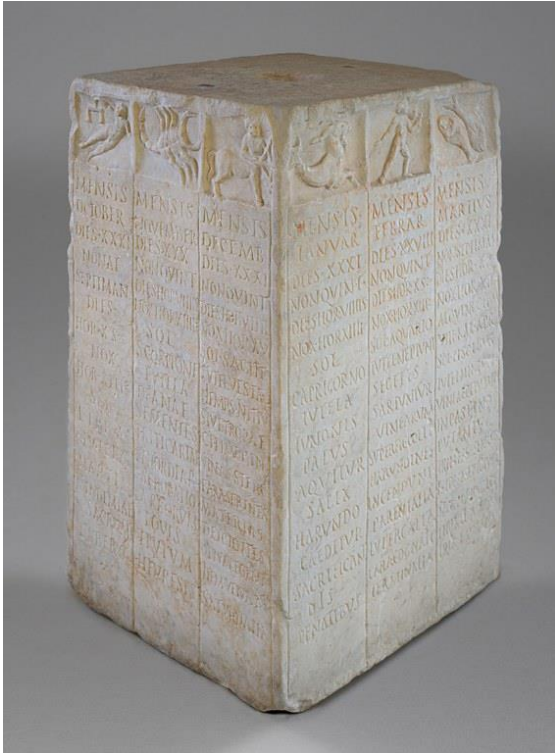
Сл. 12. *Tabula Iliaca*, Сарти фрагмент, цртеж према уништеном оригиналу, према Hardie 1985, fig. 1.

Сл. 13. „Зодијачка ваза”, детаљи, Logroño, Museo de La Rioja & Calahorra, Museo de la Romanización, I век, према Baratta 2014, nr. 1.

Сл. 14. Таваница јужног адитума храма Бела у Палмири, Сирија. I век, сада уништен. Према R. Wood, *The Ruins of Palmyra, otherwise Tedmore, in the Desert*, London 1753, tab. XIX, 14.6, a.

Сл. 15. *Cippus Colatianus*, Museo Archeologico Nazionale di Napoli, inv. no. 2632, I век н.е., © Institute for the Study of the Ancient World / Guido Petruccioli

Сл. 16. Нептун који јаше знак Рака, основа мермерног канделабрума са летњим знацима и тутеларним божанствима, I век, *Musée du Louvre, Paris*, inv. no. 610, према Long 1987, fig. 100.

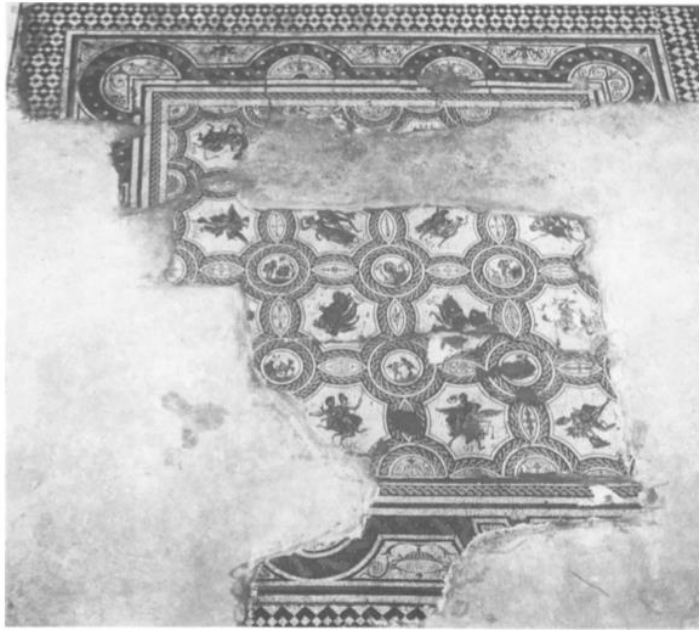

Fig. 51

Сл. 17а-в. Мозаички под из Елина, Шпанија, сада у *Museo Arqueológico Nacional, Madrid*, прва половина III века, према Long 1987, fig. 50; Детаљи са персонификацијама месеца Априла и знака Бика, као и месеца Маја са Близанцима. Ibid, fig. 51, 52.

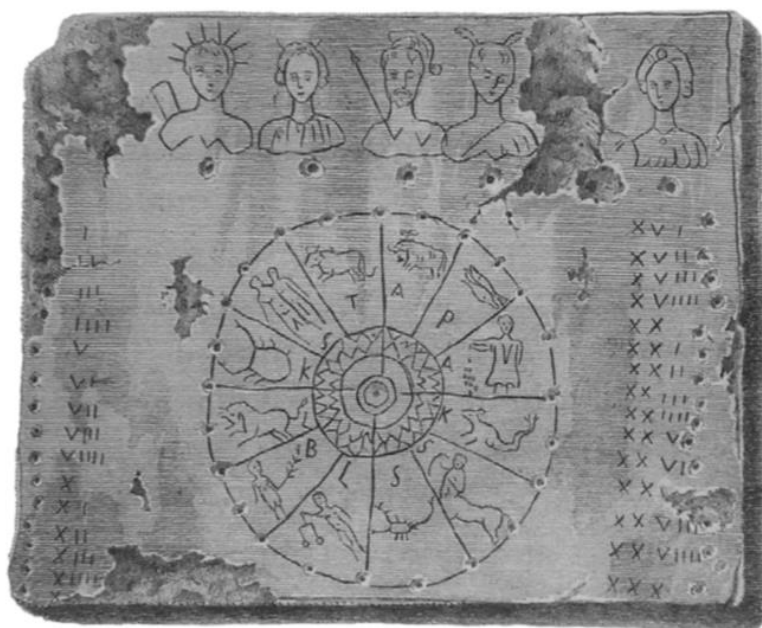
Fig. 46

Fig. 47

Сл. 18. „Олтар из Габија”, *Musée du Louvre, Paris*, inv. no. MA 666., 117-138. г.н.е., према Long 1987, fig. 46, 47, 48.

Сл. 19. Парапегма из Трајанових терми, копија према изгубљеном оригиналу, IV век, према Lehoux 2007, fig. 1.4.

Сл. 20. Зодијачки глобус, II век, *Sala dei Busti, Musei Vaticani, Roma*, према Bodnár 2007, fig. 8.

Сл. 21. „Релјеф из Равене”, *Museo Nazionale di Ravenna*, inv. no. 229, средина I века, према Pollini 2012, fig. IX. 8.

Сл. 22. Драхма Антонина Пија са попрејима Сераписа и Изиде унутар двоструког круга зодијака, искован у Александрији 144-145, *Münzkabinett, Staatliche Museen zu Berlin*, 1906 Löbbecke 18212846 © 2007 - 2017 Münzkabinett - Staatliche Museen zu Berlin.

Сл. 23. Рељеф са апотеозом Антонина Пија и Фаустине на постаменту стуба Антонина Пија, Рим, 161. г.н.е, према Davies 2004, fig. 33.

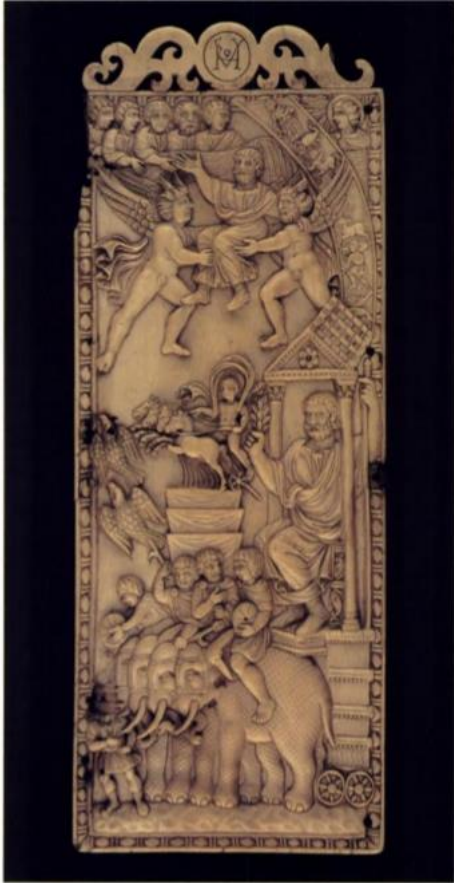
Сл. 24а-в. Портрет Комода као Херкула, биста и детаљ сфере, *Palazzo dei Conservatori, Roma*, inv. 1120, друга половина II века, према Hannah 1986, fig. 1 & fig. 2.

Сл. 25. Апотеоза Марка Аурелија, фреска западне апсиде храма Херкула у Сабрати, 3/4 II века, према Caruto & Ghedini 1984, tb. 23, fig. 1.

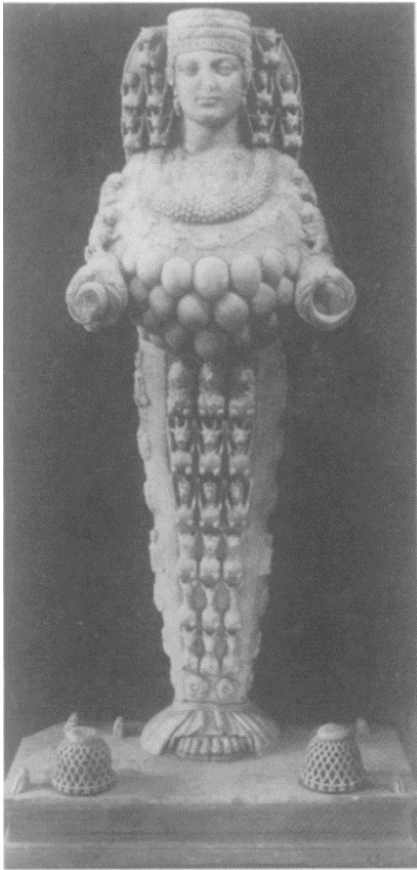
Сл. 26. Споменик породице Секундини, Игел, с. 250., према Parodo 2015, fig. 10.

Сл. 27. Рељеф са апотеозом, део диптиха, *British Museum, London*, inv. no. 1857,1013.1, с. 400. према Elsner 1998, fig. 11.

Сл. 28. Посуда са сценом Дионисијевог тријумфа из некрополе Лугоне, страна Б, I-II век, *Museo Civico Archeologico della Valle Sabbia, Gavardo*, према Parodo 2015, fig. 12.

Сл. 29. „Лепа Артемида Ефеска”, *Efes Müzesi, Selçuk*, no. 718, II век, према LiDonnici 1992, fig. 6.

Сл. 30. Селена са Аргоса, II век, *British Museum, London*, 1818,0214.1, према Godwin 1981, 54, стр. 88.

Сл. 31. Бронзани медаљон Александра Севера из Перинта, *Museum of Fine Arts, Boston*, 62.629, с. 222-235, © Museum of Fine Arts, Boston/Maria Daniels

Сл. 32. Јупитер у кругу зодијака који држи Атлас, *Villa Albani, Roma*, inv. no. 684, према Godwin 1981, no. 2, стр. 41.

Сл. 33. Славолук Дативија Виктора, реплика, Мајнц, средина III века, према К. Cassibry 2008, fig. 1.

Сл. 34. Подни мозаик из римске виле у Минстер-Зармсхајму, средина III века, *Rheinisches Landesmuseum, Bonn*, 31.184-185, према Nachlili 2009, fig. III.12.a.

Сл. 35. Подни мозаик из римске виле у Спарти, IV век, према Nachlili 2009, fig. III-15.

Сл. 36. Мозаички под из Бир-Чане, *Musée national du Bardo, Tunis*, II, III век, према Nachlili 2009, fig. III-13.

Сл. 37. Галерије и Диоклецијан приносе жртву, источна страна јужног стубца Галеријевог славолука, Солун, с. 300, према Pond Rothman 1977, fig. 20.

Сл. 38. Аион са персонификацијама годишњих доба и Земље, мозаик из Сентинума, *Glyptothek, Munich*, III век, према Godwin 1981, 8, стр. 45.

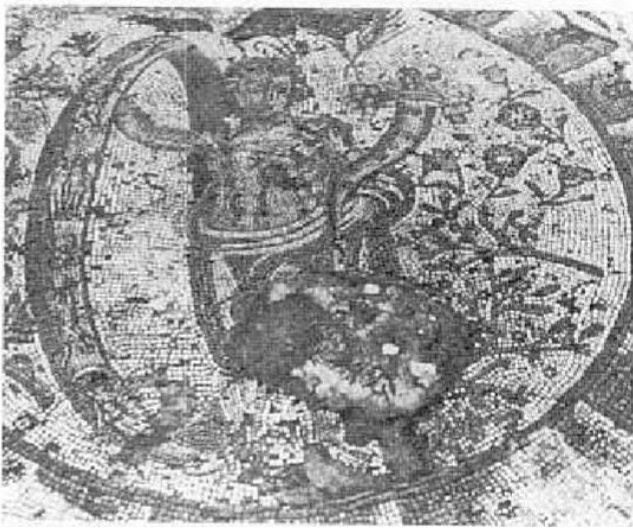
Сл. 39. Аион и годишња доба, мозаик, Вила Силин, друга половина II века, према Dunbabin 1999, fig. 126.

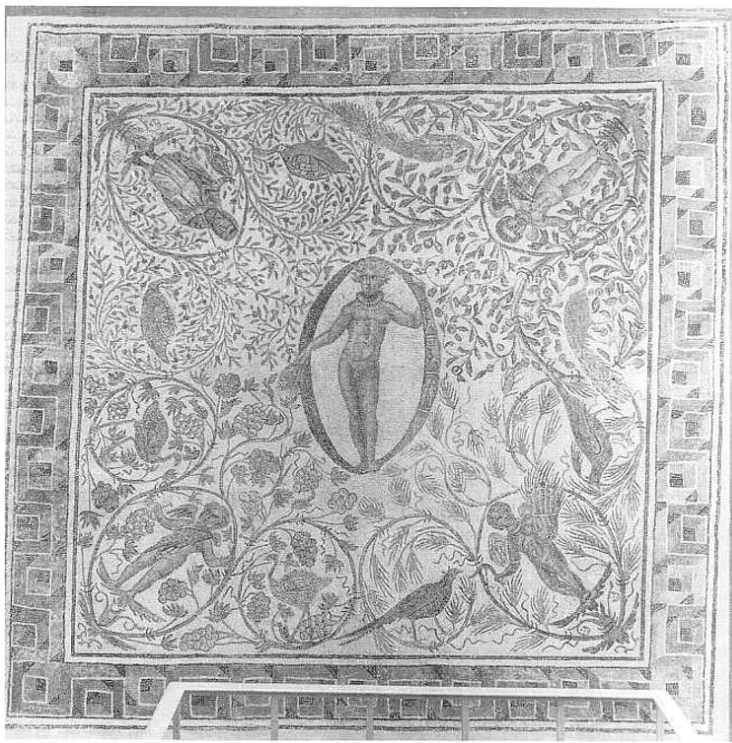
Сл. 40. Аион на престолу са зодијаком, мозаик из триклинијума куће у Тренкетају, Арл, крај II века, према Parrish 1995, fig. 22.

Сл. 41. Мозаик из Филипополиса, друга половина III века, Национални музеј у Дамаску, према Charbonneaux 1960, Pl. 1.

Сл. 42. Аион са зодијаком и рогом изобиља, детаљ мозаика из Хипо Регијуса, IV век, према Parrish 1995, fig. 10.

Сл. 43. Аион и годишња доба, мозаик из Хаидре, Тунис, зграда Уједињених Нација у Њујорку, прва половина IV века, према Parrish 1995, fig. 1.

Сл. 44. Плоча из Парабјађа, *Castello Sforzesco, Milan*, II-IV век, према Godwin 1981, 83, стр. 119.

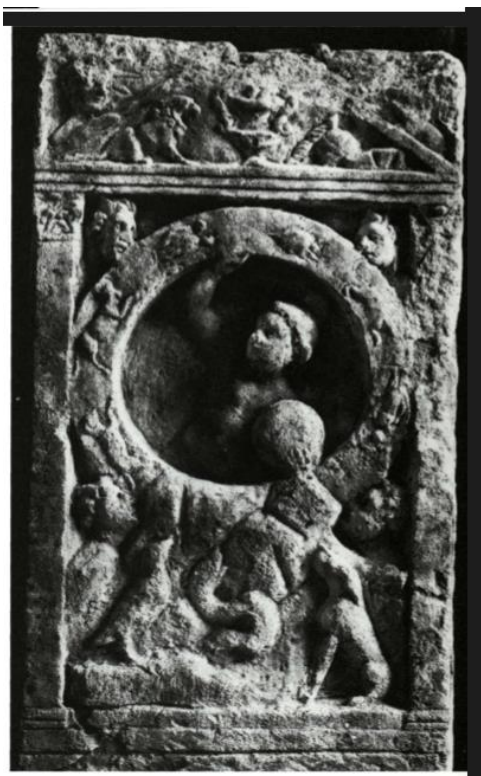
Сл. 45. Константинов солид, 315. година, Народни музеј у Београду, Инв. бр. RCW/156/35, према Васић 2008, фиг. 91.

Сл. 46. Константинов солид, 316. година, *British Museum, London*, 1861,1113.2
©Trustees of the British Museum.

Сл. 47. Новац Александра Севера и Јулије Мамее, према MacCormack 1981, PL.
41.

Сл. 48. Митра као дечак окреће зодијак, рељеф, *Trier, Rheinisches Landesmuseum*, према Godwin 1981, fig. 65.

Сл. 49. Митра се рађа из јајета, рељеф из Хаустедса, *Newcastle-on-Tyne, Museum of Antiquities*, II век, према Godwin 1981, 63.

Сл. 50. Фанес, *Galleria Estense, Modena*, inv. 2676, према Godwin 1981, 142, стр. 171.

Сл. 51. Аион- леонтокефалос, *Museo Gregoriano Profano, Musei Vaticani, Roma*, према CIMRM, fig. 153, мон. 545.

Сл. 52. Тауроктонија, рељеф у мермеру, *London Museum*, Inv. No. A 16933, према CIMRM, fig. 218, мон. 810.

Сл. 53. Тауроктонија, фреска из култне нише Барберини митреума у Риму, CIMRM, fig. 112, mon. 390.

Сл. 54. "Seasons sarcophagus", *Dumbarton Oaks Collection, Washington DC*, прва половина IV века, према Godwin 1981, 9, стр. 46.

Сл. 55. Саркофаг са представом покојнице у зодијачком кругу, *Museo nazionale "G. A. Sanna", Sassari*, прва половина IV века, према Parodo 2015, fig. 1.

Сл. 56. Саркофаг са паром покојника унутар зодијака, *Campo Santo Monumentale, Pisa*, прва половина IV века, према Parodo 2015, fig. 2.

Сл. 57. Подни мозаик дворане А манастира Госпе Марије у Бет Шеану, VI век, према Nachlili 2009, fig. XII-6.

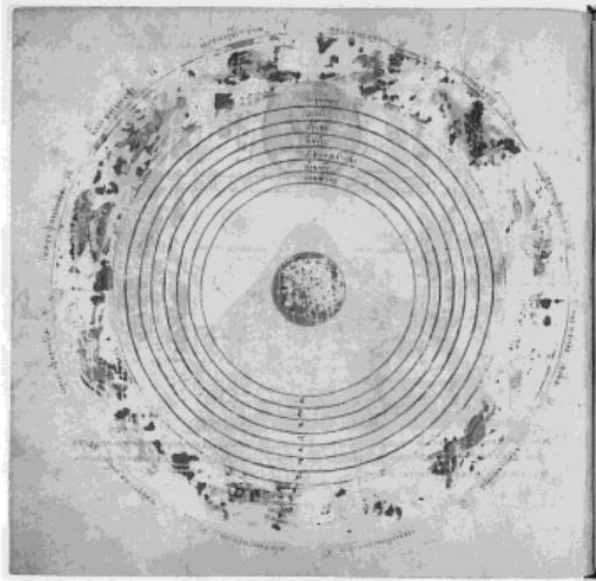
Сл. 58. Хелије унутар зодијачког појаса са персонификацијама годишњих доба, подни мозаик Таларас купатила на острву Астипалеја, V век, према Jacoby 2001, fig. 2.

Сл. 59. Подни мозаик виле у Солуну, *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη*, ВЧ 67V век, детаљ, према Nachlili 2013, fig. VII-30.

Сл. 60. Златни прстен са дванаест знакова зодијака, IV- VI век, анонимни власник, према Anderson, J. C, 1979a, cat. no. 191

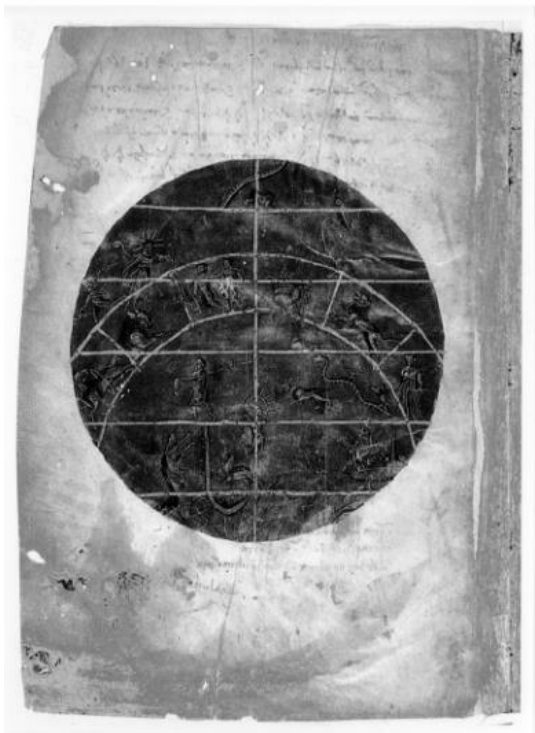
Сл. 61. „Сфера пагана”, Vat. gr. 699, fol. 43v, IX век, према Kominko 2013, СТ 11a.

Сл. 62. „Сфера пагана”, Laur. Plut. IX. 28, fol. 96r, XI век, према Kominko 2013, СТ 11b.

Сл. 63. „Сфера пагана”, Sin. Gr. 1186, fol. 69v, XI век, према Kominko 2013, СТ 11c.

Сл. 64. Сазвежђа северне хемисфере, Vat. gr. 1291, fol. 2v, према Vrubaer, Haldon 2001, fig. 19.

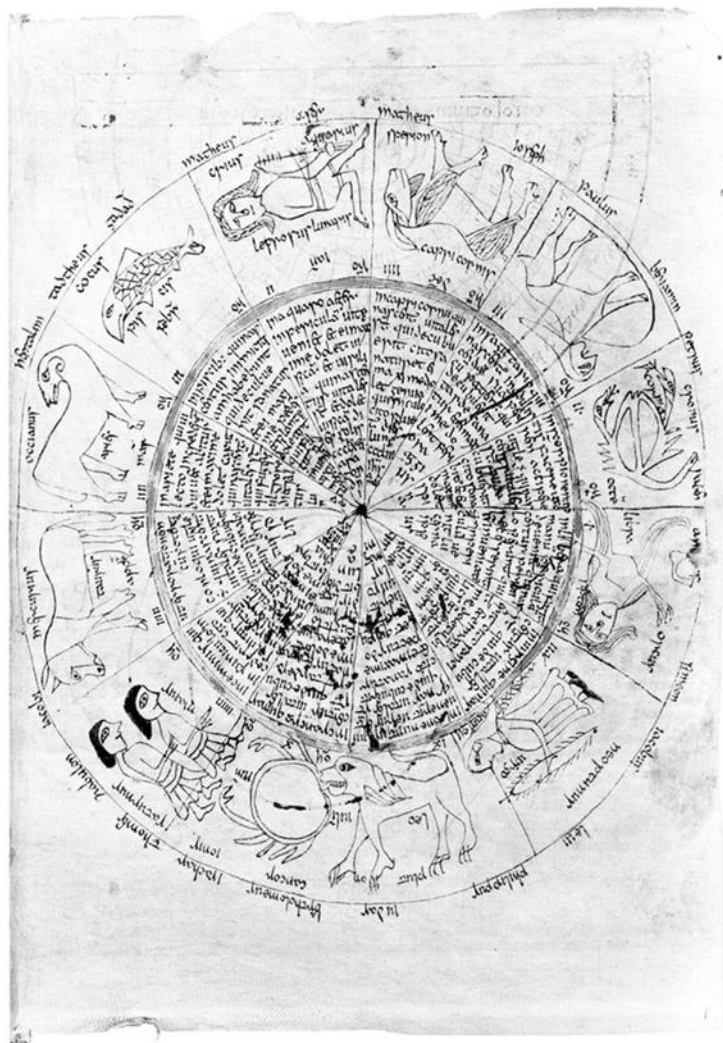
ΩΡΟΝΟΣΩΜΑΡΑΣΣΥΝΚΙΣΣΟΥΡΑΝΗΚΑΤ'ΗΛΙΑΤΑΧΟΥ

Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω
Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω
Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α
Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β
Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ
Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ
Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ	Ε
Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ
Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η
Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ
Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι
Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ
Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ
Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ
Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν
Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ
Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο
Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π
Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ
Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ
Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ
Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ
Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ
Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ
Ω	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ
Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω

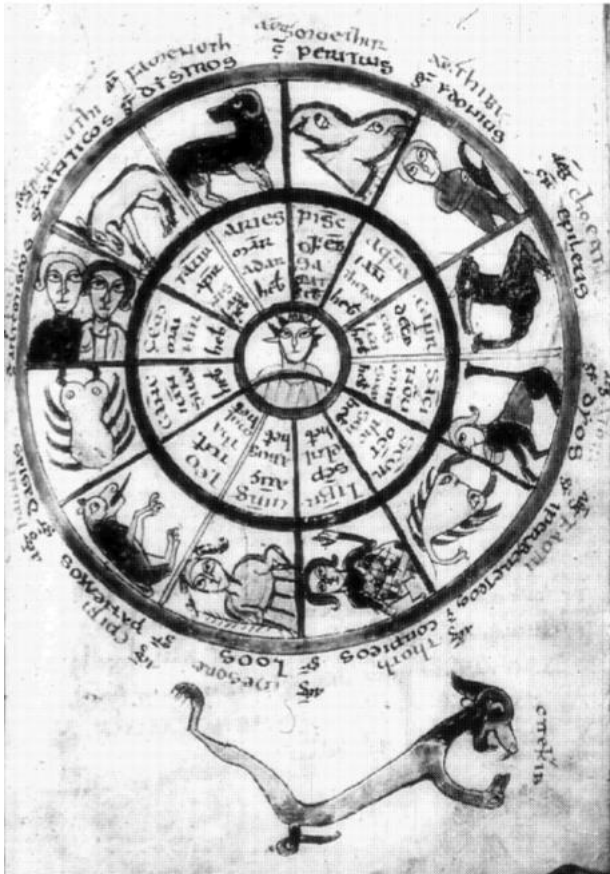
Сл. 65. Астрономска таблица са Раком, Лавом и Девицом, Vat. gr. 1291, f. 23r, према Vrubaer, Haldon 2001, fig. 18.

Сл. 66. Сунчева табела, Vat. Gr. 1291, fol 9r, с. 741-842, према Cohen 2014, fig. 11.

Сл. 67. Дијаграм са зодијаком, *Basel, Universitätsbibliothek, F III 15a, fol. 23r. c. 800*, према Obrist 2001, fig.1.

Сл. 68. Дијаграм са зодијаком, „Минхенски компутус”, Munich Clm 14456, fol. 73r. према Graff 2005, fig.1.

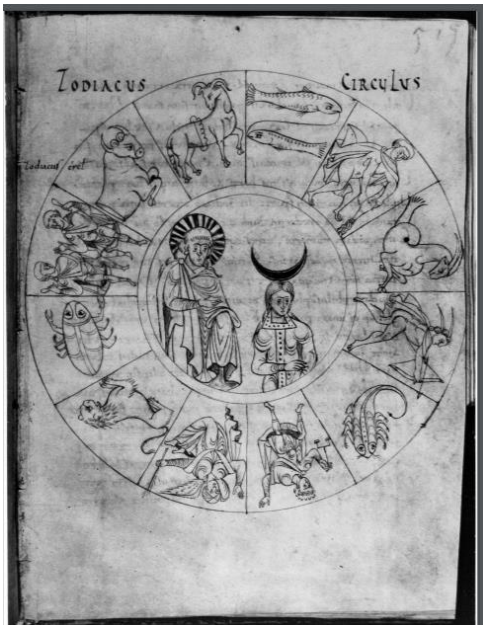
Сл. 69. Paris, Bibliothèque Nationale Lat 12957, fol.72r, прва половина IX века,
према
http://iconographic.warburg.sas.ac.uk/vpc/VPC_search/pdf_frame.php?image=00002068
[10.3.2017]

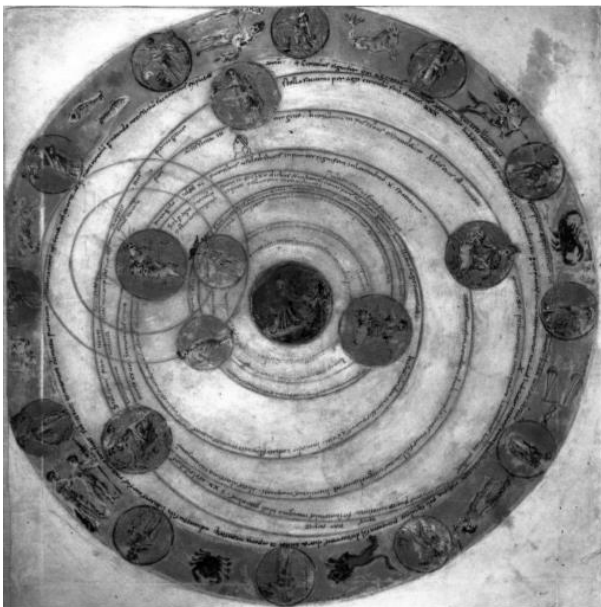
Cl. 70. Dresden, Sächsische Landesbibliothek Staats und Universitätsbibliothek Ms D.C. 183, fol. 28v, ирема http://iconographic.warburg.sas.ac.uk/vpc/VPC_search/pdf_frame.php?image=00002159 [10.3.2017]

Cl. 71. St Gallen, Stiftsbibliothek Ms 902, p. 100, ирема <http://www.kristenlippincott.com/assets/Uploads/MSS-DESCRIPTIONS-Revised-Aratus-latinus-St-Gallen-902-3-Otober-2011.pdf> [10.3.2017]

Сл. 72. St Gallen, Stiftsbibliothek Ms 250, p. 515., према http://iconographic.warburg.sas.ac.uk/vpc/VPC_search/pdf_frame.php?image=00015100 [10.3.2017]

Сл. 73. Планетарни дијаграм, Leiden MS Voss. lat. Q. 79, fol. 93v, према Dekker 2008, fig. 1.

Сл. 74. Илустрација Псалма 64 (65), Утрехтски псалтир, MS Bibl. Rhenotriestinae I Nr. 32, fol. 36r, према <http://psalter.library.uu.nl/page?p=78&res=2&x=0&y=74> [10.3.2017]

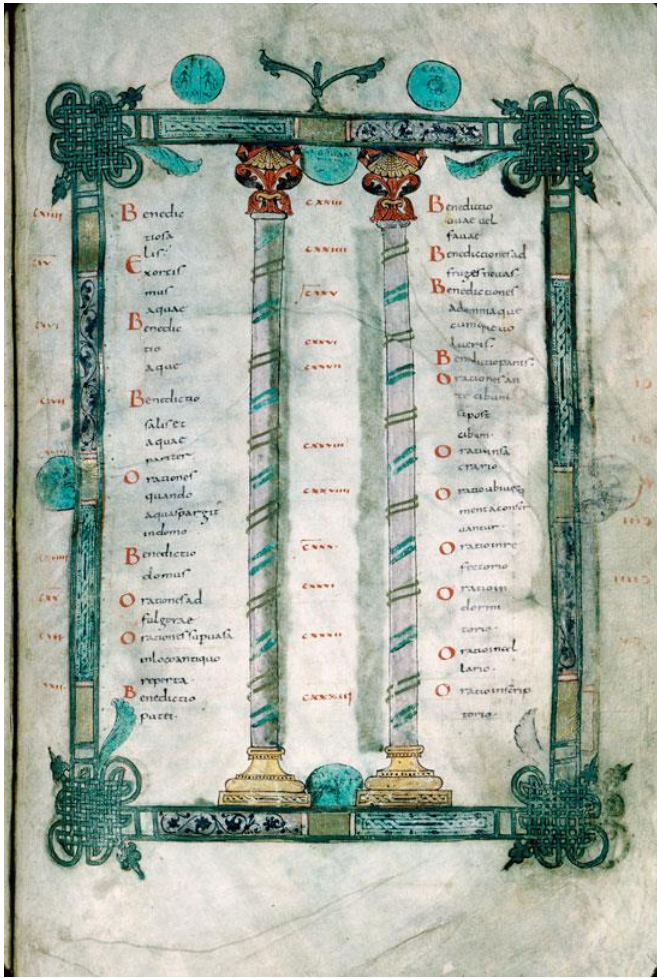
Сл. 75. Иницијал Д, Прва Библија Карла Телавог, Bibliothèque Nationale de France, MS lat 1., fol. 8r, © Gallica BnF

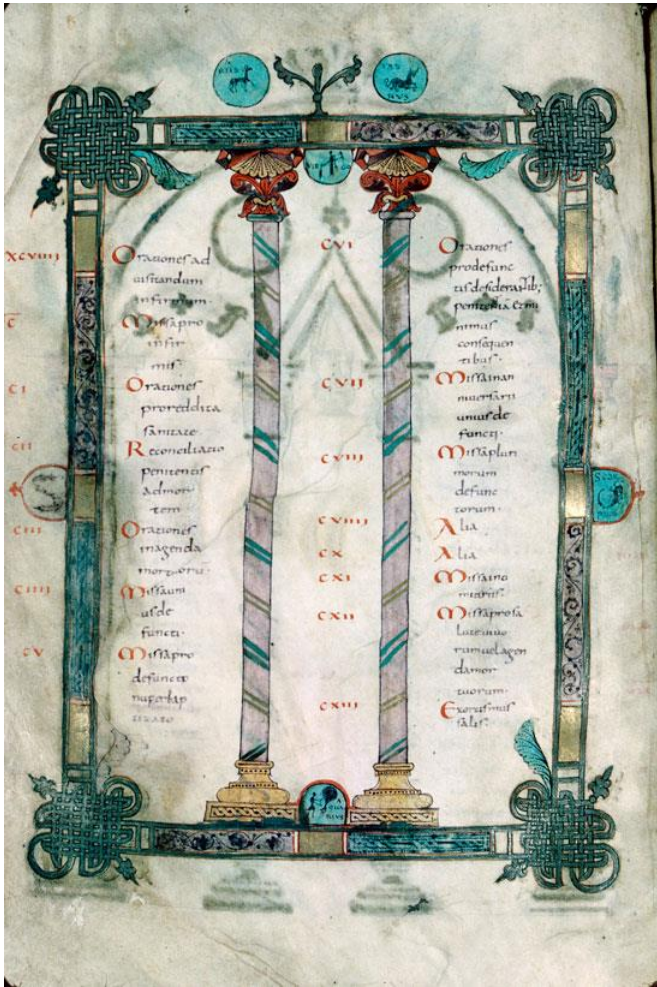
Сл. 76. Autun, Bibl. Mun., MS. 19 bis, fol. 173v, 844-845 © Institut de recherche et d'histoire des textes – CNRS

Cl. 77. Autun, Bibl. Mun., MS. 19 bis, fol. 12, 844-845 © Institut de recherche et d'histoire des textes – CNRS

Cl. 78. Autun, Bibl. Mun., MS. 19 bis, fol.96v, 844-845 © Institut de recherche et d'histoire des textes – CNRS

Cl. 79. Autun, Bibl. Mun., MS. 19 bis, fol.97, 844-845 © Institut de recherche et d'histoire des textes – CNRS

Cl. 80. Autun, Bibl. Mun., MS. 19 bis, fol.1v, 844-845 © Institut de recherche et d'histoire des textes – CNRS

Сл. 81а. Ковчежић из Кведлинбурга, Ризница цркве Светог Серватија у Кведлинбургу, с. 870 и с. 1200, према Garrison 2010, PL. 1.

Сл. 81б-с. Ковчежић из Кведлинбурга, бочне странице, Ризница цркве Светог Серватија у Кведлинбургу, с. 870 и с. 1200, према Garrison 2010, PL.2 и PL. 3.

Сл. 81d. Ковчежић из Кведлинбурга, задња страница, Ризница цркве Светог Серватија у Кведлинбургу, с. 870 и с. 1200, према Garrison 2010, PL.4.

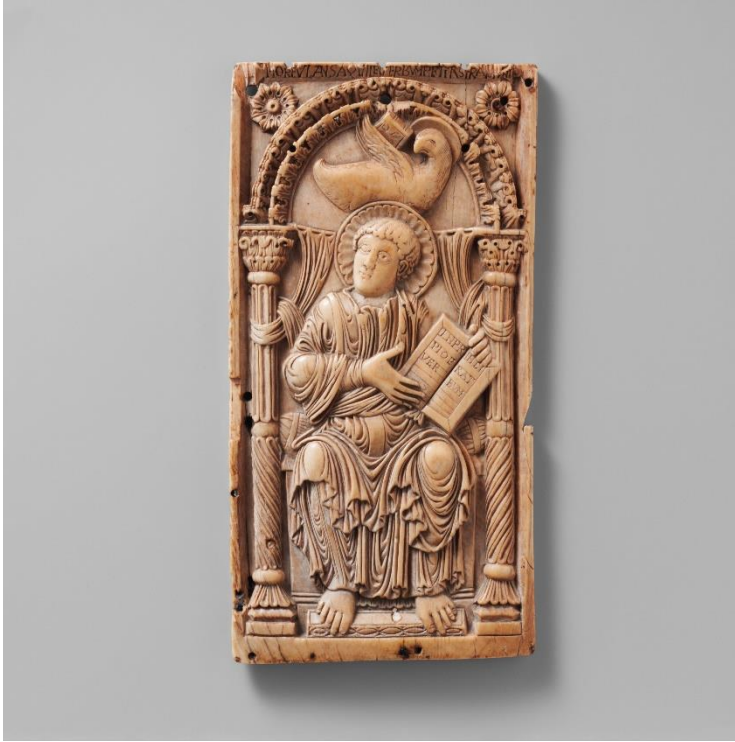
Сл. 81e. Сребрна плочица на дну ковчежића из Кведлинбурга, Ризница цркве Светог Серватија у Кведлинбургу, с. 870 и с. 1200, према Garrison 2010, fig.2.

Сл. 82. Фрагмент ковчежића од слоноваче са апостолима и знацима зодијака, ц. 870, *Bayerisches Nationalmuseum, Munich*, према Gatti 2000, fig. 6.

Сл. 83а-б. Византијска царица, рељеф од слоноваче, с. 500, *Museo Nazionale dell Bargello, Firenze*; *Kunstistorisches Museum, Vienna*, према Angelova 2004, fig. 1 & 2.

Сл. 84. Јеванђелиста Јован, рељеф у слоновачи, Cloisters Collection, New York, inv. no. 1977.421, с. 800, према <http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/1977.421/> [10.3.2017]

Сл. 85. *San Julian de los Prados, Oviedo*, прва половина IX века, према Williams 1993, p. 18.

Сл. 86. Paris, Bibl. Nat. Ms.lat. 7028., fol. 154v, према Calder Nye 1923, fig.5.

Сл. 87. Илустрација Песме над песмама, Сен Вааст Библија, Arras VM MS 559, 144v, прва половина XI века, према Reilly 2001, fig. 3.

Сл. 88. Сол и Луна унутар зодијака, Cod. Cas. 132, fol. 118, XI век, према <https://www.superstock.com/stock-photos-images/4435-10126> [15.3.2017]

Сл. 89. *Annus* окружен знацима зодијака, Cod. Cas. 132, 135v, XI век, према Calder Nye 1923, fig. 4.

Сл. 90. Тканина Св. Евалда, црква Св. Куниберта, Келн, IX-XII век, према Ваерт 1999, fig. 6.

Сл. 90 а. Тканина Св. Евалда, црква Св. Куниберта, Келн, детаљ, IX-XII век.
Према Coatsworth 2007, fig. 18.

Сл. 91. Звездани плашт Хајнриха II, ризница катедрале у Бамбергу, с. 1019-20 и
1453-55, према Ganz 2014, fig. 1.

Сл. 92. Водолија, рељефни панел из опатије Браувајлер, *Rheinisches Landesmuseum, Bonn*, с. 1160-70, према Hearn 1981, fig. 36.

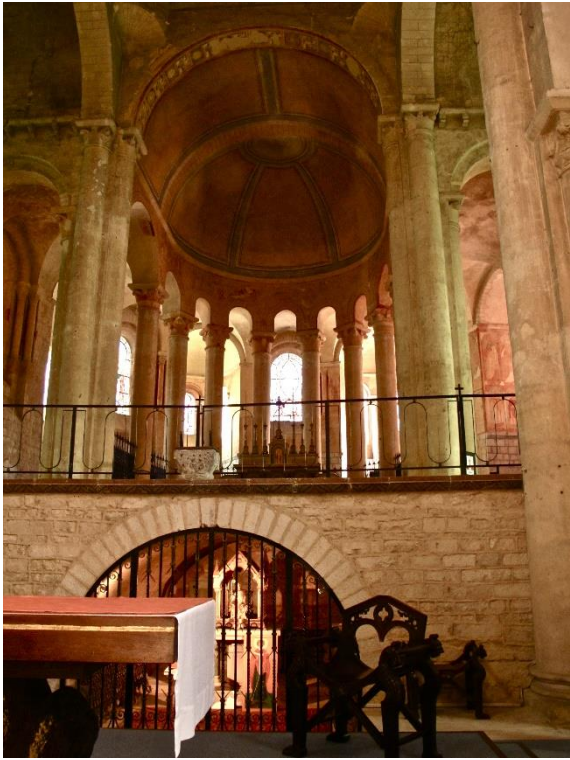
Сл. 93. Портал Јагњета, јужна фасада цркве Сан Исидоро у Леону, с. 1100., према Hearn 1981, fig. 112.

Сл. 94. Знаци зодијака насликани на архиволти изнад олтара Пантеон де лос Рејес, Леон, трећа четвртина XI века, према Williams 1973, fig. 21.

Сл. 95. Знак Ваге, лук изнад западних врата нартекса цркве Сен Савен сур Гартам, с. 1100 © Région Poitou-Charentes, Inventaire général du patrimoine culturel / G. Beauvarlet, 2010.

Сл. 96. Хор цркве Сен Илер л Гран, Поатје, друга половина XI века, према http://architectureppf.com/ppf/chapter_6/Poitiers_St_Hilaire-Le-Grand.aspx [16.3.2017]

Сл. 97. Апостоли са знацима зодијака, апсида цркве Сен Жермије у Уржуу, Аријеж, XII век, према Ferrand 2014.

Сл. 98а. Свети Пастор и знак Рака, северни лук, *San Pedro de Sorpe, Museu d'Art Catalunya, Barcelona*, према Arad & Pagès 2006, fig. 8.

Сл. 98b. Арханђео и знак Стрелца, јужни лук, *San Pedro de Sorpe, Museu d'Art Catalunya, Barcelona*, према Arad & Pagès 2006, fig. 9.

Сл. 99. Знаци зодијака на потрбушју тријумфалног лука цркве Св. Михајла у Копфорду, Есекс, с. 1130- с. 1870, према Freeland 2000, fig.2.

Сл. 100. Знаци на потрбушју лука цркве Сен Луп, *St. Loup –de- Naud*, XII век, Roblot-Delondre 1913, PL XIII.

Сл. 101. Фрагмент епископског жезла, кљова моржа, *Victoria and Albert Museum, London*, inv. no. 215-1865, XII век © Victoria and Albert Museum, London.

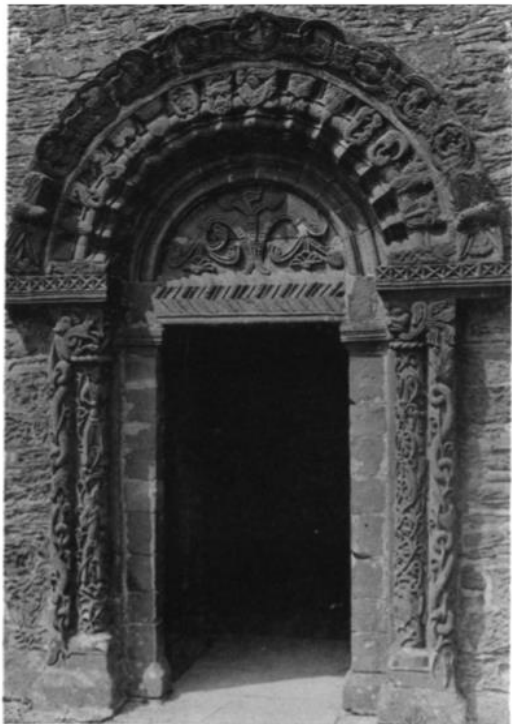
Сл. 102. Крстионица са знацима зодијака и месечним радовима из цркве Светог Августина у Брукленду, Кент, XII век, према Drake 2003, pl. VIII.

Сл. 103. Крстионица из цркве у Сент Евру д Монфор, Нормандија, XII век, према Drake 2003, plate IX.

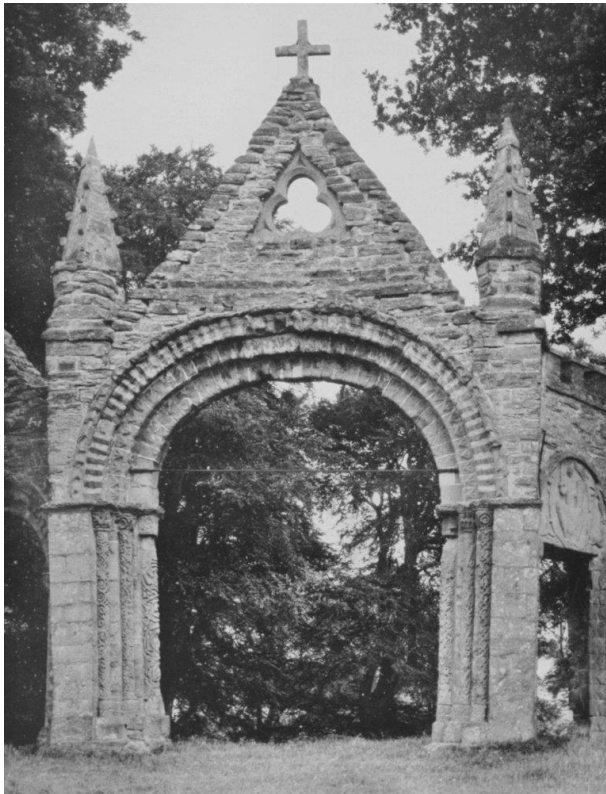
Сл. 104. Пријорова врата, Илај катедрала, прва половина XII века, према Calder Nye 1923, PL XXII, fig. 2.

Сл. 105. Јужни портал цркве у Килпеку, Хирфордшајр, с. 1140, према Jónsdóttir 1950 fig.1.

Сл. 106. Тимпанон северног портала цркве у Бринсопу, према Jónsdóttir 1950, fig.2.

Сл. 107. Shobdon Arches, "Plate 166: Shobdon Church, Re-Erected Arches." *An Inventory of the Historical Monuments in Herefordshire, Volume 3, North West*. London 1934. 166. *British History Online*. <http://www.british-history.ac.uk/rchme/heref/vol3/plate-166> [16.3.2017]

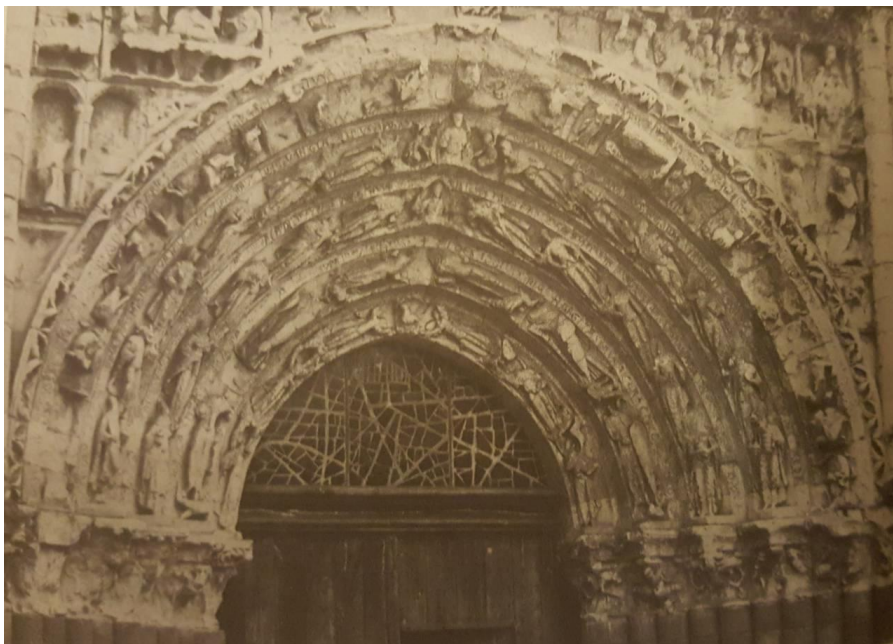
Сл. 108. Западни портал цркве Сен Пјер де ла Тур, Олне, XII век, према Abel 2012, fig. 23

Сл. 109. Нотр Дам, Фенију, архиволте западног портала, XII век, према Abel 2012, fig. 2-9.

Сл. 110. Средишњи западни портал цркве Светог Николе у Сивреу, према http://www.paradoxplace.com/Photo%20Pages/France/West/Poitiers_Poitou_Charentes/Civray/St-Nicholas.htm [16.3.2017]

Сл. 111. Архиволте средишњег портала цркве Сен Жил у Аржантон Шатоу, према Seidel 1981, fig. 40.

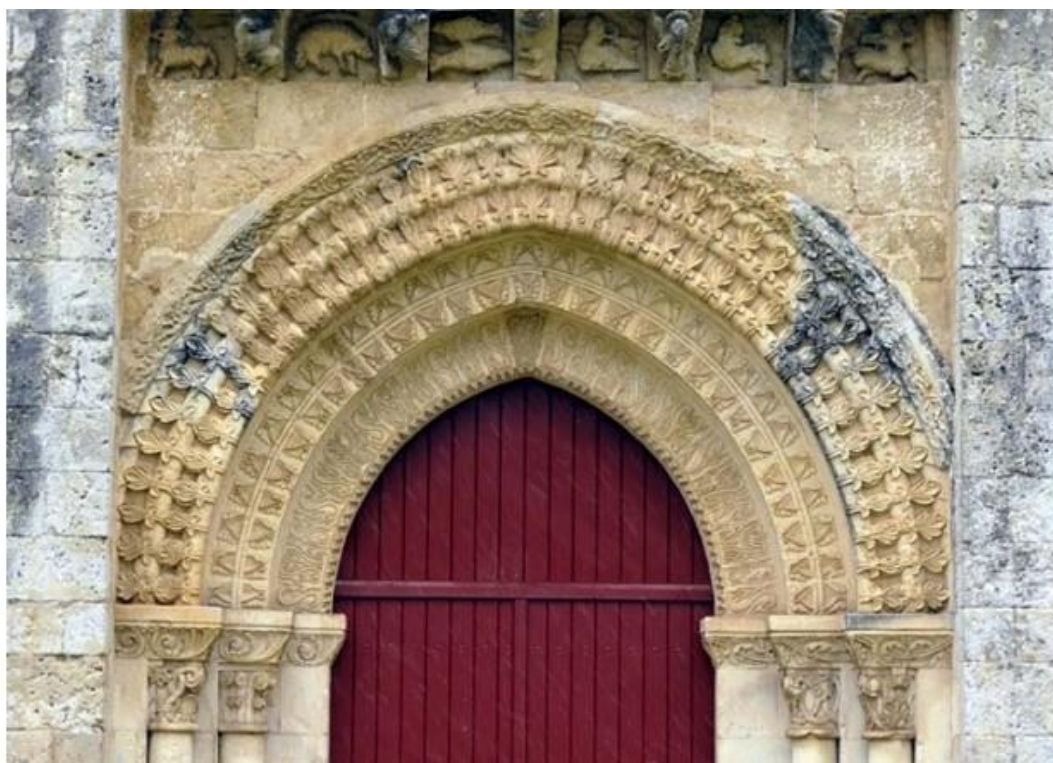
Сл. 112. Црква *Sainte-Croix*, Бордо, архиволте западног портала, XII век, према Abel 2012, fig.1-4.

Сл. 113. Црква *St. Leger, Cognac*, западни портал, XII век, према Abel 2012, fig.1-2.

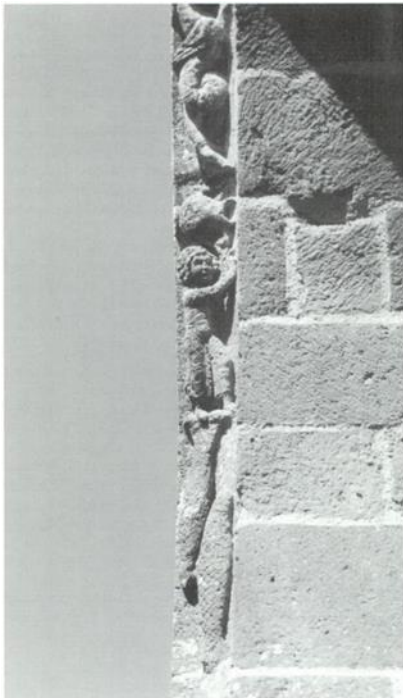
Сл. 114. Фриз са знацима зодијака и месечним радовима, црква Сен Жака у Обтеру, © Région Poitou-Charentes, Inventaire général du patrimoine culturel / C. Rome, 2009.

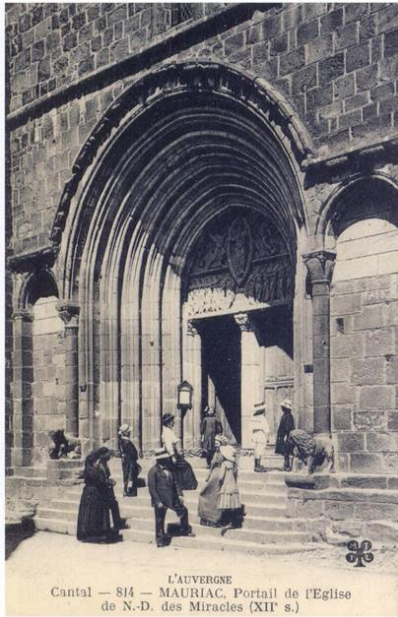
Сл. 115. Западно прочеље цркве Сен Пјер у Мелу © Région Poitou-Charentes, Inventaire du patrimoine culturel / R. Jean, 2010.

Сл. 116. Медаљони са источне фасаде опатијске цркве Сен Острмоан у Исоару, прва половина XII, према Morel 2013, fig. 3.

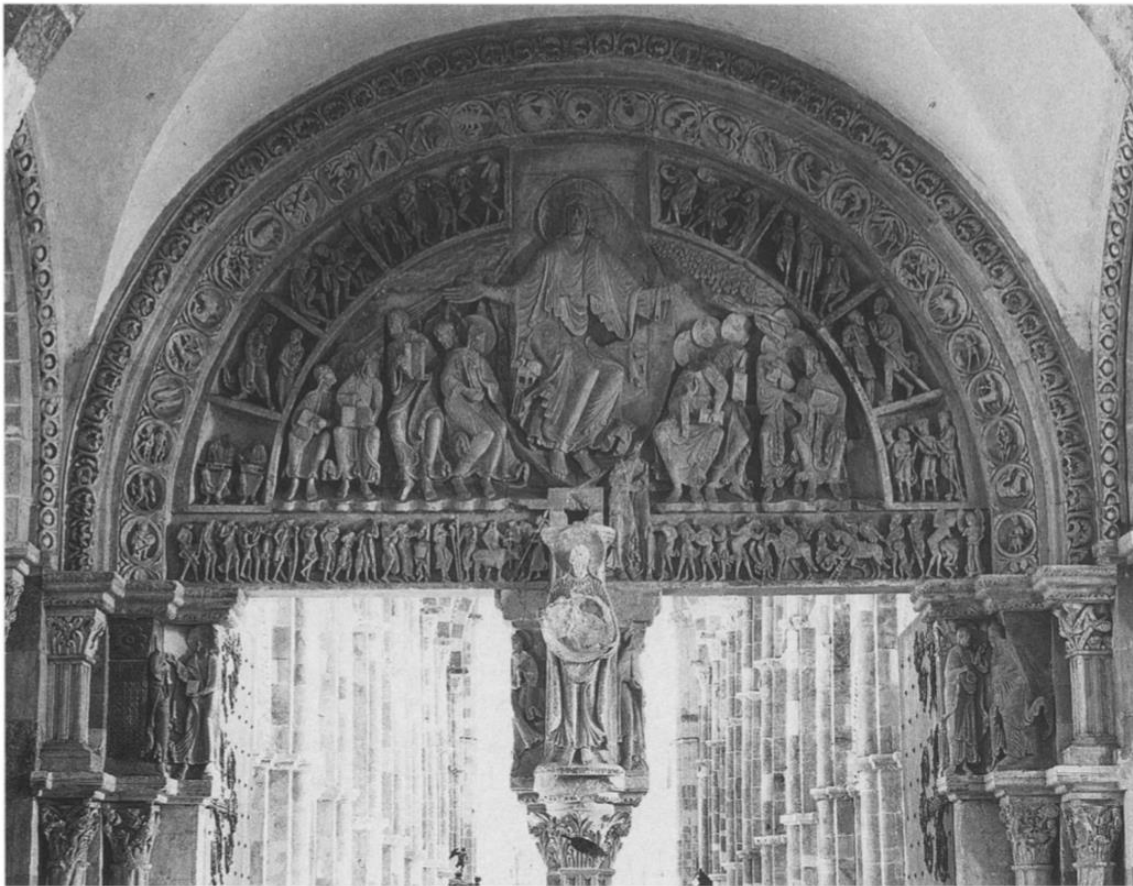
Сл. 117. Зодијак на западној фасади цркве Светог Ђорђа у Иду, средина XII века, према Roux 2004, fig. 78.

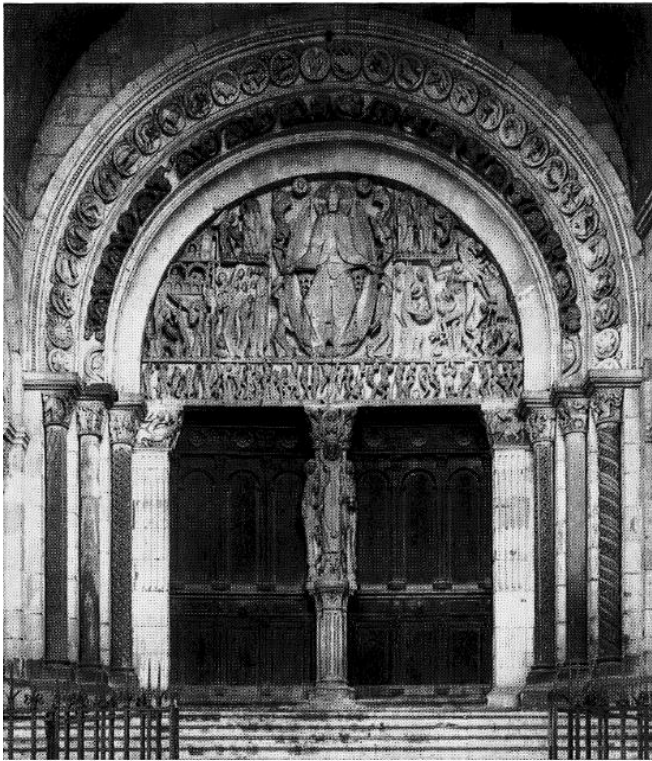
Сл. 118. Западно pročеље цркве Нотр Дам де Миракл у Моријаку, према Moulier 2006, fig.1.

Сл. 119. Западно pročеље цркве у Серандону, Оверња, XII век, према Roux 2004, fig. 51.

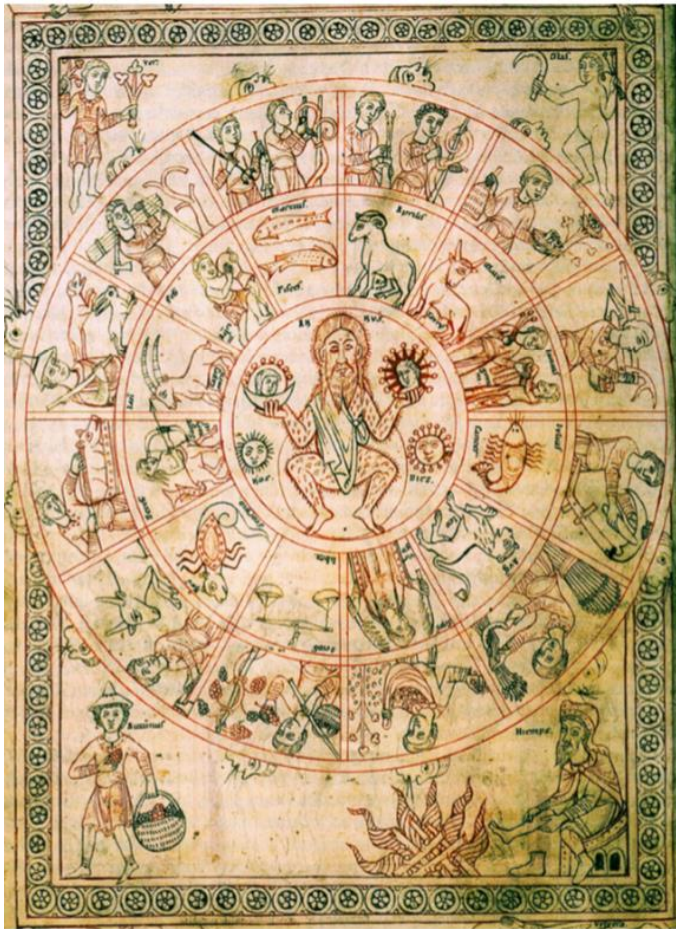
Сл. 120. Средишњи портал нартекса цркве Сен Мадлен у Везлеу, према Low 2003, fig.3.

Сл. 121. Западни портал цркве Светог Лазара у Отену, према Seidel 1999, fig.3.

Сл. 122. Западна фасада цркве Светог Лазара у Авалону, трећа четвртина XII века, према <http://www.paradoxplace.com/Photo%20Pages/France/Burgundy%20Champagne/Avallon/Images/900/West-Doors-Sept07-DE5485sAR900.jpg> [17.3.2017]

Сл. 123. *Chronicon Zwifaltense*, Stuttgart, Württembergische landesbibliothek, Cod. hist. 415, 2°, fol. 17v, c. 1140-62, према Cohen 2014, fig. 16.

Сл. 124. Део Крста са словима алфа и омега, знак Ваге, Лава, Рака и Близанаца, фриз на северном зиду наоса катедрале у Вијену, друга четвртина XII века, према Vallery-Radot 1952, p.332.

Сл. 125. Знак Водолије, капител из цркве Сент Женевијев у Паризу, *Musée de Cluny, Paris*, EBA 148-200, WB 115, с.1100-1110, © RMN-GP/cliché Jean-Gilles Berizzi.

Сл. 126 а. Знак Близанаца, капител из цркве Сент Женевијев у Паризу, *Musée de Cluny, Paris*, EBA WB 117, WB 119, с.1100-1110, © RMN-GP/cliché Gérard Blot.

Сл. 126 б. Знаци Овна и Бика, капител из цркве Сент Женевијев у Паризу, *Musée de Cluny, Paris*, EBA WB 117, WB 119, с.1100-1110, © RMN-GP/cliché Hervé Lewandowski

Сл. 127. Знаци Стрелца и Шкорпије, календарски стубац из Сувињија, *Musée de Souvigny*, према Ferrand 2015, fig.3.

Сл. 128. Знак Близанаца и месец Јун, део мозаичког пода деамбулаторијума цркве Светог Филиберта у Турнуу, прва половина XII века, према Saint-Jean-Vitus 2002, fig.1.

Сл. 129. Знак Шкорпије, део мозаика из цркве Сен Бертен у Сен Омеру, прва половина XII века, према Barral i Altet 2010, fig. 5.

Сл. 130. Знак Рака, део мозаика из цркве Светог Гереона у Келну, средина XII века, према Hourihane 2007, fig. 525.

Сл. 131а. Под католикона манастира Пантократор, с. 1118-1136, према Barral i Altet 2015, fig.1.

Сл. 131 б. Западни део пода католикона манастира Пантократор, с. 1118-1136, према Barral i Altet 2015, fig. 14.

Сл. 132. Део подног мозаика наоса катедрале у Отранту, према Barral i Altet 2010, fig. 302.

Сл. 133. Знак Девице, фрагмент мозаика из цркве Сан Томазо, *Museo Civico, Reggio d'Emilia*, према Barral i Altet 2010, fig.170.

Сл. 134. Месец Децембар и знак Водолије, мозаик на поду цркве Сан Коломбано, Бобио, према Barral i Altet 2010, fig.175.

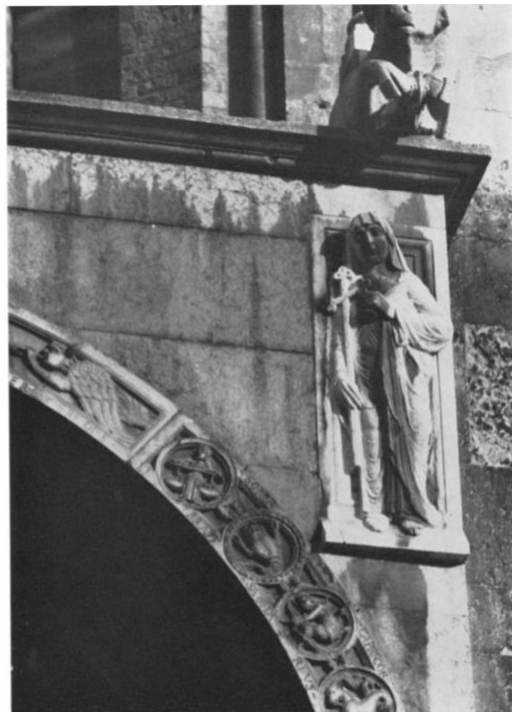
Сл. 135. Под крипте цркве Сан Савино, Пјаћенца, средина XII века, према Nicklies 1995, fig.3.

Сл. 136. *Portale dello Zodiaco, Sacra di San Michele*, прва половина XII века, према Cohen 2014, fig. 31.

Сл. 137. Средишњи портал западне фасаде катедрале у Пјаћенци, друга четвртина XII века, према Quintavalle 1973, fig. 23.

Сл. 137а-в. Средишњи портик западне фасаде катедрале у Пјаћенци, детаљ, рељефи са Богородицом и Светом Јустином и знаци зодијака, друга четвртина XII века, према Quintavalle 1973, fig. 24 и 25.

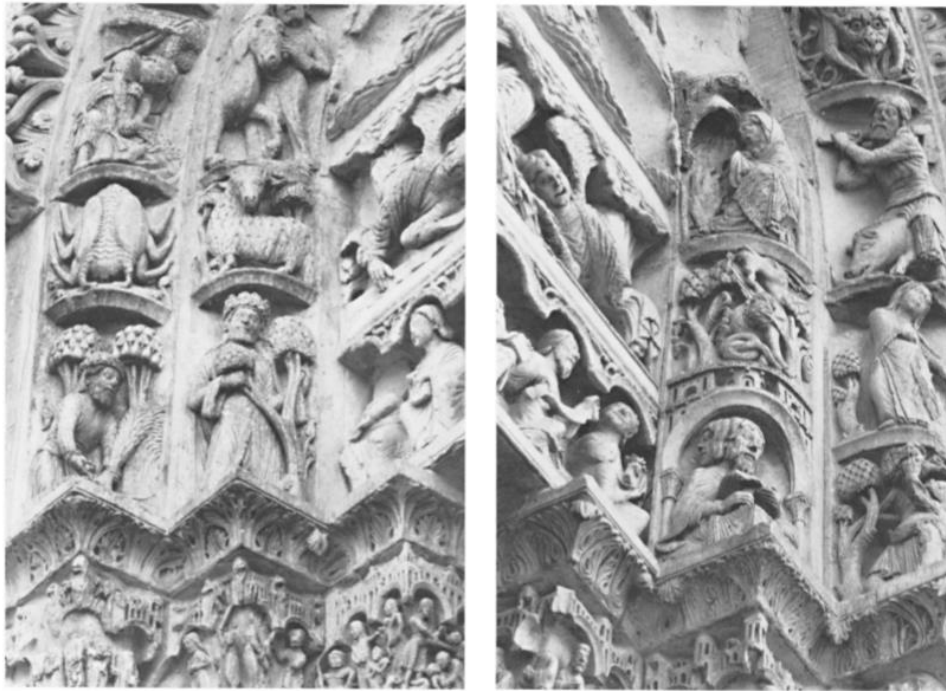
Сл. 137с. Божија рука, Сунце, Месец, звезда и комета, врх архиволте средишњег портика западне фасаде катедрале у Пјаћенци, друга четвртина XII века, према Olson 1984, fig.1.

Сл. 138. Тимпанон са архиволтама источног (првобитно западног) портала цркве у Бург Аржанталу, друга четвртина XII века, према Kingsley Porter 1920, fig.2.

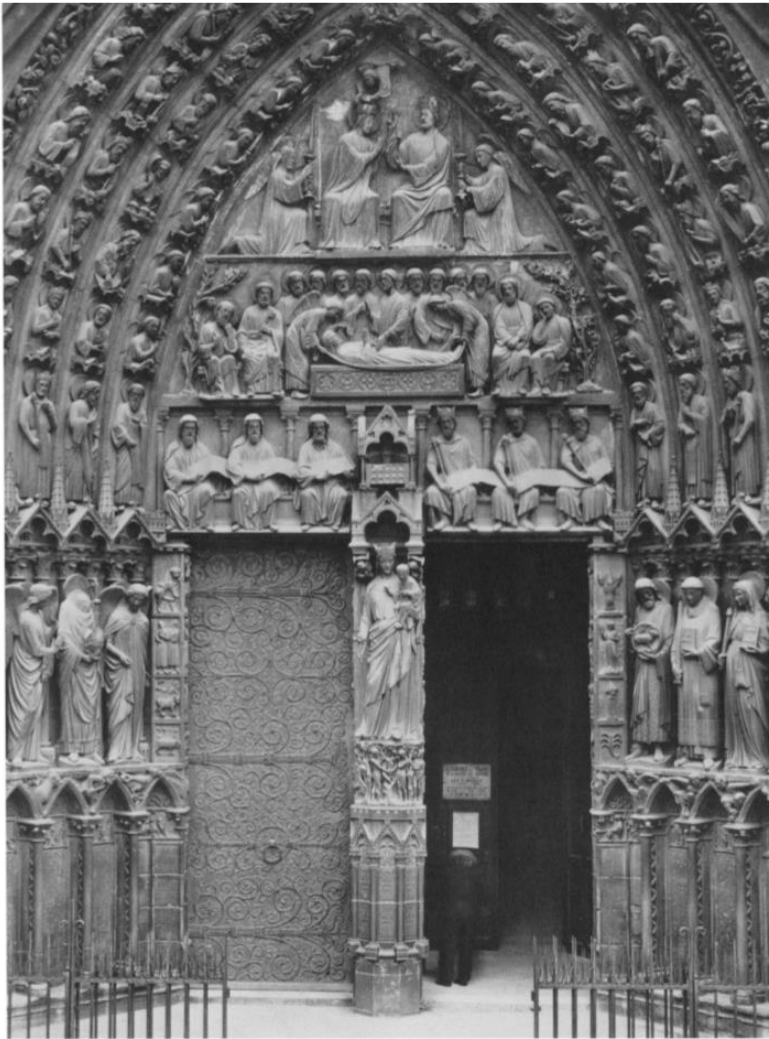
Сл. 139. Леви портал западног прочеља опатије Сен Дени, Париз, с. 1140, према http://www.paradoxplace.com/Photo%20Pages/France/North_&_Centre/Paris/Saint_Denis/Basilique_St-Denis_Doors.htm [20.3. 2017]

Сл. 140 а. Делови архиволти левог портала западног pročелја катедрале у Шартру, 1145-1155, према James 1986, fig. 11 и fig. 12.

Сл. 140b. Знак Близанаца на десном порталу западног pročелја катедрале у Шартру, 1145-1155, према James 1986, fig.4.

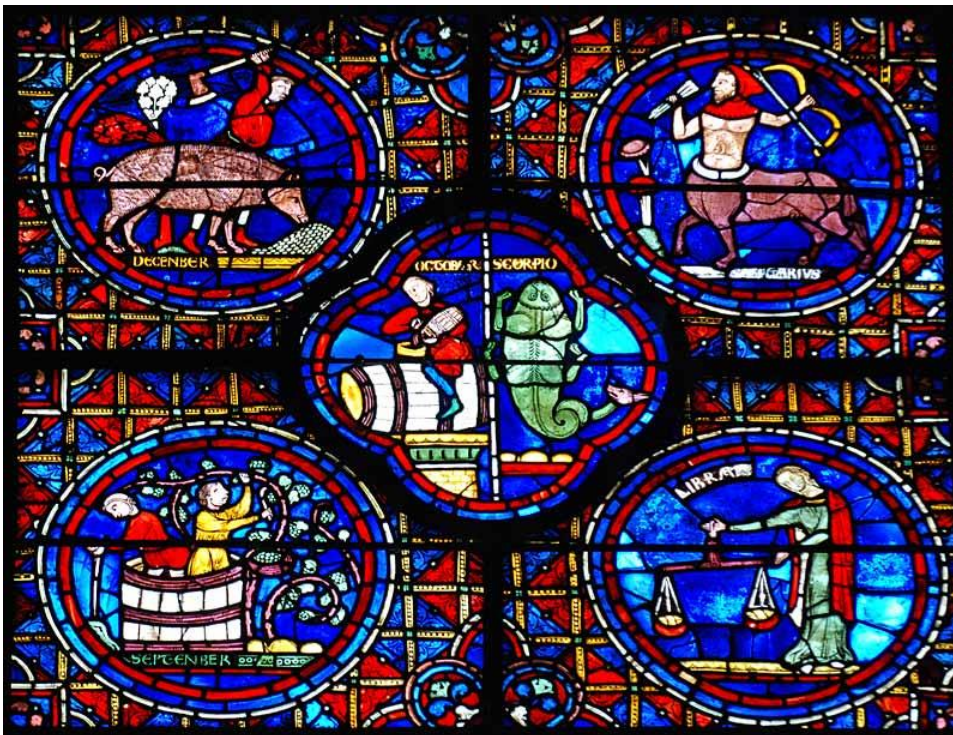
Сл. 141. Богородичин портал, Нотр Дам, Париз, према Hinkle 1967, fig. 1.

Сл. 142. Знаци зодијака и месечни радови, сокл десног довратника северног портала западног pročелја катедрале у Амјену, с. 1225-30, према Williamson 1995, fig. 215.

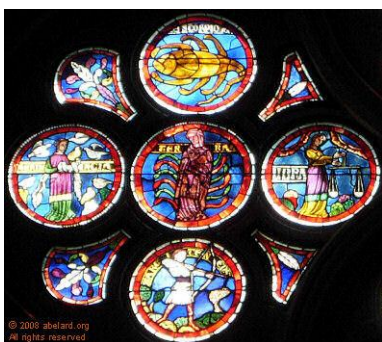
Сл. 143. Архиволте десног портала западног pročелја катедрале у Базасу, с. 1233, према Gardelles 1975, 294.

Сл. 144. Деталъ розете јужног зида другог травеја хора катедрале у Шартру, према http://www.paradoxplace.com/Photo%20Pages/France/Chartres/Zodiac_Window/Chartres_Zodiacs.htm [20.3.2017]

Сл. 145. Витраж другог травеја северног клеристорјума катедрале у Соасону, према <http://www.therosewindow.com/pilot/Soissons/w103.htm> [20.3.2017]

Сл. 146. Детаљ розете катедрале у Лозани, према <http://www.abelard.org/france/lausanne-cathedral-rose.php> [20.3.2017]

Сл. 147. Портал северне фасаде катедрале у Фолињу, 1201, према Calder Nye 1923, fig. 1.

Сл. 148. Фриз са месечним радовима и знацима зодијака, западна фасада катедрале у Луки, према <http://www.paradoxplace.com/Perspectives/Italian%20Images/Montages/Other%20Tuscan%20Towns/Lucca.htm> [20.3.2017]

Сл. 149. Западно pročеље катедрале у Кремони, према <http://www.procremona.it/wp-content/uploads/2015/04/Schermata-2015-02-28-alle-11.39.37-1024x564.png> [21.3.2017]

Сл. 150. Септембар са знаком Ваге, детаљ, друга архиволта средишњег западног портала (*Portale Maggiore*) базилике Светог Марка у Венецији, средина XIII века, према Rosen 2008, fig. 1.

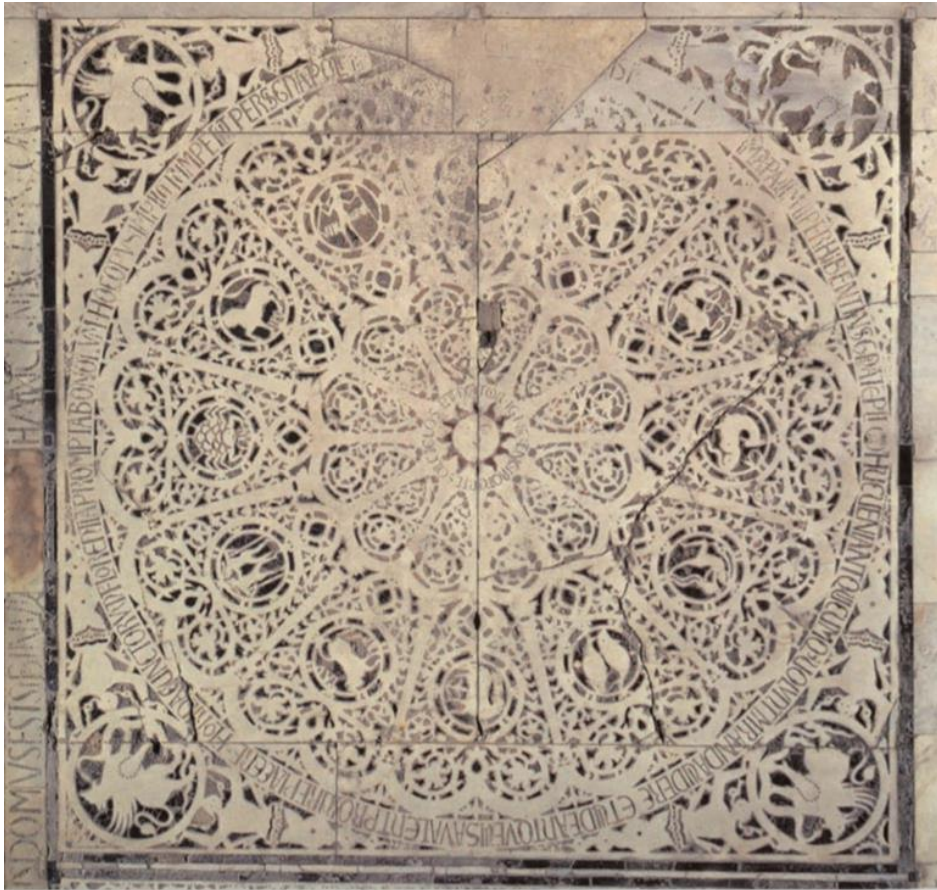
Сл. 151. Стварање Адама и Месец са знаком Рака, осми капител Дуждеве палате, према Wills 2001, fig. 11 и fig. 12.

Сл. 152. Мајстор Радован и следбеник, непотпуни циклус месечних радова са знацима зодијака на унутрашњим пиластрима Радовановог портала, катедрала светог Ловре у Трогиру, 1240. према Belamarić 1990, 123.

Сл. 153. Бенедето Антелами, Септембар са знаком Ваге, рељеф у мермеру на првој галерији крстионице у Парми, 1196-1230, према Rosen 2008, fig. 18.

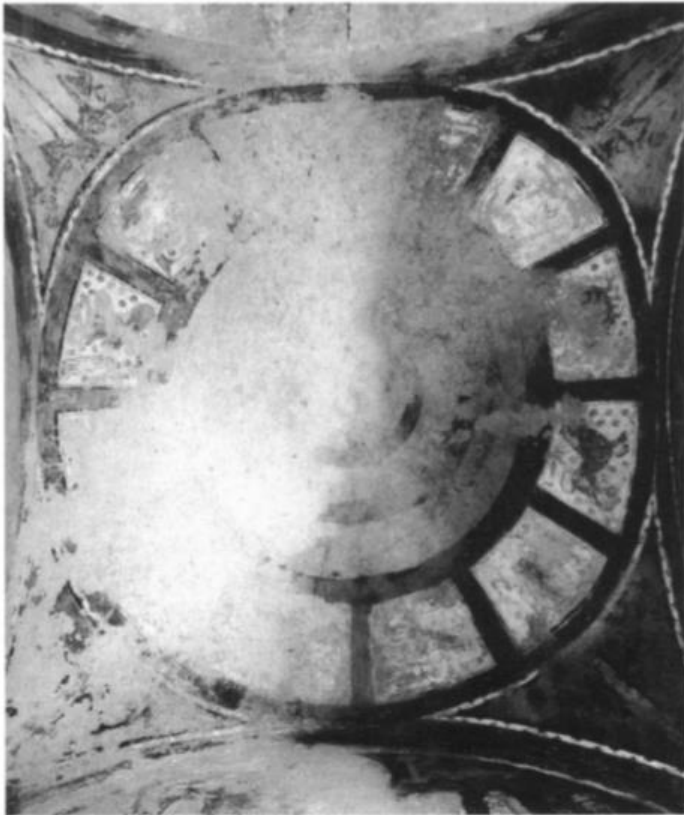
Сл. 154. Мермерни под са зодијаком, Крстионица Светог Јована у Фиренци, почетак XIII века, према Monciatti 2016, fig.1.

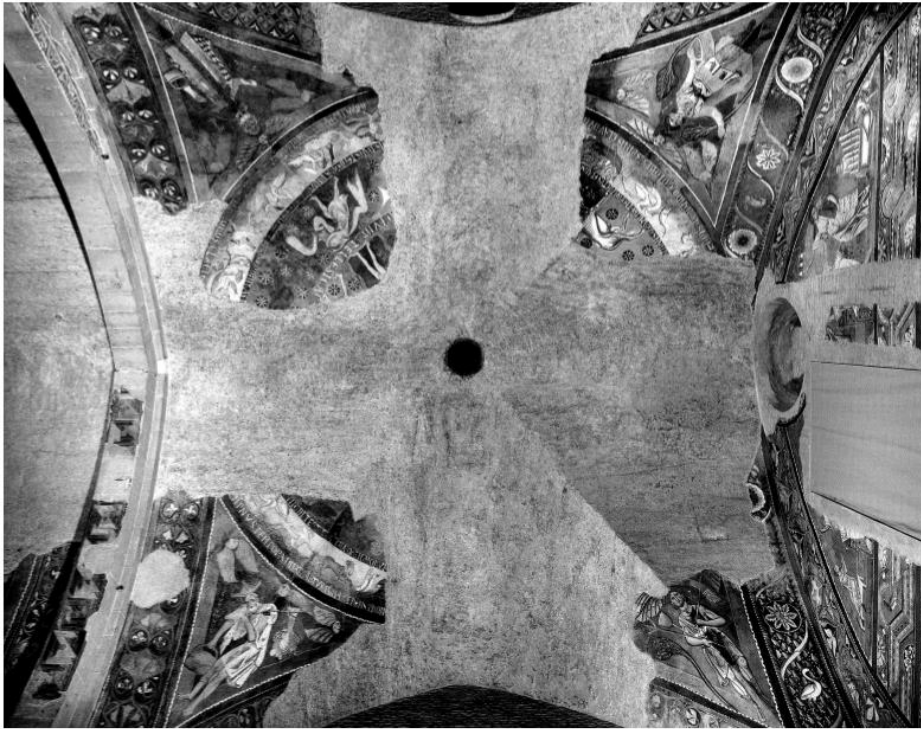
Сл. 155. Под са зодијаком, црква Сан Миниато ал Монте, Фиренца, 1207, према Barral i Altet 2015, fig. 12a.

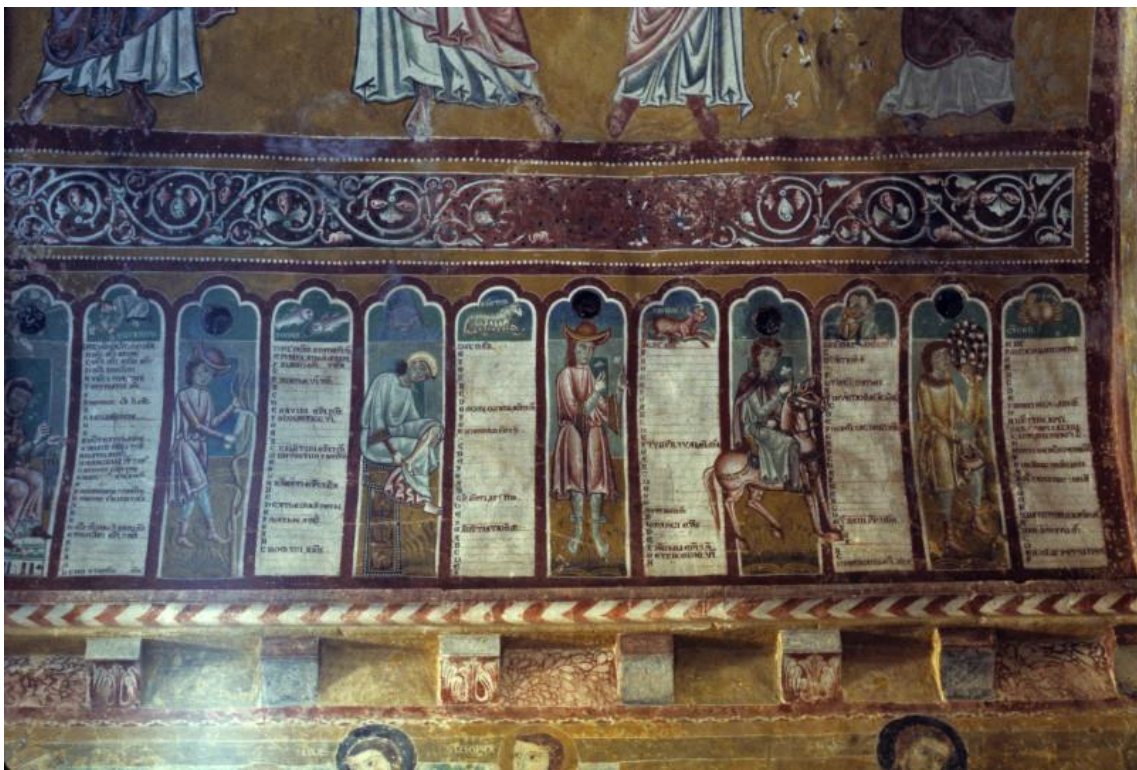
Сл. 156. Под ретро хора Тринити капеле катедрале у Кантербрију, прва четвртина XIII века, према http://www.paradoxplace.com/Photo%20Pages/UK/Britain_South_and_West/Canterbury_Cathedral/Canterbury_Roundels/Roundels.htm [21.3.2017]

Сл. 157. Зодијак на своду крипте Светог Магнуса катедрале у Анањију, средина XIII века, према Bagnoli 2009, fig. 13.

Сл. 158. Свод јужног травеја Готичке дворане, *Sancti Quattro Coronati*, Рим, средина XIII века, према Nauknes 2016, fig.5.

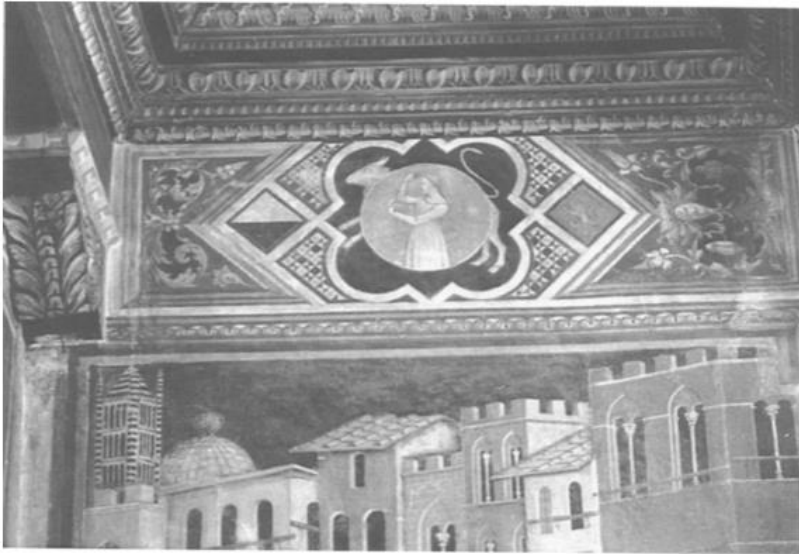
Сл. 159. Литургијски календар са знацима зодијака, оратијум Сан Пелегрино, Боминако, трећа четвртина XIII века © 2011–2017 Florida Center for Instructional Technology.

Сл. 160. Никола и Ђовани Пизано, знаци зодијака и месечни радови, Фонтана Мађоре, Перуђа, 1278, према Gunzburg 2013, fig. 5.3.

Сл. 161. Сатурн са знаком Водолије и Јарца, фреска у Сала ди Ђустиција, Рока ди Ангера, крај XIII века © BAMS photo Rodella/ Јаса Book.

Сл. 162. Амброђо Лоренцети, Медаљон са Венером и знаком Бика, *Sala della Pace*, *Palazzo Pubblico*, Сијена, трећа деценија XIV века, према Greenstein 1988, fig. 15.

Сл. 163. Сатурн у својим анти-кућама, Paris, bibl. nat. ms. lat. 7330, Fol. 43r, c. 1230, према Blume 2014, fig. 10.7.

Сл. 164. Март, Ован, Марс, и *proprietates*, Palazzo della Ragione, Падова, према Mariani Canova 2011, fig.7.

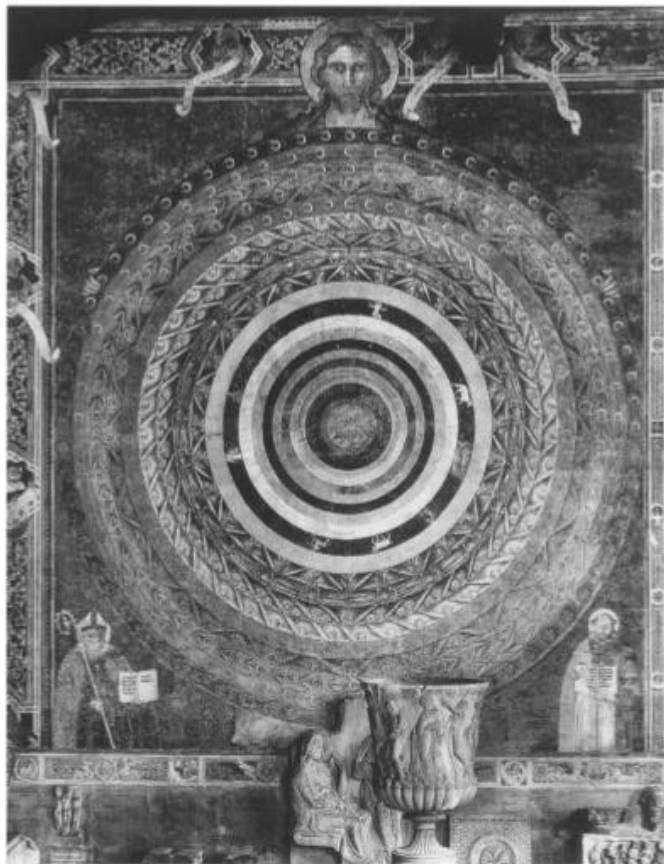
Сл. 165. Бартоло ди Фреди, Стварање света, црква у Сан Ђимињану, 1367. према <http://www.travelingintuscany.com/art/bartolodifredi.htm> [21.3.2017]

Сл. 166. Ђусто де Менабуои, Калота, тамбур и део источног зида крстионице у Падови, средина 1370-их, према Derbes 2016, fig.1.

Сл. 166а. Ђусто де Менабуои, Стварање света, крстионица у Падови, средине 1370-их, према Mariani Canova, fig. 5.

Сл. 167. Пјеро ди Пућо, „Теолошка космографија”, Кампосанто, Пиза, према Cole Ahl 2003, fig. 15.

Сл. 168. Стварање свода, Vat. lat. 681, 96r, средина XIV века, © Biblioteca Apostolica Vaticana.

Сл. 169. Циклус Стварања света, „Хамилтон Библија”, Berlin, Kupferstichkabinett 78 E 3, fol. 48, с. 1350-65, © Staatliche Museen zu Berlin, Kupferstichkabinett / Jörg P. Anders

Сл. 170. Илустрација псалма 148, свод нартекса јужног травеја цркве Светих Архангела у Леснову, средина XIV века, према М. А. Ladero Quesada, *Mundo real y mundos imaginarios. John Mandeville, Viajes y viajeros en la Europa medieval*, ed. F. Novoa Portela & F. J. Villalba Ruiz de Toledo, Barcelona 2007, 55-76, 75.

Сл. 171. Представа месеца Маја и знак Бика, Типик манастира Ватопед, Vatopedi cod. fol. 150b., 1346. година, © Holy Community of Mount Athos

Сл. 172а-в. Илустрације зодијачких знакова, Свјатославов зборник, према Тутковски 2010, сл. 7, а, б.

Сл. 173. Страшни суд, детаљ савијања небеског свода, западна фасада католикона манастира Воронет, средина XVI века, према Corban 2014, 41.

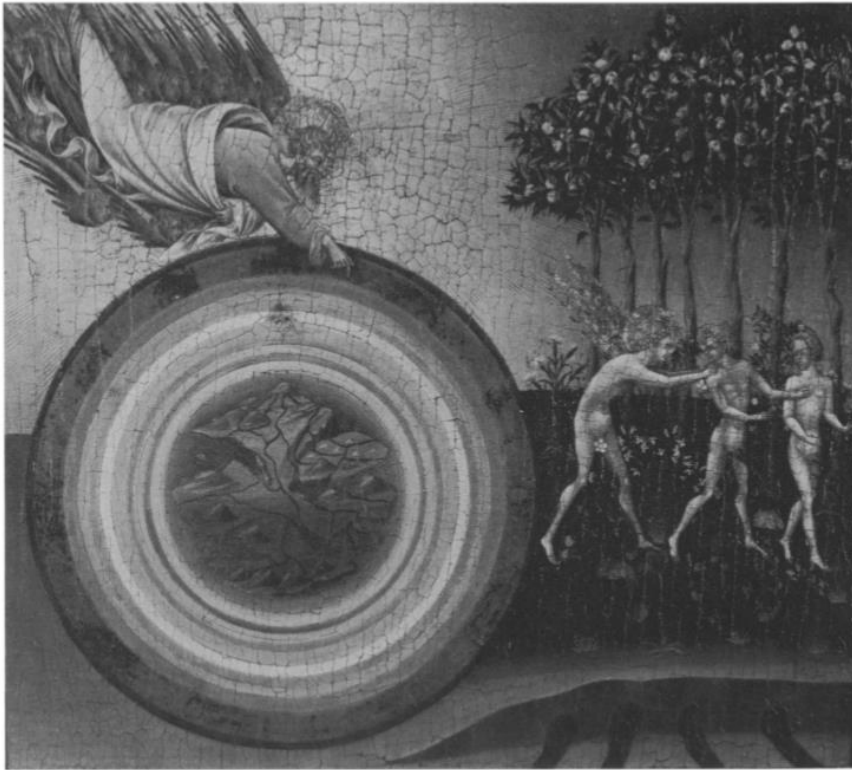
Сл. 174. Страшни суд, детаљ савијања небеског свода, западна фасада католикона манастира Пробота, XVI века, према Corban 2014, 42.

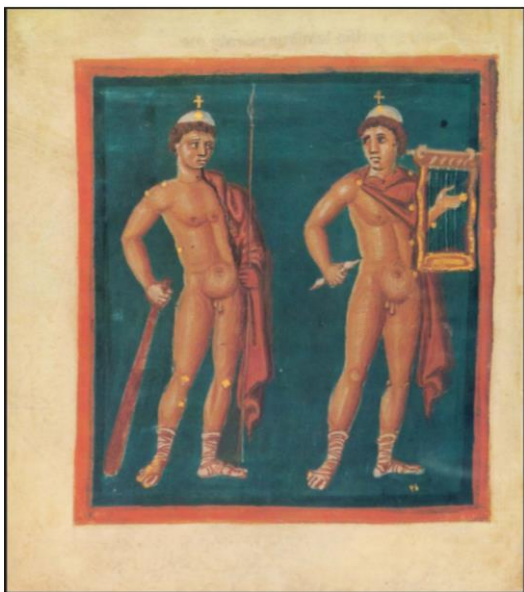
Сл. 175. Страшни суд, детаљ, егзонартекс католикона манастира Молдовита, 1537. година, према Corban 2014, 42.

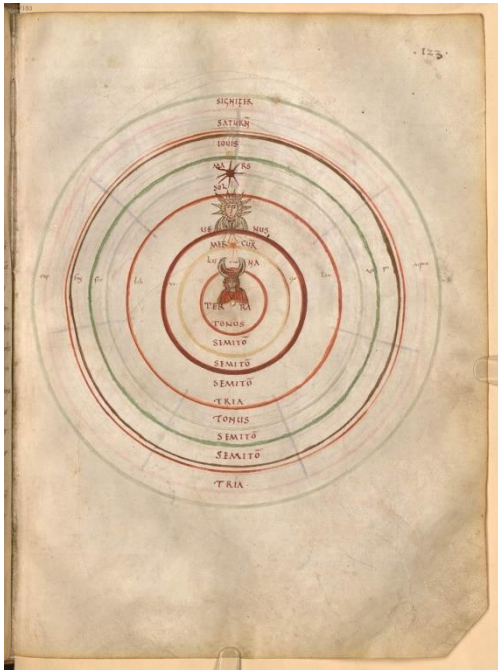
Сл. 176. Јан ван Ајк, Благовести, уље на платну према панелу, 1434/6, *National Gallery of Art, Washington, Andrew W. Mellon Collection*, 1937.1.39, према Gifford 1999, fig.1.

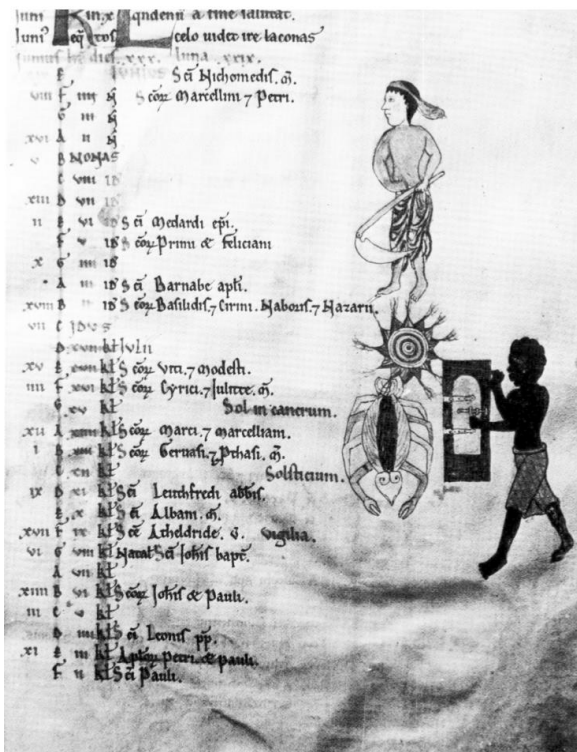
Сл. 177. Ђовани ди Паоло, Изгон из раја, средина XV века, *Metropolitan Museum of Art, Robert Lehman Collection*, 1975.1.31, према Dixon 1985, fig.1.

Сл. 178. Бливанци, Лајденска Апатеа, Leiden, Universiteitsbibliotheek, Voss. lat. Q. 79, fol. 16v, према Katzenstein & Savage-Smith 1988, p. 18.

Сл. 181. Munich Clm 210. fol. 123, прва половина IX века, према http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00047183/image_249 [30.11.2017]

Сл. 182. Lunel, B.m. 1, fol. 3, XII век, према Heck 1981, Pl. 13.

Сл. 183. Lunel, VM 1, fol. 5, детаљ, XII век, према Heck 1981, Pl. 14.

Сл. 184. Портал црве у Сивреу, детаљ © Région Poitou-Charentes, Inventaire général du patrimoine culturel / C. Rome, 2009.

Сл. 185. Портал цркве Сент Кроа, Бордо, детаљ, према [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bordeaux_\(33\)Abbatiale_Sainte-Croix_Fa%C3%A7ade_occidentale_31.jpg#metadata](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bordeaux_(33)Abbatiale_Sainte-Croix_Fa%C3%A7ade_occidentale_31.jpg#metadata) [30.11.2017]

БИОГРАФИЈА

Ивана М. Лемкул рођена је у Београду 1982. године. Студије историје уметности уписала је 2001. године на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду. Основне студије завршила је 2009. године одбраном дипломског рада на тему „Византијски утицаји у енглеском зидном сликарству средњег века”. Наредне, 2010. године, уписала је постдипломске- докторске студије на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду. 2013/2014. године била је ангажована као сарадник у настави на предмету Уметност зрелог средњег века у Византији и западној Европи. Ивана М. Лемкул учествовала је и излагала на више међународних научних скупова у земљи и иностранству.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Ивана Лемкул

Број индекса био90016

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Апропријација и христијанизација мотива зодијака у уметности средњег века

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 29. 12. 2017.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора

Ивана Лемкул _____

Број индекса

_____ био90016 _____

Студијски програм _____ Историја уметности _____

Наслов рада _Апропријација и христијанизација мотива зодијака у уметности
средњег века _____

Ментор _ванредни професор др Јелена Ердељан

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _29. 12. 2017. _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Апропријација и христијанизација мотива зодијака у уметности средњег века

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, ____29.12. 2017._____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.